ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

* نەزىرىمىزدىكى خوتەن

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

18

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

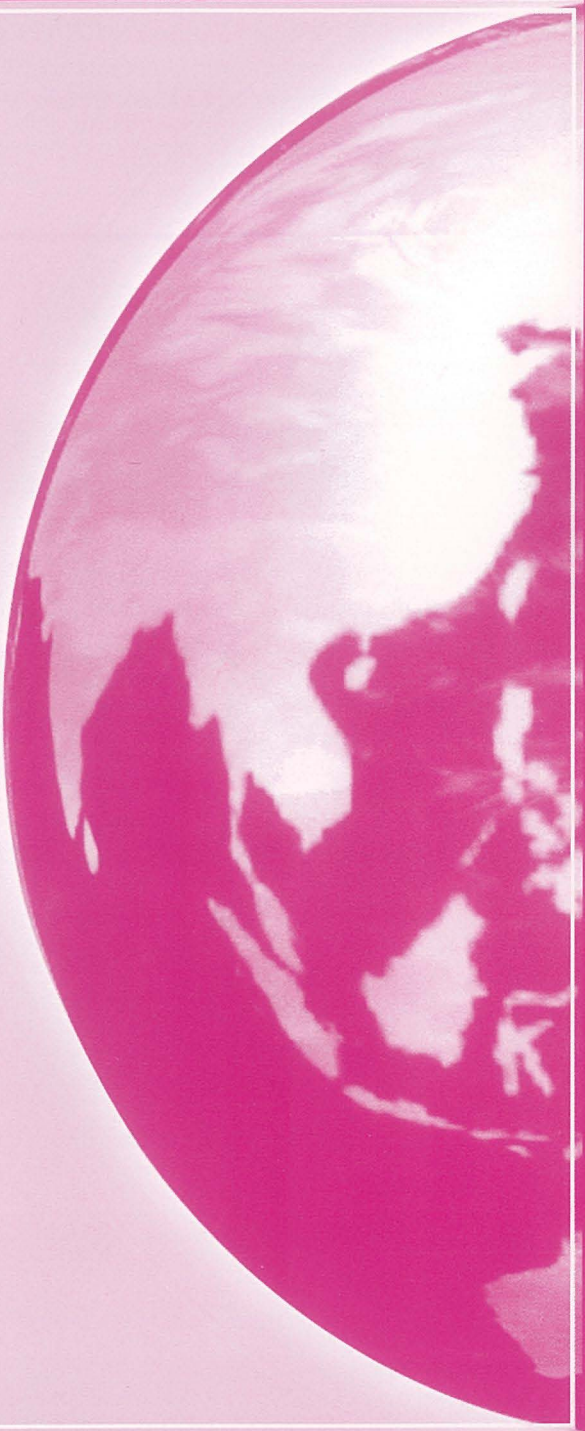
دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ناملىق يۇرۇشلۇك كىتابلار

يىللار ، ئادەملەر ، ۋەقەلەر
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بوستانلىق ۋە ئېكولوگىيە
مەدەنىيەت، مائارىپ، تېبابەت
يىپەكچىلىك، قاشتېشى، گىلەمچىلىك
ئەدەبىيات ـ سەنئەت
ھېكايەتلەر
خەلق قوشاقلىرى (تاللانما)
ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، چۆچەكلەر (تاللانما)
خەلق داستانلىرى
يەر ناملىرى
خوتەن دىيالېكتى
كىتابلار ئۇچۇرى
چەت ئەللىكلەر نەزىرىدىكى خوتەن
كارخانىچىلار
ئۆرپ ـ ئادەتلەر
قول ھۈنەر ـ سەنئىتى
ئاۋام تېبابىتى
نەزىرىمىزدىكى خوتەن
تېپىلمىلار، تەزكىرە ـ رىسالىلەر (تاللانما)
ئۆچمەس ئىزلار

ISBN 978-7-5469-1701-6
9 787546 917016 >
定价：38.00 元

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

دۇنيادا بىرلا خوتەن بار

ONLY ONE HOTAN IN THE WORLD

*نەزىرسىز دىكى خوتەن

تۈزگۈچى: ئابدۇللا سۇلايمان

BY
ABDULLA SULAYMAN

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

مەجمۇئە نامى: دۇنيادا بىرلا خوتەن بار
كىتاب نامى: نەزىرىمىزدىكى خوتەن
تۇزگۇچى: ئابدۇللا سۇلايمان
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر قۇتلۇق
مەسئۇل كوررېكتورى: نۇرئالىيە ئابدۇكېرىم
تەكلىپلىك كوررېكتورى: قەيىۋم تۇرسۇن
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشرىيات : شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىخۇڭ يولى 36 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830000
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: ئۈرۈمچى كېخىڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
فورماتى: 1230 × 880 م م 1/32
باسما تاۋىقى: 13.75
نەشرى: 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: 6 ـ 1701 ـ 5469 ـ 7 ـ ISBN 978
باھاسى: 38.00 يۇەن

(باسما ۋە بەت تۇپلەشتە خاتالىق كۆرۈلسە زاۋۇت بىلەن ئالاقىلىشىڭ)

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مۇندەرىجە

تارىختا خوتەندىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ۋە تۈپراقنىڭ قۇملىشىپ كېتىشى
.....يېڭى چىقىش 1
قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى
.....مېيى سۇن....39
قەدىمكى خوتەن خانلىقى توغرىسىدا
.....خۇدابەردى سېلىم....51
ئۇدۇن خانلىرى نەسەبنامىسى ۋە ئۇدۇن بۇتخانىلىرى
.....مەتكېرىم ئىسمائىل....59
خوتەن ھۆججەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى
.....ئابلىز مۇھەممەت سايرامى....65
مىڭ يىللار ئىلگىرى
.....ئابدۇقادىر تۇرسۇن....103
« چىن » ۋە « ماچىن » ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى
.....ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن....147
سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى كېرىيە
.....ئابدۇخالىق مەتتۇرسۇن....155
ئەلشىر نەۋايى نەزىرىدىكى خوتەن
.....تۇرسۇن ساۋۇت ئۇدمىش....173
« تارىخى ھەمدىيە » دە خوتەن بايانى
.....موللا مۇسا سايرامى....193
مانجۇلار خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىكى بىر قىسىم ۋەقەلەر
.....ئابدۇقادىر مۇھەممەدى....213
خوتەن يېقىنقى زامان شەھەر سىپىلىنىڭ سىلىنىشى ھەم ۋەيران بولۇشى
.....رەجەپ يۇسۇپ....221
خوتەننىڭ 1884 ـ يىلىدىن جۇڭخۇا مىنگوغىچە بولغان ئىجتىمائىي ئەھۋالى
..... ھاجى ئابدىلھەمىد يۇسۇفى....245

خوتەننىڭ يېقىنقى زاماندىكى سودا ـ تىجارەت ئەھۋالى
.....مەھەممەت ھېيىت....255
قاراقاشتىكى « ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى »
.....جاپپار رەھىمى....265
« جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى »نى ئويۇشتا خوتەننىڭ ئېسىل قاشتېشىنى ئىشلىتىش جەريانى
.....لو شياۋژېن....279
مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قانداق كىشى
.....نيې يۇچىڭ 285
يۇجى « ئالتۇن كان ژەقەسى »
.....مەمتىمىن شېرىپ....315
كېرىيە دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بويىدىكى ئاھاللەر
.....ژېي يۇڭلۇڭ....325
دەريا بويى خەلقى ژە ئوت
.....ئۆمەرجان ئىمىن....335
يۇملاقتۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ سىرى
.....چىەن يۇ.... 341
خوتەن پەرھادلىرىغا مەدھىيە
..... جۇرئەت مۇھەممەدئىمىن....351
تەكلىماكاندىكى گىگانت قۇرۇلۇش ـــ راۋاق
..... يالقۇن ياقۇپ....365
قاشتېشى كانىغا سەپەر
.....ۋاڭ دېيى....377
تۆت يۇز پىدائىي ئىزلىرىدىن ئەسلىمە
..... ياقۇپ مۇھەممەد....389
سىرلىق ھەم مەپتۇنكار قۇملۇق مەنزىرلىرى
.....لىيۇمىڭخۇا....395
ئاشۇ يىللاردا
.....مۇھەممەتئىمىن نۇرى....405
« تارىم ئىككىنچى تۆرى » خوتەنده
.....شى نلۇ....417
كېرىيەنىڭ ئاۋات كوچىلىرى
.....جاۋ جيەنچېن....433

目 录

历史上的和田人类活动及土壤沙漠化……尹庆 …/1
古于阗文明的兴与衰……闵存…/39
论古于阗王田……
……胡达白尔地·色里木 …51
于阗王国王 及于阗佛庙……
……买提克力木·司马义…./59
和田文献及其研究情况……
……阿布力孜·木罕买提·塞热木…./65
在那千年前……
……阿布都卡得尔·吐尔送…./103
词语《秦》和《玛秦》的地理概念……
……阿布都许库尔·买买提明…./147
叶尔羌汗国时期的于田……
……阿布都哈力克·买买吐尔送…/155
艾里希尔·那瓦义笔下的和田……
……吐尔逊·沙吾提·沃都米西…./173
《伊米德史》论和田……
……毛拉木萨·塞热木…./193
满族统治时期的和田迭事……
……阿布都卡得尔·木罕默德…./213
近代和田城墙的修筑与破损……
……日介甫·玉苏甫…./221
1884年至中华民国时期的和田社会情况……
……阿布都勒海米德·玉苏甫阿吉…./245
近代和田商贸情况……
……木汗买提·艾依提…./255

话说墨玉县《依格孜艾日克和卓》.....
.....加帕尔·热合木.../265
《中华民国印》的雕刻中采用上等于阗玉的始末.....
.....刘晓文.../279
穆罕默德·依明·博格拉为何许人也.....
.....聂玉清.../285
普吉《金矿事件》.....
.....买买提明·西日甫.../315
克里雅河下游的居民.....
.....魏玉龙.../325
达里雅博依的居民与火.....
.....吾买尔江·依明.../335
圆沙古城的奥秘.....
.....钱有.../341
赞颂和田帕尔哈得.....
.....居来提·买买提明.../351
塔克里玛干中的巨大建筑——热瓦克佛塔.....
.....亚力坤·亚克甫.../365
玉矿行.....
.....王德义.../377
回忆四百志愿柏事迹.....
.....亚克甫·穆罕买提.../389
神秘吸人的沙漠风光.....
.....刘明华.../395
在那些年代.....
.....买买提明·努日.../405
《塔二项目》在和田.....
.....新路.../417
于田的繁华街道.....
.....赵健勤.../433

www.uyghurkitap.com

يىن چىڭ

تارىختا خوتەندىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ۋە تۇبراقنىڭ قۇملىشىپ كېتىشى

1

هازىر ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىرمۇنچە جايلار قۇملۇق-قا ئايلىنىپ كېتىش تەھدىتىگە ۋە زىياندىشىلىقىغا ئۇچرىماقتا. تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان خوتەن قاتارلىق جايلار ئىنتايىن قۇرغاق بولۇپ، مۇھىتنى يامانلاشتۇرۇۋاتقان ھەم ئىنسانىيەتنىڭ هايات كۆچۈرۈشىگە تەسىر يەتكۈزۈۋاتقان بۇ مەسىلە ئىچكى ــ تاشقى ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ جىددىي ئېتىبارىنى قوزغىماقتا. ئۇنىڭ پۈتكۈل يۈز بېرىش، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى بىلىۋىلىش ۋە ئۇنىڭدىن هەر تەرەپلىمە مۇداپىئەلىنىش، ئۇنى تىزگىنلەش تەدبىرى ئۇستىدە ئىزدىنىشكە يارىدەم بولسۇن ئۈچۈن، بىز بۇ ماقالىدە بۇ رايوننىڭ تارىختىن بۇيانقى قۇملىشىپ كېتىش ئەھۋالىنى، ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ تەبىئىي مۇھىتقا كۆرسەتكەن تەسىرىنى مۇھىم نۇقتا قىلغان هالدا مۇهاكىمە قىلىپ ئۆتمەكچىمىز.

خوتەن ۋىلايىتى، تارىختا ئاتىقى چىققان قۇستانا خانلىق قەلئىسى-نىڭ جايلاشقان ماكان بولۇپ، ئۇنىڭ يەر ــ زېمىنى كەڭ، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 249 مىڭ 146.58 كىۋادراتمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ تەۋەسى شەرقتىكى نىيە ناهىيەسىدىن غەربتىكى گۇما ناهىيەسىگىچە، شەرقىي مېرىدىيان $84^{0}55'$ ــ $77^{0}31'$ دىن شىمالىي پاراللېل $39^{0}38'$ ــ $34^{0}22'$ غىچە بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي يەتتە ناهىيە قارايدۇ. ئۇنىڭ شىمالىدا چوڭ چۆللۈك، جەنۇبىدا تاغ ــ ئېدىرلار بار.

شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 670 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى تەخمىنەن 460 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ دائىرىدە ئېگىز تاغ، چۆل باياۋان ۋە قۇملۇقلار بولۇپ، ھازىرقى بوستانلىقلاردىكى تېرىقچىلىق قىلىنىۋاتقان رايونلار ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ ئاران 0.7% نىلا ئىگىلەيدۇ. ئاھالىسى ئاساسلىقى چوڭ ـ كىچىك نەچچە يۈز پارچە بوستانلىقلاردا ياشايدۇ. تۇبۇتچە يېزىلغان قەدىمكى قۇستانا تارىخى خاتىرىسىدىن قارىغاندا، خوتەن ئەسلىدە پايانسىز كەتكەن سازلىق ئىكەن[1]. ئۇزاق زامان داۋام قىلغان ئاجايىپ رىۋايەتلەر ئىلىم ـ پەن تارىخىنىڭ چىن مەزمۇنىنى مۇنداق ئەكس ئەتتۈرگەن:

كوئېنلۇن تاغلىق رايونى بۇنىڭدىن 250 مىليون يىللار بۇرۇن سۇ يۈزىگە كۆتۈرۈلۈپ دېڭىز يۈزىدىن ئانچە ئېگىز بولمىغان كۇندىرا تۈزلەڭلىكى بولۇپ شەكىللەنگەن، كەنجى ئۇچىنچى دەۋرىگە كەلگەندە (بۇگۈنگە كەلگىچە 25 مىليون يىلدىن 2 مىليون يىل مۇقەددەم)، ھىمالايا تاغلىرىنىڭ تاغ ياساش ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، مەزكۇر كۇندىرا تۈزلەڭلىكى ئىنتايىن تېز كۆتۈرۈلۈپ، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرى شۇنىڭدەك تاغ ئېتىكىدىكى ئوت ـ چۆپ ۋە سۇغا باي، ئىنسانىيەتنىڭ پائالىيىتىگە باب ماكان بارلىققا كەلگەن.

دۆلىتىمىزدە چۇنچيۇ ـ جەنگو دەۋرىدە (مىلادىيەدىن 770 ـ 221 يىل بۇرۇن) تەزكىرىنامە بولۇپ پۈتۈلگەن قەدىمكى ئەسەرلەردىن: « ‹تاغ ـ دەريا قامۇسى›، تەڭرىغۇل مۇتىيەنزىنىڭ تەزكىرىسى»دە، كوئېنلۇننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بەزى باشلانغۇچ قەبىلىلەر تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، «بۇلار سۇ بويىغا جايلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، تاغ باغرىغا ياندىشقان ئۆڭكۇرلەردە ياشىغان يىراق قەدىمىي زامانداكى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ.» دەپ يېزىلغان.

تۆتىنچى دەۋردىكى تاغ ـ دەريالار ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى ئوتتۇرا پارالىلىغا جايلاشقان چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ كىنىكىدىكى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىدا كوئېنلۇن تېغى بىلەن چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكى توغرىسىغا ئورۇنلاشقاچقا، ئىسسىق ـ نەم ھاۋا ئاساسـ

www.uyghurkitap.com

لىقچە ئېقىپ كىرەلمەيدۇ. شىمالىنى تەكلىماكان توسۇپ تۇرغاچقا، ھۆل ـ يېغىن مەنبەسى ئىنتايىن ئاز، ھەر يىلى ياغىدىغان ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاران 30 ~ 40 مىللىمېتىرچە كېلىدۇ، ۋاھالەنكى سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى يۇقىرى بولۇپ، كۆپلۈكى 2500 مىللىمېتىردىن ئاشىدۇ. تۆتىنچى دەۋرنىڭ ئاخىرىدا ۋەزىيەتتىكى بۇنداق ئۆزگىرىش ناھايىتى روشەنلىشىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھاۋا كىلىماتى ھازىرقى زامانداشكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ. «يەر ـ زېمىنغا ياغماس ئىدى يامغۇر، چىقسا شامال ئۇچار ئىدى چاڭ ـ توزان.»[2] سۇ بايلىقى مەنبەسىدە ئاساسلىقى ئېگىز تاغلاردىكى قار ـ مۇزلار ئېرىپ ھاسىل بولغان دەريالارغا تايىنىدۇ. پۈتكۈل ۋىلايەتتە چوڭ ـ كىچىك جەمئىي 24 پەسىللىك دەريا بولۇپ، يىللىق ئېقىن مىقدارى يەتتە مىليارد 200 مىليون كۇبمېتىرغا يېتىدۇ. خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرى ۋە خوتەن شەھىرىدىن ئۆتىدىغان يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت مىليارد 480 مىليون كۇبمېتىر بولۇپ، ۋىلايەت بويىچە يىللىق دەريا ئېقىن مىقدارىنىڭ 63% نى ئىگىلەيدۇ. ياز كۈنلىرى ئۆركەشلىگەن كەلكۈن سۇ بېسىپ كېتىدۇ. قىش، ئەتىيازدا بولسا، شىلدىرلاپ ئاقىدىغان سۇلا قالىدۇ. قىيان سۇ بىلەن سۇ قىس بولىدىغان مەزگىلدىكى ئېقىن مىقدارىدا بولىدىغان پەرق ناھايىتى زور بولىدۇ. بۇ خىل پەۋقۇلئاددە تەبىئىي شارائىت، باشقا قۇرغاق رايونلارغا ئوخشاش بولمىغان كۆپلىگەن ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان بوستانلىقلار تانابىتىك كەتكەن ئېقىن سۇغا تايىنىپ ياشناپ، گويا بىر قوللۇق تەسۋىر پايانسىز قۇملۇق ـ بياۋانغا تىزىپ قويۇلغاندەك تۇرىدۇ.

تارىختا خاتىرىلىنىشىچە، ئىلگىرى بۇ جايدا مېھنەت قىلىپ ھايات كەچۈرگەن ئادەملەر توپى بىر مەزگىل يۆتكىلىش ـ كۆچۈشنى باشتىن ئۆتكۈزگەن، ئاتاقلىق سایاھەتچى شۈەنزاڭنىڭ «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي رايون تەكشۈرۈسى» دېگەن ئەسىرىدە تونۇشتۇرۇلۇشىچە، قەدىمكى زامانلاردىكى ئۇدۇن (خوتەن)لۇكلەر

«بوز يەرلەردە، ئۆڭكۈرلەردە تۇرۇپ»، «چارۋا مال بېقىپ، سۇ، ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ يۈرۈش» تەك كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرگەن. كېيىن ئۇزاق مەزگىل تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانىدا، ئۇلار تەبىئەتكە كۆنۈپ، پەيدىنپەي ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل ـ ئىسسىق، سۇيى، ئوت ـ چۆپى مول جايلارغا يۆتكەلگەن، «ئاۋاتلاشقان ماكانىنى مەركىزىي جايلارغا كۆچۈرۈپ، ئاندىن شەھەر ـ قەلئەلەرنى بىنا قىلغان»، يېڭى تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنىڭ ئۆز تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئاخىر ئۆزگەرتىشكە ئىمكانىيەت ياراتقان. ئۇلار شەھەر، مەھەللىسى، ئېتىز ـ ئېرىقلىرى ۋە مال ـ ۋارانلىرى بار يەرلىك ئاھالىلەرگە ئايلانغان. سۇغىرىش ئاساس قىلىنغان، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن قۇستانىدە (خوتەندە) خانلىق قەلئە شەھەرلىرى بەرپا قىلىنغان. «خەن سۇلالىسى تارىخىي، غەربىي رايون تەزكىرىسى»دە: «چەرچەندىن ئۆتكەندىن كېيىنكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە ھەر خىل زىرائەتلەر تېرىلىدىكەن، تېرىقچىلىق قىلىش، چارۋا مەھسۇلاتىنى ئېلىش، مەشىق قىلىشلار خەن سۇلالىسىنىڭكىگە سەل ئوخشىشىدىكەن» دەپ يېزىلغىنىدىن قارىغاندا، بۇلار قەدىمكى قۇستانا خانلىق قەلئە شەھەرلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنىڭ ئومۇمىي بايانى ھېسابلىنىدۇ.

شۇ زامانداكى ئادەملەرنىڭ پائالىيەت رايونى ئاساسلىقى تاغ ئالدىدىكى كەلكۇن سۇ چاقما جۇغلانمىسى ـــ يەلپۇگۇچسىمان تۇرتمە لاتقىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاياغ قىسمى (دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1300 ~ 1500 مېتىرغىچە ئېگىز)، يەنى ـــ بۇگۇنكى خوتەن ناھىيەسىنىڭ توساللا، بۇزاق، باغچى قاتارلىق قەدىمكى بوستانلىقلار بولغان. ئاتاقلىق قۇستانانىڭ قەدىمكى مەركىزى ـــ غەربىي شەھەر[3] ئەنە شۇ يەرگە بىنا قىلىنغان. بۇگۇنكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى بولغان لوپ ناھىيەسىدىكى ھاڭگىيا يەنى ئاقسېپىل قەدىمكى شەھىرى بىلەن، قەدىمكى يۇمى بوستانلىقىنىڭ مەركىزى كونا دامكۇ[4] رايونىمۇ ئىنسانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ مەركىزى ئىدى. «ئۇدۇن توغرىسىدا تۇبۇتچە يېزىلغان ئەسەر»دە خاتىرىلىنىشچە ھاڭگىيا، يەنى ـــ خانگۇ يو (Han ـ gu ـ Jo) نىڭ يەرلىرى كەڭرى، تۇز، مۇنبەت، دائىرىسى كەڭ كەتكەن بولۇپ،

www.uyghurkitap.com

ئۇدۇن خاقانلىقى ئەڭ دەسلەپ ئەنە شۇ يەردىن باشلانغان. ئۇنىڭ ۋە ئۇنىڭغا يېقىن ئەتراپتىكى دول (魯多)مۇ بۇگۈنگىچە قوللىنىپ كېلىنگەن قەدىمكى كونا يەر ناملىرىدۇر. سامپۇل، لوپ ناھىيە بىلەن زىرىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. يەتتە كىلومېتىرلىق دائىرە، ئېقىم كۆچۈپ يۈرگەن قۇملۇق كۆمۈپ تاشلىغان قەدىمكى زارەتكارلىق رايونىدا مول مەدەنىي يادىكارلىقلار ساقلانماقتا. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۆمۈرچىلىك خارابىلىقى ئاچچىق تېغى بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، ئۇ يەردىن قارىغاندا دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى ئۇدۇن غەربىي شەھرىنىڭ خارابىلىقى كۆرۈنىدۇ. ھاڭگىياغا يېقىن بولغان ئاقسېپىل قەدىمكى شەھىرى شۇنىڭدەك بۇگۈنكى لوپ ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى جايلارمۇ قەدىمكى ئۇدۇن خاقانلىقى ئاھالىلىرىنىڭ پائالىيەت مەركىزى بولغان. بۇ جاي يەلپۈگۈچسىمان تۈرتمە لاتقىلار ئوتتۇرا ئاياغ قىسمى بىلەن يەر ئاستىغا سىڭگەن سۇ تېشىپ چىققان بەلباغ قا جايلاشقان بولۇپ، سۇ مەنبەسى تولۇق، تۈپرىقى بىر قەدەر ياخشى، ئىنسانلارنىڭ غايىلىك پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ماكانى ئىدى. بۇلاردىن باشقا، شۇ زامانلاردا كىشىلەرنىڭ قەدىمى ئۇ يەرنىڭ شىمالىدىكى تۇرتمە لاتقىلىق تۈزلەڭلىكلەرنىڭ كەڭرى دائىرىسىگىمۇ بېرىپ يەتكەن. بۇگۈنكى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ شىمالىدىكى 250 كىلومېتىر كېلىدىغان قارا دۆڭ ۋە چىرا ناھىيەسىنىڭ شەرقى شىمالىدىكى كونا دامكۇنىڭ شىمالىغا 60 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان دەندەنئۆيلۈك خارابىلىقىدىن ئۇدۇل خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى 250 كىلومېتىر كېلىدىغان مازار تاغ لىنىيەسىنىڭ[5] ھەممىسىدە ئىنسانلار توپلىشىپ ماكانلاشقان خارابىلار ئۇچرايدۇ. بۇ لىنىيەنىڭ شەرقىدە باشقىچە بىر خىل ئەھۋال بار: يوشۇرۇن سۇ تېشىپ چىققان بەلباغ ئەتراپى سازلىق بولۇپ، دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمى ئوت ـ چۆپ ۋە دەل ـ دەرخلەر كۆپ، ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باب جاي. بولۇپمۇ قۇرۇق دېلتا بەلباغ رايونىنىڭ يەرلىرى مۇنبەت، سۇ چىقىرىش ئاسان بولغاچقا، ئۇ يەر ئىنسانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان جاي بولۇپ قالغان. قەدىمدە «جىڭجۆ» دەپ ئاتالغان نىيە خارابىلىقى ئەنە شۇ تەۋەلىكتە بولغان.

بۇنىڭدىن، شۇ زامانلاردىكى ئىنسانلار توپىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە قانداق جاي تاللاپ، ماكانلىشىپ ئىگىلىك ياراتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئۇلار يول ياساپ، ھۈنەر - كەسىپ قىلىپ، كۆكتات ۋە ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ئۇزاق مۇددەت بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، بىپايان دالىنى «زىرائەتكە باب، مېۋە - چۈشە كۆپ» چىقىدىغان باياشات بوستانلىققا ئايلاندۇرغان.

2

تۆتىنچى دەۋردىكى جۇغراپىيەلىك ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولۇپ ھاۋاسى قۇرغاقلاشقان جايلاردا ھەر يىلى يېز پەسلى كەلكۈن سۇغا كۆپ مىقدارda لاي - قۇم قوشۇلۇپ، تارىم ئويمانلىقىغا ئېقىپ كىرىپ، شامال كۈچىنىڭ تۇرتكىسىدە يېقىن ئەتراپتىكى رايونلارنىڭ قۇملىشىپ كېتىشىنىڭ مول قۇم مەنبەسى بولۇپ قالغان. شۇڭا، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىدىن «تاغ - دەريالار تەزكىرىسى»دە، كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى جايلار ئۇستىدە توختالغاندا، قۇمنىڭ كۆچۈش ئەھۋالى كۆپ قېتىم كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. «شەرقىي تالۇي نومى»دا ئېيتىلىشىچە: شەھەر خاقانلىرىدىن كۆچمە قۇملۇققا جايلاشقىنى جۇندۇەن، شىخۇەن بولۇپ، ئۇلار كوئېنلۇننىڭ شەرقىي جەنۇبىغىراق توغرا كېلىدۇ. بىر ھېسابتا «تالۇيدىكى ئايماق، ناھىيەلەر كۆچمە قۇملۇقتا قالغان»، دەپ يېزىلغان. جۇندۇەن — يېقىنقى زامان كىشىلىرىنىڭ دەللەپ كۆرۈشچە، خوتەن ئىكەن. يەنە «كەڭ بىنالار غەربىي نومى»دا ئېيتىلىشىچە: غەربىي تالۇينىڭ جەنۇبى كۆچمە قۇملۇق ئەتراپىدا، قىزىلسۇ ئېقىنىنىڭ كەينى، قاتارسۇ ئېقىنىنىڭ ئالدىدا چوڭ تاغلار بولۇپ، ئۇلارغا «كوئېنلۇن تۆپىلىكى» دەپ نام بېرىلگەن، بۇنىڭ مۇنداق بولۇشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ گىرۋىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭدىن بۇ جاينىڭ قۇملىشىپ كېتىش ئەھۋالىنىڭ چىن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلىپىدىلا كۆرۈلۈشكە باشلىغانلىقى، بۇ جايدا قەدىمكى دەۋردىلا شۇنداق ھالەت مەۋجۇت بولۇپ كەلگەنلىكى ھەققىدە يازما دەلىل يوقلۇقىنى كۆ-

www.uyghurkitap.com

رىۋالغىلى بولىدۇ. بىراق، ئۇ چاغلاردا يەر ـ زېمىن كىشى، ئادەم شالاڭ بولۇپ، تەبىئىي ئۆسۈملۈك يېپىنچىلىرى ھەممىلا يەرنى قاپلىغان. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق شەكىللەنگەن. قۇملۇق ۋە چۆل ـ باياۋاننىڭ كۆلىمى ھازىرقىدەك كىشى دائىرىگە بارمىغان، ئىنسانىيەت تۇرمۇشىغا تەھدىت سالغىدەك دەرىجىگە يەتمىگەن. «خەن سۇلالىسى تارىخى، غەربىي رايون تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە: «يۇمىي خانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي كۇسەن بىلەن، غەربىي شىمالىي قۇمباش بىلەن تۇتىشىدۇ»، ئۇدۇن خانلىقى بولسا «شىمالىي قۇمباش بىلەن تۇتىشىدۇ» دېيىلگەن. تارىمنىڭ جەنۇبىي ـ شىمالىي ئىككى چېتى دائىرىسىگە جايلاشقان شەھىرى خانلارنىڭ بىر ـ بىرىگە تۇتاش ئۆتكەنلىكى، شۇ زامانلاردىكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىش دائىرىسىنىڭ ھازىرقىدىن كۆپ كېڭىلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. مىلادىيەدىن 139 يىل (جيەنيۇەننىڭ 2 ـ يىلى) بۇرۇن جاڭ چيەن غەربىي رايونغا كەلگەن چاغدا، يىپەك يولى راۋاج ئىدى. ئۇدۇن جەنۇبىي يولىنىڭ مۇھىم توڭۇنى بولغاچقا، سودا ئىشلىرى بويىچە باردى ـ كەلدى ئەۋج ئېلىپ، ئاھالىسى تېزدىن ئېشىپ بارغان. غەربىي خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۇدۇننىڭ نوپۇسى 19 مىڭ 300 بولغان بولسا، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بىر دىنلا كۆپىيىپ 83 مىڭغا يەتكەن. بۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەنۇبىي تارىم ئاھالىسىنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ كۆپ بولغان. ئەگەر بۇ، ئۇدۇن خانلىقى قۇدرىتىنىڭ كۈچلۈك بولغىنى ئۈچۈن قوشنا خاقانلىقلارنىڭمۇ شۇلارغا قارام بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن دېيىلسە، ئۇ چاغدا جەنۇبىدىكى خانلىقلار ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 49 مىڭ 980 دىن كۆپىيىپ، 90 مىڭ 251 گە يەتكەنلىكى مەسىلىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. ئۇدۇن خانلىقىنىڭ تېز سۈرئەتتە قۇدرەت تېپىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كېلىپ چىققان جىددىي مەسىلە ــ ئاشلىقنىڭ يېتىشمەسلىكى، تەمىنلەشنىڭ تەلەپنى قاندۇرالمىغانلىقىدىن ئىبارەت بولغان. «جەنۇبىي ئايماقلاردا سەككىز بىشىبالىقلار ئۆتكەن ـ كەچكەن ئەلچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرى، تۆ-

گە ـ قېچىرلىرىنى ئوزۇق ـ تۈلۈك بىلەن تەمىنلەشتە تولىمۇ قى ـ يىنچىلىق تارتقان»، شۇ چاغلاردا، نۇرغۇن كۇچ سەرپ قىلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كې ـ كەيتىش ـــ باشقا كۇن چۇشكەندە تازا ئەسقاتقان چارىلەر بولۇپ قال ـ غان. تېرىقچىلىق كەسپى ئاساس قىلىنغان سۇغىرلىدىغان دېھقان ـ چىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى بىكار ياتقان كەڭ بىنام دالىلارغا جۇشقۇنلۇق ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ كېڭەيتىلىشى ئوتلاقلارنى نابۇت قىلىپ، ئورمانلارنى كېسىش، يەر پوستىنى بۇزۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇگۇنگىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئىلمىيلىكى بولمىغان سۇغىرىش ئۇسۇلى ۋە ئۇزاق زامان داۋام ئەتكەن نامۇۋاپىق ئېچىشلار، كېيىنكى كۇنلەردە مۇھىتنىڭ تەدرىجىي يامانلىشىپ كېتىشىگە ئاساسىي سەۋەب بولغان.

دەرۋەقە، ئۇ چاغلاردا نوپۇس چەكلىك بولغاچقا، يۇقىرىقى پائالى ـ يەتلەر تېخى تەبىئىي مۇھىتنىڭ يامانلىشىپ كېتىشىدىكى روشەن ئاساسلىق سەۋەبكە ئايلانمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە تارىخىي شارائىتنى كۆزەتكەندە، بىز شۇ چاغلاردىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىلغۇ يەر ـ لەرنى كېڭەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تامامەن ئىنكار قىلساق بولمايـ ـدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا، ئۇ يەرلەردە ئىنسانلارنىڭ پۇت تىرەپ تۇرۇ ـ شىنىڭ ئامالى بولمايدۇ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ داۋاملىشىشىمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. تارىخ ئەنە شۇنداق ئەگرى ـ توقايلىق ئىچىدە ئىلگىرىلەيدۇ، ئۇزۇكسىز يۇز بېرىپ تۇرىدىغان يېڭى زىددىيەتلەر ئارىسىدا راۋاجلىنىدۇ. ئەمدىلىكتە بىز جەمئىيىتىمىزدە تەبىئەتنىڭ قەدىمكى قالاقلىق ھالەتكە قايتىدىن يانغانلىقىنى سۆزلەپ ئولتۇر ـ ماستىن، بەلكى تارىخىي تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىپ، ئەنە شۇنداق تەبىئىي شارائىتتا ھەم ئېكولوگىيەلىك ئۇنۇمگە ھەم ئىق ـ تىسادىي ئۇنۇمگە ئىگە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەھەتتە ئىزدى ـ نىشىمىز، شۇنىڭ بىلەن ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ياخشىلاپ، يى ـ رىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ سۇپەتلىك دەۋر قىلىشىدا ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشنى ئىلگىرى سۇرۇشىمىز كېرەك. شەرقىي خەن سۇلا ـ

www.uyghurkitap.com

لىسىدىن كېيىن، مەركىزىي ئوردىنىڭ كۆچى زەئىپلىشىپ، غەربىي رايوندا تۇرۇشلۇق ئەمەلدار، ئامبالىلار، سەركەردە ـ ئەسكەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ھۇنلار تەسىرىدىن يىراقراق بولغان جەنۇبىي ئايماقلارغا يىغىلغان بولۇپ، غەربىي رايوندىكى دورغاپ بىر مەھەل ئۇدۇنگە يۆتكىلىپ تۇرغان، كېيىن يەنە لوپنۇرغا چېكىنگەن. ئەينى زامانىدىكى جىڭجۆ خەنزۇلار بىلەن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ دوستانە ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان ماكانى بولۇپ قالغان ھەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئاپپاراتلىرى بۇ جايىنى ئېچىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويۇلغان. شۇڭا ئاشۇ زامانلاردا بۇ يەرلەردە كەڭ ئومۇملاشقان قارۇشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن كىتاب، ئالاقە، ھۆججەتلەردە «چىنلىقلار»نىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىغا دائىر خاتىرىلەر خېلى كۆپ تىلغا ئېلىنغان[6]. 1959 ـ يىلى مەدە-نىيەت يادىكارلىقلىرى تاراقلىرىنىڭ نىيادىن تاپقان «ئېكىنچىلىك ئامبال يامۇلى تامغىسى»نىڭ ئۇلگىسىمۇ بۇ تارىخنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئېنىق ئىسپاتلايدۇ. جىڭجۆ نىيە دەريا-سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قۇرغاق دىلتا بوستانلىقىغا جايلاشقانلىقتىن بۇ «چوڭقۇر ئويمانلىق»كۆچمە قۇمغا يېقىن ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان قەبرىستانلىق دەل شۇ زامانلاردىكى كۆچمە قۇم رايونى ئىكەن. شۇڭا ئۇ يەر ئاھالىلەر كۆپلەپ توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايغا ئايلانغان. زورمۇ زور ئېچىش ئىشلىرى، كۆلىمى چەكلىك بولغان بوستانلىقتىن ھالقىپ كەتكەچكە، سۇ بايلىقى مەدە-بەسى كېمىيىپ، دەريا سۈيىنىڭ ئېقىش مۇساپىسى كۇندىن ـ كۇندىگە قىسقارغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك پادىشاھلىقىنىڭ سىياسىي كۆچى غەربىي رايوندىن تەدرىجىي چېكىنىپ چىققان، قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە بايان قىلىنىشىچە، بوستانلىقتىكى بەگلىكلەر ئارىسىدا بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلىش داۋاملىشىپ تۇرغان، جەنۇبىي تاغلىق رايوندىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرمۇ ئۇلارغا داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان. ئۇلارنىڭ مۇداپىئە كۈچى ئىنتايىن زەئىپلەشكەن. نىيە بوستانلىقى زادى ئەمىن تاپالمايدىغان، ئۇنۇملۇك

خاقانلار نامى	نوپۇسى	تەبىئىي مۇھىت	دائىرىسى	پائالىيەت مەركىزى	هازىرقى ئەھۋالى
قۇستانا (ئۇيغۇن)	19300	ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن كېلىدۇ. تۇرتمە يەلپۇگۇچ- سىمان لاتقىلارنىڭ ئوتتۇرا، ئايلىق قىسمىدىكى ۋە يوشۇرۇن سۇ تېشىپ چىققان بەلباغ رايونلار.	بۇگۈنكى خوتەن، قارا- قاش، لوپ ئۆڭ ناھىيە، بىر شەھەر تېررىتورىيەسى.	بۇگۈنكى خوتەن ناھىيەسىنىڭ توساللا، ياغ- چى، بۇزاق ۋە لوپنىڭ ھاڭگىيا، سامپۇل قاتار- لىق جايلىرى.	مەركىزىي رايونلىرى- نىڭ هازىرقى سۇ، تۆپراق شارائىتى ياخشىراق، تېرىلغۇ رايونى، شىمالىي تە- رەپتىكى يەرلىرى قۇملىشىپ كەتكەن، ئىككى دەريا ئارىسىدا 633 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇملۇق چۆل بار.
يۈمى	20400	تۇرتمە يەلپۇگۇچ- سىمان لاتقىلارنىڭ ئوتتۇرا ئايلىق قىسمى ۋە تۇرتمە لاتقىلىق تۇزلۇقلىك.	بۇگۈنكى چىرا، كېرىيە ناھىيەلىرىنىڭ قىسمەن جايلىرى.	چىرىنىڭ شەرقىي شى- مالىدىكى كونا دائىرىسى	كۆپ قىسمى قۇملۇق- تا كۆمۈلۈپ كەتكەن.
چىرا	2170	ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 2 مىڭ مې- تىردىن يۇقىرى، يا- كار تاغلىق رايونلار.	بۇگۈنكى چىرا ناھىيە- سىنىڭ نۇرى، چاقا، بوستان قاتارلىق جاي- لىرى.	نۇرى، سالغۇزمك ئەتراپ- لىرى.	نۇرى (ئەترايىدا قۇم - بوران ئاپىتى ئې- غىر بولمدۇ.
گۇما	3500	يەلپۇگۇچسىمان تۇرتمە لاتقىلىق جاي، ئوتتۇرا، ئايلىق قىسمى ۋە تۇرتمە لاتقىلىق تۇزلۇقلىك- لەر.	بۇگۈنكى گۇما ناھىيە- سىگە تەۋە.	بۇگۈنكى گۇما ناھىيە- سىنىڭ شەرقىي شىما- لىدىكى مۇجى، زاڭگۇي قاتارلىق جايلار.	قىسمەن جايلار قۇم- لىشىپ كەتكەن.
چىگۇ	3360	بۇگۈنكى نىيە ناھىيە- سىنىڭ شىمالىي قىس- مى.	بۇگۈنكى نىيە ناھىيە- سىنىڭ شىمالىدىن 130 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى نىيە خارابىلە- رى.	خارابىلىق، بىپايان كەتكەن چۆل - باياۋانلىققا جايلاشقان.
مۇزات	1610	يەلپۇگۇچسىمان تۇرتمە لاتقىلارنىڭ ئوتتۇرا، ئايلىق قىس- مى.	بۇگۈنكى نىيە دەريا- سىنىڭ سالغۇزمك ئەترا- پى.	ئەسلى سالغۇزمك يېزا 4 - داۋىي 1 - شياۋ- دۈيدىكى تار ئېغىل، شىمالىك قاتارلىق جايلار.	كۆپ قىسمى قۇم بارخانلىرى ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن.

www.uyghurkitap.com

سۇغىرىشنىمۇ ساقلاپ قالالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن قەدىمكى نىيە مىلادىيەنىڭ 3 ـ ئەسىردىن كېيىنلا تاشلىنىپ كېتىپ، جەنۇبىي خانلىقلاردىكى قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان ۋە تارىختىن بالدۇرلا غايىپ بولغان بىرىنچى قەلئە شەھىرىگە ئايلىنىپ قالغان. 5 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فاشىيەن غەربكە قىلغان سەپىرىدە جىڭجۆدىن ئۆتمىگەنلىكى بەلكىم، جىڭجۆ رايونىنىڭ قۇمىلۇققا ئايلىنىپ، قاتنىشىنىڭ راۋان بولمىغانلىقىدىن بولسا كېرەك. «ۋېي سۇلالىسى تارىخى، غەربىي رايون تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە: «قۇم يۇز چاقىرىم يۆتكەلگەن. يازدا ئىسسىق شامال سەپەرچىلەرگە ئاپەت كەلتۈرگەن. مۇبادا بۇنىڭدىن مۇداپىئەلەنمىگۈچىلەر بولىدىكەن، چوقۇم خېيىم خەتەرگە ئۇچراپ، ھالاك بولىدۇ»، دېيىلگەن. بۇنىڭدا، جىڭجۆ ئەتراپىدا كۆچمە قۇمنىڭ يامراپ كېتىپ، سەپەر قىلىشنىڭ بەك قىيىن بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. فاشىيەن يولنى پىچانغا ئۆزگەرتىپ ۋۇيىغا (بۈگۈنكى قاراشەھەر) بېرىپ، ئاندىن غەربىي ـ جەنۇبقا بۇرۇلۇپ بىر ئاي بەش كۈن يول يۈرۈپ ئۇدۇنگە يېتىپ بارغان. بىراق، بۇ يولمۇ راۋان ئەمەس ئىكەن. «يۇرگەن يوللاردا مەھەللە خالايىقى يوق، قۇملۇقتا سەپەر قىلىش بەك قىيىنغا چۈشتى، يول ئۈستىدىكى جەبىر ـ جاپالار تەسۋىرلىگۈسىز دەرىجىدە بولدى» دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ بايان قىلىشچە، شۇ زامانلاردىكى تەكلىماكان قۇملۇقى خېلىلا كەڭ ئىكەن، بىراق ئۇ چاغدىكى خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، يۇرۇڭقاش، قاراقاش دەريالىرىنىڭ سۇ مەنبەسى تولۇق بولغاچقا، «ئوجمە دەرەخلىرى بۇك ـ باراقسان» بولۇپ، ھەممىلا جايىنى «ياپيېشىللىق» قاپلىغان، قۇملۇشىپ كېتىشنىڭ بىۋاستە تەھدىتىگە ئۇچراۋاتقانلىقى تېخى ئاشكارىلانمىغان. فاشىيەننىڭ كۆرگەن ـ بىلگەنلىرى «ئەل ـ يۇرت ئاۋات، خەلقى بایاشات» بولۇپ، تىنچ ـ ئامان، ھەر كىم ئۆز ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەنزىرە ئىكەن. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇرۇش ئاپىتى يۈز بېرىپ، مىلادىيەنىڭ 436 ـ يىلى (يۈەنجۇ ۋېي پادىشاھلىقى تەيۇۋۇدى خاقانلىقى تەيىەننىڭ 2 ـ يىلى) تۇيۇغۇنلارنىڭ سەركەردىسى مۇلىيەن «قەبىلىسىنى زورلاپ كۆچمە قۇم

لىۇقتىن ئۆتكۈزۈپ، غەربتىن ئۈدۈنگە كىرگۈزىدۇ. جانسۇارلار، هايۋانلار بىئارام بولىدۇ، كۆيدۈرۈش، ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئەۋج ئالىدۇ. هەددى ـ هېسابسىز ئادەملەر ئۆلتۈرۈلىدۇ.» مىلادىيەنىڭ 470 ـ يىلى جۇرجانلار يەنە ئۈدۈنگە قورشاپ هۇجۇم قىلىدۇ. شۇنىڭغا ئۇلىنىپلا ئېفتالىتلار (ئاق هۇنلار) كۈچىيىپ كېتىدۇ. ئۈدۈنلۇكلەر يەنە ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىدىكى قۇللارغا ئايلىنىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش مالمانچىلىقى ئۈدۈننى ئىنتايىن زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدۇ. مىلادىيەنىڭ 644 ـ يىلى شۇەنزاڭنىڭ كۆزگە چېلىقتۇرغىنى 200 نەچچە يىل ئىلگىرىكى فاشىيەن «بۇددا ئېلى هەققىدە قىسسە»دە بايان قىلغىنىغا ئوخشاش بولماي، مۇهىتنىڭ يامانلىشىش هالىتى ناهايىتى روشەنلەشكەن. قۇستانا خاقانلىقىنىڭ يەر كۆلىمى تۆت مىڭ كىۋادرات كىلومېتىردىن كۆپ بولغان، قۇمساز قاتمال تۈپراق يېرىمىدىن كۆپىنى ئىگىلىگەن، ئېكىنزار تۈپراق ئازايغان، كېلىماتى قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن، «شامال ـ بوران دائىم چاڭ ـ توزانىنى ئۈچۈرتۈپ تۇرغان.» «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايون خاتىرىسى»دىكى بۇ يازما پۈتۈكلەر بىزگە شۇنى ئىزاهلايدۇكى، ئەينى زامانىدىكى خوتەن بىپايان چۆل ـ باياۋانلىقتا بولۇپ، قۇمنىڭ قورشاپ ئالغانلىق ۋەزىيىتى شەكىللىنىپ بولغان. «شەهەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بىرەر يۇز چاقىرىم كېلىدىغان جايدا چوڭ دەريا بولۇپ، غەربىي شىمالغا ئاققان، خەلق ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، يەرلەرنى سۇغارغان، ئۇنىڭدىن كېيىن دەريا قۇرۇپ كەتكەن.» مانا شۇ قۇرۇپ كەتكەن چوڭ دەريا تەكشۈرۈپ دەللەپ كۆرۈلۈشچە، بۇگۈنكى چىرا دەرياسى ئىكەن.[8] شۇنىڭ بىلەن، قەدىمكى قۇستانا خاقانلىقىنىڭ مۇهىم دېهقانچىلىق تېرىلغۇ يەرلىرىنى سۇغىرىدىغان سۇ يېتىشمەي، پۈتۈن دۆلەت بويىچە كىشىلەر سارىسىمغا چۈشكەن. «دېهقانچىلىق قىلغۇچىلار هايات كەچۈرۈش ئۈچۈن ئوزۇقتا تاينىدۇ»، «ئادەم تاماق يېمىسە ئۆلىدۇ، ئۆلۈم خەۋپى ئالدىدا قانداق ئامال قىلغان مۇۋاپىق؟» ـــ ئۇدۇن پۈتۈكلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنىمۇ بىزگە تاڭ دەۋرىدە ئۈدۈنىنىڭ قارا چىلان ئايمىقى دەل خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۇمېينىڭ قەدىمىي

زېمىنى بولۇپ، شۇ چاغلاردا سۇ ئىشلىتىشتە ئىنتايىن جىددىي ھال كېلىپ چىققانلىقى ۋە ھەر ئائىلە ئۆز يەرلىرىنى سۇغىرىۋېلىش ئۈچۈن يەرلىك مەنسەپدارلارنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.[9] قۇرغاقچىلىقتىن سۇ كەمچىل بولغاچقا، قۇملۇشىپ كېتىش مەسىلىسى كۈندىن ـ كۈنگە گەۋدىلىنىدۇ. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي رايون خاتىرىسى»گە يېزىلغان فېرولگا شەھىرىنىڭ قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەنلىكى ھەققىدىكى ھېكايە ۋېي، چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەنۇبىي ـ شىمالىي پادىشاھلىق مەزگىلىدە ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنى باشتىن كەچۈرگەن غەربىي رايوندا قەدىمىي ئۇدۇن خانلىقىنىڭ شەرقىي ۋە تەۋەلىكىدىكى شىمالىي قىسمىنى تاشلىۋېتىشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى، جەنۇبىي قىسمىنى بولسا قۇم بېسىپ كېتىۋاتقانلىقىدەك تارىخىي پاكىتنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. مىلادىيەنىڭ 644 ـ يىللىرى شۇەنزاڭ ئۇدۇندىن چىقىپ نىران شەھىرىگە قاراپ كېتىۋاتقان چاغلىرىدىكى ئۇنىڭ مەنزىرىسى، خەن دەۋرىدىكى بۇ پادىشاھلىقىنىڭ جىڭجۆ بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولمايدىغان دەرىجىدە ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان. «نىران شەھىرىنىڭ چوڭلۇقى ئۇچ ـ تۆت چاقىرىم بولۇپ، چوڭ ساسلىققا جايلاشقان. سازلىق سېسىق بولغاچقا، يول يۇرۇش مۇشكۇل ئىدى. چۆل ـ جەزىرىلەردىن ئۆتۈشتە قۇمۇشلۇق ئوراپ تۇرغان شەھەر ئىچىدىكى يولدىن باشقا ئۆتىدىغان يول يوق. شۇڭا ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنىڭ بۇ شەھەردىن ئۆتمەكتىن باشقا ئامالى يوق ئىكەن. ۋاھالەنكى قۇستانا بولسا، شەرقتىكى مۇداپىئە ئۆتكىلى ئىكەن.» نىران شەھىرى قۇم بېسىپ كەتكەن جىڭجۆنىڭ جەنۇبغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى نىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا تەخمىنەن 60 كىلومېتىرغىچە كېلىدىغان سازلىققا توغرا كېلىدىكەن. شەرقتىن ـ غەربكە سوزۇلغان چوڭ يولدىن ئۆتۈپ بۇ يەرگە كەلگەندە، «پىيادە مېڭىش مۇمكىن بولمايدىكەن. ھەممە يەرنى قومۇشلۇق، ئوت ـ چۆپ قاپلاپ كەتكەن»، پەقەت شەھەرگە يېقىن يەردە بىر كىچىك چىغىر يول بار ئىكەن. بۇنىڭدىن شۇ چاغلاردا، بۇ يەردىن ئۆتىدىغان سودىگەر، سایاھەتچىلەرنىڭ ئاز ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆ-

رۇژالغىلى بولىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇ - بىدىكى خانلىقلاردا قىزىپ كەتكەن بازار مەنزىرىسىنى يەنە كۆرۈش تەس بولۇپ قالغان. بۇ شەھەردىن چىقىپلا «شەرققە قاراپ ماڭغانلار چوڭ كۆچمە قۇملۇققا كىرىدۇ. قۇم شامالغا ئەگىشىپ يامراپ كۆ - چۈپ تۇرغاچقا، يولۇچىلارنىڭ ئىزى قالمايدۇ. ئاندىن تولىسى يولدىن ئازىدۇ. تۆت ئەتراپى نەدىن - نەگىچە ئىكەنلىكى نامەلۇم بولۇپ، نە - گە بېرىشنى بىلمەي قالىدۇ، شۇڭا، بۇ يەرگە كىرگەنلەرنىڭ ھەم - مىسى ئۆزىنىڭ جەسەت ئۇستىخانلىرىنى خاتىرە قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەن.» تاڭ دەۋرىدە ئۇدۇننىڭ شەرقىي چېگرا سىدا قۇم ئاپىتىنىڭ ئېغىرلىقىدىن قاتناش شارائىتى شۇ دەرىجىدە يامانلىشىپ كەتكەن - كى، شەھەرنىڭ سودا بازىرى قۇستانىنىڭ غەربىدىكى «شەھەر پادە - شاھلىقىنىڭ 50 ~ 60 چاقىرىم غەربىدىكى چوڭ قۇمات تۆپىلىكە - نىڭ ئەڭ ئوتتۇرىسىدىكى يولدا بولغان» (بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى «غەربىي رايون خاتىرىسى»، 12 - تۇم)، بۇ داغدام يوللاردا قۇم بارخانلىرى پەيدا بولۇپ، كۆچمە قۇمنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى پات - پات ئۇچراپ تۇر - غان. يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى بىلىۋېلىشىمىز مۇمكىنكى، 5 - ئەسىردىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەت جەڭ بولغاچقا، تارىم ئويمانلىقە - نىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە ئېكولوگىيەلىك مۇھىت ئىنتايىن ياماز - لىشىپ بارغان. بۇ، ئۇنىڭ سۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ ئېغىر بۇز - غۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، تاغ - ئې - دىرلاردىن ئېقىپ چۈشىدىغان ئىچكى دەريالارنىڭ سۈيىگە كۆپ مىقدارىدا لاي - لاتقا ئارىلاشقان. شۇ جايلارنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، يۇرۇڭقاش دەريا سىدا ھەر يىلى قىيان سۇ كېلىدىغان مەزگىلدە سۇ بىلله ئېلىپ كېلىدىغان لاي - لاتقا تىندۇرمىسى 2.817kg/m غا، ئۆستەڭ سىستېمىسىدىكى سۇ تەركىبىگە ئارىلاشقان لاي - لاتقا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن kg/m 3.097غا يەتكەن. قۇمساز لاي - لاتقىلارنىڭ تىندۇرۇشى بىلەن، دەريا، ئۆستەڭ ئوقۇرى ئۇزۇكسىز ئۆرلىگەن. ئادەتتىكى چاغلاردا دائىم چېپىپ، رەتكە سېلىپ تۇرۇلسا ھەر ھالدا سۇغىرىشنى داۋاملاشتۇرۇشقا بولاتتى. بىراق، ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلغان ئۇروش

www.uyghurkitap.com

مالىمانچىلىقى بىلەن، دەريا، ئۆستەڭلەردە سۇ تارتىلىپ كېتىپ ئۆز ئېقىنىنى ئۆزگەرتىۋالغان، بۇنىڭ بىلەن ناھايىتى تېزلا شامال ـ بوران تەسىرىدىن كۆچمە قۇم شەكىللەنگەن. سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ھەر يىلى دەريا، ئۆستەڭلەردە سۇ تارتىلىش مەزگىلىدە تەخمىنەن 505 سانتىمېتىرچە قۇم ـ تۇپراق دۆۋىلەنگەن. كۆپلىگەن يېرلەر نورمال سۇغىرىلماي قۇم بېسىپ كەتكەن. قۇم ـ بوران ھەدەپ يېقىنلىشىپ قىستىغان، قاتناش توسۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بولۇپ تۇرغاچقا، جەنۇبىي يول ئۆتكۈ بولغان ئۇدۇن خانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەرق، غەربتىكى جايلىرى ئىقتىسادىي، سودا جەھەتتىن تەسىرگە ئۇچرىغان. مىلادىيە 519 ـ يىلى سۇڭ دەۋرىدىكى يۇنفۇيىشىڭ خەنمۇدىن يەنى تاڭ دەۋرىدىكى پىمۇ شەھىرىدىن ئۆتكەندە، بۇددا ئىبادەتخانىسىغا ئېسىلغان رەڭگارەڭ تۇغ ـ ئەلەم تۇمەن مىڭغا يېتەر، ۋايسارا خانلىقىنىڭمۇ يېرىمىدىن ئېشىپ كېتەر» دېگەن سۆزلەر كۆزگە چېلىققان ئىكەن. بۇ، ئىلگىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سودىگەرلەر، راھىبلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەيدىغان يول ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئەكسىچە شۇەنزاڭنىڭ چوڭ يوللاردا كۆرگەنلىرى «چۆل ـ لەرنى قومۇشلۇق، ئوت ـ چۆپ قاپلىغان، ئۆتىدىغان باشقا يولمۇ يوق» ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر خىل چۈشكۈن مەنزىرە پەيدا قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ ھەمدە بۇنىڭ مۇھىتىنىڭ يامانلاشقانلىقى ۋە سودىگەر، سایاھەتچىلەرنىڭ قاتنىمايدىغان بولۇپ كەتكەنلىكىدىن شەكىللەنگەن يامان خاراكتېرلىك ئايلىنىش بىلەن مەلۇم مۇناسىۋەتتى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

3

ئۇرۇش مالىمانچىلىقى كەلتۈرگەن بۇزغۇنچىلىق ۋە ناموۋاپىق يەر ئېچىشقا ئوخشاش ئىجتىمائىي سەۋەبلەر مۇھىتنىڭ يامانلىشىپ كېتىشىنى، قۇمنىڭ جەنۇبنى بېسىپ كېتىشىنى تېزلەتكەن. بۇ، ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ پاسسىپ تەرىپى؛ دەرۋەقە، ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ ئاكتىپ تەرىپى بارلىقىمۇ سەل قارىغىلى بولمايدۇ. بۇ يەر ـ

لەردە ياشاپ كەلگەن ھەر مىللەت خەلقى كۆچمە قۇمنىڭ يامرىشىنى چەكلەش، مۇھىتنى ئاسراش يولىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلىپ كەلگەن. خەن، ۋېي دەۋرلىرىدىن كېيىن، ئىجتىمائىي ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ جەنۇبىي ئايماقلاردا قاتناش ئىشى بەزىدە ياخشى، بەزىدە ياماں بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، تاكى سۇڭ، يۈەن دەۋرلىرىگە قەدەر شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى باردى - كەلدى مۇناسىۋەت ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ تۇرغان. بوستانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نىسپىي مۇقىملىق بىلەن ئاۋاتلىقنىڭ ساقلاپ قېلىنغانلىقى، ئۇدۇن خەلقىنىڭ قۇم - بورانغا قارشى ئۇزاق مۇددەت بوشاشماي كۈرەش قىلىپ ئېرىشكەن مېۋىسىدۇر. ئەينى زاماندا ئىجتىمائىي شەرت - شارائىت ۋە پەن - تېخنىكا سەۋىيەسىنىڭ چەكلىمىسى تۇپەيلى، كىشىلەرنىڭ تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز بولسىمۇ، بىراق پاكىتلار بىزگە بوستانلىقلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ يەرلەرنىڭ قۇملىشىپ كېتىشىنىڭ كېڭىيىپ بېرىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەھۋالىيىتى داۋامىدا قاتتىق جاپا چېكىپ تىرىشچانلىقلار كۆرسىتىپ، ھېلىھەم ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان تەجرىبىلەرنى توپلىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

1. سۇ بايلىقى مەنبەلىرىنى باشقۇرۇش، تەقسىم قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلگەن. بىر يۈرۇش قاتتىق كونترول قىلىنىدىغان سۇغىرىشنى باشقۇرۇش تۈزۈمى بىلەن كۆلىمى خېلى دەرىجىگە يەتكەن سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بولغان. قۇملۇق گىرۋىكىدە ياشاپ كەلگەن قەدىمكى خوتەن خەلقى سۇنىڭ مۇھىملىقىنى ۋە بوستانلىقلارنىڭ جان تومۇرى، قۇملۇققا قارشى كۈرەش قىلىشنىڭ ئاساسلىق ئەگىگۈشتەرى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر بىلگەن. تارىخىي مىلاردا يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرنىڭ كەمچىل بولغانلىقىدىن، بىز ھازىرغىچە قەدىمكى خوتەندە ياسالغان چوڭ تېپتىكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا دائىر پايدىلانغىلى بولىدىغان ماتېرىياللارنى تېخى چېلىقتۇرغىنىمىز يوق. لېكىن، شۇنى جەزملەشتۇرۇش مۇمكىنكى، ئۇ نۇملۇق سۇغىرىش سىستېمىسىنى دائىم ساقلاش، يېزا ئىگىلىك ئىشلە

www.uyghurkitap.com

لەيچىقىرىشىدىن ياخشى ھوسۇل ئېلىشى ئۈچۈن ئېرىق ـ ئۆستەڭ چې-
پىش ۋە تۈزەشتۈرۈشكە ئوخشاش سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى مۇقەررەر
يوسۇندا داۋاملىق ئىشلەنگەن، مەلۇم كۆلەمگە يەتكۈزۈلۈپ، زور ئۇنۇم
قولغا كەلتۈرۈلگەن. بۇنى كۆپلىگەن تارىخىي خارابىلىقلار ئېنىق ئىس-
پاتلىماقتا. قەدىمكى يۇرۇقچاش دەرياسى «شاخ ـ شۇمبا دەرياسى» دەپ-
مۇ ئاتالغان، بۇ نام توغرىسىدا تارىخشۇناسلار ئوخشاش بولمىغان پې-
كىرده بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىزگە شۇ زاماندا ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ
تورلىشىپ كەتكەنلىكى ھالىتىنى ئوبرازلىق ھالدا سۈرەتلەپ بېرىدۇ.
«لوياڭ ساڭرامليرى تەزكىرىسى» ده خاتىرىلىنىشىچە، مىلادىيەنىڭ
519 ـ يىللىرى سۇڭ دەۋرىدىكى يۈەن خۇيشىڭ خوتەن ئارقىلىق گۇر-
بانت (ھازىرقى تاشقورغان ناھىيەسى)گە يەتكىچە، يەرلىك دېھقانلارنىڭ
ئۆستەڭ چېپىپ يەرگە سۇ باشلاپ سۇغىرىۋاتقانلىقىنى، تېرىقچىلىق
قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇق سېلىشتا
يامغۇرنى كۈتمىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ كۈلۈشۈپ كېتىپ: «تەڭرى بىزگە
نېمىدېگەن چوڭ شاپائەت قىلغان ـ ھەا!» دېيىشكەن. بۇنىڭدىن ئۇلار-
نىڭ سۇ ئىنشائاتلىرىغا تايىنىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغا-
لىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ كائىناتقا خوجايىن بولالىغىنىدەك ئىپتىخارلىق
ئىجتىماتنى كۆرۈش مۇمكىن، پاكىتلار شۇ زامانلاردىكى تارىمنىڭ
جەنۇبىي گىرۋىكىده ئىشلەنگەن سۇ ئىنشائاتى سۇغىرىشنىڭ تېخنى-
كىسى ۋە كۆلىمى ئۇلارنى تامامەن شۇنداق ئىپاده بىلدۈرۈش ئىمكانى-
يىتىگە ئىگە قىلغان. بىر قەدەر مۇكەممەل ساقلانغان خوتەننىڭ شەر-
قىي قوشنىسى مىراننىڭ تاڭ دەۋرىدىكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ
خارابىلىقى مۇنداق تونۇشتۈرۈلغان: «چوڭ تېپتىكى يەتته تارماق ئۆس-
تەڭ، قەدىمكى شەھەر رايوندا تەپتەكشى جايلاشتۇرۇلغان ۋە ئۇنى
تىزگىنلەپ تۇرغان غول ئۆستەڭنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8.5 كىلو-
مېتىر، كەڭلىكى ئادەتته 10 ~ 20 مېتىرغا بارغان... قەدىمكى شە-
ھەردىكى غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ ۋە ئېرىقلار تامامەن ئەڭ چوڭ
يانتۇلۇق ۋە تىك يەر شەكلىنىڭ تەڭ ئېگىزلىك سىزىقىنى بويلىغان
ھالدا جايلاشتۇرۇلغان. يەتته تارماق ئۆستەڭ بىر خىل يوسۇندا قىرلىق
تۆپلىكنى بويلاپ قوش يۆنىلىشلىك سۇغىرىش سىستېمىسىنى بەرپا

قىلغان. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن سۇغىرىش رايونى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىنغان. پۈتكۈل سۇغىرىش رايونىدا سۇ چىقمايدىغان يەر قالمىغان.»
(«شىنجاڭ جۇغراپىيەسى» 2891 ـ يىلى 1 ـ ، 2 ـ قوشما سانى، راۋرۇيخۇ: «مىراندىكى قەدىمكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ۋە ئېكىنزارلىق قۇرۇلۇشى»دىن) پۈتكۈل ئۆستەڭ ـ نىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى، قوش يۆنىلىشلىك سۇ ـ غىرىش ۋە سۇنى يىغىپ تەقسىم قىلىش ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلغانلى ـ قى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە ئىگە ئىكەن ـ لىكىنى روشەن كۆرسىتىدۇ.

بىز خوتەن ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى قەدىمكى خارابىلىقلار مەسـ ـلەن: مەلىكاۋات، بۇگەيئۆيلۇك، كونا دامىكۇ قاتارلىقلاردا كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر خارابىلىقىنىڭ چۆل ـ جە ـ زىرە، قۇملۇقلاردا ئاشكارىلىنىپ تۇرغانلىقىنىمۇ ئۆز كۆزىمىز بـ ـلەن كۆردۇق. نىيە خارابىلىقىمۇ شۇنداق. ئەينى زامانلاردا كىشىلەر دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنى سۇغىرىش ئۈچۈن دەريا ئىچىگە قوزۇق قېقىپ دەل ـ دەرەخ، شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن سۇنى توسىغان، ئاند ـ ىدىن سۇنى ئىككى ياقىسىدا تېرەكلىرى بار ئۆستەڭ ـ ئېرىقلارغا باشلىغان. ئېرىق ـ ئۆستەڭ بويىدىكى كۆۋرۈكلەر، سۇ يوللىرى، مېۋىلىك دەرەخلەر، تۇگمەنلەر ھېلىقىدەك ساقلىنىپ كەلگەن. سـ ـتەيىن دەندەنئۆيلۇك خارابىلىقىدا توفۇگىراپىك ئۆلچەش ئېلىپ بارغاندا، ئېھتىمال قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن ئۇزۇنتاتتىن دەندەنئۆي ـ لۇككىچە بولغان ئۆستەڭ، «بىر ئېگىزلىككە جايلاشقانلىقتىن، ئۇ ـ نىڭ يۇرۇقىقاش دەريا سى بىلەن كېرىيە دەريا سى ئوتتۇرىسىدىكى سۇ بۆلگۈچ سىزىق بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى ... بۇ، دەل سۇغىرىش ئۆستىكىنى چاپقۇچىلار تاللىۋالغان ئەڭ مۇۋاپىق جاي ئىكەنلىكـ ـنى، ... ئۇنىڭ ئەڭ ئېگىز ئۇپۇق سىزىقىدا ساقلاپ قېلىنغانلىقىنى، بىرلا ئۆستەڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك سۇغىرىش رايونىنى كونترول قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماي، بەلكى تەبىئىي سۇ چىقىرىش يولـ ـنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان پاراكەندە ـ چىلىكتىن مۇداپىئەلىنىشىنىڭمۇ ناھايىتى ئاسانغا توختىغانلىقى»نى

بايقىغان («قەدىمكى خوتەن» 287 ـ بەت). مۇنداق ئېگىزلىككە چېپىلغان غول ئۆستەڭنى بىز بۇگەيئۆيلۇكتىمۇ بايقىدۇق[11]، بۇ، ئۆستەڭ چاپ-قۇچىلارنىڭ سۇنى يۇگەنلەشتە خېلى مول تەجرىبىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ماركس «بىرپتانىيەنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق دېگەن: «كىلىمات ۋە يەر شارائىتى بولۇپمۇ سەھرايى كەبىر قۇملۇقلىدىن ئەرەب، پارس، ھىندىستان ۋە تاتارلار رايونى ئارقىلىق ئەڭ ئېگىز بولغان ئاسىيا ئېگىزلىكىدىكى كەڭ كەتكەن قۇملۇقتىكى ئۆستەڭ ۋە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت سۇنئىي سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى، شەرق يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان... سۇنى تېجەپ ئىشلىتىش ۋە ئورتاق ئىشلىتىش ــ تۇپ تەلەپ بولۇپ قالغان... شەرقتە مەدەنىيەت سەۋىيە بەك تۆۋەن، زېمىن بەك چوڭ بولغاچقا، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن بىرلىشىشنىڭ بارلىققا كېلىشى مۇمكىن بولمىغان. شۇڭا، بارلىق ھوقۇق مەركەزگە يىغىلغان ھۆكۈمەتنىڭ ئارىلىشىشىغا تەقەززا بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاسىيادىكى بارلىق ھۆكۈمەتلەر بىر خىل ئىقتىسادىي فۇنكسىيەنى يەنى جامائەت قۇرۇلۇشىنى ئىشلەش فۇنكسىيەسىنى ئىجرا قىلماي تۇرالمايدۇ.» («ماركس ـ ئېنگلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم خەنزۇچە نەشرى، 46 ـ بەت)

قەدىمكى ئۇدۇننىڭ ئەھۋالى دەل ئەنە شۇنداق ئىدى. جامائەت قۇرۇلۇشىنىڭ تەشكىلاتچىسى بولغان ھۆكۈمەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ جان تومۇرىغا ــ سۇ ئىشلىرىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇدۇن پادىشاھى، دەريا سۇيىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىش ئېھتىمالىنى شەخسەن ئۆزى بىر ياقلىق قىلغان. ئۇ ئالاقزادە بولغان ھالدا: «پۇتۇن ئىقلىم تەمىنلىنىدىغان دەريا سۇيىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە تاسادىپىي توختاپ كېتىشىدىكى سەۋەب نەدە؟ سىياسەتتە ئادالەتسىزلىك، ئەخلاقتا تۇزەلمىگەن ئىشلار بولغانمۇ ــ نېمە؟ بولمىسا، كىملەرنى قاتتىق ئەيىبلىگۈلۈك»[12] دېگەن. بۇ، شۇ چاغدا پۇتۇن خانلىق بويىچە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قەدەر

سۇ بايلىقىغا ئەھمىيەت بېرىش دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان قۇرغاق رايونلاردىكى سۇ جىسىملىرى بوستانلىق ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ ئەڭ جاز-لىق ئامىلى ھېسابلىناتتى. سۇ بولسىلا ھەممە تېپىلاتتى. شۇ چاغ-دىكى ئۇدۇن پادىشاھىمۇ بۇ قائىدىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، دېھقانچە-لىقتىكى سۇغىرىشقا سۇ بېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تۇتقان. 3 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇدۇن خانلىقىنىڭ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قا-رۇشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن كىتابلار ۋە ئۇدۇننىڭ خەت ـ ئالاقىلە-رىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدىكى پىچان، خوتەن ئەتراپلىرىدا، سۇ ئىنشائاتى ۋە سۇغىرىشقا ئائىت ئىشلارنىڭ كۆپ قىسمىنى يەرلىك ھاكىمىيەت بېشىدىكى بەگلەر بىۋاستە بىر تەرەپ قىلغان. ئەمدى بىز «ئۇدۇن تىل دەرسلىكى»دىن ئىبارەت بىرلا كىتابنى كۆرۈپ چىقساق، ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىلىۋالالايمىز.

«... جانابى ئالىيلىرى، ئايماق بېگىمىز سۇدار رىجام ئامبىلە-مىزغا شۇ سەۋەبتىن ئەرز ـ ئىلتىماس قىلىشىم: مەنكى موللاكى، تەقسىرلىرى مېھرى ـ شەپقەت بىلەن مېنىڭ ئېرىقىمغا سۇ باش-لىشىمغا رۇخسەت قىلغانتىلە. ھازىرمۇ شۇنداق قىلىۋاتىمەن. مەن بۇ يەردە كونا ئاشخانا تەۋەسىدە بولغانلىقىم (ئېتىزغا سۇ ئېچىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدىغان بولدۇم) ئۈچۈن، ئاشلىق تەگمەيۋاتىدۇ. ھازىر سۇ بولغىنى بىلەنمۇ، ئۆستەڭ تۇغان بىلەن توسۇلدى. ئەتراپتىكى جايلاردا سۇ بولسىمۇ ئېرىققا چىقماس بولۇپ قالدى. ئەمدىلىكتە مېنىڭ ئېرىقىمغا سۇ بېرىش مۇمكىنمۇ ـ يوق، ئويلىشىپ بېقىشلىرىنى سورايمەن. شۇنىڭ بىلەن ئامبال سودارىجام قول ئاستىدىكى بېگىم ۋىساغا: موللاكىس ئۆستىڭى ئاشخانىغا تەۋە، سىز مۇشۇ بۇيرۇقنى ئاڭلىغاندىن كېيىن مەزكۇر كىشىنى كۆللەر بىلەن سۇ ئەھۋالىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى تەك-شۈرۈشكە قاتناشتۇرسىڭىز.

سىكارىخۇارا ئېيىنىڭ 12 ـ كۈنى ئۇشبۇ بۇيرۇق تارقىتىلغاز-دىن كېيىن، ئۆستەڭ توغان بىلەن توسۇپ قويۇلماسلىقى كېرەك.»

(«Khotancse TeXts»، »ئۇدۇن تىل دەرس تېكىستلىرى 4 ـ توم، 99 ـ بەت)

ئەينى زاماندا خوتەن رايونىدا دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنى سۇغىرىشقا كېتىدىغان سۇ، جىددىيلىك بولغان ـ بولمىغانلىق ئەھۋالىنى پەرقلەندۇرگەن ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، قاتتىق كونترول قىلىنغان ھەمدە بىر يۇرۇش مۇكەممەل باشقۇرۇش تۈزۈمى بولغان. خۇسۇسىي يەرلەرگە سۇ تۆتۈشتا ئەمەلدارلار رەسمىي رۇخسەت قىلىپ كەچۈرۈم قىلغانلاردىن باشقىلار سۇ ھەققى تاپشۇرغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىشىلەر تەكشۈرۈشنى نەزەرگە ئېلىپ، ھەر قېتىم ئېتىزلارغا سۇ ئاچقاندا، تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇپ ماڭغان. سۇ تەقسىملەشتە ئېھتىمال يەر كۆلىمىگە قاراپ نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق قاتتىق باشقۇرۇش ئارقىسىدا سۇنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىش ئەھۋالى كۆرۈلسە، تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنغان.

يۇقىرىقىلار 3 ـ ئەسىردىن بۇرۇن بىر مەزگىل نىيە (بۇگۈنكى نىيە ناھىيەسىنىڭ شىمالى) ئەتراپىدا قوللىنىلغان قارۇشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن مىرزىنامىلاردا تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن:

72 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە: «..... بۇغداي ئىككى ـ ئۈچ قېتىم سۇغىرىلغان. ئۇشبۇ پۈتۈك، سۇغىرىش خاتىرىسىدۇر (ئۇنىڭغا ئۇلاپ تىزىملاش جەدۋىلى بېرىلگەن)» دەپ يېزىلغان.

160 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتتە: «شۇنىڭدىن ۋاقىپلاندىمكى، مەزكۇر مۆھۈر شەكىلدىكى مەكتۇبنامىنى يوللىدىم، دېيىلگەن ئىكەن. بىراق، بۇ مۆھۈرلۈق ھۆججەتكە سۇ بىلەن ئۇرۇقلۇق پۈتۈلمىگەن. بۇ بوۋاينىڭ ئېيتىشىچە، شىكادىكى بىر پارچە يەر سۇبىيەگە بېرىلگەن. سۇ بىلەن ئۇرۇقلۇق بېرىلمىگەن. پادىشاھ ئالىلىرى قوبۇل قىلغان ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ يەر ھۇزۇرلىرىغا تەۋەكەندۇق. ھۇزۇرلىرىدا بەلكىم سۇ ۋە ئۇرۇقلۇققا دائىر ئۆز قوللىرى بىلەن پۈتكەن بىرەر پارچە خەت ـ چەك بولۇشى ئېھتىمال، ياكى بولمىسا ئەھۋال تەپسىلاتى پۈتۈلگەن بۇيرۇقنامە بولىدىكەن، ئۇنى ئىزدەپ تېپىپ، بۇ يەرگە ئەۋەتىشلىرى كېرەك. مۇبادا بۇ خىل (ھۆججەت) بولمىسا، سۇ ھەققى بىلەن ئۇرۇقلۇق ھەققىنى ئۆزلىرى بۇ يەرگە يوللاپ بېرىشلىرى لازىم» دەپ پۈتۈلگەن.

205 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە: «پادىشاھ ئالىيلىرى... ۋەھاكازا... راھىب مۇجبولىيىنىڭ بىزلەرگە مەلۇم قىلىشىچە، سۇ ئابۇنىيىدىن ئارىيەت ئېلىپ كېلىندى. پېقىر ئارىيەت ئالغان بۇ سۇنى باشقىلارغا بەرمەكچىمەن. ھۇزۇرلىرىغا ئۇشبۇ مۇھىرى مەكتۇب ۋە تامغىلىق خەت تەگگەندىن كېيىن، ئامال بار تېپسلىي تەكشۈرۈشلىرى، بۇ سۇ ئابۇنىيىدىن ئارىيەتكە ئېلىنغانمۇ ـ يوق؟ ئارىيەتكە ئېلىنغان سۇ باشقىلارغا بېرىلگەنمۇ ـ يوق؟ يەنە بىر تەرەپتىن مۇبادا سۇ چىقىرۇۋېتىش ئېغىزىنىڭ تەييارلىقى پۈتمىگەن بولسا، ئابۇنىيىدىن زىيانىنى تۆلەشنى تەلەپ قىلىشقا بولمايدۇ. مۇبادا ئۇنداق بولمىسا، ...» ۋەھاكازالار دېيىلگەن.

722 ـ نومۇرلۇق پۈتۈكتە: «.... كەمىنلىرى تۆۋەندىكىچە مەلۇم قىلىمىزكى، بۇ جاي ئادىنا (قۇرغاقچىلىق بولغاچ) قۇرۇپ قاغجىراپ كەتتى. جانابلىرى بۇ ئادىنانى ئامال قىلىپ ئېتىبارغا ئېلىپ، سۇ بىلەن تەمىنلەشلىرى شەرت...» دېيىلگەن.[1]

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان قۇرغاق رايونلار بوستانلىقىنىڭ قۇملىشىپ كەتمەسلىكىنى قوغداشنىڭ ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ ئۈنۈملۈك ۋاستىسى ئاشۇ يەرلەردە مۇۋاپىق سۇغىرىش سىستېمىسىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. بوستانلىقنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىش، كەلكۈن سۇ ئارقىلىق لاي چۈشۈرۈپ يەر بىنا قىلىش، قىيان سۇ باشلاپ قۇم ئېقىتىش ئۇسۇللىرىدىمۇ ئوخشاشلا سۇ بولۇشى كېرەك.[2] ھازىر بىز كىشىلەر تاشلاپ كەتكەن بەزى كونا تېرىقچىلىق رايونى مەسىلەن: كونا دامىكۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ تەكشۈرگىنىمىزدە، سۇلا بولىدىكەن، تېرىلغۇ يەرلەرنى ناھايىتى تېزلا ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى بايقايمىز. ئەينى زامانىدا بوستانلىقلاردا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ سۇ بايلىق مەدەنىيىتىنى تەقسىم قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى قاتتىق باشقۇرغانلىق جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ھەقىقەتەنمۇ زور

(① «شىنجاڭدا يەردىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن ئەسەرلەر پارچىلىرىدىن تەرجىمىلەر»، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ شۇبىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى شېپىگىراپتا باسقان نۇسخىسىدىن

رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. خوتەندىن ئىبارەت بۇ بوستانلىقتا ئەزەلدىن تارتىپلا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان، چارۋىچىلىقمۇ بىر قەدەر مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. شۇڭا، يۇقۇ توقۇمىچىلىق كەسپى تارىختىن بېرى تەرەققىي تاپقان بولۇپ، خوتەن گىلىمى جۇڭگو ـ چەت ئەللەرگە مەشھۇر بولغان. ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تارىختىن بۇيان خوتەننىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى يالغۇز ئاشلىق تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلماستىن، بەلكى ئەزەلدىن تارتىپ قوغۇن ـ تاۋۇز، مېۋە ـ چېۋە، باغۋەنچىلىك، پىلە ـ ئۇجمىچىلىك بىلەن داڭ چىقارغان بولۇپ، ھازىر كىشىلەر دائىم ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدىغان يېرىك يېزا ئىگىلىكىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان:

«تۇپرىقى ھەر خىل زىرائەت ۋە ئۇجمە، كەندىر ئۆستۇرۇشكە باب» («ۋېي سۇلالىسى تارىخى. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دىن)؛ «شەھەر ئەتراپى گۈل ـ گۈلىستان، باغۋبوستان، ئوخشاپ كېتىدۇ لوياڭغا» («لوياڭ ساڭرامىلىرى خاتىرىسى»)؛ «زىرائەتكە باب، مېۋە ـ چېۋە كۆپ ... باش ئەتىياز كىرىش بىلەنلا تېرىقچىلىق باشلىنىدۇ، ئۇجمە تىكىلىدۇ، پىلە بىرەر ئايدىلا ھوسۇلغا كىرىدۇ، يەنە قايتا پىلە بېقىشقا ئۇچمە ياپرىقى ئۆسۈپ چىقىدۇ، ئۇجمىلىك بۇك ـ باراقسان ئوخشاپ كېتىدۇ» («بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى. غەربىي رايون تەزكىرىنامىسى»)؛ «ئۇزۇمدىن مۇسەللەس شارابى ئىشلىنىدۇ. قىزىل سايۋا، كۆك سايۋىدىن مۇسەللەس شارابى ياسىلىدۇ ... باغباراڭ، گۈل ـ گىياھلار تۇجۇپىلەپ يېتىشتۇرۇلىدۇ» («يېڭى بەش دەۋر تارىخى»)؛ «مەھسۇلاتلىرىدىن پاختا، زىغىر، كەندىر، ھەر خىل ئاشلىق، ھاراق ـ شاراب ۋە باشقا نەرسىلەر بار. ئاھالىسى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا ئۇزۇمچىلىك ۋە ھەر خىل باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.» («ماركۇ پولو ساياھەت خاتىرىسى»دىن)

قۇرغاق رايوننىڭ ئېكولوگىيەلىك ئۇنۇمىگە ئۇيغۇن كەلگەن مانا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسى، قەدىمكى تارىخىي كىتابلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. خەن، جىن سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كەل-

گەن خارابىلىقلار ئاشكارىلاپ بەرگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئەينى زاماندا ئاھالىلەر تۇرىدىغان جايلار ئەتراپىغا رەتلىك تەك (تال) سېلىنىپلا قالماستىن، بەلكى شاپتۇل، ئۆرۈكمۇ بولغان. ئۇ يەرلەردىن ئۈزۈم، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئامۇتنىڭ ئۇرۇقلا ئەمەس، بەلكى تاۋۇز ـ قوغۇن ئۇرۇقىنىمۇ تاپقىلى بولىدۇ. 1900 ـ يىللىرى ئەنگلىيەلىك سىتەيىن خوتەنگە بارغاندا، دەندەنئۆيلۈك ۋە نىيە قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلىقنى تەكشۈرگەندىمۇ مېۋىلىك دەل ـ دەرەخ، باغبارات‌لار ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ ماڭغان. قەدىمكى جىڭجۆدىكى تۇرار جاي ئەتراپىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك مېۋىلىك ۋە گۈللۈك باغلار بار ئىدى[19]. بولۇپمۇ ئۈزۈم تېلىنى ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى يەرلىك ئاھالىلەر خېلى دەرىجىدە بىلىدىغانلىقى، تال ئېچىش، تال چىقىرىش، تال كۆمۈش، تال چاتاش قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن قارۇشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللار ئۇچرىتىلغان. بىز خارابە ئىزلىرىنى تەكشۈرگىنىمىزدىمۇ مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەرنى ئۇچراتتۇق. مەسىلەن: كونا دامىكۇ رايونىدا قۇرۇپ كەتكەن ئۇجمە دەرەخلىرى يەنىلا بىپايان قاقاسلىقتا تەك تۇرماقتا. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن، بۇ يەرلەردە تېخى كۆكلەپ تۇرغان ئۇجمىلەر بار ئىكەن. قەدىمكى خوتەندىن ھۆل يېمىشنىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقى مىرزا ھەيدەرنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇللار تارىخى» دىمۇ خاتىرىلىنىپ بايان قىلىنغان. ئېيتىلىشىچە، شۇ چاغدا يەنى 14 ـ ئەسىرلەر ئۆپچۆرىدە بولسا كېرەك، خوتەن قاتارلىق جايلاردا مېۋە ـ چۈنى ئېلىپ سېتىش ئىشى مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن. مېۋىلىك دەرەخلەر كۆپىنچە يولنىڭ ئىككى چېتىگە تىكىلىپ، جامائەتچىلىك خالىغىنىچە ئۈزۈۋېلىدىكەن. بۇ باغۋەنچىلىكنىڭ شۇ چاغلاردا تەرەققىي قىلىپ قالىچىلىك دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

3. قەدىمكى قۇستانا ئۆزىگە قوشنا خانلىقلارغا ئوخشاش «كۆپ توغرا‌قلىق» جاي بولۇپ، پايتەخت ئەتراپىنى «باراقسان ئورمانلىق» قاپلىغانلىقى، تۆۋەندىكىچە خاتىرىلەپ قالدۇرۇلغان:

«خانلىق شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا 10 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان يەردە چوڭ ئىباده‌تخانا جايلاشقان ... ھالبۇكى ئالۇرخانلار كەشمىر

www.uyghurkitap.com

كىنەزلىكدىن ئۇشبۇ ئورمانلىققا كېلىپ ئەل ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە زىياپەتتە بولغان.» («بۇيۈك تاق سۇلالىسى غەربىي رايون تەزكىرىسى» 12 ـ توم)

يېقىندا، لوپ سامپۇل خارابىلىقىدىن قېزىلغان نەرسىلەر، شۇ يەردە توغراقلىق ئورمان بەلبېغى بارلىقىنى دەلىللىدى. 1986 ـ يىلى سۇدىن ھېدىن كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ تەكلىماكاننى توغرا كېسىپ ئۆتكەن چېغىدا، دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمى يەنىلا «كونا دەل ـ دەرەخلەر ئاسمان ـ پەلەك» قەد كۆتەرگەن، يولۇاس، يىلپىزلار كۆرۈنۈپ ـ غايىب بولۇپ تۇرىدىغان ماكان ئىكەن. شۇ چاغلاردىكى خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تەۋەككۈل رايونىمۇ تەبىئىي مۇھىتى بۇك ـ باراقسان ئورمان بىلەن قاپلانغان ئىكەن. ئورمان، ئېكولوگىيەلىك سىستېمىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، سۇ مەنبەلىرىنى ساقلايدۇ. سۇ، تۇپراقنى ئاسراپ قالىدۇ. بوراندىن مۇداپىئەلەندۇرىدۇ، قۇمنى مۇقىملاشتۇرىدۇ، كىلىماتنى تەڭشەيدۇ، مۇھىتنى ياخشىلاشتا كۆرۈنەرلىك رول ئويناىدۇ. ۋاھالەنكى، قەدىمكى ئۇدۇندا ياغاچ سايمانلار ئەل ـ جامائەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىدىكى مۇھىم قورال بولۇپ قالغان. شۇڭا، ئۇلار ئۇزاق ۋاقىت تۇرمۇش ئەھلىيىتىدە ئورمان ئاسراشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىۋالغان، دەل ـ دەرەخنى ئىنتايىن قەدىرلىگەن، ئاھالىلەر ئۆي ـ ئىمارەت سېلىش بىلەن تەڭلا دەل ـ دەرەخ تىكىپ ماڭغان[15].شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قالايمىقان ئورمان كېسىش قىلمىشلىرىغا قارىتا قاتتىق جازا قوللانغان. قارۇشتى پۈتۈكلىرىدە خاتىرىلىنىشىچە، تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى خالىلىقلاردا ئورمان ئاسراش قائىدىسى بولغان. مەسىلەن، قەدىمكى قارۇشتى يېزىقىدىكى بىر پارچە تاختا پۈتۈكتە مۇنداق دېيىلگەن:

«جانابى شاھىم ئالىلىرى.....

ساكانىڭ (SaKa) مەلۇم قىلىشچە، مولىرىنا ھۇزۇرىنىڭ مال ـ مۈلكىنى كىلىمراممى زېمىنى قوبۇل قىلدى. بىراق، ساداۋىداس (SadaviadaS) بىلەن كارسىنبىراس (KarSinaraS) زورلۇق بىلەن يەرنى ئىگىلىۋېلىپ تېرىقچىلىق قىلغىلى قويمايۋاتىدۇ. ئۇلار يەنە

يەر - زېمىن ئۈستىدىكى دەل - دەرەخنى كېسىپ ساتتى. بىرەر شەخسنىڭ باشقىلارغا تەئەللۇق مال - مۈلكىنى كېسىۋېتىشى قا-نۇنسىزلىققا ياتىدۇ. ئۆزلىرى مۇشۇ مۆھۈر شەكىللىك پۈتۈكنى ۋە تامغىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ئامال بار شۇنداق قەسەمياد قىلغۇچى بىلەن گۇۋاھچىلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ بۇ ئىشنىڭ راست - يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ كۆرگەيلا. ساداۋداس بىلەن كا-رىسىپراسىنىڭ بۇ خىل قىلمىشىنى چەكلىگەيلا، ئۇلار ساكاغا دەخ-لى - تەرۇز قىلماسلىقى لازىم. بۇرۇنقى قانۇن ۋە پۈتۈمدە بەلگە-لەنگىنىدەك ھەر قانداق كىشىنىڭ ئۇ دەرەخلەرنى يىلتىزى بىلەن كېسىپ تاشلىشىنى چەكلەش كېرەككى، مۇخالىپلىق قىلىنسا، بىر ئات جەريمانە قويۇلىدۇ. ئەگەر، ئۇلار دەرەخنىڭ شاخ - شۇم-بىلىرىنى (lada) كېسىۋالغان بولسا، ئۇ چاغدا بىر سېير جەريما-نە قويۇلىدۇ. توختامنى قانۇنغا بىنائەن چىقىرىش كېرەك...» دې-يىلگەن «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يازمىلىرى سۆنۈق نوملار تەرجىمىلەر توپلىمى» 284 - نومۇرلۇقتىن).

قۇملۇق چېتىدە ياشاپ كەلگەن قەدىمكى خوتەن ئاھالىلىرى قۇم - بوراننا قارشى كۈرەش قىلىش، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ئاسراش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى توپلاپلا قالماستىن، بەل-كى ئۇزاق ئەمەلىيەت داۋامىدا شۇ خىل تەبىئىي مۇھىتقا ماسلا-شالايدىغان تۈرمۇش ئۇسۇلىنىمۇ شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن: يې-مەكلىكلەر قۇرۇلمىسىدا شال، گۈرۈچ، بۇغداي، قوناقتىن باشقا ھەر خىل قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى نا-ھايىتى زور بولغان. كىيىم - كېچەك ۋە ياسىنىش جەھەتتە شايى - ئەتلەسنى ياقتۇرغان، ئۆي - ئۆيدە ئۆزىگە تەۋە ھويلا - ئارام، مېۋە-لىك باغ، دەل - دەرەخلەر بولۇشىنى ياخشى كۆرگەن ۋە ئۇلارنى تۈرمۇشتىكى ھۇزۇرلىنىش دەپ قارىغان، ۋەھاكازالار. ئەنە شۇ يې-مەكلىكلەرنىڭ ئۇزۇقلۇق تەركىبى مول بولۇپلا قالماستىن بەلكى كۆرۈنۈشى چىرايلىق، چوڭ سۈپەت بولۇپ، ئۇلار ئۆزىگە خاس خۇ-سۇسىيەتكە ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ كەلگەن ھەمدە شۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلىپ ۋە ئىستېمال قىلىنىپ، تەمىنلەش بىلەن

www.uyghurkitap.com

تەلەپ ئوتتۇرىسىدا تەبئىي ھالدا تەكشى مۇناسىۋەت شەكىللەنگەن.

تارىختا تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدە ياشاپ كەلگەن قەدىمىي مىللەتلەر قۇم ـ بورانغا قارشى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد كۈرەش قىلىپ، ئۇزاق زامان جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈش ئارقىلىق ئاشۇ بىر پايان چۆل ـ جەزىرىلەر مۇھاسىرىسى ئىچىدىكى بوستانلىقلاردا شانلىق غەلبىي رايون مەدەنىيىتىنى يارىتىشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرغان. ئادەمزات تەبئىتىنىڭ قۇلى ئەمەس، بەلكى، ھاياتنىڭ خوجايىنى. ئېنگىلس: «تەبىئەت دىيالېكتىكىسى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: «پەقەت ئىنسانلارلا تەبىئەت دۇنياسىغا ئۆز تامغىسىنى باسىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆسۈملۈكلەر بىلەن ھايۋاناتنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرى تۇرغان جاينىڭ قىياپىتىنى، كېلىماتىنى ئۆزگەرتتى. ھەتتا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن ھايۋاناتنىڭ ئۆزىدىنمۇ ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسى پەقەت يەر شارىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھالاكىتى بىلەن بىللە، ئۆزىنى يوقىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ.»

4

ئادەم، پەقەت ئادەملا ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق گۈزەل بوستانلىقلارنى ئاچالايدۇ ۋە گۈللەندۈرەلەيدۇ ھەم شۇنداق قىلغان. لېكىن دەل ئىنسانلار ئارىسىدىكى قەبىھ كۈچ، يەنى سىنىپىي جەمئىيەتتە، بەزى يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر ئۈدا يىغىلىق پەيدا قىلىپ، بوستانلىقلارنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ، نورمال سۇغىرىش سىستېمىسىنى ۋەيران قىلىپ، قۇرغاق يەرلەرنى قۇم ـ بورانىنىڭ خالىغانچە خورلىشىغا تۇتۇپ بەرگەن. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى چاغلىرىدا، ئوخشاش شۇم تەقدىر يەنە قايتىدىن ئاشكارىلىنىپ، خوتەندىن ئىبارەت بوستانلىق يەنە بىر قېتىم كەڭ كۆلەملىك قۇم ئاپىتىگە دۇچ كەلگەن. مىلادىيەنىڭ 755 ـ يىلى ئۆڭلۇق ـ سۈيگىن توپىلىڭىدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى غەربىي چېگرانى ساقلاشقا كۈچى يەتمەي قالغاچقا، تۇبۇت (تىبەت)

ئاقسۇڭكەلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاراقۇرۇمنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش قىلغان. شۇ-نىڭ بىلەن چىرانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ھەربىي گازارما قاتارلىق جايلار[2] تاشلىنىپ قېلىپ قۇملۇققا ئايلانغان. 10 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا باشلىنىپ 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئا-خىرلاشقان قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۇرۇشى، خوتەننىڭ شىمالىدىكى ئىككى دەريا قىرغىقىغا جايلاشقان كۆپلە-گەن يەرلەرنى چۆل ـ جەزىرىلىككە ئايلاندۇرۇۋەتكەن. 1984 ـ يى-لى يازدا خوتەن شەھەر بازىرىغا 30 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان يېڭىئېرىقنىڭ شىمالىدىكى ئېگىز قۇم بارخانلىرىنى تەكشۈرگە-نىمىزدە، ئۆي ـ ئىمارەت خارابىلىقى ۋە قەدىمكى ئېرىق ـ ئۆس-تەڭلەرنىڭ ئىزلىرىدىن بىر قانچە جايدا ئۇچراتتۇق. خەن دەۋرە-دىكى بەش مىسقاللىق يارماق پۇلنى ۋە جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلا-لىلەر دەۋرىدىكى كىچىك بەش مىسقاللىق مىس تەڭگە، يارماقلاردىن بىر قانچىسىنى يولۇقتۇردۇق. ئۇ يەرلەردىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىنىڭ تام سۈرەتلىرى ئوپ ـ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ساپال سۇنۇقلىرىمۇ پات پات ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ جايىنىڭ نامى «بۇغەيئۆيلۇك» دېيىلىدىكەن، «چىنماچىن» دەپمۇ ئاتالغان ئىكەن. تەكشۈرۈپ دەلىللىنىشچە بۇ، خەن، تاڭ دەۋرىدىكى خارابىلىقلار ئىكەن. بۇ جاي دەريا ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 1250 مېتىر كېلىدىكەن. يېقىن ئەتراپتىكى بۇلاق سۇيى تېشىپ تۇرىدىغان يەرلەرنىڭ سۇ، تۇپراق شارائىتى بىر قە-دەر ياخشى بولۇپ، تاڭ دەۋرىگىچە ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش رايونى بولغان، كېيىن تاشلىنىپ كېتىپ قۇملۇققا ئايلانغان. شۇبھىسىز-كى، بۇ، 10 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئۇزاق مەزگىل داۋام قىلغان ئۇرۇشنىڭ پەيدا قىلغان يامان ئاقىۋىتى. يۇقىرىقى خارابىلىقلار بىلەن دەۋرداش يەنە بىر جاي ـــ دەريانىڭ شەرقىدىكى ئاقسېپىل قەدىمكى شەھىرى بولۇپ، بۇ كېيىنرەك تاشلانغان. بۇنىڭ ئورنىغا يۇەن سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدا بەت ئېچىلغان بازار ـــ يۇرۇڭقاش

www.uyghurkitap.com

بازىرى دەسسىگەن. 13 ـ ئەسىرده يۇەن سۇلالىسى غەربىي رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇدۇن رايونىدا تار كۆلەمده بوز يەر ئاچقان بولسىمۇ، لېكىن ياخشى يىللار ئۇزاق داۋام قىلمايلا يە- نە يېغىلىق بولۇپ كېتىپ، «قوشنا ئەللەر بىر ـ بىرىگە تاجاۋۇز قىلىشىپ، خەلق بەك چىقىمدار بولغان.» ماركۇ پولو تەرىپىدىن «شەھىرى پېيىن» دەپ ئاتالغان «توغراق شەھەر» رايونىنىڭ نامى بوستانلىق خەرىتىسىدىن يەنە ئۆچۈپ كەتكەن. مىلادىيە 1414 ـ يىلى، يەنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 12 ـ يىلى چىن چىڭ غەر- بىي رايونغا كېلىپ ھەربىكەت قىلىپ كېرىيەگە كىرگەندە، «ئەل ـ زىمىنى ئىنتايىن زەئىپلەشكەن، قوشنا ئەللەر بىر ـ بىرىگە تاجا- ۋۇز قىلىشقان، خەلق نائىلاج تاغ ئارىسىغا قېچىپ جايلىشىۋالغان» («تۆت يات قەبىلىلەر ھەققىدە قالدۇرۇلغان تەپسىلىي خاتىرە»دىن) دەپ يازغان، شۇ چاغ خوتەن بوستانلىقىنىڭ تارىختىكى ئەڭ غەپلەتلىك ـ زۇل- مەتلىك مەزگىلى بولغان.

بىرەر مىڭ يىلدىن بۇيانقى خوتەن رايونىنىڭ مۇھىتىدا بولغان ئۆزگىرىشلەردىن ھەر قايسى خانلىقلار بىرلىككە كەلگەن، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان، سىياسىي ۋەزىيەت تىنچ بولغان پەيت- لەردە بوستانلىقلارنىڭ جۇش ئۇرۇپ گۈللەپ ياشنىغانلىقىنى، ئۇ- نىڭكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلغانلىقىنى، بۇنىڭ ئەكسىچە ھەر قېتىم ئۇزاق مەزگىل يېغىلىق ـ مالىمانچىلىق بولغاندا سۇنئىي سۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ ۋەيران قىلىنىدىغانلىقىنى ۋە شۇ چاغدىكى ئىج- تىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى نا- ھايىتى ئاجىز ئېكولوگىيەلىك سىستېما بۇزۇلغاندىن كېيىن، ئۇل- تۇراقلاشقان شەھەر ـ بازارلارنى خارابلاشتۇرىدىغانلىقىنى، ھۇسۇل- لۇق ئېتىزلار بىلەن مۇنبەت دالىلارنى گىياھ ئۇنمەس جايغا ئايلا- نىدۇرۇپ قويىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. دەل ئېنگېلىسنىڭ ماركسقا يازغان خېتىدە كۆرسىتىلگىنىدەك: «تۆپراقنىڭ كۆچىشى ئادەم-

لەرنىڭ پەرۋىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ، سۇغىرىش سىستېمـ
لىرى ۋەيران قىلىنغان ھامان تۈپراقنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى دەرھال
يوقىلىدۇ. بۇنى باشقا سەۋەبلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش تەس-
كە چۈشىدۇ. تۆۋەندىكى مۇنۇ پاكىتلارنىمۇ يەنى ئۆتمۈشتە بىر
ئوبدان تېرىلىپ كېلىۋاتقان پۈتكۈل رايونلار (بامىرا، پىتېرا، يەمەن
خارابىلىرى، شۇنداقلا مىسىر، پارس ۋە ھىندىستانىنىڭ مەلۇم جاي-
لىرى) گىياھ ئۈنمەس جاي بولۇپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بې-
رىدۇ. بۇ يەنە مۇنداق بىر پاكىتنى، يەنى ــ بىر قېتىملىق يوقىتىش
خاراكتېرلىك ئۇرۇش، بىرەر دۆلەتنى بىر نەچچە ئەسىرلەرگىچە ئا-
دەمزات تۇرمايدىغان قاقاس چۆللۈككە ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ مەدەنىيە-
تىنى يوقىتىپ قويغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.» (ماركس، ئېنگېلس
ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى 28 - توم، 263 - بەت)

تارىم ئويمانلىقى جەنۇبىي گىرۋىكىنىڭ قۇملىشىپ كېتىش
جەريانى ــ پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەبىئىي يەر بايلىقىنىڭ ئۇ-
زۇكسىز ئازىيىشى، ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان رايونلار-
نىڭ بارغانسېرى كىچىكلەپ بېرىش تارىخىدۇر. ئۇزاق مۇددەتلىك
ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، كىشىلەر قۇم -
بوران زىيانكەشلىكىگە قارشى ھارماي - تالماي كۈرەش قىلغان
ھەمدە ئۇنۇم ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇلمەي داۋام
قىلغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بىلەن، ئىنتايىن قۇرغاق بولغان
كەڭ زېمىنىدا، نورمال سۇغىرىش سىستېمىلىرى ۋەيرانچىلىققا
ئۇچرىغان، دەريا - ئۆستەڭلەر قالايمىقانلىشىپ، ئىنى ئۆزگەر-
گەن. سۇنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش مۇمكىن
بولماي قالغان. شۇنىڭ بىلەن مۇھىتنىڭ يامانلىشىشى، قۇمنىڭ
جەنۇبىي تەرەپكە ھۇجۇم قىلىشى ئاخىرى چېكىنىدۇرۇش مۇمكىن
بولمايدىغان يۈزلىنىشكە ئايلانغان. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس
ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان خوتەن رايونىدىكى ئاساسلىق خارابىلارنىڭ
تاشلىنىش ئەھۋالى ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىقراق چۈشەنچە ھا-
سىل قىلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى جەدۋەلنى كۆرۈپ باقايلى (جەدۋەل

www.uyghurkitap.com

خارابىلار نامى	دەۋر	جۇغرافىيەلىك ئورنى	مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ساقلىنىشى، تاشلىنىش ۋاقتى ۋە سەۋەبى	ھازىرقى ھالىتى
يوتقان (يۇزىغان)	خەن، تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى	خوتەن شەھەر بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بۇ-گۈنكى باغچا يېزىسى	كۆپ پۇل، ئالتۇن ئەسۋابلىرى، پار ـ پۇر، گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى تېپىلغان. 10 ـ ئەسىردىكى ئىسلام دىنى ئۇ-رۇشىدىن كېيىن تاشلىنىپ كەتكەن.	تېرىلغۇ رايونى
داندىخانا	خەن، تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى	خوتەن شەھەر بازىرىنىڭ جەنۇبىي غەربىگە ياندا-ش كەتكەن بۈگۈنكى توسالا يېزىسى	ھازىر بىر نەچچە جايدا پەشتاق ۋە سۇپىلار بار، كۆرگەنلا يەردە ئاق ئۈستىخانلار تېپىلىدۇ. ئىلگىرى سۇڭ دەۋرىدىكى پۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قە-دىمكى پۇل ۋە مىس بۇيۇملار تېپىلغان. ئەتراپىدا خىش بې-سىلغان تام ئۇلى بار. تاشلىنىش ۋاقتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش.	يۇقىرىقىغا ئوخ-شاش
مىلىكاۋات	خەن، تاڭ سۇلالىسى	خوتەن شەھرى بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن 25 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا	تېپىلغان خەن، تاڭ پۇللىرى ئىچىدە كۆپ مىقداردا بەش مىسقاللىق تەڭگە، تېمىن ۋە ھەر خىل بۇددا ھەيكەللىرى بار. بىنا خارابىلىرىمۇ بار. تاشلىنىش ۋاقتى ئەھۋالى ئال-دىنقىلارغا ئوخشاش.	چۆل ـ بايا-ۋاندا كۆرگەنلا يەرلەردە ساپال پارچىلىرى سۇنۇقلىرى تېپى-لىدۇ.
يۈكەيۈلۈك	خەن، تاڭ سۇلالىسى	خوتەن شەھرى بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا	ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى ئارىسىدا بىنا ۋە ئۆستەڭلەرنىڭ خارابە-لىرى تېپىلغان ھەم بەش مىسقاللىق يارماق، تەڭگە، تە-يىن، پار ـ پۇر ساپاللار، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى نام گۈي-ما، سىزما رەسىملەر تېخىچە ساقلانغان.	ھازىر چىنىچىن قۇمۇقى دەپ ئا-تىلىپ كېلىنىۋاتى-دۇ.
مازار تاغ	خەن، تاڭ سۇلالىسى	خوتەن شەھرى بازىرىنىڭ شىمالىدىن 250 كىلومې-تىر كېلىدىغان جايدا	قەدىمكى قەلئەلەر يىپىبىكى كۆرۈنىدۇ، تاڭ دەۋرىدىكى پۇل ۋە تۇبوت پۈتۈكلىرى تېپىل-غان.	خوتەن دەريا-سىنىڭ غەربىي قىرغىقى-دىكى تاغ ئۈستىدە قەدىمكى قەلئە خارابىلىرى بار

ئاقسېيىل	خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى	لوپ ناھىيە بازىرى. شىمالغا 77 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا	قەدىمكى قەلئە چۆل ـ باياۋاندا قالغان كۆتۈرگەن، خەن، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى غەربىي لياۋ دەۋرىنىڭ يادىكارلىقلىرى تېپىلغان، دائىرىسى كەڭ، ساپال پارچىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ.	سېپىلى بار جايلار قوملۇققا ئايلانغان، سېپىلىنىڭ يېرى. مى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن
راۋاق	خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى	لوپ ناھىيەسىنىڭ شىمالىي غەربىگە توغرا كېلىدۇ	بۇددا ئىبادەتخانىلىرى خارابىلىرى بار. تام رەسىملىرىنىڭ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. خەن، تاڭ دەۋرى پۇللىرى تېپىلغان	بۇ جايىنىڭ يېرىمى قۇملۇققا كۆمۈلۈپ كەتكەن
سامپۇل	غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پائالىيىتى ئېگىلىپ كېتىپ	لوپ ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇدۇل لىنىيە يەتتە كىلومېتىر يىراقتا	قەبرىستانلىق بار، ساقلانغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مول. كۈندىلىك لازىمەتلىكلەر، سۇڭ توقۇلمىلار، قورال ـ ياراغلار كۆپ تېپىلغان	قۇملىشىپ كەتكەن
قاراۋۇل	خەن، ۋېي سۇلالىسى دەۋرى	كېرىيەنىڭ شىمالىدىن 250 كىلومېتىر يىراقتا	ئۆي ـ ئىمارەتلەر بار، بەش مىسقاللىق تەڭگە ـ تىيىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى پۇللار بار. خەۋەر مەشئەلى مۇنارىنىڭ ئىزى قالغان.	قۇملىشىپ كەتكەن
كونا داڭكۇ خارابىلىرى تۈزكۈمى (ئۆزۈڭ-ئات تېتىر گىرىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)	خەن، تاڭ، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرى	بۈگۈنكى چىرا نا. ھەيىسى داڭكۇ يېزىسىنىڭ شىمالىغا 50 كىلومېتىرچە كېلىدىغان جايدا	تەپسىلاتى 1985 ـ يىلى نەشر. دن چىققان «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1 ـ سانىغا بېسىلغان «قۇمۇلۇققا كۆمۈلگەن قەدىمكى خانلىقلار بوستانلىقى» دېگەن ماقالىغا قارالسۇن	قۇم بېسىپ كەتكەن
دەندەنۇيلۇق	خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرى	ئۆزۈنتاتنىڭ شىمالىغا 60 كىلومېتىرچە كېلىدىغان جايدا	يۈقىرىقىغا ئوخشاش	يۈقىرىقىغا ئوخشاش
بەشتوغراق	تاڭ سۇلالىسى دەۋرى	بۈگۈنكى كېرىيە ناھىيەسى بازىرىنىڭ غەربىدىكى توغرىغا رايونىدا	قەدىمكى پۇللار، زىننەت بۇيۇملىرى ۋە قىلىچ، زۇلپىقار لار تېپىلغان. سوقما تۇڭ، رۇڭ، تاملار خارابىلىرى بۇگۈنگىچە ساقلانغان.	تېرىلغۇ رايونى

قازاق	خەن، تاغ سۆلا- لىسى	يۇقىرىدىن غەربكە قۇدۇل ماڭغاندا 21 كىلومېتىر يىراقتا	ھەممىلا يەردىن ساپال پارچىلىرى تېپىلىدۇ. بۇددا مۇبادەتخانىلىرى يېڭىدەك تۇرىدۇ، تام سۈرەتلىرى ئۇچرايدۇ، بەش مىسقاللىق تېيىن پۇللار تېپىلىدۇ.	قۇۋم بېسىپ كەتكەن
جەنۇبىي خارابىلىقى	خەن، جىن سۆلا- لىسى	بۇگۈنكى نىيە ناھىيەسى- نىڭ شىمالىدىن 130 كى- لومېتىر كېلىدىغان جايدا	تەپسىلاتى «شىنجاڭدا 30 يىللىق قەدىمكى زامان تەكشۈرۈشى» نامىق مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنىغا قارا- سۇن.	قۇۋم بېسىپ كەتكەن
شاھ يانتاق شەھرى	خەن، تاغ سۆلالىسى	نىيە ناھىيەسىنىڭ شەر- قىي شىمالىدىن 150 كى- لومېتىرچە كېلىدىغان جايدا	سېپىل، بۇتخانا، بۇددا مۇنارلىرى بار. ھەممىلا يەردىن پارچە سا- پالار تېپىلىدۇ، يېقىندا خەن سۆلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن ئەينەك ۋە بەش مىسقاللىق يارماق تېيىن تېپىلغان. تۇبۇتلەر بې- سىۋالغاندىن كېيىن تاشلانغان.	قۇۋم بېسىپ كەتكەن
ئاق قاشقا قەلئەسى	تاغ سۆلالىسى	نىيە ناھىيەسى ئەندىرە چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا قىيپاش كەتكەن 12 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا	دىيامېتىرى 200 مېتىرچە كې- لىدىغان يۇمىلاق شەھەر قەلئەسى ۋە ئالاقەدار بىنالار بار. باغاچ ئەسۋاب، مېتال بۇيۇملار ۋە خامان ئىزى قاتارلىقلار ئۇچرىتىلغان. بۇنىڭدا كۆكشەھەر بازىرى دېگەن گۇمان بار.	قۇۋم بېسىپ كەتكەن
زاڭگۇي خارابىلىقى	خەن، جىن سۆلالىسى	گۇما زاڭگۇي يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا	سۇنۇق ساپاللار ۋە خەن، تاڭ دەۋرىدىكى پۇللار چېچىلىپ تۇر- غان، خارابىلىقلار ئىزلىرى قۇە- ساز توپىغا كۆمۈلگەن.	قۇۋم بېسىپ كەتكەن
گۇما خارابىلىقى	خەن، تاڭ سۆلالىسى	گۇمىنىڭ شەرقىدىكى مازار، مۇكۆيلا، سەيخوجا ئەتراپلىرىدا	ساپال پارچىلىرى كۆپ تارالغان. ۋېي، جىن دەۋرىنىڭ پۇللىرى تېپىلغان. تام ئۇلىنىڭ خارابى ئىزلىرى خۇنۇك كۆرۈندۇ.	قۇۋم بېسىپ كەتكەن

2 ـ گە قارالدى):

بۇ جەدۋەلنى تارىخىي خاتىرىلەرگە بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، قەدىمكى خوتەن بوستانلىقىدىكى ئىنسانلار پائالىيىتى دائىرىسىنىڭ ھازىرقىدىن كەڭ ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدا تېرىكەلگەن 18 ئاساسلىق خارابىلاردىن 14 نى قۇم بېسىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ خىل مۇھىت ئۆزگىرىشىنىڭ ئەڭ روشەن ئالامىتى ـــ شەرقتىن ـ غەربكە بولغان قاتناش لىنىيەسىنىڭ ئۈزۈكسىز جەنۇب تەرەپكە يۆتكەلگەنلىكى، قۇم ـ بوران ھۇجۇمى قىستاۋاتقان ئەھۋالدا، ئۇنىڭ بەزى جايلىرى ھازىر قاراقۇرۇم تاغ ئېتەكلىرىگە يېقىنلىشىپ قالغانلىقىدىن ئىبارەت. بىز تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان تارىخىي مەزگىللەردە، بۇرۇن ئاھالىسى بىر قەدەر يىغىنچاق بولغان جاي ئىككى: بىرى، يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە شەرقىي قىسمى رايونى، يەنى ـــ بۈگۈنكى خوتەن، لوپ نا ـ ھىيەلىرى. بۇ يەرلەر يەلپۈگۈچسىمان تۈرتمە لاتقىلار چۈشكەن جايلىنىڭ ئوتتۇرا ـ تۆۋەن قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، سۇ، تۈپراق شارائىتى بىر قەدەر ياخشى، تەبىئىي سۇ بايلىقى مەنبەسى مول بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سۇ باشلاش ئوڭاي بولغان. بۇ يەردە ئۇزاق زامان تاشلانغان تىندۇرما توپا قاتلىمى بار. خارابىلەرنىڭ تاشلىنىپ كېتىشىنى كۆپ ھاللاردا ئۇزاق زامان داۋام قىلغان يېغىلىق مالىماتېرىيالىغا ئىگە قىلغان. ئىككىنچىسى، چىرا ناھىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى كونا دامكۇ رايونى بولۇپ، بۇ كەڭ تۈزلەڭلىك خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يۆمى خانلىقىنىڭ تۇراقلاشقان ماكانى بولغان، تاكى سۇلالىسىغا كەلگەندە ئاۋاتلىشىپ، ئالتە شەھەر رايونى بولۇپ قالغان[18]، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ كۆپ قىسمى قۇمغا كۆمۈلۈپ بولغان. چىرا قۇرغاق، سۇ كەم، قۇم ئاپىتى ئېغىر جاي. تارىخقا نەزەر سالغاندىمۇ، خوتەن بوستانلىقى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن يەر كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغان جاي ئىدى. ئىنسانىيەت پائالىيىتى ئېلىپ بارغان مۇشۇ قەدىمىي رايونلاردا قۇملىشىپ كېتىشىنىڭ شۇنچە ئېغىر دەرىجىگە بېرىپ يېتىشىمۇ ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرغىلى بولماي، نورمال سۇغىرىش

www.uyghurkitap.com

سىستېمىلىرىنى ساقلاپ قالالمىغانلىقتىن، دەريا قىنىنىڭ ئۆزگىرىشىنى پەيدا قىلغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك.

يۇقىرىقى بايانلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردە خەن سۇلالىسى غەربىي رايونىنى ئاچقاندىن تارتىپ تا كى مىلادىيە 15 ـ ئەسىرگىچە ــ مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلى يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، بۇگۇنكى خوتەن رايونىدا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇ رۇش مالىمانچىلىقى ئېلىپ كەلگەن زىيان تېخىمۇ زور بولغان. شۇڭا ئېكولوگىيەلىك مۇھىتى نازۇك بولغان تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي چېتىدە تىنچ ئىجتىمائىي شارائىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى داۋاملاشتۇرۇش ــ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى ئاسراش، بوستانلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھاتلار:

① «ئۇدۇن توغرىسىدا زاڭزۇچە پۈتۈلمە ھۆججەتلەر» (Khotan Tibe Tentetxs eoncerning) نىڭ 5 ـ 1 بېتىگىچە. 1987 ـ يىلى لوندۇن نەشرى.

② «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايون خاتىرىسى» 12 ـ توم.

③ خوتەننىڭ قەدىمكى مەركىزىنىڭ ئورنى ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئوخشاش ئەمەس. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئەمەلىي تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، قەلەم تەۋرەتكۈچى خوتەن ناھىيەسىنىڭ توساللا يېزىسىدىكى «توققۇز گۈمبەز»، قەدىمكى ئۇدۇننىڭ مەركىزى بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تەپسىلىي ئەھۋالى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 ـ يىلى 6 ـ سانىغا بېسىلغان يۈزەكى ئەسەر «قەدىمكى ئۇدۇننىڭ غەربىي ۋە شەرقىي شەھىرى»گە قارالسۇن. بۇ جاي سىتەيىن ئېيتقان خوتەننىڭ قەدىمكى مەركىزى «يوتقان» دىن كۆپ يىراق ئەمەس، ھەر ئىككى بوستانلىق خوتەننىڭ مەركىزىي رايونلىرى ھېسابلىنىدۇ.

④ تارىخىي ھۆججەتتىكى ماتېرىياللارغا ئەمەلىي تەكشۈرۈشنى بىرلەشتۈرگەندە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۆمىي شەھىرى يەنى نىيڭمە شەھىرى، تاڭ دەۋرىدىكى پىما شەھىرى يەنى: كەن شەھىرى شۇنىڭدەك «ماركۇپولونىڭ

ساياھەت خاتىرىسى»دە كۆرسىتىلگەن پېيىن شەھىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ جايدا بىنا بولغانكەن. تەپسىلىي ئەھۋال يۈزەكى ئەسەر: «قۇمغا كۆمۈلگەن قەدىمكى بوستانلىق خانلىقلىرى، («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1985 ـ يىل 1 ـ سانىغا قارالسۇن) دىكى پاكىتلاردىن بۇنى ئىسپاتلاش مۇمكىن.

⑤ ئاپتونوم رايونلۇق دۆلەت زېمىنىنى رەتلەش ـ تىزگىنلەش، دېھقانچىلىق رايونىنى ئايرىش ئىدارىسى تۈزگەن ۋە باستۇرغان: «خوتەن دەريا-سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمىدىكى يېزا ئىگىلىك تەبىئىي بايلىقنى ئو-مۇملاشتۇرۇپ تەكشۈرۈشتىن دوكلات» دا تونۇشتۇرۇلۇشىچە، ئىشلەپچىقا-رىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى يېزا ئىگىلىك 1 ـ دۈنيەسى چارلاش ـ لايە-ھەلەش ئەترىتى مازار تاغقا يېراق بولمىغان ۋە ئۇنىڭ شەرقىي شىمال تەرە-پىگە توغرا كەلگەن ئويمانلىقنىڭ چېتىدىن توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلار خارابىلىقىنى يېڭىدىن ئۇچراتتى. بۇ بايقاش بۇ جايىنىڭ قەدىمكى ئىنسانلار پائالىيەت رايونى بولۇپ كەلگەنلىكىنى تېخىمۇ ئىسپاتلىدى. بۇنىڭ تەپسىلا-تى يولداش خوسەننىڭ «خوتەن دەرياسى تۆۋەن ئېقىمىنىڭ غەربىي قىرغىقا-دىكى مازار تاغ قەدىمكى شەھىرى قەلئەسىنى تەكشۈرۈش ـ تەتقىق قىلىش توغرىسىدىكى دوكلات»قا قارالسۇن.

⑥ «شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن تومارلارنىڭ تەرجىمىلەر توپلىمى» 225 ـ ، 324 ـ ، 403 ـ ، 686 ـ نومۇر. لوندون پادىشاھلىق ئاسىيا جەمئىيىتى 1940 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى. جۈڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ شۆبىسى تەتقىقات ئورنىنىڭ شېپىگراف باسما نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ، ۋاڭ گۇاڭجى تەرجىمە قىلغان.

⑦ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي: «شىنجاڭ نىيە ناھىيەسىنىڭ شىمالىي چوڭ قۇملۇقتىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلار خارابىلىقىنى ئېنىقلاش ھەققىدە مەلۇ-مات»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»نىڭ 1980 ـ يىل 6 ـ سانىغا بېسىلغان.

⑧، ⑨، ⑩، ⑪، ⑫نىڭ تەپسىلاتى يۈزەكى ئەسەر «قۇملۇققا كۆمۈلگەن قەدىمكى بوستانلىق خانلىقلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى» 1985 ـ يىلى 1 ـ سانىغا بېسىلغان.

⑬ 1984 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىغا 30 كىلومېتىر كېلە-دىغان قۇملۇقتا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋېتىپ، قۇمتاغ ئارىسىدىكى بىر پەس يەردىن شەرقتىن غەربكە تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا توپا تۇغان ئۇچرىتىلغان. تەھلىل قىلىنىشىچە بۇ، ئۆستەڭ خارابە ئىزى بولۇشى ئېھتى-مال. ئۇزاق ۋاقىت لاتقىلار تاشلىنىپ تۇرغاچقا، سېغىز تۈپراق بىر ـ بىرى-

www.uyghurkitap.com

گە يەملىشىپ بوران ۋە سۇنىڭ يالاپ يىمىرىشىگە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇپ قالغان. بۇ تۇغانىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئىككى مېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر ـ ئىككى كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇلار يەنە بىر قانچە جايدا خارابىلەر ئا-رىسىدا ئۆستەڭ ئىزلىرىنىڭ بارلىقىنى بايقىغان.

⑭ «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى غەربىي رايون خاتىرىسى» 12 ـ توم. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن روھۇن چىڭشي يازغان «يۇيانگدىكى ئارىلاشما دەپ-نە تەرجىمىلىرى»دىمۇ شۇ ئىشلار بايان قىلىنغان، بىراق ئەسلىي تې-كىستىدە كۆرسىتىلگىنى بىلەن سەل ئوخشاشماسلىق بار: «خوتەن شەھە-رىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بىر چوڭ دەريا بولۇپ، پۈتۈن ئەلنىڭ يەرلىرىنى سۇغىرىپ كەلگەن. بۇ ئېقىن سۇيى توساتتىن قۇرۇپ كەتكەن»، دېيىل-گەن. مۇشۇ قىياسقا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭ ئىلچى دەريا سى بىلەن مۇناسە-ۋىتى بولۇشى مۇمكىن.

⑮ خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئاساسىي تېرىلغۇ يېرى سۇغىرىشتىن تاشلاند-غان تۇپراق بولۇپ، ئون مىڭ يىللاردىن بۇيان لاي ـ قۇم ئارىلاشقان كەلكۇن سۇ بىلەن سۇغىرىش نەتىجىسىدە لاتقا تاشلىنىپ شەكىللەنگەن. سىتەيىن «قەدىمكى خوتەن» نامىلىق كىتابىدا يوتقان خارابىلىقىدا سۇغىرىش بىلەن لاتقا تاشلىنىپ شەكىللەنگەن تۇپراق ھەققىدە تەپسىلىي ئىزاھ بەرگەن. خو-تەن تۇپرىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېتىرىتىنىڭ تەخمىنەن ھېسابلاب كۆرۈشىچە، يوتقاندىكى قەدىمكى سۇغىرىشتىن تاشلانغان لاتقا قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى كەم دېگەندە 5.5 مېتىر كېلىدىكەن.

⑯ سىتەيىننىڭ «غەربىي رايوننىڭ قەدىمكى ھالىتىنى تەكشۈرۈشتىن خاتىرە»دە بۇ خىل ماتېرىياللار ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن: 60 ـ ، 72 ـ بەت-لىرىدە مۇنداق دەپ بايان قىلىنغان:

«مەن ھاسام بىلەن قۇم ئارىلاپ يۈرۈپ، بىر مۇنچە ئاق تېرەك ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ قۇرۇق ياپراقلىرىنى ئىزدەپ تاپتىم. خارابىلەرنىڭ ئاشۇ جايلىرى ۋە باشقا جايلىرىدا قەدىمكى زامانلاردا يېقىلىپ يانقان دەل ـ دەرەخ غولىنى كۆردۈم، مەن قېزىش خىزمىتىم ئارقىلىق يول بويلىرىغا تىكىلگەن ئاق تې-رەك ۋە شاپتۇل، ئالما، ئەينۇلا، ئۈرۈك، ئۇجمىگە ئوخشاش مېۋىلىك دەرەخلەر-نى ناھايىتى ئاسانلا پەرقلەندۈرۈپ ئالالىدىم. بۇلار شۇ خەقنىڭ ئائىلىسىدە دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان نەرسىلەر ئىكەن»، «بۇ ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدا باغ ۋە ئىككى چېتىگە ئاق تېرەك، مېۋىلىك دەرەخ تىكىلگەن سالقىن يوللار بار ئى-كەن. قۇم دۆۋىلىرى ئاسراپ تۇرغان مېۋىلىك دەرەخلەردىن قۇرۇپ كەتكەنلە-رىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇجمىنىڭ غوللىرى بولۇپ بۇگۈنگىچە تىك تۇرغان، بە-

زىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 10 چىدىن 20 چىغىچە كېلىدىكەن...»

سىتېيىن دەندەن ئۆيلۇك خارابىلىقنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «قەدىمكى قالدۇق دەرەخلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئاقىرىپ، يېرىلىپ كەتكەن ئەسكى تاملىق يېنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇلار ئۆي ـ ئىمارەت ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان مېۋىلىك باغ ياكى گۈللۈك باغ بولسا كېرەك.» (قەدىمكى خوتەن» 282 ـ بېتىگە قارالسۇن)

⑰ سۋېن ھېدىن: «ئاسىيا مەركىزىي رايونلىرىنى سىياھەت قىلىش خاتىرىسى»نىڭ 24 ـ ، 25 ـ بابىغا قارالسۇن.

⑱ «ئۇدۇن تىل دەرسلىكلىرى توپلىمى» (K.T4 ـ تۇم)، 17 ـ نومۇر. لۇق پۈتۈكنامە. مەزمۇنى كۇندىلىك ئىشلار يېزىلىدىغان خاتىرە،ئۇنىڭدا: «3 ـ كۇنى يەر ـ زېمىنلەر تەييارلاندى، راھىبلارغا ئۆي ياسالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، دەل ـ دەرەخلەر تىكىلدى» دېيىلگەن، ۋەھاكازالار.

⑲ چىرانىڭ شىمالىي بىلەن شەرقىي شىمالىدىكى كۆپلىگەن يەرلەر قۇملىشىپ كەتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ئوخشاش بولمىغان مەقسەت بىلەن بۇ يەرلەرگە كەلگەن جۇڭگولۇق، چەت ئەللىكلەردە كۆز قاراش ئوخشاش بولماي كەلگەن. مېنىڭچە بۇنداق بولۇش دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، يەر يۈزىدىن ئۆتۈپ تۇرىدىغان سۇ چوڭ دەريالار تولۇقلاپ تۇرىدىغان سۇدىن مەھرۇم بولغىنى ئۈچۈن قۇرغاقچىلىق بولۇپ، قۇم بېسىپ كەتكەن (شۇڭا، ھازىر ئىزدەپ تاپقىلى بولمىدىغان كونا دەريا ئېقىنىنى كۆرۈش مۇمكىن ياكى سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا قولاي شارائىت ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن).1984 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۇنى لوپتا قەدىمكى دەريا ئېقىنىنى تەكشۈرگەندە، ئەھۋالنى ئوبدان بىلىدىغان ۋىلايەتلىك سۇ ـ ئېلېكتىر ئىشلىرى باشقارمىسىدىن يولداش دېچۈننىڭ دېيىشىچە، ۋىلايەتتە 60 ـ يىللاردا لوپ ئېلىشبېشىدىن جەنۇبقا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىن باشلاپ بويلاپ ئۆستەڭ چېپ، لوپنىڭ جەنۇبىدىكى ئاچچىق تېغى ئارقىلىق چۆلگە بۇرۇلۇپ يەنە 50 كىلومېتىر ئۆستەڭ چاپقاندا يۇرۇڭقاشنىڭ سۈيىنى چىراغا تۇتاشتۇرغىلى بولىدىغانلىقى، يەنى قەدىمكى يۇمىي خانلىقىغا قارايدىغان جايدىكى تېرىلغۇ مۇھىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقى تەسەۋۋۇر قىلىنغان.

(«شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ‹ئىجتىمائىي پەن قىسمى› 1987 ـ يىلى 4 ـ سانىدىن ئېلىندى)

www.uyghurkitap.com

مېي سۇن

قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراپلىشىشى

ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىشىدىن ئىبارەت بۇ تارىخ سەھنىسىدە كوئېنلۇۇننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تارىم ئويمانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئۇدۇنلۇقلار مۇنداق بىر تراگېدىيىنى ئويناپ چىقتى: ئۇلار نەچچە مىڭ يىللىق يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە قەدىمكى پادىشاھلىقنى قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلارنى بىپايان قۇم دېڭىزى رەھىمسىزلەرچە يۇتۇپ كەتتى. بۇ تراگېدىيەنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىۋاستە سەۋەب ئىسلام غازاتچىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەملىك شەرققە تاجاۋۇز قىلىشى بولسىمۇ، لېكىن، بۇنىڭدىكى تۈپ سەۋەب شۇبھىسىزكى، ئۇدۇنلۇقلارنىڭ كۆپلىگەن زېمىنىنى قۇمنىڭ يۇتۇپ كېتىشى ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچى كۈندىن ــ كۈنگە خاراپلىشىپ، ئاخىرىدا ئىسلام مۇرتلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان 24 يىللىق غازاتتا ئەجەللىك زەربىگە ئۇچراپ گۈمران بولدى. ئۇدۇن گەرچە تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە قالغان بولسىمۇ،لېكىن ئۇنىڭ مەدەنىيىتى جۇڭگو مەدەنىيىتىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 12 ــ ئەسىردىلا ئۇدۇنلۇقلار خۇاڭخې ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بىلەن ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئالاقىسى ئورناتقان، يازما ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، جۇڭگولۇق راھىبلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ غەربكە بېرىپ نوم ئېلىپ كېلىدىغان يېرى ھىندىستان زېمىنى بولماستىن، بەلكى دەل ئۇدۇن ئىدى. كېيىن جۇڭگو بۇددىزمى زور دەرىجىدە ئۇدۇن بۇددىزمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. جاڭ يەنيۈەن (张彦远)نىڭ «تارىختىكى مەشھۇر رەسىملەر» ناملىق ئەسىرىدە

تونۇشتۇرۇلغان تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر رەسسام ۋېيسارائېراساتكا دەل ئۇدۇنلۇك كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ رەسىم سىزىش ئۇسلۇبى شۇ زامانداىكى جۇڭگو رەسساملىرىغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئەمما قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىلىشى، مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن تارتىپ ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشقا مەنسۇپ بولۇپ كەلدى.

كوئېنلۇن قاشتېشى

جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ھەر بىر دەۋرنىڭ ئۆز دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سەنئەت ئەسەرلىرى بولغان. مەسىلەن: شاڭ، جۇ دەۋرلىرىدىكى تۈچ قورالىلار، خەن دەۋرىدىكى سىرلانغان ئەسۋابلار، يىپەك توقۇلمىلار، سۇي ـ تاڭ دەۋرىگە ئائىت ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملار، سۇڭ سۇلالىسىدىن مىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋرلەردىكى ساپال بۇيۇم قاتارلىقلار بار بولغان بولسىمۇ، لېكىن قاشتېشىدىن بۇيۇم ئىشلەيدىغان بۇ سەنئەت قەدىمدىن تاكى ھازىرغىچە ئۆزگەرمىدى. يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىدىلا كىشىلەر قاشتېشىنى ئويۇپ، ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى ئۆگىنىۋالغان ھەمدە ئۇنى بايلىقنىڭ سىمۋولى قىلغان. شاڭ، جۇ دەۋرلىرىدىكى خان، غوجام، ئاقسۆڭەكلەرمۇ قاشتېشىنى ئاتا ـ بوۋىلىرىغا نەزىر ـ چىراغ قىلىشتا مۇھىم بۇيۇم ئورنىدا ئىشلەتكەن. چىن بەگلىكىدىكى جاۋ گۇاڭ جاۋ بەگلىكىدىكى خۇيۇۋېنۋاڭنىڭ خې جەمەتى تېمى (قاشتېشىدىن ياسالغان) بەدىلىگە 15 شەھەرنى بېرىۋېتىشتىن باش تارتمىغان. جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ھەر قايسى سۇلالىلەر قاشتېشىدىن ئويۇلغان تامغىنى پادىشاھلىق ھوقۇقىنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ئىگىلەشتىكى بەلگە سۈپىتىدە ئىشلەتكەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى قاشتاشلىرى ئىچىدە ئۇدۇندىن چىقىدىغان «كوئېنلۇن قاشتېشى» ئەڭ مەشھۇر ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. جاۋ بېگى خانىدانى تەزكىرىسى» دە سۇلىنىڭ جاۋ بەگلىكىدىكى خۇيۇ-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

ۋېنۇاڭغا يوللىغان بىر پارچە مەكتۇپى خاتىرىلەنگەن، مەكتۇپتا «مۇ-
بادا چىن لەشكەرلىرى گۇجۇ تېغىنى ئىگىلەپ، خېڭشەن لىنىيەسى-
نى پۈتۈنلەي ئۇزۇۋېتىدىغان بولسا، كوئېنلۇن قاشتېشىنىڭ جاۋ
بېگىنىڭ ئىلكىگە قايتىپ كېلىشى تەسكە توختايدۇ»، دېيىلگەن. بۇ
ئەينى ۋاقىتتا شەنشىنىڭ شىمالىدىن شىنجاڭنىڭ كوئېنلۇن تېغى-
نىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئۇدۇنغىچە بولغان ئارىلىقتا قاشتېشى
توشۇيدىغان بىر قەدىمكى كارۋان يولىنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۇ-
رۇپ بېرىدۇ. ئالدىنقى چىن رېۋايىتى «مۇتەنزى تەزكىرىسى» دىكى
جۇ تەڭرىقۇتىنىڭ غەربكە قىلغان سایاھىتى ھەققىدىكى ھېكايىدە
شىنجاڭدىن جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىغا بارىدىغان قاتناش لىنى-
يەسى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرىلەر ئارخېئولوگىيەلىك
بايقاش ئارقىلىق ئىسپاتلانغان. ئارخېئولوگلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك
رايونلىرىدىكى ئالدىنقى چىن دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى قەبرىلەردە
شىنجاڭنىڭ خوتەندىن چىقىدىغان قاشتېشىنىڭ بارلىقىنى خېلى
بۇرۇنلا بايقىغان. بۇنىڭدا تېخىمۇ مۇھىم بايقاش شۇكى، 1976 ــ يى-
لى خېنەن ئۆلكىسى ئەنياڭ ناھىيەسىدىكى شاڭ دەۋردە ياشىغان ئا-
يالىنىڭ قەبرىسىدىن 750 تىن ئارتۇق قاشتېشى ئويمىسى قېزىۋې-
لىنغان، ئۇلارنىڭ ياسىلىشى سىپتا، خىلمۇ خىل بولۇپ، كىشىلەرنى
ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىدۇ. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى شۇكى، بۇ
قاشتاشلىرىنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ خوتەندىن چىقىدىغان يۇ-
مىلاق قاشتېشى ئىكەنلىكى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. كوئېنلۇن قاش-
تېشى دېگىنىمىز مانا شۇ. بۇ ئايال قەبرىسىنىڭ يىل دەۋرى يىن پا-
دىشاھى ۋۇدىڭ زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ بايقاش ئۇدۇن بىلەن
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد ــ مەدەنىيەت ئالاقىسىنى
مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 12 ــ ئەسىرگە سۈردى.

ئۇدۇنلۇكلەر ئېرقىنىڭ سىرى

ئۇدۇننى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش 100 يىلغا يېقىن تارىخقا
ئىگە بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇزۇندىن بېرى ئىنسانشۇناسلىق جەھەت-

تىكى تەتقىقاتلار كەمچىل بولغاچقا، ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ ئېرقى مەسىلىسىدە نۇرغۇن تالاش ـ تارتىشلار بولۇپ كەلدى، بىر تۈرۈپ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا سایاھەت»تە تىلغا ئېلىنغان «ئۇدۇنلۇك» لەرنىڭ ئېرقى خۇاشيالارغا ئىنتايىن يېقىندۇر» دېگەنگە ئاساسلىنىپ، ئۇدۇنلۇكلەر «خەنزۇلار» دەپ قىياس قىلىنسا، يەنە بىر تۈرۈپ تۇبۇتچە قەدىمكى خاتىرىلەردىكى ئۇدۇننىڭ تارىخىغا ئائىت رىۋايەت لەرگە ئاساسلىنىپ، ئۇدۇن پادىشاھ ئاسوكا دەۋرىدە (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 242 ـ يىلى) دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغان. يەنى ھىندىستان شاھى ئاسوكانىڭ شاھزادىسى ھىندى ئاھالىلىرىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ قۇرغان، دەپ قارالدى. يەنە ئۇدۇنلۇكلەر جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى دەپمۇ قارالدى. نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار ئۇدۇن تىلىغا ئائىت ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئۇدۇنلۇكلەرنى ساكلار («ئىسكىتلار»، «ئىسكىتلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نىڭ بىر تارمىقى، دەپ قارىدى. ھازىر قارايدىغان بولساق، بۇ قاراشلارنىڭ ھېچقايسىسى يېتەرلىك دەلىل ـ ئىسپاتلارغا ئىگە ئەمەس.

ئۇنداقتا، قەدىمكى ئۇدۇنلۇكلەر زادى قايسى ئىرقىغا مەنسۇپ؟ جۇڭگو ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ ئەڭ يېڭى بايقاشلىرى بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشىمىز ئۈچۈن مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئەتتى. 1984 ـ يىلى شىنجاڭ مۇزېيى بىلەن خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى بىرلىكتە يېغىلىق دەۋرىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىگىچە بولغان ئۇدۇنلۇكلەر قەبرىسىنى تاللىقىنى قازدى. مەزكۇر قەبرە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا يەنى بۈگۈنكى خوتەن لوپ ناھىيەسى سامپۇل يېزىسىنىڭ ئۈچ كىلومېتىر جەنۇبىدىكى قەدىمكى دەريا بويىغا جايلاشقان. ئۇلار جەمئىي 52 قەبرىنى ئاچقان بولۇپ، بۇ قەبرىلەردىن ياغاچ، ساپال، مىس، تۆمۈردىن ياسالغان تۇرلۇك بۇيۇملار ھەمدە يۇڭ، پاختا، يىپەك توقۇلما قاتارلىق نۇرغۇن قەدىمكى ماددىي بۇيۇملار قېزىۋېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئادەم يۈزلۈك، ئات تەنلىك كەشتە ئىشلەنگەن رەڭ

www.uyghurkitap.com

لىك گۈللۈك پانۇس ئىشتان، مايمۇن شەكلى چۈشۈرۈلگەن كىم-خاپ، كۆك رەڭلىك گۈل بېسىلغان پاختا رەخت قاتارلىقلار بۇ مەدە-نىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى سەنئەت جەۋھەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدە يەنە گىلەمگۇ بار بولۇپ، گېئو-مېترىك شەكىلدىكى كەشتىلەرگە گۈل ئۆرنەكلىرى ۋە ئادەم سۈ-رەتلىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇنىڭغا ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچۈپ كەتمىگەن. ئەڭ مۇ-ھىمى بۇ يەردىن قېزىۋېلىنغان ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ زور تۇركۈمىدىكى قالدۇق سۆڭەكلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىلگىرى ئۇدۇندىن ئىنسانشۇ-ناسلىققا ئائىت باشقا ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار تېپىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يىل دەۋرى ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەس ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم تېپىلغان ماتېرىياللار ئىنتايىن مول بولۇپ، كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەكشۈرۈلۈش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۇندىن 2290 يىلدىن 1715 يىلغىچە دەپ بېكىتىلدى. بۇ يېغىلىق ۋە شەرقىي خەن دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ. 1988 ـ يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدە-كى خەن كاڭشىن ئەپەندى «لوپ ناھىيەسىنىڭ سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئادەم سۆڭەكلىرىنىڭ ئىرقى مە-سىلىسى» ناملىق ماقالىسىدە ئۇدۇنلۇكلەر ئىرقىنىڭ سىرىنى دەس-لەپكى قەدەمدە ئېچىپ بەردى. ئۇ سامپۇلدىن قېزىۋېلىنغان سۆڭەك-لەر بىلەن قوشنا رايونلاردىكى قەدىمكى ياۋروپا ئىرقىدىكى تارماق سىستېمىلارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، سامپۇلدىن تېپىلغان ئىنسانشۇناسلىققا ئائىت ماتېرىياللاردا ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئوتتۇرا دېڭىز تارمىقىغا يېقىنلىشىدىغان تىپىك خۇسۇ-سىيەتلىرىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ يەنە بۇ خىل ئادەم سۆ-ڭەكلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىگە جايلاشقان موڭغۇل ئىرقىدىكى مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش-تەك ئەھۋال كۆرۈلمىسىمۇ، ئەمما، ئۇنىڭدا ياۋروپا ئىرقىنىڭ باشقا

تارماق تىپلىرى بىلەن «ئارىلاشما قانۇنلۇق» ئىزلىرى بارلىقىنى كۆرسەتتى. شۇڭلاشقا ئۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر نەچچە ئەسىردە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنراق مەزگىللەردە ئوتتۇرا دېڭىز تارماق سىستېمىسىنىڭ بىر گۇرۇپپا ئاھالىسى پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىنى بويلاپ، ئۇزۇكسىز تۇرده شىنجاڭ تەۋەسىگە كۆچۈپ كىرگەنلىكى ۋە ھەتتا لوپنۇر رايونىغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. خەن كاڭشىن ئەپەندىنىڭ بۇ يەكۈنى تىلشۇناسلارنىڭ ئۇدۇن تىلىنى تەتقىق قىلىش نەتىجىسى بىلەن بىردەك بولۇپ چىقتى.

سىرلىق ئۇدۇن تىلى

سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئۇدۇنلۇق لەرنىڭ تىلى تاريختىكى پارس، سانسكرىت، گىرېك، لاتىن تىللىرى ھەمدە ھازىرقى ياۋروپادىكى مۇتلەق كۆپ سانلىكى تىللار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە. نۆۋەتتە ئۇدۇندىن تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى ھۆججەتلەر قارۇشتى يېزىقى، قەدىمقى ھەرپ تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، بۇ تىل مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن III ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر ئىشلىتىلگەن. قەدىمقى تىلى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدا قوللىنىلغان بىر خىل ھىندى شېۋىسى ھېسابلىناتتى. يېپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن، قەدىمقى تىلى يېپەك يولىدىكى سودا ـ ئالاقە ئىشلىرىدا قوللىنىدىغان تىلغا ۋە دىنىي تىلغا ئايلاندى. بىراق، ئۇدۇندا ئىشلىتىلگەن قەدىمقى تىلى زور مىقداردا يەرلىك شېۋىلەر ئارىلاشقان ئەبجەش بىر تىل ئىدى. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ تىل ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئوتتۇرا ئەسىر ئىران تىلىنىڭ شەرقىي رايون شېۋىسىنىڭ بىرى بولغان. مىلادىيە IV ئەسىردىن X ئەسىرگىچە ئۇدۇنلۇكلەر بىراھمى يېزىقى ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەن

www.uyghurkitap.com

بولۇپ، ئۇدۇندىكى خارابىلاردا ۋە دۇنخۇاڭدىكى بۇددا نوملىرى ساقلانغان ئۆڭكۇرلەردە بۇ تىلغا ئائىت نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەر ساقلىنىپ قالغان. ھالبۇكى، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەر تېپىلغاندىن بۇيان، بۇ تىلغا نام بېرىش مەسىلىسى دېگەندەك ھەل قىلىنماي كەلدى. دەسلەپتە گېرمانىيەلىك تىلشۇناس رايمان بۇ تىلنى «شىمالىي ئاريان تىلى» دەپ ئاتاپ، بۇ، ھىندى ۋە ئىران تىللىرىدىن باشقا، ئۇچىنچى بىر خىل ئاريان تىلى، دېگەن قاراشقا كەلدى. كېيىن فرانسىيەلىك شەرقشۇناس پېلىئوت بۇ تىلنىڭ ئىران تىلىغا ناھايىتى يېقىن كېلىدىغانلىقىنى بايقىغاچقا،بۇ تىلنى «شەرقىي ئىران تىلى» دەپ ئاتىدى. ئەڭ ئاخىرىدا گېرمانىيەلىك سانسكرىت تىلى تەتقىقاتچىسى ئالىم لۇدېرس بۇ تىل ئىران تىلىنىڭ شەرقىي رايون شېۋىسىدىكى ساك تىلى بىلەن ئەڭ يېقىن كېلىدىغانلىقىنى بايقىغاچقا بۇ تىلنى «ساك تىلى» دەپ مۇقىملاشتۇردى. لۇدېرسنىڭ بۇ كۆز قارىشىنى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر كەڭ دائىرىدە قوبۇل قىلدى، مۇنداق نام بېرىش تىلدىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرسىمۇ، لېكىن تارىخىي پاكىتنى ئىسپاتلاپ بېرەلمەيدۇ. بىز خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ۋە غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن ساكلارنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق ماتېرىيال تاپالمىدۇق. جاڭ چىيەن، بەن لۇ، بەن يۇڭ قاتارلىق غەربىي يۇرتتا ئۇزۇن مۇددەت تۇرغان جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى ھەققىدە كى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ساكلار بىلەن ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ پەرقى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. شۇڭا بۇنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇدۇن يېزىقىدا يېزىلغان نۇرغۇن ھۆججەتلەردىمۇ بۇ تىل ساك تىلى دەپ ئاتالمىغان ھەم ئۇدۇنلۇكلەرمۇ ساكلار دەپ ئاتالمىغان. ساك تىلى دېگىنىمىز ئىسكىغلارنىڭ تىلى بولۇپ، ھازىر بۇ تىلنىڭ باشقا تىللاردا خاتىرىلەنگەن ئايرىم سۆزلۈكلىرى بايقالغان

بولسىمۇ، ئەمما بۇ تىلدا يېزىلغان مۇكەممەل ھۆججەتلەر تېخى تېپىلمىدى، بۇ سۆزلۈكلەر بىلەن ئۇدۇن يېزىقىدا يېزىلغان ھۆججەتلەردىكى ئوخشاش سۆزلەرنىڭمۇ خېلى چوڭ پەرقلىرى بار. شۇڭا، بىز ھازىر ئېقىپ يۇرگەن ئۇدۇن تىلىنى ئاددىي ھالدا ساك تىلى بىلەن بىر قىلىپ قويىدىغان نەزەريەنى قوبۇل قىلالمايمىز. ئوتتۇرا ئەسىر ئىران تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرى ئۆزىنىڭ مىللىي تەۋەلىكىلىرى بويىچە مۇناسىپ ھالدا سوغدى تىلى، باكتېرىيە تىلى، خارەزىم تىلى ۋە پارپىيە تىلى دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئۇدۇنداتارقالغان بۇ خىل ئوتتۇرا ئەسىر ئىران تىلىدىكى شەرقىي رايون شېۋىسىنى مۇڭاپىق ھالدا «ئۇدۇن تىلى» دەپ ئاتاپ، ئورۇنسىز خاتا چۈشەنچىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىشىمىز لازىم.

ئۇدۇندىكى دىن ۋە دىنىي سەنئەت

1984 ـ يىلى قېزىلغان شىنجاڭنىڭ خوتەندىكى سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن بۇددا دىنىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق يىپ ئۈچى تېپىلمىدى. مانا بۇ شەرقىي خەن دەۋرىگىچە بۇددا دىنىنىڭ ئۇدۇنغا تارقالمىغانلىقىنى كۆچلۈك ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. «كېيىنكى خەنnامە، بەن چاۋ تەزكىرىسى» دە: «ئۇدۇن دۆلىتىدىكىلەر باخشىغا ئىشىنىدۇ، باخشى: تەڭرىگىلار قانداقمۇ سىلەرنىڭ خەن سۇلالىسىگە تەلپۈنۈشكىلارغا غەزەپلەنمەي تۇرالىسۇن، خەن سۇلالىسى ئەلچىسىدە بالا يىتىپەت ئېتى بار. ئۇ ئات سويۇپ، نەزىر قىلىپ مەندىن شەپقەت تىلەيدۇ، دەيدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل ئات سويۇپ نەزىر ـ چىراغ قىلىشتەك شامان دىنىغا ئائىت خارابىلەر سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن تېپىلدى. خەۋەر قىلىنىشىچە، سامپۇلدىكى 01M ۋە 16M نومۇرلۇق ئىككى قەبرىنىڭ يان تەرىپىگە بىردىن ئات قوشۇپ كۆمۈلگەن. ئاتنىڭ بېشى يۇقىرىغا قارىغان بولۇپ، بېشىغا توق رەڭلىك پۈپۈك قىستۇرۇلغان، تۆت پۇتى تۆز سوزۇلۇپ، ئايرىم قەبرىگە ئوخشىتىلىپ ياتقۇزۇلغان. بۇ خىل كۆمۈش ئۇسۇلىنىڭ مەنىسى ئانچە ئېـ

نىق بولمىسىمۇ، لېكىن روشەنكى، بۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۇدۇندا تارقال-غان شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

بۇددىزمنىڭ ئۇدۇنگە تارقىلىشىغا دائىر ئەڭ دەسلەپكى ئىسپات شىنجاڭنىڭ خوتەندىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى «dhammapada» (داماپادا) بولۇپ، بۇ، بۇددا دىنى كىچىك كۆلۈنگۇ مەزھىپىنىڭ دىنىي قانۇن دەستۇرى ھېسابلىنىدۇ. ئىسپاتلىنىشىچە، ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدىكەن. بۇ كۆچۈرمە نۇسخىغا نۇرغۇن ئۇدۇن تىلى سۆزلۈكلىرى ئارىلاشقان. ئۇنىڭ باش قىسمىغا ئەينى ۋاقىتتا ئۇدۇندا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ياسالغانلىقى ئېنىق قىلىپ يېزىل-غان. ئۇدۇنلۇكلەر ھىندىستاننىڭ بۇددا نوملىرىنى كۆپلەپ تەرجىمە قىلغاندىن سىرت، يەنە ئۆزلىرىنىڭ بۇددا دىنى دەستۇرلىرىنىمۇ يارىتقان. مەسىلەن: خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نومى «Mahavai Pulyamahasannipata sutra» (ماخاۋائى پۇلىياماخا ساڭ-نىپاتا سۇترا) دا ئۇدۇنلۇك نۇرغۇن ئەۋلىيالار تىلغا ئېلىنغان. ئال-دىنقىلار بۇخەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىنى ئەسلىي ئۇدۇنىنىڭ بۇددا ئەسىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى كېرەك، دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇدۇنلۇكلەر يەنە بىر داستان شەكلىدە يېزىلغان كاتتا ئەسەر «باستاغا مەدھىيە»(«زامباستان» ـــ ت)نى يارىتقان بو-لۇپ، بۇ قەدىمكى ئۇدۇن ئەدەبىياتىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك ئە-سەر دەپ ھېسابلانغان.

يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، شەرق ـ غەرب ئوتتۇ-رىسىدىكى سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئۇدۇنغا مىسلىسىز گۈللىنىش ئېلىپ كەلدى. ئىگىلىكىنىڭ بۇنداق گۈللىنىشى، ئۆز نۆۋىتىدە، ئۇدۇن مەدەنىيىتى ـ سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيەلىك ئارخېئولوگ سىـ-تەيىن خوتەننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قۇملۇققا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئۇچ قېتىم ئېچكىرىلەپ كىرىپ، قارا دۆڭ، مازار تاغ، دەذ-

دەنگۆيلۇك، يوتقان، راۋاق ھەمدە قۇملۇقنىڭ چېتىدىكى چىرا ناھەـ يەسىنىڭ كونا دامىكۇ قاتارلىق خارابىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى. نۆۋەتتە بۇ خارابىلەرنى ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن ئۇدۇندىكى شەـ ھەر ـ بازارلار بىلەن پۇتۇنلەي باغلاپ كەتكىلى بولمايۋاتىدۇ. «خەتـ نامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە، ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختى غەربىي قەلئە دەپىلگەن. سىتەيىن بۇنى ھازىرقى يوتقان خارابىسى دەپ بېكىتكەن. بۇيەردە كۆرسىتىلگەن تۇبۇتچە مەكتۇپلاردىكى مازارتاغ تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن گۇدەننىڭ «جۇڭگو خانلىرىنىڭ تۆت ئەتراپقا قىلغان يۈرۈشلىرى»دە خاتىرىلەنگەن «ئىلاھىي تاغ» بولۇشى مۇمكىن. ھازىر ساقلىنىپ قالغان خارابە ئىزلىرى ئاساسەن تۇبۇتـ لەر ئۇدۇنگە باستۇرۇپ كىرگەن چاغدا سېلىنغان ھەربىي قورغانلارـ دىن ئىبارەت. خەنزۇچە ـ ئۇدۇنچە قوش تىلدا پۈتۈلگەن بىر پارچە مەكتۇپتا دەندەنئۆيلۇك «كەنچېك» دەپ ئاتالغان. بۇ ئۇدۇننىڭ مەشـ ھۇر شەھەرلىرىدىن بىرى ئىدى. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرتقا ساياھەت»دە ئۇدۇننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدە راخۇلى (RAHULI) دەيدىغان بىر شەھەرنىڭ بارلىقى تونۇشتۇرۇلغان. ئادەتتە، بۇ شۇڭبتسىيەلىك ئېكىسپىدىتسىيەچى سۇڭبن ھېدىننىڭ تەكلىماكان قۇملۇقنىڭ مەركىزىي رايونىدىن تاپقان قارا دۆڭ خارابىسى دەپ قارىلىدۇ، ئەلۋەتتە. يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلارنى مۇقىملاشقان كۆز قاراش دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۇ جەھەتتە يەنە كۆپلەپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇـ دۇننىڭ قەدىمىي شەھەر ئىزلىرىنى شەرق ـ غەربنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتى جەملەشكەن قۇملۇقتىكى خەزىنە دەپىشكە بولىدۇ. يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال ئەسۋابلار ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن گىرىتسىيە ـ رىم ئۇسلۇبىدىكى سىزىقچىلار ۋە ئىلاھلار سۈـ رىتى بىلەن زىننەتلەنگەن. دەندەنئۆيلۇكتىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ تاختىلارغا ئەجدىھا قىز ھەققىدىكى رىۋايەت، پىلە ئۇرۇقىنىڭ غەرىـ كە تارقىلىشى ھەققىدىكى ھېكايىلەر، ئىران داستانلىرىدىكى رۇس ـ

تەم ئوبرازى ھەم بۇددا دىنى مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان زور تۇركۈمدىكى ئېسىل رەسىملەر سىزىلغان. «پېرسىيە بۇدساتۋاسى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ياغاچ ئويما رەسىمدىكى ئادەملەرنىڭ كىيىنىشى ۋە چىرايى ئىران شەكلىدە بولۇپ، ئارقا تەرىپى پۇتۇنلەي ھىندىستاننىڭ بۇددا رەسىمچىلىك ئۇسلۇبى بويىچە سىزىپ چىقىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھەر قايسى خارابىلەردىن خەنزۇچە ـ قارۇشتىچە ئىككى خىل يېزىق چۈشۈرۈلگەن بىر خىل پۇل تېپىلغان. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ.

يات مىللەتلەرنىڭ بېسىپ كىرىشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ خارابلىشىشى

ئۇدۇنلۇكلەر قەدىمدىن تارتىپلا بالايىئاپەتلەرگە كۆپ ئۇچرىغان خەلق. ئۇدۇنچە يېزىلغان «باستاغا مەدھىيە»دە: «مۇقانلار (تۇركلەرنىڭ باشقىچە نامى)، جۇرجانلار، ھىندىلار، ئېفتالىتلار، كۇسەنلىكلەر، ھۇنلار، خەنزۇلار، سۇبى (تۇبۇتلەرنىڭ بىر تارمىقى) لار دىيارىمىز ئۇدۇن تۇپرىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى» دېيىلگەن. بۇ مىللەتلەر بىلەن ئۇدۇنلۇكلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشلار ھەققىدىكى مەلۇماتلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئەمەلىيلەشكەن. «باستاغا مەدھىيە» دېگەن ئەسەر V ئەسىردە يېزىلغاچقا، ئۇنىڭدا ئۇدۇنگە كېيىنكى چاغلاردا يات مىللەتلەرنىڭ بېسىپ كىرگەنلىكى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. سىتەيىنىنىڭ مازار تاغ ۋەمرەن خارابىلىرىدىن تاپقان تۇبۇتچە ھۆججەتلىرى تۇبۇتلەرنىڭ ئۇدۇنگە بېسىپ كىرگەنلىكىنى بىۋاستە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ـ تۇبۇتچە ـ ئۇدۇنچە ھۆججەتلەردىن بىز ئۇدۇنىنىڭ گەرچە IX، X ئەسىرلەردە تۇبۇتلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ يەنىلا پادىشاھلىق ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ كەلگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. تۇبۇتلەر ئۇدۇن ئاقسۆ-

كۆكلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەن. ھالبۇكى، بۇ چاغدا ئۇدۇن زېمىنىنىڭ يېرىمى، مەسىلەن: قارا دۆڭ، دەندەنئۆيلۈك قاتارلىق شەھەر خارابىلىرى قۇم دېڭىزىغا ئايلىنىپ بولغانىدى. ئۇدۇنىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق تاشقى دۇشمەنلىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىشى XII ئەسىردىكى ئىسلام غازاتچىلىرىنىڭ كەڭ كۆلەملىك دىنىي ئۇرۇش قوزغىشىدىن ئىبارەت بولدى. ئۇدۇنىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قۇملۇقنىڭ بەزى جايلىرىدا يېيىلىپ ياتقان ئادەم سۆڭەكلىرى كىشىلەرگە ئەينى دەۋردە، بۇ جايلاردا يۈز بەرگەن ئېچىنىشلىق ئۇرۇشلارنى ئەسلىتىدۇ. ئەنگىلىيەلىك ئىنسانشۇناس چوۋىيىس ستەيىن تەمىن ئەتكەن ھازىرقى زامان خوتەن ئادەملىرىگە ئائىت ئىنسانشۇناسلىق ھەققىدىكى ساۋاللىق مەلۇماتلارنى تەتقىق قىلىپ، ھازىرقى خوتەن ئادەملىرىدە روشەن ھالدا ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى بارلىقىنى بايقىغان. مانا بۇلار ئۇرۇش جەريانىدا بەختكە يارىشا ئامان قالغان ئۇدۇنلۇكلەرنىڭ كېيىن تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن سىڭىشىپ، ھازىرقى زامان خوتەنلىكلىرىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى ھەققىدىكى قىياسىمىزنى چۈشەندۈرۈشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

(«مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئالمىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىللىق 2 - سانىدىن مەمتىمىن ئەھمەت، ئابلىز مەمتىلى تەرجىمىسى)

www.uyghurkitap.com

خۇدابەردى سېلىم

قەدىمكى خوتەن خانلىقى توغرىسىدا

ئىسلامىيەت كىرىپ كېلىشتىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ يىرىك مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە دۇنياغا مەلۇم قە- دىمكى خوتەن خانلىقى يۇرتىمىزنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بىر خانلىق بولۇپ، ئاساسەن قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىكى يۇرۇڭقاش، قاراقاش ۋە كېرىيە دەريالىرى ۋادىسىنى باشقۇراتتى.

خوتەن خانلىقى خەن خانىدانلىقىغا مەلۇم بولغان ۋاقتىدا تېرە- تورىيە ۋە ئاھالە يېقىدىن گەرچە ئۇنچىلىك زور بولمىسىمۇ، غەرب- نىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى گىرىك ۋە رىم دۆلەتلىرىگە نىسبەتەن بىر قەدەم ئىلگىرى تۇرىدىغان فېئودال دۆلەت ئىدى.

جۇغراپىيەلىك نام ــ «خوتەن» (يۇتىيەن) ھىندىستانلىقلارغا ماگارخا ئىمپېرىيەسى زامانلىرى مابەينىدىن مەلۇم، خوتەننىڭ ئە- زەلدىن ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ كەلگەن قاشتېشى غەربىي جۇ سۇلالىسى زامانلىرىدىن بۇيان مەركىزىي جۇڭگوغا مەلۇم. خوتەننىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 ــ ئەسىرلەردىن بۇيان ئىران ۋە قەدىمكى گىرېتسىيەگە مەلۇم. گىرېكلەر قەدىمدە خوتەن- نى «يىپەك ئېلى» (Seres) دەپ ئاتىغان. خوتەن شۇ زامان دۇنياسىغا نىسبەتەن راۋاجلانغان ھۇنەر ــ سەنئىتى، قىممەتلىك تاۋار مەھسۇلا- تى، كان بايلىقلىرى ۋە ئېسىل تاشلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ شەرقىي ۋە غەربتىكى بارلىق مىللەتلەر ــ دۆلەتلەرنى جەلپ قىلغان. بولۇپمۇ قارا قۇرۇم ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئۇ تەرىپىگە جايلاشقان ھىندىستان- لىقلار خوتەنگە بەك قىزىققان. بىر قىسىم كىشىلەر خوتەننى بىر مۇددەت ھىندىستانلىقلار مۇستەملىكە قىلغان دېسە، بەزىلەر ھەتتا

خوتەننى ھىندىستانلىقلار بىنا قىلغان، دەپمۇ دەۋا قىلىدۇ. بۇ گەپ-لەر پۈتۈنلەي ئاساسسىزدۇر. شۇنداقتىمۇ «ئۇلۇغ تاق دەۋرىدىكى غەرب ئەللىرىگە ساياھەت» دېگەن ئەسىرىدىكى «قۇستانا» دۆلىتىنىڭ بىنا قىلىنىشىغا دائىر رىۋايەتكە كەلسەك، بۇ ناگارخا ئىمپېرىيە-سىنىڭ مائۇريا سۇلالىسىدىن چىققان ئۇلۇغ ئىمپېراتورى ئاسىركا-نىڭ ساكيامۇنى دىنىنى دۇنياغا يېيىش يولىدىكى ئىجتىھاتلىرى ۋە خوتەنگە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىغا دائىر بىر ئەپسانىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇ ئەپسانە تۇبوت تىلىدىكى «قىسسە»لەردىمۇ ئۇچرايدۇ.

شۇنداق خاتىرىلىگەن «قۇستانا» ئاتالغۇسىنى خاتانى لىيۇتېكى «تۇركستان بۇددا دىنى» دېگەن ئەسىرىدە، سانسكرت تىلىدىكى ياسالما ئىسىم دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ تۇركچە «يەر ئەمچىكى» ئۇقۇمىنى بېرىدۇ. ئەپسانىدىكى بۇ ياسالما ئىسىم خوتەن تۇپراقىنىڭ مىسلىسسىز باي ۋە مۇنبەتلىكىگە ئىشارە بولۇپ، رىۋايەتتە خوتەن ئىنسان نەسلىنى ئاق سۈ-تى بىلەن باقىدىغان ئاننىڭ ئەمچىكىگە ئوخشىتىلغان.

«خوتەن» جۈڭگو مەنبەلىرىدە بىرىنچى قېتىم سىماچىيەننىڭ «تا-رىخىي خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدىكى «پەرغانە تەزكىرىسى» دە «于阗» دەپ پۈتۈلگەن، توكيو ئىمپېرىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىرو-فېسسورى شىراتورى كۇراكىچى «于阗»نى «Khuten» ياكى «Goten» دەپ ئوقۇيدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا چوڭ ھەسسە قوشقان دوك-تور شىراتورى «于» خېتىنىڭ قەدىمكى ئاھاڭى «Khu» ياكى «Gu» ئىدى دەپ دادىل مەيدانغا چىقىپ، «于阗» «قودان» نىڭ خەنزۇچىدە-كى ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش بىلەن، بۇ ئاتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر پەن دۇنياسىدا بولۇپ كېلىۋاتقان تالاش - تارتىشلارنى ئاللىقاچان ئۈزۈل - كېسىل بىر ياقلىق قىلغانىدى. خا-تانى لىيۇتېكىمۇ شىراتورى كۇراكىچىنى ھەقلىق دەپ ھېسابلىغان. مەشھۇر تىلشۇناس پاۋېل پېللىئوتمۇ «于阗»نى «Gudan» (قودان) دەپ ئوقۇش بىلەن، «قودان»نىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىلا مەۋجۇتلۇقىنى، سانسكرت تىلىدىكى «قۇستانا»نىڭ كېيىن ئوتتۇ-رىغا چىققانلىقىنى ئىسپات قىلغان، ھەتتا «خوتەن»نى «قۇستانا» دەپ

پۇتكەن شۇەنزاڭنىڭ ئۆزىمۇ «قۇستانا»نى كۇن ئېلى «于遁»، ھەرقايسى ئەللەر «豁旦»، ھىندىستانلىقلار «屈丹» دەيدۇ، دەپ پۇتكەن. خاتانى لىيۇتېكى بۇ يەردىكى «于遁» نىKhuton ـ Gutonدەپ ئوقۇيدۇ، بۇنىڭ توغرىسى «قۇدۇن»دۇر. شۇەنزاڭ ئېيتقان ھەر قايسى ئەللەر خوتەننىڭ ئۆپچۆرىسىدىكى تۇرك ئەللىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلىدىكى «豁旦» نى خاتانى لىيۇتېكى «Kha ـ tan» دەپ ئوقۇيدۇ. بۇ خوتەننىڭ توغرىدىن ـ توغرا ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. قىزىقى شۇەنزاڭ ھىندىستانلىقلار «屈丹» دەيدۇ، دەپ پۇتكەن، خاتانى لىيۇتېكى خەنزۇچە بۇ ئىككى خەتنى «Kutan»، دەپ ئوقۇيدۇ. روشەنكى بۇ ھەم «خوتەن»نىڭ خەنزۇچىدىكى يەنە بىر خىل ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىگە كۇرە ھىندىستانلىقلارمۇ خوتەننى ئەزەلدىن «خوتەن» دەيدىكەن.

مەتبۇئاتىمىزدا «于闐» خېلىدىن بۇرۇنلا كىشىلەر تەرىپىدىن «ئۇدۇن» دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ. «تۇركىي تىللار دىۋانى» نىڭ 104 ـ بېتىدە «ئۇدۇن» ئىبارىسى بېرىلىپ، ئۇدۇن ـــ خوتەن شەھىرىنىڭ نامى، خوتەنده ياشىغۇچىلارمۇ «ئۇدۇن» دېيىلىدۇ، دەپ ئىزاھلانغان. ئېھتىمال ئاپتورلىرىمىز «ئۇدۇن» دېيىلگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكى ۋە قانداق ئۇقۇمنى بېرىدىغانلىقىنى ئويلاپ كۆرۇشمىگەن بولسا كېرەك. بىز «ئۇدۇن» دېيىلگەن بۇ ئاتالغۇنى ئۆگىنىپ كۆردۇق.

ۋروكشىل «于闐»نى «تۇبوت قىسىسى»دە تىلغا ئېلىنغان U ـ Uithenنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ ھېسابلايدۇ ۋە U ـ Uithenنى شەھەر ھەم دەريا مەنسىدە چۈشەندۈرىدۇ.

ھالبۇكى قەدىمكى «تۇبوت ئېلى» بىلەن خوتەن خانلىقى ئۇزۇن زامان قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىدە بولغان. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىكى «ئۇدۇن» ئەنە شۇنىدىن كەلگەن. قەدىمكى تۇبوتلۇقلار خوتەننى «ئۇدۇن» دەپ ئاتىغان. «ئۇدۇن»نىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى «قۇدۇن» بولۇپ، ئۇلار تۇركچە «قوردان، قودان»نى «ئۇدۇن» ھەم «قۇدۇن» دەپ تەلەپپۇز قىلغان، بۇ تۇبوت تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىچىلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇيراتلارنىڭ ئەۋلادى بولغان شىنجاڭدىكى ھازىرقى موڭغۇللار «ئۇيغۇر»لارنى

ئاغزاكى تىلىدا «خوتۇن» دەپ ئاتايدۇ. بۇ تۈبۈت تىلىدىكى «قۇ-دۇن»نىڭ موڭغۇل تىلىدىكى بۇزۇلمىسىدۇر.

ئۇلۇغ مەھمۇد كاشغەرىي «تۈبۈت» ۋە «تاڭغۇت» ئەللىرىنى خوتەن بىلەن بىر قاتاردا تۈرك ئەللىرى ھېسابلايدۇ ۋە خوتەننىڭ تۈبۈت تىلىدىكى ئاتىلىشى «ئۇدۇن»نى، خوتەننىڭ يەنە بىر ئېتى سۈپىتىدە «دىۋان»غا كىرگۈزىدۇ. «دىۋان»نى چۈشىنىش ئۈچۈن مەھمۇد كاشغەرىي زامانىدىكى «تۈبۈت» ۋە «تاڭغۇت»نىڭ ئەھۋالىنى، ھەممىدىن بۇرۇن قارا خانىيلار خانلىقى ۋە خوتەننىڭ ئەھۋالىنى ئۆگەنمەك، چۈشەنمەك كېرەك. قاراخانىيلار سۇلالىسى قەشقەرنى پايتەخت قىلغان ۋە سۇلتان سۈتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، قارا خانىيلار سۇلالىسى بىلەن خوتەن خانلىقىنىڭ ئۇيسا سۇلالىسى ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ قالىدۇ. سامانىيلار سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان قۇدرەتلىك قارا خانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى ئەبۇل ھەسەن ناسىر ئىلىك، خوتەن خانى ۋىيساسورا بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قازا تاپىدۇ. مۇشۇ ئۇرۇشتىن كېيىن 971 ـ يىلى سۇڭ خانىدانلىقىغا ئەۋەتىلگەن خوتەن خانىنىڭ خېتىدە بىر ئۇسسۇلچى قەشقەرلىكلەرنى تارمار قىلىپ پىلنى غەنىمەت ئالغانلىقى ئېيتىلغان. ۋىيسا سورانىڭ ئوغلى ۋىيسا سامگرامانى يۈسۈپ قادىرخان غازى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ مەغلۇپ قىلغان، ۋىيسا سامگرامانى ئۇرۇشتا ئۆلگەندىن كېيىن، خوتەن خانى جەمەتى تۈبۈتكە قاراپ قاچىدۇ. بۇ جەمەت تۈبۈت تارىخىدا يەنە زور رول ئويناپدۇ. ھەتتاكى كۆككۆلدىكى تۈبۈتلەرگە باش بولىدۇ. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ ئەھۋال ئۇچۇق قەيت قىلىنغان، تاڭغۇت ئېلىنىڭ خان جەمەتى ئۇيغۇر ئىدى. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈبۈت» ۋە «تاڭغۇت» ئەللىرىنى تۈرك ئەللىرى دەپ خاتا قىلمىغان، شۇنداقلا «ئۇدۇن»نى خوتەننىڭ يەنە بىر ئېتى دەپ دىۋانغا ئورۇنسىز كىرگۈزۈپ قويمىغان. مەھمۇد كاشغەرىيگە قايىل بولماي ئىلاج يوق. لېكىن، «دىۋان»نى ئۆگىنىشتە ئۇنى 11 ـ ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئېتنوگرافىيەسى، جۇغراپە-

يەسى بىلەن قوشۇپ ئۆگىنىپ، ئىنچىكىلەپ ھەل قىلىشىمىز لازىم. مادامىكى، بىز «خوتەن» تۇبۇت تىلىدىكى «ئۇدۇن»، «قۇدۇن» ۋە ھازىرقى مۇڭغۇل (ئويرات) تىلىدىكى «خوتۇن»دىن كەلگەن دەپ-سەك، بۇ خۇددىنى يوقاتقان مەست كىشىنىڭ قاراڭغۇدا ئۆز ــ ئۆزىنى كاچاتلىشىغا ئوخشاش بىر ئىش بولار ئىدى.

«خوتەن» دېيىلگەن بۇ ئات بارلىق جىسمانىي ۋە ئەقلىي ــ كۈچ قۇۋۋەتنىنى سەرپ قىلىپ، قان ــ تەر تۆكۈپ خوتەننى بىنا قىلغان ۋە خوتەننى باشقۇرۇپ كەلگەن ۋە كېلىۋاتقان خوتەن ئاھالىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇنىڭغا پەن نۇقتىسىدىن تۇرۇپ مەسئۇلىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ھەقىقەت كۇندەك روشەن، «تونيۇقۇق» مەڭگۈ تېشىدا «قۇردان» غەربتىكى قۇدرەتلىك بىر ئەل سۈپىتىدە شەرقتىكى قىتان، جەنۇبتىكى تابغاچ بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنىدۇ. «قۇردان» دېيىلگەن بۇ ئات «بايانچور» مەڭگۈ تېشىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر خانلىرى بۇ مەشھۇر گۈزەل شەھەرگە چەكسىز مېھر ــ مۇھەببەت بىلەن قاراپ ئۆتۈكەن تېغىنىڭ غەربىگە سالغان ئوردىسىغا ھۆرمەت ئۇچۇن «قۇردان» نامىنى بېرىشكەن.

كۆك تۇرك خانلىقىنىڭ ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «قۇردان» خوتەننىڭ ئەسلىي ۋارىيانتى بولۇپ، تىلىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا يۇز بەرگەن ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر، يەنى تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ نۇتۇق ئېقىمىدىكى ئۆزگىرىشلىرى بويىچە «قۇردان» بارابارا «قودان»غا، ئاندىن يەنە نۇرغۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تەدرىجىي «خوتەن»گە ئۆزگەرگەن. دېمەك، خوتەن، تۇركچە «قۇردان»نىڭ بۇزۇلمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاھالىسى ئەزەلدىن ئۇيغۇردۇر.

بەزىلەر خوتەنلىكلەرنى «ئارىيان» نەسلىدىن دەپ قارايدۇ، ئەلۋەتتە شۇنداق، «ئارىيان» تۇركچە «ئاق» دېمەك بولۇپ، چىنىدىن ئاق ئىرقىدۇر. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر خوتەنلىكلەرنى «ساك» دەيدۇ. ئۇنىڭغىمۇ ماقۇل، چۈنكى قەدىمكى فارىسىي مەنبەلەردە پۈتۈن ئوتتۇرا ئا-

سىيا «تۇران»، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئاتلىق چارۋىچىلار ۋە ئولتۇراق دېھقانلار ئومۇمەن «ساك» دەپ پۈتۈلگەن، بۇ ساكلار تۇرك ئوغۇللىرى ئىدى. لېكىن شۇنىمۇ ئونتۇماسلىق كېرەككى، فارسىي تىلىدا ساك، سەك ــ «ئىت» دېمەكتۇر. سانسكرت تىلى ۋە فارسىي تىلىنىڭ تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغان خوتەنلىكلەرمۇ ئىتنى «سەك» دەيدۇ. بەزىلەر «ساك» بىلەن «سەك» نى ئىككى خىل ئاتالغۇ قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ، بۇ ھەم قۇرۇق ئاۋارىگەرچىلىكتۇر. ئەمەلىيەتتە، «ساك» بولسۇن، «سەك» بولسۇن ئومۇمەن باشقا خەلقلەر تەرىپىدىن تۇرك قوۋمىغا بېرىلگەن لەقەمدۇر. ئىرانلىقلار تۈركلەرنى تۈرك ئىمپېرا-تۇرلۇقى زامانىدىمۇ «ۋاپاسىز ساكلار» دېگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتكەن ئىشلار. جاھان مەدەنىيىتىگە شۇنچىلىك ئۇلۇغ ھەسسە قوشقان ئىرانلىقلارنىڭ ئاتا ــ بوۋىلىرى بىزنىڭ ئاتا ــ بوۋىلىرىمىزنى «ساك» دېگەنلىكى ئۇچۇن ئەيىبكار ئەمەس. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرى-يىتىنىڭ ئۇلۇغ ئائىلىسىدە ياشاۋاتقان بىزدە، ئىرانلىقلارغا نىسبەتەن بۇگۈنكى 20 ــ ئەسىردە بىرەر مىللىي ئاداۋەتنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ يەردە گەپ تارىخ ئېلىپبەسىنى ئۆگەنمەي تۇرۇپ، «ساك»نى مىللەت تەرىقىسىدە كۆتۇرۇپ چىقىۋاتقانلارغا ئېنىق بىر چۈشەنچە بېرىش كۆزدە تۇتۇلمىدۇ.

«خوتەن خانلىقى» (于阗国) ناھايىتى قەدىمكى بىر مەملىكەت-تۇر. خاتانى لیۇتېكى خوتەن دۆلىتى ئاسۇكا زامانىدىن كېيىن جاڭ چیەن ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىشتىن بۇرۇنقى بىر ئارىلىقتا ۋۇجۇدقا كەلگەن، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭدا كۆزدە تۇتۇلمىغىنى پەقەت بۇدا-دىست خوتەننىڭ ۋىيسا سۇلالىسىدىن ئىبارەت. مۇستەقىل بىر سا-ياسىي بىرلىك سۈپىتىدە «خوتەن»نىڭ تارىخ سەھنىسىگە قاچان چىقا-قانلىقىنى بىز تېخى بىلمەيمىز. ۋىيسا سۇلالىسى مىلادىيەدىن بۇ-رۇنقى 2 ــ، 3 ــ ئەسىرلەردىن، مىلادىيەدىن كېيىنكى 11 ــ ئەسىر-نىڭ باشلىرىغا قەدەر ئۇزۇلمەي دېگۈدەك 1300 يىل دەۋر سۈردى. ئا-رىدا ئۇزۇلۇش بولغان دېگۈدەك ئۇچىلەرمۇ يوق ئەمەس، دەرۋەقە 10 ــ ئە-سىردە خوتەن خانلىقىدا ئۆتكەن بىر خانىنىڭ ئىتى «天圣李». تاڭ

www.uyghurkitap.com

خاندانلىقى دەۋرىدە ۋىيسا سۇلالىسى يىمىرىلگەنمۇ، لى شېڭتىيەن ئۆزىنى تاڭ خاندانلىقىغا قارام دەپ ھېسابلارمىدى؟ لى شېڭتىيەننىڭ تولۇق ئاتىلىشى «大朝大明于阗国大圣大明天子» بولۇپ، بۇ بىر سۆپەت ئىسىم لەقەمدۇر. شۇنداقلا لى شېڭتىيەن زامانىدىكى خوتەن خانلىقىنىڭ بىر سىياسىي بىرلىك ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلىدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە لى شېڭتىيەن زامانىدا قۇدرەتلىك تاڭ خاندانلىقى سىياسىي سەھنىدە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

خوتەن خانىنىڭ «لى» فامىلىسىگە كەلسەك، بۇنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس. بىرىنچىدىن، تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ۋىيسا سۇلالىسىنىڭ ئالاقە مۇناسىۋەتلىرى تولىمۇ قويۇق ئىدى. ۋىيسا سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتى ئارىسىدىن چاڭئەندە مەخسۇس بىلىم تەھسىل قىلغانلار بولغان. ئىككىنچىدىن، تاڭ سۇلالىسىنى قۇرغۇچىنىڭ ئۆزى تۇرك ئىدى. ئۇنىڭ فامىلىسىمۇ «لى» بولۇپ، مەشھۇر شائىر لى بەيمۇ ئەسلىدە سۇيابلىق بىر كىشىدۇر. تاڭ خانىدانى تۇركلەر دىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇركلەر ئالاھىدە ئىمتىيازلىق تەبىقە، جۈملىدىن ئارىستوكراتىيە ۋە چوڭ ــ چوڭ قوماندانلارنىڭ كۆپچىلىكى، ھېچبولمىغاندا بىر گۇرۇھى تۇرك، ئۇلارنىڭ فامىلىلىرى تامامەن «لى» ئىدى. شەك ــ شۈبھە يوقكى، لى شېڭتىيەن ۋىيسا خانىدانىنىڭ بىر ئەزاسىدۇر. «لى شېڭتىيەن» دېيىلگەن بۇ ئاتىنىڭ ئۆزى ۋىيسا سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنىڭ يەنە بىر ئىسپاتىدۇر. لېكىن، لى شېڭتىيەن دېيىلگەن بۇ ئات ئۇنى قوللانغان شەخسنىڭ ھەقىقىي ئېتى بولماي، تەخەللۇس خاراكتېرلىك ئىككىنچى ئېتىدۇر. ئەپتىدىن بۇ شەخس خەنزۇچىنى ناھايىتى ئوبدان بىلگەن بولسا كېرەك، بۇ ھەم يەنىلا ئۇلۇغ تاڭ خانىدانى بىلەن ۋىيسا خانىدانىنىڭ، جۈملىدىن، ئۇلۇغ خەنزۇ ــ ئۇيغۇر مىللەتلىرىنىڭ تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىر ئەستىلىكىدۇر.

خوتەننىڭ بۇددا دىنى رىۋايەتلىرىدىكى ئېتى «قوستانا» دىن باشقا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن خەلق ئارىسىدا ئېقىپ كېلىۋاتقان يەنە بىر ئېتى چىنماچىندۇر. ھازىرقى خوتەن ئەتراپىدا «چىنماچىن» دەپ

ئاتىلىدىغان بىر شەھەر خارابىسىمۇ بار، خوتەنلىكلەردە يەنە ئىمام جەئفىرى سادىق بىلەن ئۇرۇشقان چىنماچىن بۇددىستلىرى ھەققىدىكى رىۋايەت ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، «چىنماچىن» كۇچانىڭ يەنە بىر ئېتى بولغان «كۇسەن» گە ئوخشاشلا خوتەنىنىڭ قىياسىي سۇپەت ئېتىدۇر. ئۇنىڭ تەركىبىدە قانداقتۇر بىر خىل دىنىي چۈشەنچە يوشۇرۇنغان.

يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ داستانى «قۇتادغۇبىلىك» تە «چىنما-چىن» خېلىلا ئوچۇق تىل بىلەن بىر - بىرىدىن ئاجرىتىلىپ، ئىككى ئەل قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ، «چىن» ھەققىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتى ئىچىدە ئەڭ روشەن بىر ھۆججەت - سۆيۈملۈك شائىرىمىز ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئۆلمەس داستانى بولغان «فەرھاد - شېرىن» دۇر. نەۋايى ئۆز ئەسىرىدە ئاشىق يىگىت فەرھادنىڭ ئاغزىدىن يىراق خوتەندىكى مېھرىبان ئانىسىغا ئاسماندىكى قۇشلار ئارقىلىق سالام يوللايدۇ. فەرھاد جان ئۇزۇش ئالدىدا، يىراقتىكى ئانا يۇرتى خوتەننى «پۇتكۇل يەر يۈزىنىڭ جەننىتى» دەپ ئەسكە ئالىدۇ. لېكىن «فەرھاد - شېرىن» مۇ بىر ئەدەبىي ئەسەر. شۇنداقتىمۇ، داستاندىن قەدىمكى خوتەنىنىڭ ئۆزىنىڭ شانۇشاۋكىتىنى ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ، ھەتتا تۆمۇرىيىلەر زامانىدىمۇ يەنىلا ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىمىز.

(«شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى 1990 - يىلى 2 - سانىدىن)

www.uyghurkitap.com

مەتكىرىم ئىسمائىل

ئۇدۇن خانلىقى نەسەبنامىسى ۋە ئۇدۇن پۈتخانلىرى

ئۇدۇن خانلىقىنىڭ مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا قۇرۇلغاندىن 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر بولغان مىڭ يىللارچە تا-رىخىدا 56 ئەۋلاد خان ئۆتكەنلىكى مەلۇم. ئۇلارنىڭ ھازىر بار بولغان تارىخ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ تۈزۈلگەن ئاددىي ھەم تولۇق بولمىغان نەسەبنامىسى ۋە ئۇلار بىنا قىلغان مەشھۇر قۇرۇلۇشلار ۋە ئىبادەتخانىلار تۆۋەندىكىچە:

ئەۋلاد رەتى	خان ئىسمى	تىرانسكرىپسىيەسى	بىنا قىلىنغان مەشھۇر ئىبادەتخانا ۋە مۇنارلار
1	كۇستانا	Kustana	بۇددا ئالەمدىن ئۆتۈپ 234 ـ يىلىدىن كېيىن دۆلەت قۇرۇلغان.
2	راخۇلا	Rahula	ئۇدۇنتىنىڭ پايتەختىنى بىنا قىلغان.
3	ۋىيسارا سامبھاۋا	Vijaya Sambhava	بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بۈتخانا سېلىشنى باشلىغان.
	(ئاردىدا 6 ئەۋلاد خان خاتە-رىلەنمىگەن)		
10	ۋىيسارا سىمخا	Vijaya Simha	سامبھاۋادىن كېيىنكى يەتتە دەۋر ئاردىلىقىدا بۈتخانا سېلىنمىغان.
11	ۋىيسارا ۋىريا	Vijaya Virya	كالا باش تاغدىكى گۈماتى ئىبادەتخانىسىنى سا-ل-دۇرغان.
	(ئاردىدا 2 ئەۋلاد خان خاتە-رىلەنمىگەن)		
14	ۋىيسارا جايا	Vijaya Jaya	
15	ۋىيسارا دارما	Vijaya Dharma	چوڭ ئاكىسى بىلەن ئەپ ئەمەس. كېيىن تۇڭا قىلىپ ئىبادەتخانا سالدۇرغان.
16	ۋىيسارا سىمخا ـ II	Vijaya Simha	
17	ۋىيسارا كىرتى	Vijaya Kirti	
18	ۋىيسارا ساڭراما	Vijaya Sangrama	
19	ۋىيسارا سىمخا ـ III	Vijaya Simha	
	(ئاردىدا 10 ئەۋلاد خان خا-تىرىلەنمىگەن		

ئەۋلاد رەتتى	خان ئىسمى	تىرانسكرىپسىيەسى	بىنا قىلىنغان مەشھۇر ئىبادەتخانا ۋە مۇنارلار
30	جايا دارما ـ II	Vijaya Dharma	ۋىيسارا كەرتى خاندىن كېيىنكى 14 ئەۋلاد ئارىلىقىدا سەرتقى دۇشمەنلەر پات ـ پات ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان. تۇرك ـ لەر بىمسىپ كەرىپ كالا باش تاغدىكى بۇتخانىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن.
31	ۋىيسارا پالا	Vijaya Pala	
32	ۋىيسارا ساڭراما ـ II	Vijaya Sangrama	Mo _ hya _ re موھىيارى مۇنارىنى سالدۇرغان.
33	ۋىيسارا چاترا	Vijaya Catra	
	(قارىدا 4 ئەۋلاد خان خاتىرىلەنمىگەن		
38	ۋىيسارا كەرتى ـ II	Vijaya Kirti	Bha _ ba _ na ساڭرامنى سالدۇرغان.
39	ۋىيسارا ساڭراما ـ III	Vijaya Sangrama	
40	ۋىيسارا ۋىكراما	Vijaya Vikrama	
41	جايا دارما ـ III	Jaya Dharma	جۇڭگو ۋەزىرى بىلەن بىللە Gon _ mk _ har مايتىرى ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرغان.
42	ۋىيسارا سامبھاۋا ـ II	Vijaya Sambhama	ۋەزىرى بىلەن بىللە Khe _ gan _ tse ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرغان.
43	ۋىيسارا بوھان ئىنچۇ	Vijaya Bohan ohenpo	
44	ۋىيسارا سىنخا ـ IV	Vijaya sinha	
45	ۋىيسارا چاتا	Vijaya cata	Zer _ re _ je ئىبادەتخانىسىنى سالدۇر ـ غان.
46	ۋىيسارا نامدا	Vijaya namda	Bo _ yen _ to ئىبادەتخانىسىنى سال ـ دۇرغان.
47	ۋىيسارا ساڭراما سىنخا	Vijaya Sangrama sinha	Dro _ mo _ hdsah ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرغان.
48	ۋىيسارا ساڭراما ـ IV	Vijaya Sangrama	Tra _ ke _ hjo ئىبادەتخانىسىنى سال ـ دۇرغان.

ئۆلاد رېتى	خان ئىسمى	ترانسكرىپسىيەسى	بىنا قىلىنغان مەشھۇر ئىبادەتخانا ۋە مۇنارلار
49	ۋىيسارا كىرتى ـ III	Vijaya kirti	ساڭرامنى سالدۇرغان. Po ـ lon ـ jo
50	ۋىيسارا جالا ـ	Vijaya jala	ساڭرامنى سالدۇرغان. Er = mo ـ no
51	ۋىيسارا پالا ـ II	Vijaya pala	ساڭرامنى سالدۇرغان. Kho ـ mo ـ no
52	ۋىيسارا جايا ـ II	Vijaya jaya	ساڭرامنى سالدۇرغان. O ـ ka ـ no
53	ۋىيسارا ساڭراما ـ V	Vijaya sangrama	Khr ـ phior ـ myon ـ nag ساڭرامنى سالدۇرغان.
54	ۋىيسارا ـ لا	Vijaya ـ la	ساڭرامنى سالدۇرغان. Tsohu ـ no
55	ۋىيسارا سىنخا ـ V	Vijaya sinha	ساڭرامنى سالدۇرغان. Khe ـ so ـ no
56	ۋىيسارا ساڭراما ـ VI	Vijaya sangrama	ساڭرامنى سالدۇرغان. Na ـ mo ـ hod

بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى تارىخىي كىتاب ـ ماتېرىياللاردا ئۇچرايدىغان ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش داۋامىدا بايقالغان خوتەندىكى قەدىمىي بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، بۇتخانا ۋە بۇددا مۇنارلىرى تۆۋەندىكىچە(بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قايسى دەۋرده قايسى خان تەرىپىدىن بىنا قىلىنغانلىقى تازا ئېنىق ئەمەس. يەنمۇ تەكشۈرۈپ دەللەشكە توغرا كېلىدۇ):

1) جودىردىزاڭ پادىشانىڭ بۇدساتۋا بۇتخانىسى («ئۇدۇن بۇددا تارىخى»دا تىلغا ئېلىنغان).

2) چوربى ئەۋلىيا قەسرى («ئۇدۇن بۇددا تارىخى» دا تىلغا ئېلىنغان).

3) زاۋاشانا ئەۋلىيا قەسرى (ئۇدۇننىڭ چوڭ بازىرىغا سېلىنغان. ئىچىدە ۋاجىرا (金刚) جۇما بۇت ھەيكىلى بار).

4) شاساڭگىما ئىبادەتخانىسى (ئىچىدە بۇددا غايلانغان زۇبانىنىڭ ھەيكىلى بار).

5) زارما ئىبادەتخانىسى (ئىچىدە داۋئېركاڭنىڭ ھەيكىلى ۋە بۇددا مۇنارى بار).

6) گاۋۇبرشى ئەۋلىيا قەسرى.
7) سايغۇ ئىبادەتخانىسى (ئىچىدە جايبىنىڭ ساربراسىدىن تەبـ-ئىي شەكىللەنگەن گۆھەرنىشىن مۇنارى بار).
8) ئاۋۇەررۇك ئىبادەتخانىسى (مۇقەددەس ئارخات نوگىجۇ قۇرغان دېيىلىدۇ).
9) گۇما سالاگاندا مۇنارى (رىۋايەت قىلىنىشچە، جيايي بۇددادىن كېيىنكىلەر ساربرا قويۇپ ياسىغان ساربرا مۇنارى ئىكەن).
10) كوخمودنىڭ بۇددا قەسرى (بۇ گۇماتى ، 帝摩瞿، چوڭ ئىبادەتخانىسىدۇر.ھازبرقى كوھماربم تەۋەسىدە).
11) بودايا ۋە ماشانىڭ بۇددا مۇنارى (ۋىيسارا جايا، 52 ـ خان بىنا قىلدۇرغان. «بودۇيا، ماشا دېگەندەك يەر نامىلىرى خوتەن ناھىيە لايقا يېزا تەۋەسىدە ھېلىمۇ بار ـ ت»).
12) گۇڭگا تاغ ۋە بودالوڭ باغچىسى ئىبادەتخانىسى ھەم چوڭ مۇنارى (ئۇدۇن پادىشاسى ۋىيسارا دارما ياساتقان.«گۇڭگا تاغ ـــ ھازبرقى گۇما ناھىيەسىنىڭ غەربى شىمالىدىكى جاي»).
13) ھەسەن ـ ھۇسەن ئىبادەتخانىسى (ئۇدۇن پادىشاسى ۋىيسارا دارما ياساتقان).
14) ساڭدى ئىبادەتخانىسى (ئۇدۇن پادىشاسى ۋىيسارا دارما ياساتقان).
15) سومونى ئىبادەتخانىسى ۋە بۇددا مۇنارى (ئۇدۇن پادىشاسى ۋىيسارا دارمانىڭ ئوغلى ۋىيسارا سىمخا ياساتقان).
16) شولۇي بۇددا ئىبادەتخانىسى (ۋىيسارا چاترا ياساتقان).
17) دارمادى ئىبادەتخانىسى (ۋىيسارا چاترانىڭ ئوغلى ۋىيسارا ساڭراما ياساتقان).
18) گۇشان ئىبادەتخانىسى (ۋىيسارا ساڭراما ياساتقان گۇشان ـ ھازبرقى گۇجان، گۇجانباغ دېگەن يەر نامىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ـ ت).
19) شاساما ئىبادەتخانىسى (ۋىيسارا ساڭراما ئوغلى ۋىيسارا سىنخا ياساتقان).
20) شاساڭما ئىبادەتخانىسى (ۋىيسارا سامبھاۋا ياساتقان).
21) داۋانى بۇتخانىسى (ۋىيسارا چاترا ياساتقان).
22) مانادى بۇددا مۇنارى ۋە ئىبادەتخانىسى (ئۇدۇن ۋەزىرى ئا-

ماچاكى ياساتقان).
23) جىشماۋا ئىباده‌تخانىسى (ۋىيسارا لىمابودى ياساتقان).
24) مىلى بۇددا قەسرى (خەن ۋەزىرى بىتەيشى قازناق شەھىرىدە ياساتقان).
25) خاقان شەھىرى ئىباده‌تخانىسى (خەن ۋەزىرى گاۋتەيشى ياساتقان).
26) سودوندا بۇددا مۇنارى (ۋىيسارا خەان بىلەن خەن بىكشوسى باناشى نامىغا سالدۇرغان ئىباده‌تخانا).
27) نۇۋونى ئىباده‌تخانىسى (ئۇدۇن خانىشى ئىباده‌تخانا سالدۇرغان دەۋرلەردە ياسالغان).
28) يوسىجۇي ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
29) سېنجوي ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
30) سويەننو ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
31) زەموجا ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
32) كەجۆجوي ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
33) خېروڭجوي ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
34) گۇدېرېما ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
35) گوسۇوردوڭنا ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
36) چۆنو ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
37) ناموبوتون ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
38) ئانويۆ ئىباده‌تخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
39) راۋاق بۇددا ئىباده‌تخانىسى (لوپ ناھىيەسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
40) مېلىكئاۋات بۇددا ئىباده‌تخانىسى (خوتەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
41) كالاباش تاغ ساڭرامى (كالاباشتاغ ـ ھازىرقى كوھارىم تېغىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى ئورنى قەدىمكى گۇماتى ئىباده‌تخانىسى بىلەن بىر يەردە بولۇشى مۇمكىن ـ ت).
42) قازناق بۇتخانىسى (كېرىيە ناھىيە شۆۋل يېزا تەۋەسىدە ئىزناسى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
43) بۇگەيئۆيلۇك بۇتخانىسى (خوتەن ناھىيە سېغىزكۆل يېزا

تەۋەسىدە ئىزناسى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
44) قۇمرابات بۇتخانىسى (قاراقاش ناھىيە سايباغ يېزا تەۋەسىدە ئىزناسى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
45) بۇتلۇق ئىبادەتخانىسى (گۇما ناھىيە زاڭگۇي يېزا تەۋەسىدە ئىزناسى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
46) نىيە بۇددا مۇناری (نىيە ناھىيە نىيە خارابىسىدا خارابە قالدۇقى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
47) ئۇزۇنتات بۇددا مۇناری (چىرا ناھىيە شىمالىي قۇملۇقتا ئىزناسى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
48) غازىيا مۇناری (گۇما ناھىيە تەۋەسىدە ئىزناسى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
49) تىم بۇددا مۇناری (گۇما ناھىيە پىيالما يېزا تەۋەسىدە ئىزناسى بار، قەدىمكى نامى ئېنىق ئەمەس).
50) پادىشاھ يېڭى ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
51) خەنموچېڭ جەنۇبىي ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
52) گۇماتى ئىبادەتخانىسى (بۇ ئىبادەتخانا كالاباشتاغ ــ ھازىرقى كوھماريم تېغىدىكى قەدىمكى گۇماتى ئىبادەتخانىسى بىلەن بىر يەردە بولۇشى مۇمكىن ـ ت).
53) زەنمو ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
54) بىسامىن پەلەكشاھ ئەۋلىيا بۇتخانىسى(ئورنى ئېنىق ئەمەس).
55) دىجاپبونا ساڭرامى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
56) بوجاي شەھىرى ساڭرامى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
57) ماجا ساڭرامى (بۇ ساڭرامنىڭ ئورنى ھازىرقى مازارتاغدا ياكى شۇ ئەتراپتا).
58) لوڭشىڭ ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
59) دۆلەت ھامىيسى ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
60) ساجايە ئەۋلىيا ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
61) ئالتۇن چاق ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
62) Hgu ـ zan (تۇپراقنى پاكلاش) ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).
63) Dro ـ tir ئىبادەتخانىسى (ئورنى ئېنىق ئەمەس).

www.uyghurkitap.com

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

خوتەن ھۆججەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى

يېقىنقى يۈز يىللار مابەينىدە، ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەۋە ئوتتۇرا ئاسيا رايونلىرىدىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خوتەن تىلىدا يېزىلغان بىر تۈركۈم ۋەسىقىلەر تېپىلدى. شۇبھىسىزكى، بۇ ۋەسىقىلەر خوتەنلىكلەرنىڭ پارلاق خەتەن مەدەنىيىتى ـ سەنئىتىنى بەرپا قىلغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدىغان ئىسپاتلىق تارىخىي ھۆججەت بولالايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما بۇ ھۆججەتلەر ئەينى ۋاقىتتىلا دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئېلىپ كېتىلىپ، پەن تەتقىقاتى تەرەققىي تاپقان ياۋروپا مەملىكەتلىرىدىكى داڭلىق خەلقئارا مۇزېيلارنى كىشىنىڭ كۆزىنى چاقنىتىۋەتكەك دەرىجىدە ئاجايىپ بېيىتىۋەتكەنىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەر قايسى ئەل ئالىملىرى مەزكۇر ھۆججەتلەر ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئارقا ئارقىدىن ئېلان قىلىشتى. بۇ ھال پۈتكۈل ئىلىم ـ پەن دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، خەلقئارادىكى ئارخېئولوگ، تارىخشۇناس، ئىنسانشۇناس ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ كۆچلۈك دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسىرلەردىن بېرى يېپىق ھالەتتە، فېئودالىزم ۋە خۇراپاتلىقنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدا ئۇخلاپ ياتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز مىللىي مەدەنىيىتى ئۈستىدىن ئېلىپ بېرىۋاتقان بۇ چوڭ تەتقىقات ئىشلىرىدىن ۋە ئۇنىڭ نەتىجىلىرىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغانىدى.

پەقەت يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، يولغا قويۇلغان ئىسلا-

هات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يول ئېچىپ بېرىشى ئارقىسىدا، مە-دەنىيەت، ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكا ئالماشتۇرۇشقا ئەگىشىپ خەلقئارا-دىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن خەۋەر تېپىش ئىمكانىيە-تىگە ئىگە بولدۇق. شۇ قاتاردا خوتەن هۆججەتلىرىنىڭ ساقلىنىۋاتقان ئورۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالىدىن ئاز - تولا خەۋەرمۇ تاپتۇق. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەن خەۋەر تاپقان هەم كۆرۈش ئىمكا-يىتىگە ئىگە بولغان ماتېرىياللىرىمغا ئاساسەن، خوتەن هۆججەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى هەققىدە بۇ ئاددىيغىنە ماقالە-نى يېزىپ چىقتىم. بۇ، خوتەن تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنى مۇهىم تارىخىي يېپ ئۇچلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ، دەپ قارايمەن.

1. هۆججەتلەر تېپىلغان دائىرە ۋە ئۇنىڭ هازىرقى ساقلىنىۋاتقان ئورۇنلىرى

خوتەن تىلىدىكى هۆججەتلەرنىڭ تېپىلغان دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، ئۇ، هازىرقى خوتەن رايونىغا قاراشلىق دامىكۇ، خادا-لىق، بالىۋاستى، دەندەنئۆيلۈك، مازارتاغ ۋە شۇ ئەتراپلاردىكى مىڭ-ئۆي، ئىبادەتخانا خارابىلىرىدىن تېپىلىپلا قالماستىن، بەلكى قە-دىمكى شەهەر - قەلئە ئىزلىرى هەم ئېتىداىي قەبرە - يادىكار-لىقلار ئىزلىرىدىنمۇ تېپىلدى. شۇ قاتاردا يەنە مارالبېشى، لوپنۇر، تۇرپان، هەتتا كەڭسۇ (گەنسۇ) دىكى دۇنخۇاڭ موگاۋ غارلىرىدىكى ۋەسىقىلەر ساقلانغان تاش غارلار ئىچىدىنمۇ كۆپلەپ تېپىلدى.

بۇ هۆججەتلەر ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، ساياهەت خاتىرىلىرى، خان، پادىشاهلارغا ئوقۇلغان هەر تۈرلۈك مەدهىيە نامىلىرى، تېببىي ئەسەرلەر (رېتسېپلار)، لۇغەتلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، مەمۇرىي هۆججەتلەر، مەكتۇپنامىلەر، يارلىقلار، ئىقتىسادىي، سودا ئىشلىرىغا ئائىت توختامنامە ۋە تىلخەتلەر، هەر-بىي ئاخبارات ۋە قانۇنىي ئىشلارغا ئائىت ۋەسىقىلەر ... بولۇپ، ئۇلار ئۆز ۋاقتىدىلا باشقا ئاسارئەتىقىلەر بىلەن قوشۇلۇپ دۇنيانىڭ داڭلىق مۇزېيلىرىغا ۋە كۇتۇپخانىلىرىغا ئېلىپ كېتىلگەن.

مەسىلەن: پائۇل. پېللىئوت ئېلىپ كەتكەنلىرى پارىژ دۆلەتلىك

www.uyghurkitap.com

كۇتۈپخانىسىغا قويۇلغان؛ ئاۋرىل.سىتەيىن ئېلىپ كەتكەنلىرى لوندون ـ ھىندىستان ئىشلىرى كۇتۈپخانىسىغا ۋە لوندون ـ ئەنگلىيە كۇتۈپخانىسىغا قويۇلغان؛ سۇئېن ھېدىن ئېلىپ كەتكەنلىرى ستوكھولىم ئىنسانشۇناسلىق مۇزېيىغا قويۇلغان؛ پىتروۋسكى ئېلىپ كەتكەنلىرى سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاسىيا تەتقىقات ئىنستىتۇتى لېنىنگراد شۆبىسىگە قويۇلغان؛ ئې. خۇنتىكتۇن ئېلىپ كەتكەنلىرى ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە يېلۇ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۈپخانىسىغا قويۇلغان؛ جىدۇەنچاۋ ئېلىپ كەتكەنلىرى ياپونىيە لوڭگو ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۈپخانىسىغا قويۇلغان؛ رېنس ئېلىپ كەتكەنلىرى فىرانسىيە پادىشاھلىق كۇتۈپخانىسىغا ۋە پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيەسى ماتېرىيال بۆلۈمىگە قويۇلغان؛ ژون.مانارخېيىم ئېلىپ كەتكەنلىرى فىنلاندىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە قويۇلغان؛ داگنۇگۇاكروي ئېلىپ كەتكەنلىرى توكيو پەنلەر ئاكادېمىيەسى كۇتۈپخانىسىغا قويۇلغان؛ تىرىكلېر بىلەن دىتېررا ئېلىپ كەتكەنلىرى غەربىي بېرلىن دۆلەتلىك كۇتۈپخانىسىنىڭ شەرق بۆلۈمىگە ۋە شەرقىي بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيەسى قەدىمكى زامان تارىخ ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات مەركىزىنىڭ شەرق قەدىمكى زامان بۆلۈمىگە قويۇلغان؛ يەنە بىر قىسمى بۇرۇيمى چەت ئەل مۇزېيىغا قويۇلغان؛ م. چ. دېرىسىدېن ئېلىپ كەتكەنلىرى ئامېرىكا پەلسەپە تەتقىقات مەركىزىگە قويۇلغان؛ شىكسەيىن ئېلىپ كەتكەنلىرى بوستون مۇزېيىغا قويۇلغان؛ گوستا مونتېل ئېلىپ كەتكەنلىرى ستوكھولىم يىراق شەرق مۇزېيىغا قويۇلغان. قىسقىسى، بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى پەن تەتقىقات، مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئالغا كەتكەن دۆلەتلەرنىڭ ھەر قايسى تەبىقىدىكى خادىملىرى دېگۈدەكلا شىنجاڭغا كېلىپ، جۇغراپىيەۋى ئۇقۇمدىكى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ قەدىمكى مەدەنىي رايونى خوتەندىكى قارايەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ ياتقان باغلام ـ باغلام ۋەسىقىلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ كۆز چاقنىتىدىغان ئېسىل نەمۇنىلىرى ساقلىنىدىغان خەلقئارادىكى داڭلىق كۇتۇپخانا ۋە مۇزېيلارغا قويۇلغانىدى.

2. هۆججەتلەرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكى

هۆججەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، بەزىلىرى يالاڭ ۋاراق، بەزىلىرى قوش ۋاراق، بەزىلىرى بىر نەچچە بەتنى بىر-لەشتۇروپ تۇزۇپ، ئوتتۇرىسىدىن يۇڭ يىپ بىلەن چىگىلگەن. بەزىسىگە بىر بەتنىڭ ئىككى تەرىپىگە خەت يېزىلغان (ياكى بېسىلغان) ئىككى بەتنى ئارقىسىدىن ناھايىتى نازۇك ۋە نەپىس تېخنىكا بىلەن يەملەپ بىرىكتۇرگەن، ھەتتا بەزىلىرىنىڭ يەملىگەن ئىزىنى بىلگىلىمۇ بولمايدۇ. بەزى كىتاب ۋە باشقا قول يازما باسما بۇيۇملارنى تۇپىلەش، مۇقاۋىلاش، تىكىش ئۇسۇللىرى ھىندىچە بولۇپ، تۆشۈك ئېچىش يىپقا ئوتكۈزۈشتىن ئىبارەت. مۇنداق مۇكەممەل ئوسۇلدا بولغان كىتاب ۋە باشقا مەتبە بۇيۇملىرىنىڭ ھەر بىر بېتىدە ئاساسەن تۆت-بەش قۇردىن توققۇز قۇرغىچە خەت بېسىلغان، بەت نومۇرى ۋە ئىزا-ھاتلار ئاستى تەرەپنىڭ ئىككى يېقىدىكى بوش ئورۇنغا قويۇلغان، بەزى قول يازمىلار 10×40 سانتىمېتىر كىۋادراتلىق ھەجمىدىكى قەغەزگە يېزىلغان بولۇپ، ئۇلارنى يەملەپ بىرىكتۇروپ سولدىن ئوڭغا قاراتتىپ تۇرمەللەپ، ئۇڭ تەرىپىدىن تۆشۈك ئېچىپ تۇپلىگەن ۋە بەزىلىرىنى تۇپلىمەيلا تۇرمەل ئوتتۇرىسىدىن يۇڭ يىپ بىلەن باغلاپ قويغان. روشەنكى قول يازما ۋە باسما مەتبە قەغەزلەر خوتەننىڭ يەرلىك ئۇسۇ-لىدا ئۇجمە قوۋزىقىدىن ئىشلىگەن قەغەز مەھسۇلاتلىرى بولۇپ، ئۇ-ھازىرغىچە تېپىلمۇاتقان «خوتەن قەغىزى» بىلەن تامامەن ئوخشاش.[1] قول يازمىلارنى تۇرمەللەپ ئوتتۇرىسىدىن يىپ بىلەن چىگىپ قويۇش ئۇسۇلى ئىچكى ئۆلكىدىن شىنجاڭغا تارقالغان. ئەمما تۆشۈك ئېچىپ يىپقا ئوتكۈزۈپ تۇپلەش تېخنىكىسى خوتەن رايونىدا مىلادىيە V ئەسىردىن ئىلگىرىلا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇ مىلادىيە XI ئەسىرلەردە كەڭسۇ، دۇنخۇاڭ ئارقىلىق ئىچكى رايونلارغا تارقالغان[2]، XIII ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئومۇملىشىشقا باشلىغان. چۈن-

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامى — «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەتبە ۋە نەشرىياتچىلىقى توغرىسىدا»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» 1987 - يىلى 2 - ئايدىكى سانىغا قارالسۇن. ئۇ-نىڭدا قەدىمكى شىنجاڭنىڭ مەتبە ۋە نەشرىياتچىلىقى، قەغەزلەرنى قاتلاش ھەم بېسىش، تۇپلەش تېخنىكىسى ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق بايان قىلىنغان.

② يۇقىرىدىكى ماقالىغا قارالسۇن.

www.uyghurkitap.com

كى موڭغۇللارنىڭ چاقماق تېزلىكتىكى ئىستېلا ئۇرۇشى جۇڭگو، ئىران، كىچىك ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرقىي ئاسىيا، رۇسىيە ھەمدە شەرقىي ياۋروپانى موڭغۇل تەسەررۇپىغا ئالدى، ھالبۇكى موڭغۇل مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۇرگۈچى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت، پەن ــ تېخنىكىلىرىمۇ جەڭ ئاتلىرىنىڭ پۇشقۇرۇشلىرى نەگىچە بارسا شۇ يەرگە چە بىللە باردى؛ مانا بۇ ھال قەغەزچىلىك، مەتبە ــ نەشرىياتچىلىق ۋە بېسىش، توپلەش تېخنىكىسىغا ماھىر بولغان ئۇيغۇر ــ تۈرك مىللەتلىرىگە ئۆزى بىلەن بىللە ئەنە شۇ تېخنىكىنى قىتئەنىڭ بىر چوڭ بۆلىكى بولغان ئىچكى ئۆلكىگە يەتكۈزۈش مۇمكىنچىلىكىنى بەرگەنىدى.

3. يېزىق شەكلى

خوتەن ھۆججەتلىرىنىڭ يېزىق شەكلى ئادەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىراھمى يېزىقى شەكلى، يەنە ھىندىستان يېزىقى (تىك شەكىلدىكى گوپتا يېزىقى)نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن كېلىپ چىققان يېڭى بىر شەكىلدىن ئىبارەت. بۇ يېزىقنى يېزىشتا ئاساسەن ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلغان بولۇپ، بىرى سۇركەپ (ئاستا) يېزىش شەكلى، يەنە بىرى تېز يېزىش شەكلى. زىننەتلەپ يېزىلىدىغان ھۆسنىخەتلەر ۋە نەقىش ــ بېزەك چىقىرىلىدىغان ئورۇنلارغا ئىشلىتىلگەن قەلەم ئىزلىرى نىسبەتەن سىپتا، كۆركەم ئۇسلۇبتا چىقىرىلغان؛ تېز يېزىش شەكلىنىڭ ئۇسلۇبلىرى نىسبەتەن كۆپ خىل (بەلكىم ئەينى زامان خوتەن مۇئەللىپلىرىنىڭ ئۇسلۇبلىرى ھەر خىل بولغانلىقتىن ھۆججەتلەرمۇ ھەر خىل ئۇسلۇبتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن؟) بولۇپ، بەزى ھەرپلەرنى ئىپادىلىشىمۇ ئۆزگىچە بولغان. يەنە تېز يېزىش شەكلى بىلەن سۇركەپ (ئاستا) يېزىش شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈنچى شەكىلدە يېزىلغان ئۇسلۇبلارمۇ تېپىلغان ھەم بەزى يېزىقشۇناسلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپمۇ كۆرۈلگەن.

مەسىلەن: سۇركەپ (ئاستا) يېزىش شەكلى م. لوئىمان تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ، ھەرپ شەكىللىرى كۆرسىتىلگەن ھەم ئىزاھلانغان

بولسا[1]، تېز يېزىش شەكلى ئا. ف. ر. چونا تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ، تېز يېزىش شەكلىنىڭ ئاساسلىق ئۇلگىلىرى (ئەۋرىشكىلىرى) كۆرسىتىلگەن.[2] تەتقىقات ئاخباراتلىرى تېخى تەتقىق قىلىنمىغان ۋە بۇ ھەقتە تېخى بىرەر ئەسەر (قورال كىتاب) ئېلان قىلىنمىغانلىقى مەلۇم. قول يازما شەكىللىرىدىكى ئەڭ روشەن ئالاھىتلەرنىڭ بىرى، بەزى سۆزلۈكلەرنىڭ ئۈستىگە ئىككى چېكىت قوشۇپ قويۇلغان. بۇنىڭ بىلەن ھىندىستان گوپتا يېزىقىدا ئۇچرايدىغان بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن؛ بەزىدە ھىندىستان گوپتا يېزىقلىرىدا ئىپادىلەنمەيدىغان باشقا تاۋۇشلارنى ئىككى ھەرپنىڭ تەشكىل تاپقان شەكىللەر بىلەنمۇ ئىپادىلىگەن.

مەسىلەن: ys بولسا z بىلەن tc غا ۋەكىللىك قىلغان؛ js ئايرىم ئايرىم ھالدا سىيرىلاڭغۇ تاۋۇش ts ۋە dz نى ئىپادىلىگەن. جارانگ-سىز تاۋۇش بىلەن جارانگلىق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بولسا جارانگسىز تاۋۇشنى جۇپ يېزىش، جارانگلىق تاۋۇشنى يەككە يېزىش بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن: S ′ S ′ نى SJ قىلىپ، S ′ نى ZJ قىلىپ يازغان. قىسقىسى بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان جۈملىلەر شەكىللىرى، ھەرپ بەلگىلىرى ۋە سۆزلۈكلىرى ئىشلىتىش جەھەتتە ھىندىستان گوپتا يېزىقى بىلەن بولغان پەرقىنى زورايتقان. بۇ بەلكىم قەدىمكى خوتەن مۇئەللىپلىرىنىڭ يېزىق ئىسلاھاتى ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇب تەرەققىياتىنىڭ سەمەرىسىدۇر.

4. ھۆججەتلەرنىڭ كاتالوگى

ھازىرغىچە تېخى ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خوتەن ھۆججەتلىرى كاتالوگى ئىشلىنىپ چىقمىدى. ئىلگىرىكى بەزى غەرب ئالىملىرى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ۋە تولۇق بولمىغان خوتەن ھۆججەتلىرى كاتالوگى ئاندا ـ ساندا ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما، پەقەتلا ئۆز دائىرىسىدىكى ماتېرىيال مەنبەسى ۋە

①③شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى كۇتۇپخانىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» (新疆社会科学情报) نىڭ 1987 ـ يىللىق 9 ـ سان 4 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىللەردىن ئېلىندى

www.uyghurkitap.com

ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر بىلەن چەكلەنگەن.

مەسىلەن: ئامېرىكىلىق ئالىم دربسدېن (A.J.Drsden) 1934 ـ يىلىدىن 1944 ـ يىلىغىچە 10 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، خوتەن (ساك) تىلىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ كاتالوگىنى تۈنجى قېتىم ئىشلەپ چىققان ۋە بۇنى «خوتەن تىلىنى تونۇشتۇرۇش» دېگەن نام بىلەن ئامېرىكىدىكى بىر ئۇنىۋېرسىتېتتا نەشر قىلدۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن كونو (S.Kono) خوتەن ھۆججەتلىرى ھەققىدە كۆپ باش قاتۇرۇپ ۋە ئەمگەك قىلىپ، 1941 ـ يىلى خوتەن ھۆججەتلىرىنىڭ ئومۇمىي كاتالوگىنى ئىشلەپ چىققان. بۇ «نورسكى كۇتۇپخانىسى كاتالوگى»نىڭ 1942 ـ يىللىق 3 ـ توم 5 ـ قىسمىدا ئېلان قىلىنغان. كونو شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ھۆججەت ئۈستىدە يەنە كۆپلىگەن ئەمگەكلەرنى قىلىپ، تۆۋەندىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلغان: (1)«خوتەن تىلىغا ئىزاھات» (1945 ـ يىل)؛ (2) «خوتەن ساك تىلىغا ئىزاھات» (1946 ـ يىل)؛ (3) «خوتەن تىلىدىكى ئارىياماتا» (1946 ـ يىل)؛ (4)«خوتەن ساك تىلىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى دىيالېكتى» (1947 ـ يىل)؛ (5) «خوتەن ھۆججەتلىرى، ستېئال ـ خولىستىم (铁和岛) جىلىد-لىرى توغرىسىدا» (1948 ـ يىل). بۇلار ياۋروپادىكى نوپۇزلۇق ئۇر-ناللاردا ئېلان قىلىنغان. مەزمۇنى جەھەتتىن خوتەن ھۆججەتلىرىنىڭ كاتالوگى ئاساس قىلىنغان. 70 ـ يىللارغا كەلگەندە، ئەنگلىيەلىك ئالىم بىلې(H.W.Bailei) خوتەن ھۆججەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا خېلى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. شۇ قاتاردا 1970 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خوتەن ھۆججەتلىرىنىڭ كاتالوگىنى ئىشلەپ «لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1970 ـ يىللىق 33 ـ توم 1 ـ قىسمىدا ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ مەخسۇس خوتەن ھۆججەتلىرى ھەققىدە يازغان ئىلمىي ماقالىلىرى 40 پارچىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن دربسدېن (M.J.Dresden) پايدىلىنىش كاتالوگى تۈزۈپ، خوتەن ھۆججەتلىرىنىڭ قول يازما نۇسخىلىرىنى «قول يازما كاتالوگى» قىلىپ ئايرىم ئېلان قىلدى. شۇ قاتاردا تىلشۇناس بىلې يەنە «خوتەن تىلى لۇغىتى»نى ئىشلەش بىلەن بىللە ئۇنىڭغا مۇ-

ناسۇەتلىك بولغان ۋە ھەر قايسى جايلاردا ساقلىنىۋاتقان كاتالوگلار - نىڭ ئۇچۇرىنى ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇ يەنە «خوتەن تىلىدىكى ھۆججەتلەر توپلىمى»نى تۈزۈپ، ئىلگىرى باشقىلار ئىشلىگەن كاتالوگلار بىلەن ئۆزى تەييارلىغان كاتالوگلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئالتە قىسىملىق مەجمۇئە سۈپىتىدە كامبرىجدا نەشر قىلدۇردى.

1977 - يىلىغا كەلگەندە خوتەن ھۆججەتلىرى ئۇستىدە كۆپ يىل ئىزدەنگەن ۋە جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرگەن تىلشۇناس ئېمىرىك (R.E.Emmerick) ئۆزىنىڭ تەتقىقات مېۋىسى بولغان «خوتەن ھۆججەتلىرى قوللانمىسى» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەپ چىقىپ توكيودا نەشر قىلدۇردى، بۇگۈنكى كۈندە خوتەن ھۆججەتلىرىنى جىددىي تەتقىق قىلىۋاتقان ئامېرىكا، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فىرانسىيە، شۋېتسىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەر مەخسۇس خوتەن ھۆججەتلىرى كاتالوگىنى ئىشلەشكە قىزغىن ئاتلىنىپ كەتتى.

5. قىسمەن ھۆججەتلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيە قىلىنىشى

W.H. بىلېنىڭ «خوتەن ھۆججەتلىرى» ناملىق تۆت قىسىملىق توپلامى (1945 - يىلىدىن 1963 - يىلىغىچە كامبرىجدا ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنغان) بىلەن «خوتەن بۇددىزم ئەسەرلىرى» (1951 - يىلى لوندۇندا نەشر قىلىنغان) ناملىق يىرىك ئەسىرىدە مەزكۇر ئەسەرلەرگە كىرگۈزگەن مۇكەممەل ۋە پارچە - پۈرات ھۆججەتلەرنى ئاساسەن دېگۈدەكلا تىرانسكرىپسىيە قىلغان.

«خوتەن ھۆججەتلىرى» ناملىق توپلامنىڭ 1 - ، 3 - تومىلىرى 1989 - يىلى كامبرىج نەشرىياتى تەرىپىدىن قايتا نەشر قىلىنغاندا، يەنە بىر توم قوشۇپ نەشر قىلىنغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئېمىرىك (R.E.Emmeirck) ئۆز كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ «ئاسىيا ژۇرنىلى»نىڭ 1969 - يىللىق 14 - توم 1 - قىسمىدا ئوبزور ئېلان قىلغان. چۈنكى، بۇ پارچە - پۈرات ھۆججەتلەرنىڭ تىرانسكرىپسىيە قىلىنىشى چۈشىنىكسىز بولغانلىقىنىڭ ئۇستىگە، كىتابتىكى تەلەپپۇزلار تەخمىن پەرەز قىلىنغان. ھەر بىر جۈملە-

www.uyghurkitap.com

لەردە خاتالىقلار كۆرۈلۈپ تۇرغان ھەم شۇنداقلا مەزمۇنلار باغلاش-ماي، تاققۇ ــ تۇققۇ بولۇپ قالغان. مەزكۇر كىتابتا پەقەتلا ئايرىم، مۇستەقىل، تاق سۆزلەرنى ئوقۇپ چىقىش بىلەنلا چەكلەنگەن بولغاچقا، ھۆججەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك يېڭى تەتقىقات ماتېرىياللىرى بىلەن كىشىلەرنى تەمىن ئېتەلمىگەن.

سەۋەبى، تىرانسكرىپسىيە قىلىنمىغان نۇرغۇن ھۆججەتلەر بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلىنىپ بولغان ھۆججەتلەرنى باغلاشتۇرمىغان، مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىش، پەرەز قىلىش يېتەرسىز بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بىلې قاتارلىقلار خوتەن تىلىدىكى ھۆججەتلەرنى رەتلەش ۋە مەزمۇنلار بويىچە تۈرگە ئايرىپ تىرانسكرىپسىيە قىلىشقا خېلى باش قاتۇرۇپ، ئەمگەك قىلغان. نەتىجىدە بىر قىسىم بۇددىزم ئەسەرلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر مۇڭۇپ-پەقەتلىك تىرانسكرىپسىيە قىلىنىپ، ئەسلىي ھۆججەت تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇنىڭ يېشىملىرى ئېلان قىلىنغان. بۇ نەتىجىلەر خوتەن ھۆججەتلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتقان بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنى ئىنتايىن مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئېتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فىرانسىيە ۋە ياپونىيەدىكى بىر قىسىم شەرقشۇناسلار بەس ــ بەس بىلەن خوتەن ھۆججەتلىرى ئۈستىدە ئەمگەك قىلىپ، ئۇنى تىرانسكرىپسىيەگە ئالغان ۋە ئۆز تىللىرىدا يەشمە بېرىشكە باشلىغان.

6. تەقلىدىي نۇسخىلار

خوتەن تىلىدا يېزىلغان ھۆججەتلەرنىڭ تەقلىدىي نۇسخىلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، بىر قىسىملىرى سۈرەتكە ئېلىنىپ نەشر قىلىنغان. دىرېسدېن (M.J.Dresden) ئىشلەپ چىققان «نۇسخا كاتولىكى» دە كۆرسىتىلىشچە، ياپونىيەدە چىقىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىغا ئائىت ژۇرناللاردا خوتەن ھۆججەتلىرىنىڭ تەقلىدىي نۇسخىلىرى سۈرىتى بىلەن بىللە بىر قەدەر كۆپ ئېلان قىلىنغان.

بېرلىندىكى ھىندىستان مەدەنىيىتى مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان «خوتەن لېرىك شېئىرلىرى» غا ئائىت ــ 2022p نومۇرلۇق،

p2025 ـ نومۇرلۇق، p2895 ـ نومۇرلۇق، p2896 ـ نومۇرلۇق ۋە p2956 ـ نومۇرلۇق هۆججەتلەرنىڭ تەقلىد نۇسخىلىرى ۋە فوتو نۇسخىلىرى گېرمانىيەدە ئېلان قىلىنغان.

بولۇپمۇ بۇ جەھەتتە دىرېسدېن ئىشلەپ تاماملىغان «خوتەن تىلىدىكى لىرىك شېئىرلار»نىڭ نۇسخىلىرى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق تېكىستلەرنىڭ بىرىنچى قەدىمى — بېرلىن ھىندىستان مەدەنىيىتى مۇزېيى نەشرىياتى تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان «ھىندىشۇناسلىق تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى»نىڭ 4 ـ تومىدا ئېلان قىلىنغان. 20 پارچىدىن كۆپرەك تەقلىدىي فوتو نۇسخىسى بىللە بېرىلگەن.

7. خوتەن تىلى لۇغىتى

خوتەندىن (جۈملىدىن كەلپىن، مارالبېشى، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىن) تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە بىر قىسىم «لۇغەت» پارچىلىرىمۇ تېپىلغان بولۇپ، ئۇلار (ھەممىسى دېگۈدەكلا چەت ئەل مۇزېيلىرى، كۇتۇپخانىلىرى ۋە باشقا تەتقىقات ئورۇنلىرىغا قويۇلغان) تېخى تەتقىق قىلىنمىدى. ئەمما ئەنگلىيەلىك ئالىم بىلې خوتەن ھۆججەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ھەر قايسى تىللاردا يەشمە بېرىش ئۈچۈن ئىزدىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلارنىڭ جىددىي دۇچ كېلىۋاتقان قىيىنچىلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، جاپالىق ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق ئاخىرى ئاددىي بولسىمۇ «خوتەن تىلى لۇغىتى»نى ئىشلەپ چىقتى. ئەمما، بۇ مەخسۇس لۇغەت بولماستىن، بەلكى خوتەن تىلىدىكى نۇرغۇنلىغان ھۆججەتلەردىن تەركىب تاپقان توپلام بولۇپ، ئۇنىڭدىكى يالاڭ (تاق) ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاستىغا قوشۇمچە سۆزلۈكلەر جەدۋىلى ئىشلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھۆججەتلەرنى ئەمدىلا ئوقۇشنى ئۆگەنگەن تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزلۈكلەر لۇغىتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. بۇنداق قولايلىق بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى، بىلېنىڭ بۇ سۆزلۈكلەر لۇغىتىدە ھىندى تىلىدىكى سۆزلۈكلەر مەقسەتلىك ھالدا پۈتۈنلەي قىسقارتىلغان. چۈنكى، ھىندى تىلىدىن خوتەن تىلىغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلۈكلەر ھۆججەت

www.uyghurkitap.com

لەردىكى سۆزلۈكلەرنىڭ يېرىمىغا يېقىن نىسبەتنى ئىگىلىگەن، بۇ لۇپمۇ بۇنداق ئەھۋاللار بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ھۆججەتلەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، ھىندى تىلى تەركىبىدىكى كەسپىي سۆزلۈكلەر ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغانلىقتىن، بىلىپ ئۇنى قىسقارتىپ، خوتەن تىلىدىكى سۆزلۈكلەرنى ساپلاشتۇرغان؛ يەنە كېلىپ بۇ ھۆججەتلەردە پىراكرىت تىلى ۋە سانسكرىت تىلى سۆزلۈكلىرى مۇ بولۇپ، ئۇلار بەزىدە ھەر خىل قوشۇپ يېزىش شەكىللىرى بىلەنمۇ پەيدا بولغان، بۇنداق سۆزلۈكلەرنى تەجرىبىلىك، پىشقان ھىندىشۇناسلارمۇ ناھايىتى تەستە پەرقلەندۇرەلىگەن.

بىلىپ ئىشلىگەن بۇ «خوتەن تىلى لۇغىتى» ئاساسەن سۆزلۈكلەر نىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئۆگىنىدىغان لۇغەت بولۇپ، ئۇنىڭدىكى سۆزلۈكلەر مەنبەسى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان مۇھاكىمىدىنمۇ پىراقلىشىپ كەتكەن. شۇڭلاشقا بۇ لۇغەتنى ئىشلىگەندە ئەستايىدىل بولۇپ، ئېھتىياتچان نىلىق ئالدىنقى شەرت بولۇپ قالغان. بولۇپمۇ بۇ لۇغەتتىن پايدىلىنىپ، تەرجىمە قىلىنمىغاھۆججەتلەرنى لۇغەتنىڭ يارىدەمگە يۆلىنىپ بىر تەرەپ قىلىشتا تېخىمۇ ئېھتىياتچان بولماسا ئاسانلا خاتالىق كېلىپ چىققان. چۈنكى بۇ لۇغەتتە سۆزلۈكلەرنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشىگە نىسبەتەن سۆزلۈكلەرنىڭ كېلىش مەزبەسى جەھەتتىكى پەرەزگە ئاساسلىنىپلا چۈشەنچە بېرىلگەن بولغاچقا، ھۆججەتلەرنىڭ ئاستى ـ ئۇستىدىكى باغلىنىشقا ۋە تېكىستلەرنىڭ چېتىشلىق بولۇشىغا دىققەت قىلىنمىغان. بولۇپمۇ خوتەن ھۆججەتلىرىدىكى دەۋرى كېيىنرەك بولغان بۇددىزم ئەسەرلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ لۇغەت تېخىمۇ ئىشەنچسىز، ھەتتا گۇمانلىق بولۇپ قالغان. شۇڭا خوتەن ھۆججەتلىرى ئۇستىدە ئۆمۈر بويى ئەمگەك قىلىۋاتقان، باش قاتۇرۇۋاتقان داڭلىق مۇئەللىپلەردىن كونو، لوئىۋان قاتارلىقلار بىلىنىڭ بۇ لۇغىتىنى «ۋاقتى ئۆتكەن» دەپ قارىغان، شۇ قاتاردا بۇ ساھەدىكى كەسپداشلىرىغا بىرەر مۇكەممەل لۇغەت ئىشلەشنى تەۋسىيە قىلغان.

8. تاللانما توپلانمىلار

خوتەن ھۆججەتلىرى ئۇستىدە كۆپ يىللاردىن بېرى ئەمگەك قى-

لىپ كېلىۋاتقان ئالىملار ئورتاق هالدا مۇنداق بىر قاراشقا كەلگەن: يەنى، مەزكۇر هۆججەتلەردىكى ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت سۆز-لۇكلەر بىر قەدەر ساپ هەم ئەسلىي خوتەن تىلىنى ساقلاپ قالغان؛ شۇڭا ئۇنى ئوقۇش ــ تىرانسكرىپسىيە قىلىش ۋە تەرجىمە قىلىش بىر قەدەر ئاسان. ئەمما كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت هۆججەتلەردىكى سۆزلۇكلەر باشقا يات سۆزلەرگە، يەنى سانسكرىت تىلى سۆزلۇكلە-رى، پىراكرىت تىلى سۆزلۇكلىرىگە ئوخشاشلا ئارىلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، ئۇنى ئوقۇش، تىرانسكرىپسىيە قىلىش ۋە هازىرقى تىللاردا يەشمە بېرىشتە ناهايىتى نۇرغۇن ماتېرىياللارنى ئاختۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ سۆزلۇكلەرنىڭ لۇغەت تەركىبى تېخىمۇ مۇرەككەپ بولغانلىقى ئۈچۈن، هەر بىر جۈملىنىڭ يېرىم-دىن دېگۈدەك خاتالىقلار چىقىپ تۇرىدۇ ...

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئالىملار خوتەن تىلىدىكى هۆججەتلەردىن ئاۋۋال ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىتلىرىنى تاللاپ ئىشلەپ، ئاندىن كېيىنكىسىگە يول ئېچىش چارىسىنى قوللانماقچى بولۇشقانىدى. هازىرغىچە ئېلان قىلىنمىغان خوتەن تىلى گىرامما-تىكىسى، سۆزلۇكلىرى، لۇغەت تەركىبلىرى ۋە تىل تەتقىقاتىغا ئا-ئىت ئەسەرلەرنىڭ نىسبەتەن مۇهىملىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) كونو(S.Cono): «ئالتۇن ياروق سۇترا‌سى ۋە بۇددا تەلىماتى-دىكى چەكسىز ئۆمۈرلۈك سۇترا» (1916 ــ يىلى ئوكسفورد ئۇنى-ۋېرسىتېتى نەشرى).

(2) يۇقىرىقى ئاپتورنىڭ «ساك تەتقىقاتى» («ئوۋۇسلوۋ ئىنسا-شۇناسلىق مۇزېيى ئومۇمىي خەۋەرلەر ژۇرنىلى» 1932 ــ يىلى، ئو-ۋىسلوۋ).

(3) لويمان(E.M.Louiman): «شىمالىي ئارىيانلار (ساكلار) بۇددا تەلىماتىدىكى دىنىي شېئىرلار» («شەرق بىلىملىرىدىن تالال-غان توپلام» 20 ــ توم، 1933 ــ يىلى سەيشەن نەشرى، 1966 ــ يى-لى لېشتېنشتەيىن قايتا نەشرى).

(4) كونو: «خوتەن ساك تىلى گىرامماتىكىسى» («شەرق تىلشۇ-

ناسلىقى» 224 ـ تۇم، 1941 ـ يىلى سەيشەنبە نەشرى).

(5) كونو: «خوتەن ساك تىلىغا مۇقەددىمە» (15 ـ تۇم، 1949 ـ يىلى ئۇۋنسلوۋ نەشرى).

(6)دربسدېن»(M.J.Dresden): بۇددانىڭ يارالمىش قىسسىلىرىگە مەدھىيە» («ئامېرىكا پەلسەپە ئىلمىي جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 45 ـ تۇم، 5 ـ قىسىم، 1955 ـ يىلى فېيچىڭ نەشرى).

(7) لى. گ. خازامبېك: «خوتەن ـ ساك تىلى» («ئاسىيا، ئافرىقا مىللەتلەر تىللىرى»، 1965 ـ يىلى موسكۋا).

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت خوتەن تىلى ھۆججەتلىرىدىكى خەتتاتلىق ئۇسلۇبلىرى ۋە سۆزلۈك لەر (لۇغەت تەركىبلىرى) يېزىلىش ئۇسلۇبى ۋە تىل جەھەتتىن باشقا تىل، يېزىقلارغا ئارىلىشىپ شالغۇتلىشىپ كەتكەن. شۇڭا بۇ ساھەدە ئەمگەك قىلىۋاتقان ئالىملار، ئاۋۋال قەدىمكى خوتەن تىلىدىكى ھۆججەتلەرنى تاللاپ تەتقىق قىلىش، قەدىمكىگە ئاساس سېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ ئاساسقا تايىنىپ كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئىلگىرى نەشر قىلىنغان خوتەن تىلى ۋە گىرامماتىكىسىغا ئائىت مەخسۇس ئەسەرلەردىمۇ، قەدىمكى خوتەن تىلىدىكى كىلاسسىك ئەسەرلەر مەزمۇنەن تونۇشتۇرۇلغان ۋە تىل ساپلىقى بىر قەدەر روشەن بولغان تەتقىقات نەتىجىلىرى تېخى يوق.

شۇڭا ئەڭ ياخشىسى، قەدىمكى زامانغا ئائىت بولغان ۋە تىل ساپلىقى بىر قەدەر روشەن بولغان خوتەن ھۆججەتلىرىدىكى مەلۇم بىر مەزمۇنغا قول تىقىش ئارقىلىق تىل پەرقىگە ئاساس سېلىۋېلىپ، ئاندىن كېيىنكى دەۋردىكى ھۆججەتلىرىگە قول تىقىش زۆرۈر تېپىلغان.

مەسىلەن:E.Rئېمىرىكنىڭ «زامباستا كىتابى ھەققىدە» (1968 ـ يىلى لوندۇن، «شەرق مەجمۇئەسى» 22 ـ تۇم) دېگەن ئەسىرى ئەنە شۇنداق تاللاپ تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدا سۆزلۈك لەرنى ئىزاھلاش بىلەن بىللە، M.E لويمانىڭ «شىمالىي ئاريانلار (ساكلار) بۇددا دىنىدىكى دىنىي شېئىرلار» دېگەن ئەسىرىدىن (سۆز ـ

لۇكلەردىن) تولۇق پايدىلانغان. شۇ قاتاردا يەنە W.H بىلېنىڭ «خوتەن تېكىستلىرى» نىڭ 4 ـ تومى ۋە «خوتەن تىلى لۇغىتى» دىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. نەتىجىدە سۆزلۈكلەر ساپ (ئىزاھلىق)، تىرانسكرىپسىيە قىلىش ۋە ھەر قايسى تىللاردا يەشمە بېرىش ۋە بىر قەدەر قولايلىق تەتقىقات نەتىجىسى بولۇپ چىققان.

كېيىنكى دەۋردىكى خوتەن تىلىغا ئائىت ھۆججەتلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشىغا كەلسەك، دىرېسدېن ئىشلەپ چىققان «بۇددانىڭ يارالمىش قىسسىلىرىغا مەدھىيە» (مەزكۇر ئەسەر «ئامېرىكا پەلسەپە تەتقىقات جەمئىيىتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1955 ـ يىللىق 45 ـ تومى، 5 ـ قىسمىدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق ئەسىرىدە، بۇ ھەقتە ئۇلۇگە بولارلىق ناھايىتى ياخشى مۇقەددىمە يېزىلغان. ئارقىدىن E.R ئېمىرىك ئۆزىنىڭ «ساك تىلى گىراماتىكىسى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە دىرېسدېنىنىڭ بۇ ئۇلگە بولارلىق مۇقەددىمىگە ئىلمىي قىممىتى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان تولۇقلىمىلارنى بەرگەن.

شۇنداق قىلىپ خوتەن ھۆججەتلىرى ئۇستىدە ئەمگەك قىلىۋاتقانلار بۇ ھۆججەتلەرنى تاللاپ تەتقىق قىلىش، يەنى يىل، دەۋرى ئىلگىرى بولغانلارنى ئاۋۋال تەتقىق قىلىش، ئاساس سېلىۋالغاندىن كېيىن، يىل، دەۋرى كېيىنلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان.

9. گىراماتىكا ۋە سىنتاكسىس

ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئائىت يېڭىدىن يېڭى ئۇچۇرلاردىن بىلىشىمىزچە، خوتەن تىلىغا دائىر كىتابلار ۋە باشقا تەتقىقات نەتىجىلىرى ھازىرغىچە خېلى كۆپ ئېلان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئاساسىدا سۆزلۈك، گىراماتىكا، سىنتاكسىس، تاۋۇش، ئىستىلىستىكا، لۇغەت تەركىبلىرى قاتارلىقلارغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەرمۇ ئېلان قىلىنغان.

خوتەن تىلى گىراماتىكىسى ۋە سىنتاكسىس تەتقىقاتى جەھەتتە E.R ئېمىرىكىنىڭ «ساك تىلى گىراماتىكىسى تەتقىقاتى» («لوندۇن شەرق مەجمۇئەسى»، 20 ـ تومى 1968 ـ يىلى، لوندون) ناملىق ئەسىرى بىلەن G.L خازانبېكىنىڭ «خوتەن ساك تىلى»

(«ئاسىيا، ئافرىقا مىللەتلىرى تىللىرى» 1965 ـ يىلى، موسكۋا) ناملىق بىر قاتار ئەسەرلىرىدە خېلى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، ئىمىرىكىنىڭ «خوتەن تىلىدىكى سىنتاكسىس ئەھۋاللىرى توغرىسىدا» («شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1965 ـ يىل، 28 ـ تۇم، 1 ـ سان، 24 ـ ، 33 ـ بەتلەر)؛ L.W خىئىستوننىڭ V» ۋە X ئەسىر ئىران تىلى سىنتاكسىسلىرىدىكى بىر قانچە مەسىلە» (پېنسىلۋانىيە ئۇنىۋېرسىتېتى پەلسەپە دوكتورلىرى ئىلمىي ماقالىلىرى، 1976 ـ يىلى «ئۇنىۋېرسىتېتلار بەلگىلىرى خەلقئارا مەركىزى» ئەنابو ـ لوندون) قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ خوتەن تىلى گىرامماتىكىسى ۋە سىنتاكسىسلىرى خېلى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغان.

10. ئەدەبىي ئەسەرلەر

خوتەن، مارالبېشى، لوپنۇر ۋە كەڭسۇدىن دۇنيۋاڭغىچە بولغان جايلاردىن تېپىلغان خوتەن تىلىدىكى ئەدەبىي ئەسەرلەر تولۇقسىز ۋە پارچە ـ پۈرات ھالەتتە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ مەزمۇن ۋە ژانىر جەھەتتە كۆپ خىللىققا ھەم مول ئىجادىي مەزمۇنغا ئىگە. بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەر تىل ـ ئەدەبىيات، شېئىرىيەت، ھېكايە، چۆچەك، ئەپسانە، بېيىت ۋە خان، پادىشاھلارغا ئوقۇلغان مەدھىيەنامە، شۇنداقلا لىرىكىلىق قەسىدىلەر ... قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بۇ ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىچىدە رامانىڭ ھېكايىسى؛ خوتەن خانى ۋىيسا سامىرانىڭ قىزى ساجۇغا ياتلىق قىلىنغان چاغدا دادىسىغا يېزىپ ئەۋەتكەن سېغىنىش شېئىرلىرى؛[1] تىبەت تىلىدا يېزىلغان «خوتەن خانلىق تارىخى»[2] دا ساناپ ئۆتۈلگەن خوتەن شائىرلىرىنىڭ باھار ھەققىدىكى لىرىك شېئىر ۋە داستانلىرى؛ خوتەن شائىرى

① «ۋىيسا سىلاغا قىزى يېزىپ ئەۋەتكەن سېغىنىش شېئىرلىرى» ھازىر پارىژ مۇزېيىدا ساقلانماقتا. نومۇرى: P2027.

② تىبەت تىلىدا يېزىلغان «خوتەن خانلىق تارىخى» ھازىر لېنىنگرادتا ساقلانماقتا. نومۇرى: E21.

ۋىساسىلا (Visasila)نىڭ كۇشان (تۇرك) شائىرى ماترىگوتا (Matrcata) غا يازغان 200 مىسرالىق«Buddhastorra» ناملىق قەسىدىسىنى تەرجىمە قىلغانلىقى؛ خوتەن شائىرلىرى يازغان «زامباستا» ناملىق شېئىرى داستان③؛ خوتەن خانى ئارىيا دېۋا ۋاقتىدا يېزىلغان لىرىك مۇھەببەت قوشاقلىرى ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان شېئىرىي ھېكمەتنامىلەر بىر قەدەر گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ.

يۇقىرىقىلارنىڭ ئىچىدە پەقەت رامانىڭ ھېكايىسى (نۇسخىسى) بىر قەدەر تولۇق ساقلانغاچقا، ئۇ ئەنگلىيەلىك تىلشۇناس بىلېنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىلې بۇ ھېكايىنى 1938 ـ يىلىدىن باشلاپ تەتقىقات قىلىشقا كىرىشىپ تىرانسكرىپ ـ سىيە قىلىش، سۆزلۈكلەرنى ئىزاھلاش ۋە يەشمە بېرىش بىلەن، ئۇ ـ نى «شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1940 ـ يىلى 10 ـ تومۇ، 3 ـ قىسمىنىڭ 98 ـ ، 559 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا بىلې يەنە ئۆز ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى ھېـ ساپىدا مەزكۇر ھېكايىنىڭ ئەسلىي تېكىستى بىلەن تىرانكسرىپسىـ يەسىنى بىرلەشتۇرۇپ، كامبرىجدا چىقىدىغان «خوتەن ھۆججەتلـ ـرى» (1945 ـ يىلىدىن 1967 ـ يىلىغىچە) ناملىق مەجمۇئەنىڭ 3 ـ تومىدا ئېلان قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ياپونىيەلىك تىلشۇناس شىياۋشيۇڭ قەدىمكى خوتەن ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدىكى «يىپەك يولى تارىخى» ناملىق ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىنى تۇزۇپ، 1979 ـ يىلى توكيودا نەشر قىلدۇردى. ئۇ، بۇ توپلام ئىچىـ دىكى «خوتەن تىلىدىكى رامانىڭ ھېكايىسى» سەرلەۋھەلىك ئىلمىي ماقالىسىدا، بىلېنىڭ يۇقىرىدىكى ئىلمىي ئەمگىكىدىن پايدىلانىدى ۋە ئۇنىڭ 100 ـ ، 205 ـ ، 208 ـ بەتلىرىدىكى مۇھىم ئابزاسلار ـ

③ زامباستا شېئىرلىرى — ئەنگلىيە ئالىمى بىلېنىڭ تەتقىقاتىدىن مەلۇم بولۇشچە، مەزكۇر كىتاب ئەسلى زامباستا(YsambastaياكىZambasta) ئىسىملىك بىر خوتەن يەرلىك ئەمەلدارىنىڭ پەرمانى بىلەن يېزىلغان كىتاب بولۇپ، نەسرىي ئەسەرلەر بىلەن شېئىرىي داستانلاردىن تۇزۇلگەن. بۇ كىتاب ئەسلىي 440 بەتتىن ئارتۇقراق بولۇپ، ھازىرقى قالدۇقى 207 بەت، 24 قىسىم، 400 مىسرادىن كۆپرەك شېئىر ۋە باشقا نەسرىي ئەسەرلەر بار. ھازىر ئەنگلىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ

دىن نەقىل ئېلىپ، ئۆز كۆز قارىشىنىڭ ئىلمىيلىكىنى دەللىلەش بىلەن بىللە، خوتەن ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە قارىتا بەزى يېڭى كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدى. شياۋشيۇڭ يەنە ئىلگىرى «شەرق-شۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلىنغان (يەنى مەزكۇر ژۇرناللارنىڭ 1940 ـ يىللىق 27 ـ تۇم، 3 ـ قىسىم بىلەن 1941 ـ يىللىق 28 ـ تۇم، 3 ـ قىسىم-لىرىدا) خوتەن ئەدەبىي ئەسەرلىرى ھەققىدىكى بەزى ئىلمىي ماقالە-لەرگە تولۇقلاش ئېلىپ بارىدى.

1951 ـ يىلىغا كەلگەندە، تىلشۇناس بىلي يەنە «Holstein ـ Stacl» (钢和泰杂卷) نامىلىق خوتەن يازما يادىكارلىقىنىڭ ئاخىرقى بەت-لىرىدىكى (52 ـ قۇرىدىن 73 ـ قۇرغىچە) لىرىك شېئىرلارنى تەت-قىق قىلدى ھەم ئۇنىڭغا يەشمە بېرىپ «خوتەن ھۆججەتلىرى» نامىلىق مەجمۇئەنىڭ 2 ـ تۇم 75 ـ ، 76 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلدى. ئارقە-دىن ئۇنىڭ تولۇق تېكىستى، تىرانكسرىپسىيەسى ۋە سۆزلۈكلەر ئىزاھاتىنى بىرلەشتۇرۇپ «ئاسىيا ئىشلىرى» نامىلىق ئىلمىي مەج-مۇئەنىڭ 1951 ـ يىللىق 2 ـ تۇم، 1 ـ سانىنىڭ 1 ـ ، 45 ـ بەت-لىرىدە ئېلان قىلدى.

ھازىر ئەنگلىيە (بىر قىسمى گېرمانىيە)دە ساقلىنىۋاتقان خوتەن شائىرلىرىنىڭ شېئىرلار توپلىمى (بۇنىڭ ئىچىدە نەسرىي ئەسەر-لەر، لىرىك شېئىرلار، داستانلار ۋە ناخشا تېكىستلىرىمۇ بار) تېخى پۈتۈنلەي تەرجىمە قىلىنىپ ئېلان قىلىنمىدى. ئەمما بۇنىڭ ئىچى-دىكى بىر قىسىم ئەسەرلەر بىلي تەرىپىدىن تىرانسكرىپسىيە قىلى-نىپ، ئەسلى تېكىستى بىلەن «خوتەن ھۆججەتلىرى» نامىلىق مەجمۇ-ئەنىڭ 3 ـ تۇم، 34 ـ ، 48 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىندى. قالغان كۆپ ساندىكى قولىيازما نۇسخىلىرى مەسىلەن: ch00266، P2896، P2956، P2895، P2022، P2025 ـ نومۇرلۇق (يۇقىرىقىلار «خوتەن ھۆججەتلىرى» مەجمۇئەسىنىڭ 3 ـ تومىدا قويۇلغان نومۇرلارنى كۆرسىتىدۇ) قولياز-مىلار تولۇق بولمىغاچقا، تېخى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىنمىدى. 1976 ـ يىلى تىلشۇناس دىرېسدېن (M.J.Dresden)يۇقىرىدىكى شېئىرلار توپلىمى ئۈستىدە نۇرغۇن ئىلمىي ئەمگەك قىلدى. نەتە-

جىدە ئۇ «خوتەن تىلىدىكى بىر كۆپلەت لىرىك شېئىر» دېگەن ئىل-مىي ماقالىسىنى يېزىپ چىقىپ، ئۇنى بېرلىندىكى ھىندىستان مە-دەنىيىتى مۇزېيى نەشرىياتىدا چىقىرىلىدىغان «ھىندىشۇناسلىق تە-قىقاتى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»نىڭ 1977 - يىللىق 1 - سان، 81 - ، 103 - بەتلىرىدە ئېلان قىلدى.

يېقىندا يەنە، خوتەن شائىرلىرىنىڭ شېئىرلار توپلىمىدىكى بىر قىسىم لىرىك شېئىرلار بىلەن داستانلار ۋە ئۇنىڭ قاپىيە ھەم ۋەزىن قائىدىلىرى ئۇستىدىمۇ خېلى كۆپ ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىن-دى. شۇ قاتاردا تەتقىق قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرغان خېلى زور ھەجىم-دىكى شېئىرلارمۇ تىرانسكرىپسىيە قىلىندى، تەرجىمە قىلىندى، يەشمە بېرىلدى ۋە ئۇنىڭدىكى سۆزلۈكلەرگە ئىزاھاتمۇ بېرىلدى.

نەسرىي ئەسەرلەرگە كەلسەك، يېقىنقى يىللارغىچە بولغان ئاز-لىقتا بىر قىسىم ھېكايە، لەتىپە، چۆچەك، تارىخىي قىسسە ۋە خوتەن خان - پادىشاھلىرىغا ئوقۇلغان مەدھىيەنامىلەرمۇ ئېلان قىلىندى، بولۇپمۇ خوتەنشۇناس بىلې 1960 - يىللاردىن باشلاپ «مۇقەددەم خو-تەن تىلىدىكى رومانتىزم ئەدەبىياتى» («شەرقشۇناسلىق ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 1963 - يىل، تېھران)؛ «ساكلارنىڭ لىرىك شېئىرلىرى» («دوكتور ئانپارنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1964 - يىل، بومباي)؛ «ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزمىنىڭ ئېغىزاكى رىۋايەتلىرى» («شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 32 - توم، 63 - ، 77 - بەتلەر، 1972 - يە-لى، توكيو) قاتارلىق خوتەن كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا دائىر ئىلمىي ما-قالىلەرنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، بۇ ساھەدە باش قاتۇرىدىغان، ئەمگەك قىلىدىغانلار ھەسسىلەپ كۆپەيدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسىملىرى خوتەن تىلىدىكى كىلاسسىك (نەسرىي) ئەسەرلەردىكى رومانتىك ئە-دەبىيات ئۇستىدە ئەمگەك قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتە-جىلىرى ئېلان قىلسا، يەنە بىر قىسىملىرى رېئالىزم ئەدەبىياتى ئۇستىدە ئىزدەندى ۋە مول ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدى.

11. تېببىي ھۆججەتلەر

ھازىرغىچە تېپىلغان ۋە دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ساقلىنىۋاتقان خوتەن تىلىدىكى تېببىي ھۆججەتلەرنىڭ سانى خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما مۇكەممەل نۇسخىلىرى ئاز، تولۇقسىز (پارچە - پۈرات ۋە يۈزدىن نەچچە پىرسەنتىلا ساقلىنىپ قالغانلىرى) نۇسخىلىرى كۆپرەك. ھازىرغىچە بىزگە مەلۇملۇق بولغان ئەڭ مۇكەممەل تېببىي ھۆججەتلەرنىڭ بىرى، خوتەن سانسكرىت يېزىقىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى ـــ راۋىگوپتا (Ravigupta) نىڭ «Siddhasara» ناملىق ئەسىرى بىلەن «Jivakapustaka» ناملىك ئىككى ئەسەردىن ئىبارەت.

بۇ ئىككى تېببىي ئەسەرنىڭ قول يازما نۇسخىسى بىلى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان ھەم «خوتەن تىلى قېلىپى(于阗语规范)» دا ئېلان قىلىنىش بىلەن بىللە ئۇنىڭ سانسكرىتچە نۇسخىسى بىلەن ئەسلىي نۇسخىسى بىرلىكتە قوشۇپ بېرىلگەن. بۇ تېببىي ئەسەرلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنىشى خوتەن تىلى بىلەن ساۋاقداش سانسكرىت تىلى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتقا زور ئىمكانىيەت ئىلىرنى يارىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى تېببىي ئەسەرلەردە، باشقا ئەسەرلەردە ئۇچرىمايدىغان يېڭى ۋە مۇرەككەپ سۆزلۇكلەر كۆپ ئىشلىتىلگەن بولغاچقا، ئىككى خىل نۇسخىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق تېببىي پەنگە ئائىت سۆزلۇكلىرىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش كە قولايلىق بولغان.

«Siddhasara» ناملىق تېببىي ھۆججەتنىڭ 1 ـ بېتىدىلا ئەسەر ئىسمىنىڭ بېشىدىكى «سى«(Si) ھەرپ ئاپتور راۋىگوپتانىڭ ئىسمىغا ئۇلىنىپ يېزىلغان، Chiioo2 نومۇرلۇق قولىيازمىنىڭ 1 ـ بېتىدە ئوك يۈزىدە 54 خەت بولۇپ، جەمئىي 64 بەت، ئەمما بەت نومۇرى تولۇق ئەمەس. ئارىلىقتىكى بەزى بەتلىرى كەم، يەنى 2 ـ بەتتىن 202 ـ بەتكىچە، 101 ـ بەتتىن 207 ـ بەتكىچە، 109 ـ بەت، 121 ـ بەتتىن 153 ـ بەتكىچە؛ 155 ـ بەتتىن 156 ـ بەتكىچە ساقلىنىپ قالغان. يەنە قولىيازما تېببىي ھۆججەت «Jivakapustaka» بولسا توپتوغرا 100 بەت (50 ۋاراق) ساقلىنىپ قالغان.

P289 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت بولسا1002ohi ـ نومۇرلۇق ھۆج-

جىتىنىڭ 5 ـ ، 14 ـ بېتىگچە بولۇپ، ئۇنىڭ تىرانسكرىپسىيە ـ لىك نۇسخىسى بىلەن تەرىپىدىن تەييارلىنىپ، ئۇنىۋېرسىتېتنا نەشر قىلىنىدىغان «خوتەن هۆججەتلىرى» ناملىق مەجمۇئەنىڭ 5 ـ توم، 315 ـ ، 324 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىندى. ئەمما، بۇ هۆججەت ـ نىڭ قول يازما نۇسخىسى تېخى ئېلان قىلىنمىدى. بۇ مەزكۇر هۆججەتنىڭ كىرىش سۆزى ھېچقانداق قول يازمىلاردا ئۇچرىمايدىغان ئالاھىدە مەزمۇن ۋە ئۇسلۇبتا يېزىلغان بولۇپ، ئۇ بىلەن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ ھەم ئىزاھلىنىپ «چېكەتكە پۇتى» دېگەن ماۋزۇ بىلەن 1962 ـ يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان». «H.S تاجىكنى خا ـ تىرلەش ماقالىلەر توپلىمى»نىڭ 8 ـ ، 31 ـ بەتلىرىدە ئېلان قى ـ لىندى. كېيىن يەنە بىلەن يەنە بۇ تېببىي هۆججەت ئۇستىدە ئەمگەك قىلىپ ئۇنى ئاساسىي جەھەتتىن تىرانسكرىپسىيە قىلىپ، بۇلارنى «خوتەن هۆججەتلىرى» ناملىق مەجمۇئەنىڭ 1 ـ توم، 1 ـ ، 105 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلدى. كېيىن ئۇ يەنە خوتەن تېببىي هۆججەتلە ـ رىدىكى سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان بىر قىسىم مەزمۇنلارنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ ۋە يەشمە بېرىپ، يۇقىرىقى مەجمۇئەنىڭ 1 ـ توم 106 ـ ، 132 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلدى. لېكىن تىرانسكـ ـ رىپسىيە ۋە يەشمىدە ئىنتايىن زور ھەجمدىكى خاتالىقلار سادىر بولغاچقا، نەشردىن چىققان هۆججەتلەرنى ئوقۇشمۇ باشقىلار ئۇچۇن تەسكە چۇشكەن. شۇنىڭ بىلەن مەزكۇر هۆججەتتىكى جىددىي خاتا ـ لىقلارنى تۇزىتىش ۋە ئۇنىڭغا تولۇقلىما بېرىش جەھەتتە ئېمىرىك (R.E.Emmerhck) قاتارلىقلار زور كۇچ چىقارغان.

ئېمىرىك يەنە خوتەن تېببىي هۆججەتلىرى ئۇستىدە جاپالىق ئەمگەك قىلىپ، «سانسكرىتچە هۆججەت سىدخاسارا (Sddhasara)» («شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقاتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 36 ـ توم، 1977 ـ يىللىق 1 ـ سان، 91 ـ ، 112 ـ بەت) ۋە «سىدخاسارا ھەققىدە يېڭى كۆز قاراشلىرىم» (يۇقىرىدىكى ژۇرنالنىڭ 37 ـ توم، 1974 ـ يىللىق 3 ـ سان، 628 ـ ، 654 ـ بەت) قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى يازدى. ئۇنىڭ خوتەن تېببىي هۆججەت ـ لىرى ئۇستىدىكى ئىلمىي ئەمگەكنىڭ نەتىجىسى، يەنى تەبەت تە ـ

www.uyghurkitap.com

لىدىكى، خوتەن تىلىدىكى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمە تېكىستلىرى، شۇنداقلا بۇ تىللارغا بېرىلگەن ئىزاھلار ۋە سۆزلۈكلەر جەدۋىلى ئايرىم ــ ئايرىم تۇم بولۇپ، ئارقا ئارقىدىن نەشر قىلىندى. ئۇ يەنە «ھىندىستان تېبابەتچىلىك ئەنئەنىسىدىكى راۋىگوپتانىڭ ئورنى» («ھىندىستانلىق»، 1977 ــ يىلى، 314 ــ جىلد، 209 ــ ، 222 ــ بەتلەر) دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، مەزكۇر خوتەن تېببىي ھۆججىتىنىڭ مىلادىيە 650 ــ يىلى كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

ئەنگلىيەلىك ئالىم بىلې ئەنگلىيەنىڭ ھىندىستان ئىشلىرى كۇتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان chii003 ــ نومۇرلۇق خوتەن تېببىي ھۆججىتىگە جۇاكا ــ پوستاكا (Pustaka ــ Jivaka) دەپ ئىسىم قويدى. چۈنكى مەزكۇر ھۆججەت نىسبەتەن مۇكەممەل ھېسابلانىدىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ باش قىسمى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ماۋزۇسى ياكى ئومۇمىي نامى يوق ئىدى. ھازىر ساقلىنىۋاتقىنى جەمئىي 73 بەت بولۇپ، ئارىلىقتا بەزى بەتلىرى كەم، ئۇ تىل جەھەتتە خوتەن ساك تىلى بىلەن خوتەن سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان. دەسلەپتە بۇ ھۆججەتنى تىلشۇناس كونو (S.kono) تىرانسكرىپسىيەگە ئېلىپ ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلدى ھەم بۇ ساھەدە باش قاتۇرۇپ ئەمگەك قىلىۋاتقانلارنى بىر قىسىم سۆزلۈك جەدۋىلى بىلەن تەمىن ئەتتى (تەتقىقات نەتىجىسى «بىر قىسىم خوتەن تىلىدىكى تېببىي ھۆججەتلەر» دېگەن سەرلەۋھە بىلەن 1941 ــ يىلى ئوسلوۋدا نەشر قىلىندى)، شۇنداقلا يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يېڭى يىپ ئۇچى بىلەنمۇ بۇساھەنىڭ تەتقىقات قەدىمىنى تېزلەتتى.

بىلې تەرىپىدىن JP دەپ ئىسىم قويۇلغان (ئەسلىي نامى نامەلۇم بولغان) يەنە بىر پارچە مۇھىم تېببىي ھۆججەت خوتەن تىلى ۋە سانسكرىت تىلىدىن تىرانسكرىپسىيە قىلىنىپ بىلې تەرىپىدىن ئەنگلىيەدە چىقىدىغان بىر ژۇرنالنىڭ 1 ــ تۇم، 136 ــ ، 195 ــ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان، ئەمما بۇنىڭ يىل دەۋرى ۋە مۇئەللىپى

ھەققىدە ھېچقانداق ئىزاھات بېرىلمىگەن.

يەنە ل. پىرچات ئەنگلىيە كۇتۇپخانىسىدا ئۇچراتقان خوتەن تىلىدىكى بىر پارچە تېببىي ھۆججەتتە تۆت خىل رېتسېپ ساقلىنىپ قالغان بولۇپ (ئۇ «تەيدۇڭ» ژۇرنىلىنىڭ 239 - جىلد، 1946 - ، 1941 - يىللىق 1 - سان، 5 - ، 134 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان)، ئۇنىڭدىكى رېتسېپلاردا بىر نەچچە خىل دورا ئىسمىلىكى خاتىرىلەنگەن. ئېھتىرىك بۇ رېتسېپلارنى ۋە دوختۇرنىڭ ئىسمىنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە ئالاھىدە باش قاتۇرۇپ ئاخىرى «جۇڭگو پوستاكا تەتقىقاتىغا قوشۇلغان تۆھپىلەر» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى «لوندۇن ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1979 - يىلى، 42 - تۇم، 2 - سان 235 - ، 243 - بەتلىرىدە) ئېلان قىلدى ۋە ئۇنىڭدا JP ناملىق تېببىي ھۆججەت بىلەن Si ناملىق تېببىي ھۆججەتنىڭ يىل دەۋرى ئۇستىدىن سېلىشتۇرما تەھلىل ئېلىپ بارىدى. لېكىن ئاخىرقى يەكۈن چىقىرىلمىدى.

خوتەن تىلىدىكى تېببىي ھۆججەتلەرنىڭ قالدۇق قىسىم كاتالوگىنى دېرسدېن (M.J.Dersden) ئىشلەپ چىقتى ۋە ئۇنى «قول يازمىلار كاتالوگى: V.S تېببىي ھۆججەتلىرى» دېگەن سەرلەۋھىدە ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكىP2893 - نومۇرلۇق تېببىي ھۆججەت نىسبەتەن ئۇزۇن ھەم تولۇق بولۇپ، 32 - بېتىدىن 267 - بېتىگىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇ تېببىي ھۆججەتنى بىلىي تىراسكرىپسىيە قىلىپ ئەنگلىيەدە چىقىدىغان «خوتەن ھۆججەتلىرى» ناملىق مەجمۇئەنىڭ 3 - تۇم، 48 - ، 93 - بەتلىرىدە ئېلان قىلىدى. لېكىن تەرجىمە تېكىستى تېخى ئېلان قىلىنمىدى.

يەنە ئەنگلىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان P2893 - نومۇرلۇق ۋە chii002 - نومۇرلۇق تېببىي ھۆججەتنىڭ 100 - بېتى بىلەن ch00265 - نومۇرلۇق تېببىي ھۆججەتمۇ تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمە قىلىندى. P2889 - نومۇرلۇق ھۆججەتنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى (15 - قۇرى) «خوتەن ھۆججەتلىرى» نىڭ 3 - تۇم، 78 - بېتىدە ئېلان قىلىندى، CH0026516 - نومۇرلۇق تېببىي ھۆججەتنىڭ 18 قۇر خېتى تەتقىق قىلىنىپ (نەتىجىسى «خوتەن ھۆججەتلىرى»نىڭ 3 - تۇم، 17 - ، 18 - بەتلىرىدە)، قۇرۇق ئۇزۇم (haus kga ttzahl)نىڭ

شىپاھلىق رولى ھەققىدىكى رېتسېپلار ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى① يە- نە ـ P2893 نومۇرلۇق تېببىي ھۆججەتنىڭ 78 ـ ، 81 ـ قۇرلىرىدىكى رېتسېپلار (تەتقىقات نەتىجىسى «خوتەن ھۆججەتلىرى» نىڭ 3 ـ تۇم، 85 ـ بېتتە) بىلەن 5.5.93 ـ نومۇرلۇق (بۇنىڭ 9 ـ ، 13 ـ قۇرلىرى) ۋە JP50V4 ، 50VI ـ نومۇرلۇق تېببىي ھۆججەتلەر تەتقىق قىلىنىپ (نەتىجىسى يۇقىرىدىكى مەجمۇئەنىڭ 1 ـ جىلد 141 ـ بەتلىرىدە) ئېلان قىلىنىدى. ئوقۇش قىيىن بولغان ۋە كەمتۈك قىسىملىرى تېخى تەتقىق قىلىنمىدى.

12. باشقا خىلدىكى ھۆججەتلەر

يېقىندىن بېرى بىزگە مەلۇم بولۇشچە، خوتەن خانلىق دۆلىتىدىن باشقا قوشنا دۆلەتلەرگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ قايتىپ كەلگەن دىپلوماتىيە ئۆمىكىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلار ئۈستىدە ئوردىغا يازغان دوكلاتىمۇ تېپىلغان، شۇنداقلا «Staci ـ «(钢和泰朵)(Holsteinmisccllany)دەپ ئىسىم قويۇلغان② بۇ ھۆججەت بىلەن تەرىپلىدىن تەتقىق قىلىنىپ، ئۇنىڭ تەرجىمە تېكىستى ۋە ئىزاھى بىلەن بىللە «ئاسىيا ئىشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1951 ـ يىللىق 3 ـ تۇم، 1 ـ سانىنىڭ 1 ـ ، 45 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. نەتىجىدە مەزكۇر ھۆججەتنىڭ مىلادىيە 925 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى يېزىلغان مۇھىم ھەربىي ئاخبارات ئىكەنلىكى دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئۇنىڭدىن كېيىن پوللېبان (E.Pulleybank) مەزكۇر ھۆججەتنى

① ئېمىرىك (R.E.Emmerick): «خوتەن ھۆججەتلىرى قوللانمىسى» (A.Guide to theliteratuerofkkoan)». 1977 ـ يىلى توكيو نەشرى. مەزكۇر قوللانمىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى 1978 ـ يىلى تەييارلانغان بولۇپ، ئۇ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ۋە خەۋەرلىرى» (خەنزۇچە)نىڭ 1987 ـ يىللىق 9 ـ ، 10 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلىندى.

② ئېمىرىك (R.E.Emmircek): «خوتەن ھۆججەتلىرى قوللانمىسى» (A.Guide to theliteratu celkkotan)». 1977 ـ يىلى توكيو نەشرى. مەزكۇر قوللانمىنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى 1978 ـ يىلى تەييارلانغان بولۇپ، ئۇ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى «(新疆社会情报)نىڭ 1978 ـ يىللىق 9 ـ ، 10 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلىندى.

نىڭ يىل دەۋرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، نەتىجىسىنى «ئاسىيا ئىشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1945 - يىللىق 4 - تۇم، 1 - سان، 90 - ، 97 - بەتلىرىدە ئېلان قىلغان. ئارقىدىنلا ھاملتون (L.R.Hamilton) مۇ بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ تەپسىلاتى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتى نەتىجىسىنى 1958 - يىلىدىكى «ئومۇمىي خەۋەرلەر» ژۇرنىلىنىڭ 46 - تۇم، 1 - ، 2 - قوشما سانىنىڭ 115 - ، 153 - بەتلىرىدە ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ مەزكۇر ھۆججەتنى يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە تولۇقلىما بەلەن تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى مەزكۇر ھۆججەتنىڭ دەسلەپكى ئاپتورىنى ئىشەنچلىك ماتېرىيال پاكىتلىرى بىلەن شەرھلىدى (تەپسىلاتى يۇقىرىدىكى ژۇرنالنىڭ 116 - بېتىدە ئېلان قىلىنغان).

ئەمدى خوتەننىڭ دىندىن خالىي ئۆرپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىغا ئائىت ھۆججەتلەرگە كەلسەك، تىلشۇناس بىلىي بۇ جەھەتتە مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان ھەمدە مەخسۇس خوتەن ئۆرپ - ئادىتىنى تەتقىق قىلىش توغرىسىدا مۇقەددىمە يېزىپ چىقىپ، ئۇنى ئەنگلىيەدە چىقىدىغان «خوتەن ھۆججەتلىرى» ناملىق مەجمۇئەنىڭ 4 - تومىدا ئېلان قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە مۇقەددىمەدىن باشقا سۆھبەن ھېدىن (Sben Hcdins) توپلاپ ئېلان قىلغان خوتەن ئۆرپ - ئادىتىگە ئالاقىدار ھۆججەتلەر، ھۆججەتلىرىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى، تەرجىمە تېكىستى ھەم بەزى تەپسىلىي ئىزاھلارمۇ بىرگە بېرىلگەن. 1960 - يىلىدىن 1968 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا بىلىي، ئېمرىك، توماس، گروپ، چېتىۋار، پېتروۋىسكى، دىرىسدېن قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، «ساك»، «ساك يادىكارلىقلىرى ۋە ساك ھۆججەتلىرى» دېگەن توپلاملىرىنى ئېلان قىلىپ، خوتەننىڭ ئېقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىي ۋە تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتىگە ئائىت نۇرغۇن مەلۇماتلارنى يەتكۈزۈپ بەردى. بۇ توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن ھۆججەتلەرنىڭ ئەسلىي تېكىستى، تەرجىمە تېكىستى، تىرانسكرىپسىيەسى ۋە سۆزلۈك ئىزاھاتلىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭغا بېرىلگەن يەشمىلەر كېيىنكى تەتقىقاتلار ئۈچۈن قورال كىتاب بولۇپ قالدى.

يۇقىرىدىكى توپلاملارغا يەنە خوتەننىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدىكى دىپلوماتىيە ئەھۋالىغا ئائىت بولغان دوكلاتلار، ھەربىي يۇرۇشلەر، ئۇرۇش تەپسىلاتى، يول خەتلىرى، ھۆكۈمەت ئالاقىلىرى، مالىيە ھېساباتى، شەخسىي ئۆتنە ــ يېرىم ۋە ئالغان ــ ساتقان، ئالماشتۇر-غان ھۆججەتلەر، تىل خەتلىرى، يول باشلىغۇچىلار ۋە قوغداپ ماڭ-غۇچىلارغا بېرىلگەن ھەق ھېساباتلىرى؛ چارۋا، ئاشلىق، رەخت، پاختا قاتارلىق ماددىي مەھسۇلاتلار ھەققىدىكى ھۆججەتلەر؛ يار-لىقلار، ئەمر ــ پەرمانلار: راھىبلار ۋە ئىبادەتخانا ئىشلىرىغا ئائىت خەت ــ چەكلەر، ھەتتا خەنزۇ يېزىقى ئۆگەنگەن ئوقۇغۇچىنىڭ خەت يېزىشىنى مەشىق قىلغان تاپشۇرۇق دەپتەرلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن.

يۇقىرىدىكى ھۆججەت ۋە خەت ــ چەكلەرگە ئاساسەن تىل ــ تا-رىخ ساھەسىدە ئەمگەك قىلىۋاتقان ھامىلتون ئۆزىنىڭ تەتقىقات مې-ۋىسى ھېسابىدا «XI ئەسىر تۇرك خوتەن تىلىدىكى تۇراقسىز دىماق تاۋۇشى» دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلدى («لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشى 1977 ــ يىلى 40 ــ تومى، 3 ــ سان 508 ــ ، 521 ــ بەتلىرى)، ئارقىدىن «851 ــ ، 1001 ــ يىللاردىكى خوتەن رايونى» ۋە « V ئەسىردىكى Cunqul, Tohonq ــ ym يېكى Cumada دۆلىتى» دېگەن ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلدى («ئاسىيا ژۇرنىلى» 1977 ــ يىلى، 265 ــ تومى، 3 ــ ، 4 ــ سانلىرىدا). بولۇپمۇ 70 ــ يىللاردىن باشلاپ خوتەن ھۆججەتلىرى ۋە خەت ــ چەكلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىش سۈرئىتى تېزلىشىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىلمىي تەتقى-قات نەتىجىلىرى ئېلان قىلىنىشقا باشلىدى.

13. قوش تىللىق ھۆججەتلەر

خوتەن ھۆججەتلىرى ئارىسىدا يەنە قوش تىلدا يېزىلغان، يەنى خوتەن تىلى بىلەن سانسكرىت تىلى، خوتەن تىلى بىلەن خەنزۇ تى-لى ياكى سانسكرىت تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىدا خاتىرىلەنگەن ھۆج-جەت ــ ۋەسىقىلەرمۇ (ئىككى خىل تىل ئاستى ــ ئۈستى قۇرلارغا يانداشتۇرۇلۇپ يېزىلغان) بار.

مەسىلەن: ھەجمى ئەڭ كۆپ، خەت سانى ئەڭ كۆپ بولغان ــ

P5538b نومۇرلۇق هۆججەت خوتەن تىلى بىلەن سانسكرىت تىلى ئاستى ـ ئۈستى قۇرلارغا يانداشتۇرۇلۇپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى ئەنگلىيەدە چىقىدىغان «خوتەن هۆججەتلىرى» نامىلىق مەجمۇئەنىڭ 3 ـ توم، 4 ـ ، 121 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. كېيىن ئۇ بىلىڭ تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ ۋە يەشمە بېرىلىپ «لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق ۋە ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1938 ـ يىلى 9 ـ توم، 3 ـ سان 43 ـ ، 521 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. بىلېنىڭ تەتقىقاتى نەتىجىسىدە: «بۇ قوش تىلدىكى هۆججەت مەلۇم بىر ئوقۇغۇچىنىڭ سانسكرىت تىلى سۆزلۈكى ياكى جۈملىلەرنىڭ يېنىدا (ئاستى ياكى ئۈستىدە) خوتەن تىلىدىكى تەرجىمە تېكىستى بار، ئۇنىڭ ئىچىدىكى مەزمۇنلار بىردەك ئەمەس هەم مەزمۇنىغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلۈك گۇرۇپپىلىرى خېلى كۆپ، قارىغاندا بۇ هۆججەت نامەلۇم بىر مەكتەپنىڭ تاپشۇرۇق دەپتىرىدەك قىلىدۇ...»[1] دېيىلىدۇ.

8212or ـ ۋە 162 ـ نومۇرلۇق ئىككى هۆججەت خوتەن تىلى بىلەن خەنزۇتىلىدا خاتىرىلەنگەن قوش تىللىق هۆججەت بولۇپ، ئۇ ـ نىڭ ئەسلىي نۇسخىسى «خوتەن هۆججەتلىرى» نامىلىق مەجمۇئەنىڭ 2 ـ تومىدا ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ بىرسىنى بىلىڭ تەرجىمە قىلىپ لوندوندا چىقىدىغان «ساك هۆججەتلىرىدىن توپلام» نىڭ 1968 ـ يىللىق سانىدا ئېلان قىلغان. نەتىجىدە S52122 ـ نومۇرلۇق هۆج ـ جەت بىلەن ch000271 ـ نومۇرلۇق هۆججەتنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئۇلار خەنزۇ تىلى ۋە خوتەن تىلىدىكى دائىم ئىشـ ـلىتىلىدىغان سۆزلۈكلەردىن تۈزۈلگەن «ساياهەت قوللانمىسى» ئەـ ـكەنلىكى ئېنىقلانغان.

P2892 ـ نومۇرلۇق هۆججەت بىلەن 165 ـ ، 184 ـ نومۇرلۇق هۆججەتلەر (ئەسلىي نۇسخىسى «خوتەن هۆججەتلىرى» نامىلىق مەجمۇئەنىڭ 3 ـ تـوم، 2 ـ ، 81 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان) تۈرك تىلى بىلەن خوتەن تىلىدا خاتـ ـرىلەنگەن قوش تىللىق هۆججەت بولۇپ، بۇنى بىلىڭ تەرجىمە قىلىپ

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋىرى»نىڭ 1987 ـ يىللىق 10 ـ سانـ ـنىڭ 22 ـ ، 23 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

ئىزاھلاپ «تۈرك تىلى ـ خوتەن تىلى سۆزلۈكلەر جەدۋىلى» دېگەن نام بىلەن «لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى» شەرق ۋە «ئافرىقا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1944 ـ يىل 11 ـ تۇم، 2 ـ سان، 6 ـ ، 20 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن كېيىن E. خاتكىن بۇ ھۆججەتنىڭ تىلى ئۈستىدە ئەمگەك قىلىپ، «خوتەن تىلىدىكى تۈرك تىلى سۆزلۈكى» دېگەن ماقالىسىنى («ئاسىيا تىل خاتىرلىرى مەجمۇئەسى»نىڭ 1971 ـ يىللىق 24 ـ تومىدا) ئېلان قىلدى. ئۇ، بۇ ھۆججەتنىڭ خەت ئىشلىتىلگەن دائىرىسىدىكى ئاتالغۇلارنى تەھلىل قىلىپ، مەزكۇر ھۆججەتنىڭ ئالاھىدە مەقسىتىتە يېزىلغان ھەربىي قوماندانلىق بۇيرۇقى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا خوتەن تىلى بىلەن تۈرك تىلى، خوتەن تىلى بىلەن سانسكرىت تىلى، خوتەن تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى ۋە يۇقىرىدىكى تىللار بىلەن باشقا تىللار يانداشتۇرۇپ يېزىلغان قوش تىللىق ھۆججەتلەرنىڭ مۇندەرىجىسى ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تېخى تەتقىق قىلىنمىدى.

14. بۇددىزم ئەسەرلىرى ۋە ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇنلىرى

خوتەندىن تېپىلغان بۇددىزم ئەسەرلىرى بىر قەدەر مول بولۇپ، ئۇلار سانسكرىت تىلى، خوتەن تىلى ۋە سوغدى تىللىرى بىلەن يېزىلغان نوملار، ساكيامونى تەلىماتلىرى، قىسسەلەر، بۇددا ئەپسانىلىرى، رىۋايەتلىرى، خوتەن بۇددىستلىرى ۋە مۇدەررىسلىرىنىڭ بۇددىزم تەلىماتلىرى ھەققىدىكى بەس ـ مۇنازىرىسى، كۆز (دۇنيا) قاراشلىرى، شۇنداقلا دىنىي مۇھاكىمە سورۇنلىرىدا ئوقۇغان لېكسىيەلىرى... گە ئوخشاش مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

خوتەن بۇددىزم ئەسەرلىرى دائىرە جەھەتتىن ئەڭ بالدۇرقى ماھايانا (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا «ئۇلۇغ كۆلەڭگۈ» دەپ يېزىلغان ۋە مەنىسى «چوڭ ھارۋا» دېگەننى بىلدۈرگەن) مەزھىپى نومى، مەسىلەن: «Vimala» ـ Kirti «Vyuha Sukhvati»nirdesa Sutra (维摩诘经) (佛说阿弥陀) قاتارلىقلاردىن تارتىپ تاكى مىلادىيە V ئەسىردە ئىسلام غازاتچىلىرى خو-

تەننى ئىشغال قىلىپ، بۇ جايدىكى بۇددىستلارنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرغانغا قەدەر ئارىلىقتىكى بۇددىزم ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تىل جەھەتتە قەدىمكى تىل قېلىپى بىلەن ئالا ـ بۇلىماچ شەكىلدە يېزىلغان ئېڭ قەدىمكى مەزگىلدىكى خوتەن يېزىقى، يەنى «Suranqama ـ Samadhi ـ Sutra» (佛说首楞严三昧经) سۇتراسىدىن تارتىپ تاكى كېيىنكى يېڭى قېلىپ بىلەن تېز يېزىش شەكلىدە يېزىلغان «文殊师利化生经» سۇتراسىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خوتەن بۇددىزم ئەسەرلىرى ئىچىدە سوغدى تىلىدا يېزىلغانلىرى ياپونىيە ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىندى. ئەمما ئۇلار تىل مەسىلىسىنى مۇھىم ئورۇنغا قويغاچقا، تەرجىمە قىلىش ۋە ئىزاھلاشنى ئاساس قىلىپ، دىنىي مەزمۇنلارنىڭ مۇھىملىقىغا سەل قارىدى. ئۇلارنىڭ بۇ تەتقىقات نەتىجىسى «سوغدى تىلىدىكى بۇددا نوملىرى تەتقىقاتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن نام بىلەن توكيودا چىقىدىغان «پەلسەپە، بۇتشۇناسلىقنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى» نامىلىق مەجمۇئەنىڭ 1978 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلدى. سانسكرىت تىلى، خوتەن تىلى ۋە باشقا تىللاردا يېزىلغان بۇددىزم ئەسەرلىرىنىڭ بىر قىسىملىرى ياۋروپا ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىندى.

ئومۇمەن خوتەندىن تېپىلغان بۇددىزم ئەسەرلىرىنىڭ تۈرى يۇز دىن ئارتۇق بولسىمۇ، ئەمما بىر قەدەر مۇكەممەل ساقلانغان ۋە تەتقىق قىلىنىپ نامى ئېنىقلانغان، مەزمۇنى ئايدىڭلاشقان نوم ـ سۇترالارنىڭ نامى ۋە قىسقىچە مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:①

(1) «Aparimitayursutra» (无量寿经). بۇ يەنە «بۇيۇك سۇترا»،

---

① ئېمېرىك (R.E.Emmerick): «خوتەن مەجمۇئەلىرى قوللانمىسى» (A Guide to the Literature of khotan)، توكيو 1977 ـ يىلى نەشرى، تېمەن ۋېيجاڭ قىسقارتىپ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋىرى» (خەنزۇچە)نىڭ 1978 ـ يىلى 9 ـ سان، 8 ـ بەتكە قارالسۇن. بۇ يەردە خوتەن تىلىدا يېزىلغان نوم ـ سۇترالارنىڭ ئىسىملىرى كۆرسىتىلگەن، قىسقىچە مەزمۇنى قىسقارتۇېتىلگەن. شۇڭا مەن «دىنلار لۇغىتى» (宗教词典) قاتارلىق ئالاقىدار ماتېرىياللارنى كۆرۈش ۋە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق يۇقىرىدىكى نوم ـ سۇترالارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. بەزى ئىسىم ـ فامىلە ۋە كىتاب ـ ژۇرناللارنىڭ ئاتالغۇلىرىدا قىسمەن خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. بۇ تېخى تۇنجى قىلىنىۋاتقان ئەمگەك بولغانلىقى ئۈچۈن يولداشلارنىڭ تەنقىد بېرىپ تولۇقلىشىنى سورايمەن. ـــ ئاپتوردىن.

«قوش جىلدلىق سۈترا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: «... بۇرۇن مەلۇم بىر ئەلنىڭ خانى ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئىستىقامەت قىلىپ راھىب بوپتۇ. دىنىي تەخەللۇسى فازاڭ (法藏) دەپ ئاتىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئون تۆمەن ئادەمنى دىنغا بەيئەت قىلدۇرۇپتۇ. خان يەنە ئون يىل ئىستىقامەت قىلغاندىن كېيىن بۇنقا ئايلىنىپتۇ ۋە ئاخىرىدا راھەت ـ پاراغەت دۇنياسى (جەننەت)كە كىرىپتۇ ...» بۇ رىۋايەت تىكى شەخس بىلەن «دىنلار لۇغىتى»(宗教词典) نىڭ 731 ـ بېتىدە تىلغا ئېلىنغان فازاڭ ھەققىدىكى تەپسىلات ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «بۇددا ئەجدادلىرى ھەققىدە خاتىرە»نىڭ 29 ـ ، 39 ـ ۋە 40 ـ جىلدلىرىدىكى «راھىب فازاڭ تەزكىرىسى» دە كۆرسىتىلىشىچە، فازاڭنىڭ ئەسلىي ئىسمى كاڭ، تەخەللۇسى «دانىشمەن ئۇستاز» بولۇپ، ئۇ كانگىيەلىك تۇرك ئۇيغۇرلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى كانگىيەدىن قومۇدانىغا (چاڭئەنگە) كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان؛ فازاڭ بولسا 17 يەشىدا سۇڭيۇنخوا ئىبادەتخانىسىدا ئىستىقامەتتە بولغان ۋە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئەللىكتىن كۆپ نوم ـ سۈترالارنى سانسكرىت ۋە خوتەن تىلىدىن بىۋاستە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. نەتىجىدە ئۇ بۇددا دىنىي خۇايەنزۇڭ مەزھىپىنىڭ ئىجادچىسى بولۇپ قالغان.

دېمەك، يۇقىرىقىدەك سۈترادا سۆزلەنگەن پىرسۇناژ فازاڭ بىلەن «دىنلار لۇغىتى» دە كۆرسىتىلگەن فازاڭ ئوخشاش بىر ئادەم (دىنىي ئۇستاز) بولۇپ، خوتەن بۇددىستلىرى ئۇنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ يانى قىلىش بىلەن بۇددا دىنى چوڭ يوللۇقلار مەزھىپىنى تەرغىب قىلىدىغان يۇقىرىدىكى سۈترانى يېزىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن. خوتەندىن تېپىلغان بۇ سۈترا ئەنگلىيەلىك سانسكرىت ـ ئىران تىلى ئالىمى بىلې (H.W.Bailcy) تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. كېيىن ئېمېرىك(R.E.Emmericl) تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ ۋە يەشمە بېرىلىپ، 1977 ـ يىلى توكيودا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن ھۆججەتلىرى قوللانمىسى»نىڭ 15 ـ ، 36 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان.

(2) «ئەقىل ـ پاراسەتلىك پىراژنانىڭ قەلب سۈتراسى»، (Prajnaparamitahirdayasutra). بۇ «پىراژنا قەلب سۈتراسى» ياكى «قەلب

سۈتراسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر سۈترانىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئەقىل - پاراسەتكە تايىنىپ ئۇ دۇنياغا، يەنى يوقالمايدىغان ۋە قايتا تۇرەلمەيدىغان نېرۋانا دۇنياسىغا يېتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ بۇددا دىنىدىكى مۇھىم بىر مەزھەپ ئېقىمى بولۇپ، خوتەندە بىر زامان رونىق تاپقانىدى.

(3) «ئاپارسىتايۇر نومى ئۇ پادىشاھ». بۇ سۈترانىڭ مەزمۇنى ھازىرغىچە بىزگە نامەلۇم.

(4) «ئاسۇكا خان تەمسىللىرى». خوتەن تىلىدا يېزىلغان بۇ تەمسىللىك سۈترا ھەم دىنىي ھەم تارىخىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مىلادىيەدىن ئىلگىرى 245 - يىلى ھىندىستان، مائۇرىيا خاندانلىقى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 322 - ، 185 - يىللار)نىڭ خانى ئاسۇكا (Asoka)نىڭ قوللىشى ئاستىدا پاتالىيۇپۇترا (Patliputra) دا ئۇچىنچى قېتىملىق بۇددىزم يىغىلىشى ئۆتكۈزۈلگەنلىكى؛ شۇنىڭدىن باشلاپ بۇددا دىنى كەشمىر، قەندىھار (بۈگۈنكى پاكىستاننىڭ غەربىي شىمالىي چېگراسىدىكى پىشاۋۇر) قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ راۋاج تاپقانلىقى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەنگە تارقالغانلىقى ۋە خوتەن خانى ۋىيسا؟نىڭ قوللىشى بىلەن ئىبادەتخانا سېلىنىپ، بۇت - ھەيكەللەر ۋە تام سۈرەتلەر بىلەن بېزىلىپ، بۇددىزم رەسمىي ماكانلاشقانلىقى ھەم ئەتراپقا خوتەن بۇددىستلىرى ئارقىلىق تارقىتىلغانلىقىغا ئوخشاش مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

خوتەن بۇددىستلىرى ئاسۇكاخانىڭ بۇددا دىنىنى قوللىغانلىقى ھەم خاندانلىق مالىيەسىدىن چىقىم قىلىپ يۇزلەرچە ئىبادەتخانا سالدۇرغانلىقىغا ئوخشاش ساۋابلىق ئىش قىلغانلىقىنى تەمسىل قىلىش ئارقىلىق، بۇددىزمنى راۋاجلاندۇرۇش ھەم كەڭ كۆلەمدە ئىبادەتخانا ياساپ، يۇقىرى تەبىقە ۋە ئاۋام خەلقنى بەيئەت قىلىشقا دەۋەت قىلىشنى مەقسەت قىلغان.

(5) «پۇسارنىڭ ئىستىقامەت يولىدىكى ئەخلاقىي ئىستىكىگە مەھىيە». بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان ئەخلاقىي ئىستەك (Samskara) بار - لىق مەنىۋى ھادىسە ۋە ماددىي ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش ۋە ئۆزگىرىش ھەرىكىتى جەريانىدىكى كىشىلىك ھاياتتا (بۇددىزم يولىدا) ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلغان ئەڭ يۇكسەك ئەخلاقىي ئىستەكنى كۆرسەتكەن

تىندۇ. پۇسار سانسكرىت تىلىدا Bodhisattva دەپ ئاتىلىدۇ ۋە بۇددا دىنى چوڭ يوللۇقلار (ماھايانا) مەزھىپىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ئەرباب‌لىرى سانىلىدۇ. شۇڭا بەزىدە ئۇنى شەپقەتچى مەبۇد ياكى Pusar دەپمۇ ئاتايدۇ، بۇددا نوم ـ سۈترالىرىدا كۆپرەك تىلغا ئېلىنىدىغان پۇسارلاردىن ئادەتتە مائىترى (Maitreya)، مانجۇسرى (Manjusri)، سامانتاپخادرا (Samantabhadra)، ئاۋلوكتىسۋارا (Aualikotesvava)، ماخاستىخا ـ ماپراپتا(Mahasrhamaprapta) قاتارلىقلار بار.

بۇددا نوملىرىدا كۆرسىتىلىشچە، پۇسارلار ئادەتتە بۇددا ئەۋلىياسى ساكيامۇنىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرى بولۇپ، ئۇلار ئەۋلىيانىڭ ئوڭ ـ سول يېنىدا مەڭگۈ بىللە بولىدىغان، يول باشلايدىغان، ئەقىل ـ پارا ـ سەت كۆرسىتىدىغان ۋە جانلىقلارنى بارلىق خېيىم ـ خەتەردىن قۇتقۇ ـ زۇشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدىغان شەپقەتچى مەبۇدلار دەپ قارىلىدۇ.

خوتەن بۇددىستلىرى پۇسارنىڭ ئەنە شۇنداق ئەخلاقىي پەزىلىتى ۋە ئىستىقامەت يولىدا كۆزلىگەن ئىنسانلارنى بەخت ـ سائادەتكە يەتكۈزۈشتەك يۈكسەك ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى مەدھىيەلەپ، يۇقىرىدىكى سۈترانى يازغان ھەم ئۇنىڭ ئىنسانلار دۇنياسىغا قاراپ مېھرىبانلىق تەبەسسۇمى بىلەن يېقىملىق كۈلۈپ تۇرغان ئوبرازىنى تەقلىدىي سىزىپ چىققان، مەزكۇر مەدھىيەنامە ۋە ئۇنىڭدىكى بۇددىزم لىرىك شېئىرلىرى بىلەن تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ «كوستا ـ نا دۆلىتىنىڭ ۋاجرايانا ھۆججەتلىرى» دېگەن نام بىلەن «خەلقئارا بۇددىزم تەتقىقاتى جەمئىيىتى ژۇرنىلى»نىڭ 1978 ـ يىللىق 1 ـ جىلد، 1 ـ سانىنىڭ 53 ـ ، 56 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان.

(6) «قىسمەت ۋە دانىشمەنلىك سۈتراسى Bhadrakalpasutra». سانسكرىتچىدىكى Bhadra دېگەن سۆز تىلىمىزدىكى دانىشمەن دېگەن مەنىنى؛ Kalpa دېگەن سۆز قىسمەت دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئەسلىي براھمان دىنىدىكى ھاياتلىق كۆز قارىشى بولۇپ، كېيىن بۇددا دىنى تەلىماتىغا سىڭىپ كىرگەن. مەسىلەن: قىسمەت تەلىماتىغا مۇنداق ئىككى خىل تەبىر بېرىلگەن:

بىرىنچى، بۇ دۇنيا ناھايىتى نۇرغۇن قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. بىر قىسمەت براھمان دۇنياسىنىڭ بىر كۈنىگە توغرا كېـ

لىدۇ ياكى مىڭ زامان (yuqa) غا توغرا كېلىدۇ؛ ئىنسانلار دۇنياسىنىڭ 43يۈز مىليون ئىككى مىڭ يىلغا باراۋەر. بۇ قىسمەتتىنىڭ ئا-خىرقى زامانىدا ئوت ئاپىتى جاھاننى قاپلاپ كۈلگە ئايلاندۇرىدۇ، ئۇ-نىڭدىن كېيىن بىراھمان قايتىدىن يېڭى بىر دۇنيانى يارىتىدۇ ...

ئىككىنچى، قىسمەت تۆت زامانغا بۆلۈنىدۇ(1) : تولۇق زامان (Krtayuqa) بىر مىليون 728 مىڭ يىلغا باراۋەر؛ (2) ئۈچكە بۆلۈنگەن زامان (Tretayuqa) بىر مىليون 692 مىڭ يىلغا باراۋەر؛ (3) ئىككىگە بۆلۈنگەن زامان (Dvayuqa) 864 مىڭ يىلغا باراۋەر؛ (4) كۈرەش زامانى (Kaliyuqa)تۆت مىليون 320 مىڭ يىلغا باراۋەر. ئالدىنقى ئۈچ زامان ئاللىقاچان ئاياغلاشتى، ھازىرقى ئىنسانلار دۇنياسى كۈرەش زامانىدا تۇر-ماقتا، بۇ زامان بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى 3102 - يىلىنىڭ 2 - ئاي 17 - ، 18 - كۈنلىرى يېرىم كېچىدە باشلانغان. ۋاقىت ئۆتكەنچە قىسقىرايىدۇ؛ ئىنسانلارنىڭ سۈپىتى ۋە ئەخلاقىي بارغانسېرى ناچارلاشتى، كۈرەش زاما-نى ئاخىرلاشقاندا قىسمەتمۇ ئاخىرلىشىپ، بۇ دۇنيا كۈلگە ئايلىنىدۇ ...

دانىشمەنلىك تەلىماتى بولسا، پاكلىق ۋە ئەقىل - پاراسەتكە تا-يىنىپ ئىنسانلار ۋە دۇنيانى يارىتىش تەلىماتىنى تەكىتلەيدۇ. خوتەن بۇددىستلىرى بۇ ئىككى خىل تەلىماتقا قارىتا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ ھەقتە بەس - مۇنازىرە ئېلىپ بارغان. مەزكۇر سۈترا ياپونىيە ۋە ئەنگلىيە ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان.

(7) «Bhaisayaquruvaiduryap rabhasa sutra». بۇ سۈترانىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: بۇددا دىنىدىكى ئەڭ ئالىي ھەكىم (تېۋىپلار) شاھىنىڭ ئىنسانلارنى تۇرلۈك كېسەللەردىن خالىي قىلغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇ تېۋىپلار شاھى-نىڭ سانسكرىتچە ئاتىلىشى Bhaisajyaraja بولۇپ، ئۇ بۇددا دىنىدىكى مەشھۇر پۈسارلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇددا نوملىرىدا رىۋايەت قىلىنى-شىچە، بۇ تېۋىپلار شاھى ئىككى قولىدا خىسلەتلىك دورىلارنى تۇتۇپ تۇرۇپ بۇددىزم يولىدا ئىستىقامەت قىلغانلارنى، تېۋىنغۇچىلارنى، بىكسۇنلارنى ۋە باشقا جانلىقلارنى ھەر قانداق كېسەلدىن خالىي قىلغانمىش. شۇڭا ئاللا بۇر-ھان مائىتريىاغا: تېۋىپلار شاھى بۇددا يولىدا ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىتلار ئىس-تىقامەت قىلدى، بۇ ئالەمدىكى بارلىق ئارزۇ - ئىستەكلىرى ئىجابەت بول-

غاي، كەلگۈسى دۇنيادا (جەننەتتە) بۇرھان بولغاي... دېگەنمىش.

خوتەن بۇددا ئالىملىرى تەرىپىدىن يېزىلغان مەزكۇر سۈترانىڭ مەز-مۇنى ئەنە شۇنداق مول ئىجادىي تەپەككۇر، يۈكسەك بەدىئىي غايە ئاساسىدا بايان قىلىنىش بىلەن كىشىلەرنى بۇددا دىنىغا تېخىمۇ چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، خەير ـ ئېھسانلىق قىلىشنى، جانلىقلارغا ساۋابلىق ئىش قىلىپ بېرىشنى، بۇددا يولىدا مەڭگۈ ئىستىقامەت قىلىپ ئۆز گۈناھىنى تىلەش-نى، شۇ ئاساستا پاك بولۇپ نېرۋانا دۇنياسىغا يېتىشنى دەۋەت قىلغان.

(8) «Dharmakaya Sutra». بۇ يەردە ئېيتىلغان Dharmakaya سانسكرىت تىلىدىكى بۇددا دىنىي ئاتالغۇسى بولۇپ، ئۇ «بۇددا (بۇرھان) نىڭ تېنى، جىسمى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ سۈترا-نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى — بۇددا دىنىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى ئارقىلىق داۋاملىق ئىستىقامەت قىلىپ، مەلۇم تۆھپە يارىتقاندا ئاد-دىن بۇتقا ئايلانغىلى بولىدۇ، بۇددانىڭ تېنى (جىسمى) قانۇندىن يارالغان... دېگەن پەلسەپىۋى دۇنيا قاراشتىن ئىبارەت.

(9) «Stotra ـ Jataka». بۇ يەردىكى Jataka دېگەن سۆز ساد-سكرىت تىلىدىكى بۇددىزم ئاتالغۇسى بولۇپ، «يارالمىش قىسسىلە-رى» ياكى «بۇددانىڭ يارلىقىشى ھەققىدە ھېكايە» دېگەن ئۇقۇمنى بىل-دۈرىدۇ. بۇ سۈترا بۇددىزم ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ تەسىرلىك، مەزمۇنغا ئەڭ باي، دائىرىسى ئەڭ كەڭ ژانىرلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاسا-سىي مەزمۇنى: بۇددانىڭ تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا خان، بىراھمان، سودىگەر، ئايال، پىل، توشقان، مايمۇن... بولغانلىقى شۇ جەريانداغى ئۇ يەر يۈزىدىكى جانلىقلارغا كۆپلىگەن ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنى ھەر تۈرلۈك خىيىم ـ خەتەردىن قۇتقۇزغانلى-قى؛ بىر ئۆمۈر جاپا ـ مۇشەققەتلىك كۈرەشلەرنى قىلىپ، ئىنسانلار دۇنياسىغا بەخت ـ سائادەت يەتكۈزگەندىن كېيىن ئاندىن بۇددا ئاي-لىنىپ تۇغۇلغانلىقىغا ئوخشاش تەسىرلىك مەزمۇنلارنى بايان قىلىش ئارقىلىق، بۇددانىڭ ئاساسىي تەلىماتىنى جارى قىلدۇرۇش مەقسىت قىلىنغان. يارالمىش قىسسىلىرىدىن ئىبارەت بۇنداق بۇددا ئەدەبىيا-تى ژانىرلىرى مىكىۋي تام سىزما سۈرەتلىرىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك،

ئوبرازلىق ھالدا كۆزگە چېلىقىدۇ.①

قەدىمكى خوتەن بۇددىستلىرى يۇقىرىدىكى سۆترانى يېزىش ۋە تەرجىمە قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇ سۆترانىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن بۇنى ئوبرازلاشتۇرۇپ سىزىپ چىققان. يېقىنقى يىللاردا خوتەندىن تېپىلىۋاتقان يارالمىش قىسىملىرى سۆرەتلىرى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ يادىكارلىقلار بۇتشۇناس ۋىلىيامىس (J.Williams) تەرىپىدىن 70 ـ يىللاردىلا تەتقىق قىلىنغان ھەم «خوتەن رەسىمچىلىكىدىكى بۇددا سۆرەتلىرى» دېگەن نام بىلەن «شەرق ۋە غەرب» ژۇرنىلىنىڭ 1973 ـ يىللىق 1 ـ ، 2 ـ سانىنىڭ 109 ـ ، 154 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلىنغان. كېيىن ۋىلىيامىس خانىم يەنە بۇ ھەقتە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ دوكتۇر لۇق ئىلمىي ماقالىسى سۈپىتىدە «خوتەن رەسىمچىلىكى» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان.

(10) «پاراسەتلىك تولونا سۆتراسى». بۇنىڭ مەزمۇنى ھازىرغىچە بىزگە نامەلۇم.

(11) «بۇددا تەلىماتىدىكى ساۋاب بىلەن قاباھەت ھەقىقىدىكى سۆترا». بۇددا تەلىماتىدا ساۋاب(سانسكرىت تىلىدا Kusala دەپ ئاتىلىدۇ) بىلەن قاباھەت (سانسكرىت تىلىدا mithyadrst دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قارىمۇ قارشى ئىككى ئېقىم ھېسابلىنىدۇ. بۇ سۆترانىڭ ئاساسىي مەزمۇندا، بارلىق جانلىقلارنىڭ روھىي دۇنياسى بىلەن ھاياتىدا ئېلىپ بارغان پائالىيىتىگە قاراپ، ئۇ ساۋاب بىلەن قاباھەتتىن ئىبارەت ئىككى ئېقىمغا بۆلۈنىدىغانلىقى؛ يەنى، بۇددا يولىدا ئىستىقامەت ۋە ساۋابلىق ئىش قىلغانلار بىلەن بۇددىزم تەلىماتىغا قارشى چىقىپ، ئىنسانلارغا بالايىئاپەت تىلەيدىغان «ئالۋاستى» لاردىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ كۆرىشى مەڭگۈ مەۋجۇت بولىدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

(12) «ئەقىل ـ پاراسەت ئارقىلىق ئۇ دۇنيا (جەننەت)غا يېتىپ بېرىش سۆتراسى(Mahapralnapamta Sutra)» سانسكرىت تىلىدە ـ

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «قىزىل مىڭئۆي تام سۆرەتلىرىدىكى يارالمىش قىسىملىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى 2 ـ سانىغا قارالسۇن.

كى Paramita دېگەن سۆز ئۇ ئالەم (جەننەت)كە يېتىپ بېرىش دېگەن مەنىنى؛ Praina دېگەن سۆز ئەقىل ـ پاراسەت دېگەن مەنىنى بىلدۇ ـ رىدۇ. ئىككىسى قوشۇلۇپ «ئەقىل ـ پاراسەت ئارقىلىق ئۇ ئالەم (جەننەت) كە يېتىپ بېرىش» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ سۈترا بۇددا دىنىي چوڭ يوللۇقلار مەزھىپىنىڭ نەزەريەۋى ئاساسى بولۇپ، جەمئىي 275 باب، 481 جىلدتىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭدا ئاساسەن جانلىقلار دۇنياغا كېلىپ تاكى ئۆلگەنگە قەدەر ئارىلىقتىكى ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنغان. يەنى «ئىنسانلار زادى قانداق ياشىشى كېرەك، جەننەتكە كىرىشى كېرەكمۇ ياكى دوزاخقا كىرىشى كېرەكمۇ؟» دېگەن بۇددا پەلسەپىسىنى چۈرىدىگەن ھالدا بىرقاتار دۇنيا قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

(13) «شىپاھلىق ۋە سائادەتلىك مەبۇدە سۈتراسى»(Manjusri sutra) سانسكرىت تىلىدىكى Manjusri دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىدا «شىپاھلىق»، «ياخشىلىق»، «ساخاۋەتلىك»، «سائادەتلىك» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ، شۇنداقلا بۇ سۆز يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بۇددا دىنىدىكى بىر پۇسار (شەپقەتچى مەبۇدە)نىڭ ئىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

مەزكۇر سۈترانىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: مانجۇسرى ئەسلىي بىر شەپقەتچى مەبۇدە بولۇپ، ئۇ بۇرھان ساكيامۇنىنىڭ سول قانات ياردەمچىسى، قولىدا شەمشەر تۇتقان. بۇ، ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئوبرازى شىرغا مىنگەن قىياپەتتە تەسۋىرلىنىدۇ...

خوتەن بۇددىستلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ مەشھۇر سۈترا ئەنگلىيە ئالىمى بىلي تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ، «خوتەن ھۆججەتلىرى» نامىلىق ئالتە تومۇق مەجمۇئەدە ئېلان قىلىنغان.

(14) «ياخشىلىق، شادلىق تەمسىللىرى». بۇ تەمسىللىك سۈترانىڭ مەزمۇنى ھازىرغىچە بىزگە نامەلۇم.

(15) «دەۋرلىك نوم». بۇ نومدا، دۇنيانىڭ دەۋرى ئايلىنىشى ھەققىدىكى بۇددا دىنىي پەلسەپىۋى دۇنيا قاراشلىرى بايان قىلىنىدۇ. ئەمما تېخى تەتقىق قىلىنغانلىق ھەققىدە مەلۇمات يوق.

(16) «كارامەتلىك نېلۇپەرسۈتراسى (SaddharmaPundavikasutra)». بۇ سۈترانىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: بۇددا ئەۋلىياسى ساكيامۇنى بۇرھان بولغاندىن كېيىن ھاياتى (ئۆمرى) چەكسىز بولغان، شۇنداقلا ھەر

خىل ـ ھەر ياكى شەيئىلەرگە ئۆزگىرەلەيدىغان بولغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ بارلىق جانلىقلارغا، بولۇپمۇ تۆۋەن تەبىقىدىكى جانلىقلارغا بولغان ھېسداشلىق مېھرى ـ مۇھەببىتى ھەسسىلەپ ئېشىپ، تاغۇتاشلارنى گۈمران قىلىپ، دەريا ـ كۆللەرنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىغان غايەت زور كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولغان... كائىناتتىكى بارلىق جانلىقلار ساكىيامۇنىغا ئوخشاش جانلىق مەۋجۇدات ئۇچۇن بىر ئۆمۈر جاپا چەكسە ۋە بۇددىزم يولىدا ئۆمۈرۋايەت ئىستىقامەت قىلىپ پاك بولسا، ئۇمۇ بۇرھان بولالايدۇ ۋە ئەنە شۇنداق غايەت زور كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە بولالايدۇ ... دېگەندىن ئىبارەت.

مەزكۇر سۈترا ئەسلىي 72 جىلد بولۇپ، كېيىن يەنە بىر جىلد قوشۇلۇپ تولۇقلانغان. V ئەسىرگە كەلگەندە خوتەن ۋىيسا خانلىق جەمەتىدىن بولغان ۋىيسارا كۇيجى (尉迟窺基) تەرىپىدىن خوتەن تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ھازىر بۇ سۈترانىڭ بەش خىل نۇسخىسى بار. بۇنىڭ مەزمۇنى ئەنگلىيە ئالىمى بىلى تەرىپىدىن تەتقىق ۋەتەرجىمە قىلىنىپ «خوتەن ھۆججەتلىرى» ناملىق ئالىتە تومىلۇق مەجمۇئىدە ئەنگلىيەدە نەشر قىلىنغان.

(17) «سانگادا سۈترا» (Sanqhata Sutra). بۇ سۈترانىڭ مەزمۇنى ھازىرغىچە بىزگە نامەلۇم.

(18) «سۇدىخانا ھەققىدىكى تەمسىللەر». ئاساسىي مەزمۇنى: بۇ رۇن فوركان ئىسىملىك بىرسىنىڭ 500 ئوغلى بار ئىكەن، بۇلاردىن بىرىنىڭ ئىسمى سۇدىخانا (Sudhana) بولۇپ، ئۇ تۇغۇلغان ۋاقتىدا خىلمۇ خىل ئونچە ـ مەرۋايىتلار بىلەن بىللە يەرگە چۈشكەن. شۇڭا ئۇ سۇدىخانا دېگەن نامغا (بۇ ئەسلىي بىر پۇسارنىڭ ئىسمى ئىدى) ئېرىشكەن. كېيىن ئۇ شەپقەتچى مەبۇدكە يولۇقۇپ، ئۇنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبقا سەيلە قىلىپ 53 نەپەر ئۇستازنى زىيارەت قىلغان. ئەڭ ئاخىرىدا فۇسەن ـــ(Pusan تەربىدىگەلەنگۇچى ئىلاھ) مەبۇدكە يولۇقۇپ، بۇرھان بولۇش ئارزۇسى رېئال لىققا ئايلانغان... بۇ بۇددا دىنىي چوڭ يوللۇقلار مەزھىپىنىڭ «بۇرھان بولۇش» تەرغىباتىدىكى ئىسپاتلىق مىسال ھېسابلىنىدۇ. بۇ

تەمسىللىك سۈترا بىلەن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، «خوتەن ھۆججەتلىرى» توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان.

(19) «ئامىتابخا سۈترا» (Amitabha Sutra) سانسكرىتچىدىكى Amitabha دېگەن سۆز بۇددىنىڭ ئىسمى، يەنى بۇددا دىنىي خۇپىيا-نىلەر دىنىي مەزھىپىنىڭ تەكرىسى بولۇپ، بەزىدە گەنلۇخان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بۇت بۇددا دىنىي جىكىتۇزۇڭ (净土宗) مەزھىپىنىڭ ئاساسىي ئېتىقاد ئوبيېكتى. بۇ مەزھەپتىكىلەر ئۇنى «مەغرىبتىكى جەننەت راھەت ـ پاراغەت دۇنياسى»نىڭ تەلىمات ئاساسچىسى، دەپ قارايدۇ. ھەتتا ئۇنىڭغا ناھايىتى تەقۋادار، يۈكسەك، غايىۋى مەزمۇنغا ئىگە 13 خىل ئىسىم قويۇشىدۇ.① مەزكۇر سۈترانىڭ ئاساسىي مەز-مۇنىمۇ بىلەن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، يۇقىرىدىكى سۈترا بە-لەن بىللە ئېلان قىلىنغان. بۇ V ئەسىردىكى خوتەنلىك ئۇيغۇر بۇددا ئالىمى ۋىيسارا كۈيجى خوتەن تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئۇچ جىلدلىق ئەسەر.②

(20) «بۇرھان ـــ ئىلاھ ئەپسۇن دۇرۇتلىرى». بۇ سۈترانىڭ مەز-مۇنى ھازىرچە بىزگە ئېنىق ئەمەس.

(21) «Sutra ـ Samdhi ـ Suranpama»(بۇرھان سۆزلىگەن باتۇرانە سۈكۈت ھەققىدىكى نوم). بۇ سۈترانىڭ مەزمۇنى بۇددىزم يولىدا ئۆمۈربويى ھارماي ـ تالماي ئىستىقامەت قىلىش ئارقىلىق نېرۋانا دۇنياسىغا يېتىش شەرھىلىنىدۇ. بۇنى خوتەن سانسكرىت تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا كۈچارلىق مەشھۇر بۇددا ئالىمى كومراجىۋا تەرجىمە قىلغان. ھازىرقى نۇسخىسى ئۇچ جىلد. مەزكۇر سۈترا بىلەن تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، «خوتەن ھۆججەتلىرى» ناملىق ئالتە قىسىملىق مەجمۇئىدە ئېلان قىلىنغان.

---

① ئامىتابخا (Amitabha) بۇتىغا قويۇلغان 13 خىل ئىسىمنىڭ تەپسىلاتىنى «دىنلار لۇغىتى» (宗教词典)دىن كۆرۈڭ. 1981 ـ يىلى شاڭخەي لۇغەت كىتابلارنەشرىياتى نەشرى 602 ـ بەت.

② ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «خوتەنلىك رەسسام، تەرجىمان ساكيانئاناندا ۋە ۋىيسا-كۈيجى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 ـ يىلى 1 ـ سان، 111 ـ ، 123 ـ بەتلەر. بۇ ماقالىدە خوتەنلىك ئۇيغۇر بۇددا ئالىمى ۋىيساراكۈيجى تەرجىمە قىلغان خوتەن تىلىدىكى نوم ـ سۈترالارنىڭ ئىسىملىكى بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان-دى. بۇ يەردە قايتا تەكرارلانمىدى.

(22)«ئالتۇن يارۇغ سۇتراسى» (Surarnaprabhasottma Sutra). بۇ سۇترانىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق ئاتىلىشى «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇغ يالتىراغ كوتپا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىكى ئاتلىغ نوم بىلىگ» بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان تەرجىمىسى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىغا دائىر كىتاب ۋە ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى، چەت ئەللەردىمۇ تەتقىق قىلىندى.

(23) «Vimalakurtinirdesa sutra»(دانىشمەن باتۇر ھەققىدىكى نوم). بۇ سۇترانىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: ۋىمالاكىرتى (بۇ، بۇددا دىنىدىكى بىر پۇسار) ۋىيۇلى شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئۆيدە ئىستىقامەت قىلغۇچى بىر باي كىشى بولۇپ، ئۇ بۇددا دىنىي چوڭ يوللۇقلار تەلىماتىغا كامىل؛ بۇ كىشى شەپقەتچى مەبۇد (پۇسار) مانجۇسىرى بىلەن بۇددىزم تەلىماتى توغرىسىدا ئورتاق مۇنازىرىلىشىش ئارقىلىق «ئائىلىدە ئىستىقامەت قىلىپ مەقسەتكە يېتىشتىن ئىبارەت ئېغىر سىناقتىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئاچقۇچى، ئوبيېكتىپ شارائىتتا تەربىيەلىنىشتە ...»، دېگەن نەزەريە سىستېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان... ۋەھاكازالار ... دىن ئىبارەت.

بۇ سۇترا جەمئىي ئۈچ جىلد بولۇپ، مەشھۇر بۇددا ئالىمى كۇچا لىق كومراجىۋا تەرىپىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. 60 ـ يىللاردا ئەنگلىيە ئالىمى بىلي تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، «خوتەن ھۆججەتلىرى» نامىلىق ئالتە تومىلۇق مەجمۇئەدە ئېلان قىلىنغان.

(24) «Vajracchedikaprajna Paramita Sutra» (金刚般若波罗蜜陀经). بۇ سۇترانىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، بۇددىزمنىڭ سونياتا (ئالەم قۇرۇق) تەلىماتى، دۇنيا قارىشى ۋە ئەقىل ـ پاراسەت توغرىسىدىكى ۋەز ـ نەسىھەتلىرىنى ئالدىنقى ئورۇنغا دەسسىتىشتىن ئىبارەت. مەزكۇر سۇترانى كۇچارلىق مەشھۇر بۇددا ئالىمى كومراجىۋا خوتەن تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ نۇسخا خەلقئارادا قىزىق تەتقىق قىلىنماقتا.

1989 ـ يىلى فېۋرال، ئۇرۇمچى

(«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 1 ـ سانىدىن ئېلىندى)

ئابدۇقادىر تۇرسۇن

مەڭ يىللار ئىلگىرى

(تارىخىي خاتىرىلەر)

بۇددا دىنى ــ ھىندىستاندىن قەدىمىي «يىپەك يولى» ئارقىلىق مىلادىيە 74 ـ يىلىدىن باشلاپ «خىلىلا گۇللەنگەن خوتەن شەھەر مەدەنىيىتى ئۇستىگە كىرىپ كەلگەن»[1] ئىدى. بۇددىزم ئېتىقادى ئاستا ـ ئاستا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، شۇ قەدەر چوڭقۇر يىلتىز تارتتىكى، خوتەن «يىپەك يولى» ۋە بۇددا دىنى مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدە ئىقتىساد، سودا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئېدىئولوگىيە جەھەتلەردە ئۆز تارىخىنىڭ يارقىن گۇللىنىش دەۋرىنى يارىتتى. بۇددا دىنىنىڭ ماھىيانا (چوڭ يوللۇقلار) مەزھىپىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىغا، كورىيە، ياپونىيە ھەتتا جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىگە تارقىلىشىدا ئۇستازلىق رول ئوينىدى.

بۇ يەردە مەڭ يىللار ھۆكۈم سۈرگەن بۇددىزم مەدەنىيىتى، ئەنئەنەۋى، تارىخىي، مىللىي مەدەنىيەت بىلەن تەسىرلىشىش، يۇغۇرۇلۇش نەتىجىسىدە ئۆزىگە خاس بولغان ئۇيغۇر تارىخىي مەدەنىيەت پىرامىدىسىنى تىكلەپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئېسىل نامايەندە بولغان تارىم مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ جۇلالاتتى.

تامامەن ئېچىۋېتىلگەن بۇ رايون ــ ھىندىستان، تىبەت، كەشمىر ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرى، شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيا بىلەن ھەر تەرەپلىمە قويۇق مۇناسىۋەتلەر ۋە ئالماشتۇرۇشلاردا بولىدى. شۇڭا، بۇددىزمنىڭ داڭلىق ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان خوتەن، «ئەجەمنىڭ مەككىسى»[2] دەپ تەرىپلەندى.

«ئوتتۇرا ئەسىردىكى قۇدرەتلىك كۆچمەن ئىمپېرىيەلەرنىڭ بە-

رى» (ئا.گ.ماليياۋكسن) بولغان ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىيە 840 ــ 745) ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ غەربىي زېمىنىدا بالاساغۇننى پايتەخت قىلغان بىر ھاكىمىيەت قۇرۇلدى. بۇ ھاكىمىيەت قاراخانىيلار دەپ ئاتالدى.

مىلادىيە 893 ـ يىلىدىن كېيىن خاقان ئوغۇلچاق قادىرخان قەشقەرنى پايتەخت قىلدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە (ھېجىرىيە 320 ـ يىلى، مىلادىيە 932 ـ يىلى) قاراخانىيلار ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلدى. مىلادىيە 960 ـ يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قاراخانىيلار زېمىنى كېڭەيمەي چىلىكى ھەم ئىسلام تارقىتىشنى مەقسەت قىلغان بىر قاتار زور ھەربىي ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى.

مىلادىيە 961 ـ يىلى قاراخانىيلار خانى مۇسا بوغراخان يەكەن، خوتەن قاتارلىق بۇددىست ئەللىرىگە كەڭ كۆلەملىك دىنىي «جاھات» ئۇرۇشى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن 47 يىلغا سوزۇلغان، ئۇچ ئەۋلاد كىشىلەر ئۇرۇشقا قاتناشقان، قانلار دەريا بولۇپ ئاققان دەھشەتلىك دىنىي ئۇرۇشنىڭ پەردىسى ئېچىلدى. ئۇرۇشنىڭ ئاساسىي جەڭگاھى خوتەن بىلەن قەشقەر بولدى. بۇ ئۇرۇش ئەلمىساقتىن بېرى يېقىن قوشنا بولۇپ كەلگەن، ئىككى خىل دىنىي ئېتىقادتا ياشايدىغان بىر دىل، بىر تىللىق بىر مىللەت قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلدى.[3] خوتەن چىرا چاقالىق شائىر موللانىياز بۇ ئۇرۇش توغرىسىدا:

«ھەر تەرەپ قانى سۇدەك ئاقتى،

باشى ساينىڭ تاشىدەك ياتتى» دېگەن مىسرالارنى قالدۇرغان.

ئىزدەنگەن ۋە ئېرىشكەن تارىخىي ماتېرىياللار ئاساسىدا مىڭ يىللار ئىلگىرى يۇرتلىرىمىزدا بولۇپ ئۆتكەن شۇ ئۇرۇشلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىرىدىن، مەشھۇر-ئاقلىرىدىن ئۇشبۇ خاتىرىنى رەتلەپ چىقتىم. سەۋەنلەر بولسا ئۆزرە سورايمەن.

www.uyghurkitap.com

1. باب. قەشقەرگە قايتارما ھۇجۇم

1. پايتەخت قەشقەر ــ مۇھاسىرىدە

قاراخانىيلارنىڭ خوتەننى ئىسلاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەتلىرى، خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ قەيسەرانە قارشىلىقى بىلەن كۆپ قېتىم ئوخۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. قاراخانىيلار قوشۇنلىرى قاتتىق جەڭ قىلىپ نۇرغۇن قانلارنى تۆككەن بولسىمۇ، قاراقاشنىڭ زاۋا رايونىدىن زادىلا ئۆتەلمىدى. ئۇلار قاغىلىققا چېكىنىپ ئالدىنقى سەپ بارگاھى قۇردى. خوتەن خانلىقى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت چېگرىسى قاغىلىق قىلىپ بېكىتىلدى. ئىككى تەرەپ چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشقا تەييارلاندى. 10 يىللارغا سوزۇلغان ھەربىي تىركىشىش ۋەزىيىتىنى ئاخىرى خوتەن بۇددىستلىرى بۇزۇپ تاشلىدى.

مىلادىيە 971 ـ يىلى خوتەن بۇددىست خانلىقىنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى قاراخانىيلارنىڭ قىشلىق پايتەختى قەشقەرگە قايتارما ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇزۇنغا سوزۇلغان كۈچلۈك قامال قەشقەرنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئاساسەن ئۈزۈپ تاشلىدى. قەشقەر ھەربىي ۋە ماددىي ياردەمسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئاھالە ئوزۇق ـ تۈلۈكتىن قىسىلدى. قاراخانىيلار خانى مۇسا بۇغراخان يارلىق چۈشۈرۈپ، ئامبارلاردىكى زاپاس ئاشلىقنى پۈقرالارغا تارقىتىپ بەردى. لېكىن، مۇھاسىرە ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقتىن، قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ ئاۋام خەلق ئېتىقادىتا تەۋرىنىپ قالدى. ۋەزىيەت ئۇزۇكسىز يامانلاشتى.

2. بىرىنچى قېتىملىق قورشاۋنى بۇزۇش ئۇرۇشى

ئاخىرى قاراخانىيلار 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، خوتەن بۇددىست قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇشقا قاراخانىيلار شاھزادىسى ئەلى ئارسلانخان قوماندانلىق قىلدى. قامالنى بۇزۇپ تاشلاش ئۇرۇشى كەسكىن، شىددەتلىك بولدى. جۆكتۇرۇش، نوكتۇرۇش قوشكېزەك ئاكا ـ ئۇكا سەركەردىلەر قوماندانلىقىدىكى خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قان كېچىپ جەڭ قىلىپ، قاراخانىيلار ئارمىيە ـ

سىگە ئېغىر تالاپەت يەتكۈزدى. بىرىنچى قېتىملىق قامالنى بۇزۇش ئۇرۇشى مەغلۇپ بولدى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قىشلىق پايتەختى قەشقەر، يەنىلا خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ قورشاۋىدا قېلىۋەردى.

3. ئىككىنچى قېتىملىق قورشاۋنى بۇزۇش ئۇرۇشى

قاراخانىيلار بۇ قېتىمقى جەڭ مەغلۇبىيىتى ۋە قەشقەردىكى ئېغىر ۋەزىيەتتىن قاتتىق چۆچۈدى ۋە قايتىدىن خىل ھەربىي كۈچ-لىرىنى يۆتكەپ، 2 - قېتىملىق قورشاۋنى بۇزۇش ئۇرۇشىغا جىد-دىي تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتنىڭ قۇماندانلىقىغا قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر سەركەردىلىرىدىن شاھزادە يۈسۈپ قادىرخان تەينىلەندى.

يۈسۈپ قادىرخان ــ قاراخانىيلار خانى سۇلايمان بۇغراخاننىڭ شاھزادىسى بولۇپ، قاراخانىيلارنىڭ ئىچكى - تاشقى ئۇرۇشلىرىدا ناھايىتى زور تۆھپە كۆرسەتكەن سەركەردە ئىدى. ئۇ، ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرى ۋە باشقا بىلىملەردىمۇ قاراخانىيلار جەمەتىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئۆلىمالاردىن بىرى ھېسابلىناتتى.

سەئىد ئەلى ئارسلانخان قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇ-رۇۋاتقان مەزگىلدە، سامانىيلار تەۋەسىدىكى بىر قىسىم خەلق، سە-ئىد ئارسلانخانغا ۋەكىل ئەۋەتىپ يارەم تەلەپ قىلغاندا، ئۇ يۈسۈپ قادىرخاننى بالاساغۇنغا ئەۋەتكەن. ئۇ يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر بىلەن دېھقانلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئىسپىجابنى سامانىيلارنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. ئاندىن ماۋارە ئۇننەھەر، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارالارنى ئىگىلىگەن. ئۇ قاراخانىيلارنىڭ ئىسلامنى كېڭەيتىش، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش، تېررىتورىيە كېڭەيمىچىلىكى ئۈچۈن كۆپ قېتىم نۇرغۇن ھەربىي ئوپېراتسىيەلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، زور شۆھرەت قازانغان داڭلىق ھەربىي قوماندان ئىدى.

بۇ قېتىمقى 50 مىڭ كىشىلىك خىل قوشۇن بىلەن، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ قورشاۋىنى بۇزۇش ئۇرۇشىغا يۈسۈپ قا-

دىرخاننىڭ قوماندانلىقىغا تەينىلىنىشى، قاراخانىيلارنىڭ قەشقەر ئەھۋالىغا يۈكسەك دىققەتتە بولغانلىقىدىن ئىدى.

بۇ قېتىمقى جەڭ تېخىمۇ كەسكىن، جەڭ سېپى تېخىمۇ ئۇزۇن بولدى. قانلار سۇدەك ئاقتى. ھەر ئىككى تەرەپ جان پىدالىق بىلەن تىركەشتى، ئېلىشتى. يۈسۈپ قادىرخان غازى قوماندانلىقىدىكى قاراخانىيلار ئارمىيەسى، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ مۇستەھكەم قورشاۋىنى بۇزۇپ تاشلىيالمىدى. ئېغىر تالاپەت تارتىپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. پايتەخت قەشقەر ، خوتەنلىكلەرنىڭ قورشاۋىدا قېلىۋەردى.

4. ئۇچىنچى قېتىملىق قورشاۋنى بۇزۇش ئۇرۇشى

ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى — قارا-خانىيلارغا ساندا ئاز، ئەمما كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا، يۇقىرى ھەربىي ماھارەتكە ۋە يۇقىرى قوماندانلىق سەنئىتىگە ئىگە خوتەن بۇدىست ئارمىيەسىگە ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدىغانلىقىنى تونۇتتى. قاراخانىيلار خانى مۇسا بۇغراخان ئىنىسى ھەسەن ئەلى بۇغراخان قوماندانلىقىدىكى 90 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن قەشقەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا بۇيرۇدى. قاراخانىيلارنىڭ مۇتەلەق ئۇستۇن ئەسكىرى كۈچى بىلەن قىلغان شىددەتلىك ھۇجۇمى ئالدىدا، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قەشقەردىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار يېڭىسارغا چېكىندى. قاراخانىيلار خانى مۇسا بۇغراخان ئىنىسى ھەسەن ئەلى ئارسلانخانىنى 90 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قوغلاپ زەربە بېرىشكە بۇيرۇدى. خوتەن ئارمىيەسى جەڭ قىلغاچ چېكىنىپ، قاغىلىقنىڭ «قارا ئۆتەڭ» دېگەن جايىدا، ئۆزلىرىنىڭ زاپاستىكى قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلدى. ئۇلار تېز-لىكتە مۇستەھكەم مۇداپىئە سەپلىرىنى تۈزۈپ، بوراندەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان زور قوشۇننى توسۇۋالدى. بەش ئايغا سوزۇلغان پايتەخت قەشقەرنى تالىشىش ئۇرۇشى، شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشقان بولدى. ئىككىلا تەرەپ تىركىشىش ھالىتىدە تۇردى. بۇ مىلادىيەنىڭ 971 ـ يىللىرىدىكى ۋەقەلەر ئىدى.

2. باب. قانلىق تىركىشىش

1. قاراخانىيلار يۇرىكىدە جاسۇس بار

خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قەشقەردىن چېكىنىپ، «قارا ئۆ-تەڭ»دە ئىستىھكام قۇرغاندىن كېيىن، كېيىنكى ھەربىي ھەرىكەت-لەر ۋە قايتارما ھۇجۇم توغرىسىدا جىددىي ھەربىي كېڭەش تۇزدى. سىياسىي، ھەربىي ئىستراتېگىيە ۋە ئۇرۇش تاكتىكىلىرى توغرى-سىدا مۇھىم قارارلارنى ئالدى. بۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى شۇ بولدىكى: قارشى تەرەپنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئىشەنچىلىك ئاخبارات‌لارغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇر دېگەن قابىلىيەتلىك ئاخ-بارات‌چىنى تاللاپ، دۇشمەن ئارمىيەسى ئىچىگە كىرگۈزۈپ، مەخپىي جاسۇسلۇق تورى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇيغۇر تېزلا قاراخانىيلار ئارمىيەسىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، ئالدىنقى سەپ قوماندانى ئەلى ئارسلانخاننىڭ خىزمەتكارى بولۇۋالدى. بىر كۈنى ئۇ، ئەلى ئارسلانخاننى تازا ماختاپ ئۈچۈرۇشقا باشلىدى:

— تەخسىر، — دېدى ئۇيغۇر ئەلى ئارسلانخانغا، — پادىشاھ ھەز-رەتلىرىگە ئەسلا تېخ تەسىر قىلمايدىكەن. بۇ قانداق كارامەتتۇر؟ — بۇ سۆزدىن سەئىد ئارسلانخانىنىڭ چىرايىغا مەغرۇر كۈلكە سايە تاش-لىدى. ئاندىن يېنىدا ھىجىيىپ ئېگىلىپ تۇرغان «مەھرىمى» ئۇيغۇغا دېدى:

— ماڭا ئادەتتە تېخ، ئوق كار قىلمايدۇ. بىراق، نامازغا تۇرغا-نىمدا پۇتۇن بەدىنىم سۇدەك ئېرىيدۇ. شۇ چاغدا ماڭا تېخ تۇگۈل يېكەن سالسىمۇ، خۇددى سۇغا ئۆتكەندەك ئۆتىدۇ.

تەجرىبىلىك ئاخبارات‌چى قارشى تەرەپ ئالىي باش قوماندان-لىقىڭ ئېغىزىدىن چىققان بۇ ئاددىي سۆھبەتتىن، مۇھىم بىر ئاخ-بارات‌نى تېزلا بىلىۋالدى. ئاخبارات ھايالسىز خوتەن ئارمىيەسى-لىقىڭ قوماندانلىرىغا يەتكۈزۈلدى. ئۇيغۇ يەتكۈزگەن ئاخبارات‌قا ئاسا-سەن، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قوماندانلىرى مۇھىم ھەربىي پىلاننى تۈزۈپ چىقتى.

2. قارا ئۆتەك ئۇرۇشى

ئارىدا ئىككى كۈن ئۆتتى. سەئىد ئارسلانخان 90 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، ئەسكىرىي سەپلەرنى چەندان تۇ- زەپ، خوتەن بۇددىست خانى ياغلاقار قالۇ[4] قوماندانلىقىدىكى بۇد- دىست ئارمىيەسى بىلەن شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن چېقىم ئېغىر بولدى. كېيىنلىكەن باشلار خۇددى «ساينىڭ تېشىدەك ھەممە يەرنى قاپلىدى» («بۇغراخانلار تەزكىرىسى» 90 ـ بەت). ئۇ- چىنچى كۈنى (ھوشۇر ئېيىنىڭ 10 ـ كۈنى ئىدى) سەھەردە نامراز بامدانتقا ئەزەن ئوقۇلدى. قاراخانىيلارنىڭ باركاھ قىسىملىرى سەپ ـ سەپ بولۇپ نامازغا تۇردى. كېچىدە يوشۇرۇنچە كېلىپ، ئەپ- لىك جايلىشىۋالغان خوتەن بۇددىست جەڭگىۋارلىرى نامازگاھقا قۇ- يۇندەك باستۇرۇپ كىردى ـ دە، ئالدى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ سە- ئىد ئارسلانخان باشلىق سەركەردىلىرىنى قىرىپ تاشلىدى. پاراكەندە بولغان قاراخانىيلار ئارمىيەسى ئۇرۇشقا چىققان بولسىمۇ، پۇختا تەييارلىقتىكى خوتەن بۇددىست قىسىملىرىنىڭ كۈچلۈك زەربىسىدە تىرىپەرەن بولۇپ كەتتى. قاراخانىيلار ئارمىيەسىدىكى مەرىيەم خە- نىم باشلىق قىزلارمۇ قورال ئېلىپ جەڭگە قاتناشتى. لېكىن، ئۇلارمۇ قورشاۋغا چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۇرۇلدى.

سەئىد ئارسلانخاننىڭ ۋاپاتى، قاراخانىيلار ئۈچۈن ئېغىر يوقىتىش بولدى. ئۇ، ئەمدىلا 28 ياشلىق نەۋقىران يىگىت ئىدى. ئۇ، بۈگۈنكى نامازغا تۇرۇشتىن ئىلگىرى ئىمامغا، نامازنى قىسقا سۈرىلەر بىلەن ئوقۇپ تېز ئاخىرلاشتۇرۇشنى تاپىلىغانىدى. چۈنكى، ئەتىگەندىلا بۇد- دىست ئارمىيەسىنىڭ جەڭ ناغرا ـ دۇمباقلىرى ياڭراشقا باشلىغانـ- دى.

مەلۇماتلارغا كۆرە، قاراخانىيلار ئارمىيەسىنىڭ ئالىي قوماندانلىق ئىشتابىغا جايلىشىۋالغان بۇ ئالىي جاسۇس، ئۇزۇن ۋاقىت پۇختا يوشۇرۇنۇپ، ئۆز ئارمىيەسىگە كۆپلىگەن ئىشەنچلىك ئاخباراتلارنى يەتكۈزۈپ، ئۇرۇش غەلىبىسى ئۈچۈن زور خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن. بۇددىستلار قوماندانى ئۇنى كاتتا مۇكاپاتلىغانىدى.

3.«تولىمۇ بىغەم ئادەمكەنلا»

بۇددىستلار نامازگاھقا بوراندەك باستۇرۇپ كەلگەندە، مولا ـ ئىمام پەرۋاسىزلىق بىلەن «قۇرئانى كەرىم»دىكى ئۇزۇن سۈرىلەرنىڭ بىرى «ئىننا پەتەھنا» (قۇرئان كەرىمدىكى 92 ـ ئايەت، تۆت يېرىم بەتلىك سۆ-رە)نى قىرائەت قىلىۋاتاتتى. ئالىي قوماندان سەئىد ئارسلانخاننىڭ «نامازنى قىسقا سۈرە بىلەن تېز ئوقۇش» ھەققىدىكى بۇيرۇقى بويىچە ئىمام «ئىننا ئەئتەينا» (قۇرئان كەرىمدىكى ئۈچ ئايەتلىك ئەڭ قىسقا سۈرە)نى ئوقۇماقچى بولغان بولسىمۇ، نېمىشقىدۇر ئاغزىغا «ئۇزۇن سۈرە» كىرىپ قاپتۇ. مۇسۇلمان سەركەردىلەر قىرىلىۋاتقاندا سەئىد ئارسلاخان مولا ئىمامغا «تولىمۇ بىغەم ئادەمكەنلا» دەپ تەئەددى ئېيتتى. ئاندىن مۇبارەك باشلىرى تىغ زەربىسىدىن ئۇزۇلۈپ يەرگە چۈشتى.

بۇ ۋەقەلەر بولۇپ، ئارىدىن مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، خوتەنده «خوجا بىغەم» تۇغرىسىدىكى رىۋايەتلەر ئۆچۈپ كەتمەي، بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلدى. ئۇ كاتتا ئۆلىما، پازىل نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى «بىغەم» دېگەن كىنايە ـ مەسخىرىلىك نام بىلەن يېتىپ كەلدى. شۇنداق جىددىي جەڭ پەيتىدە، ھايات ـ ماماتلىقىنىڭ قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدىكى دەقىقىلىرىدە، ئالىي قوماندانىنىڭ بۇيرۇقىغا پەرۋاسىز قاراپ، بىغەملىك بىلەن ئەزمىلىك قىلىپ، ئۇ-زۇن سۈرە بىلەن ناماز ئوقۇپ، شۇنچىۋالا ياش، نەۋقىران يىگىتلەر-نىڭ قىرىلىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان، بىغەرەز ئادەمىمۇ «ئالىم» ئاتىلامدۇ؟ شائىر مولا نىياز ئاھ ئۇرغان ھالدا ئۆز تەزكىرىسىگە «ئىمامىلار ياش يىگىتلەر بولۇپ، غۇنچە چېغىدا توزۇپ كەتتى» دەپ يېزىپتۇ.

4. كۆكيار ئۇرۇشى

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى ھارۇن (ھۈسەن) بۇغراخان، بۇ قېتىمقى پاجىئەدىن قاتتىق چۆچۈدى. ئۇ يېڭىباشتىن 60 مىڭ كىشىلىك ئارمىيەنى سەپەرۋەر قىلدى. قىسىملار ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپ-

www.uyghurkitap.com

كە سېلىندى. قورال ـ ياراغ، ئات ـ جابدۇقلار، ئوزۇق ـ تۇلۇكلەر يېتەرلىك سەپلەندى. قىسىملار ئومۇميۈزلۈك ئۇرۇش هالىتىگە كىرىدى.

هارۇن بۇغراخان بۇ قېتىمقى جەڭگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلىدىغانلىقىنى، يۈسۈپ قادىرخان، هۇسەيىن بۇغراخانلارنى ئالدىنقى سەپ قوماندانلىقىغا تەينىلىگەنلىكىنى جاكارلىدى.

خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىمۇ، ئۆز خانىي ياغلاقار قالۇنىڭ قوماندانلىقىدا جىددىي ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆردى.

قانلىق جەڭ شۇنداق قاتتىق باشلاندىكى، ئىككى تەرەپ جان تىكىپ يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئېلىشتى. ئىككى تەرەپنىڭ جەسەتلىرى ئارىلىشىپ كەتتى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ كىچىك ئوغلى، شاهزادە ئوسمان بۇغراخان بۇ جەڭدە قازا تاپتى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ تالاپىتىمۇ ئېغىر ئىدى. تىرىك قالغان 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۇرۇشا ـ ئۇرۇشا چېكىنىپ، خوتەنگە قايىتتى. بۇ قېتىمقى جەڭ دەهشىتى توغرىسىدا شائىر، تارىخچى موللا هاجى شۇنداق شېئىر كەلتۈرگەن:

ئەگەر كۆرسە رۇستەم چۇشىدە بۇ جەڭ،
سۇ بولغاي ئىدى زۆهرەسى بى دە رەڭ.

(يەشمىسى: ئەگەر رۇستەم بۇ جەڭنى چۈشىدە كۆرۈپ قالغان بولسا، قاتتىق قورقۇنىدىن يۈرىكى سۇ بولغان بولاتتى).

3. باب. قاراخانىيلار پايتەختى ئىشغالدا

1. قەشقەرگە هۇجۇم

كۆكيار ئۇرۇشىدىن كېيىن خېلى ئۇزۇنغىچە قەشقەر ـ خوتەن ئوتتۇرىسىدا چوڭ كۆلەملىك هەربىي هەرىكەتلەر بولمىدى. بۇ ۋاقىت ئىچىدا قاراخانىيلارنىڭ ئاساسىي كۈچى بۇخارا، پەرغانە تەرەپلەردە سامانىيلار سۇلالىسى بىلەن جەڭ قىلىۋاتاتتى. خوتەن بۇددىستلىرى پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئىككىنچى قېتىم قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنى، ئاللىقاچان مۇسۇلمان بولغان قەشقەر ئاهالىسىنى ئىسلامدىن

ياندۇرۇپ، قايتىدىن بۇددا دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇشنى پىلانلىدى. پۇختا تەييارلىقلاردىن كېيىن، خوتەن بۇددىست ھاكىمىيىتى قەشقەرگە ئەسكەر ماڭدۇردى، ھەم ئوڭۇشلۇق ھالدا قەشقەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قاراخانىيلار خانى ھارۇن بۇغراخان بۇخارادىن قوشۇن باشلاپ قەشقەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇ «قوچقار بېشى» دېگەن يەرگە كەلگەندە يول ئۈستىدە ۋاپات بولدى. بۇ ھىجرىيە-نىڭ 388 - يىلى زۇلقەددە ئېيى ــ مىلادىيەنىڭ 998 - يىلى 11 - ئاي ئىدى. تازا ھالقىلىق پەيتتە قاراخانىيلار سەلتەنىدە ھوقۇق بوشلۇقى پەيدا بولۇپ، ئومۇمىي ۋەزىيەتتە داۋالغۇش كۆرۈلدى. خانلىق تەختىگە ئەلى بىننى مۇسا ئارسلانخان ئولتۇردى. ئۇ ھارۇن بۇغرا-خانىنىڭ ئىرادىسى بويىچە قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشنى ھەسەن بۇغرا-خانغا تاپشۇردى. ھەسەن بۇغراخان 70 مىڭ كىشىلىك خىل قوشۇن بىلەن قەشقەرگە يۈرۈش قىلىپ، خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ ئىشغالى-يىتىدىكى قەشقەرنى قاتمۇ قات قورشىدى. ئىككى تەرەپنىڭ تىركە-شىشى قاتتىق بولدى، جەڭ ئۇزۇلمىدى. ئۆلۈم - يېتىم بارغانسېرى كۆپەيدى. قورشاۋ ئۇزۇنغا سوزۇلغاچقا، ئوزۇق - تۇلۇكتىن قىسىلغان خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قەشقەردىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار قاراخانىيلارنىڭ قورشاۋىنى قوراللىق بۆسۈپ چىقىپ، ھەربىي تىركىشىش ھالىتىنى شەكىللەندۇردى. قاراخانىيلار ئارمىيەسى ساندا جەھەتتە كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماۋارەئۇننەھر تەرەپتىن كۈچلۈك يار-دەمچى قىسىملار ئۇزۇلمەي سەپلىنىپ تۇرغاچقا، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قەشقەرنى تاشلاپ يېڭىسارغا چېكىندى. ئۇلارنىڭ ئالدىنقى سەپ بارگاھى يېڭىساردا قارار تاپتى.

2. دەشتكۆل ئۇرۇشى

قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغان ھەسەن بۇغراخان قەشقەرلىكلەرنى يې-ڭىباشتىن ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلدى. قەشقەر بۇددىستلىرىنىڭ خانى ئەسلەمخان تۈركىي ئاھالىلەرنى باشلاپ، ئىمان ئېيتىپ مۇ-سۇلمان بولدى. قاراخانىيلار ئۇنىڭ ئىسمىنى ئىسلامخان تۈركىي دەپ ئۆزگەرتىپ ئاتىدى. ئۇنى قەشقەرگە ھاكىم قىلدى. قەشقەر ۋە-زىيىتى مۇقىملاشتى.

ھەسەن بۇغراخان ئالىي ھەربىي كېڭەش چاقىردى. ئۇ: كاپىرلار (خوتەن بۇددىستلىرىنى دېمەكچى) بىزگە ئاراملىق بەرمەيۋاتىدۇ. بىز ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچ توپلاپ، ئۇلارنى يوقىتىشىمىز لازىم. ئاندىن ئۇ، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىگە جازا يۈرۈش قىلىش ئۈرۈش پىلانىنى جاكارلىدى. قاراخانىيلار ئەسكىرىي تۈركۈملىرىنى جەم قىلىپ، سۇر ــ ھەيۋە، داغدۇغا بىلەن يېڭىسارغا ئاتلاندى. بۇ چاغدا خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى سەپلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، كۈچىنى تولۇقلاپ، مۇستەھكەم ئالدىنقى سەپ ئىستىھكامى قۇرغان ۋە تولۇق ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغانىدى.

ئۇرۇش پارتلىدى. ئۇ رەھىمسىز ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېتىنىك قېرىنداشلار ئارىسىدىكى دىنىي ئۇرۇش ئىدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ مۇداپىئە سەپلىرى مۇستەھكەم بولغانلىقتىن، ئۇرۇشنىڭ دەسلىپىدە قاراخانىيلار ئارمىيەسىنىڭ ھۇجۇملىرى نەتىجەسىز بولدى. تالاپەتمۇ كۆپرەك بولدى. خوجا ئەبۇل مۇزەپپەر تەبرىزى قاتارلىق تەبرىزدىن كەلگەن بىر قانچە سەركەردىلەر قازا تاپتى. شۇنداقتىمۇ سان جەھەتتىن مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە قاراخانىيلار قوشۇنلىرى خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ يېڭىسارداىكى مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، خوتەن ئارمىيەسىنى سۇر ــ توقاي قىلىپ، يېڭىسار بىلەن پوسكامنىڭ ئارىلىقىدىكى تۇپتۇز سايغا قىستاپ كەلدى. ئۇمۇمىي سەپ بويىچە ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش مانا مۇشۇ سايدا ئېلىپ بېرىلدى. خوتەن خانى ــ خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ ئالىي قوماندانى ياغلاقار قالۇ بۇ جەڭگە شەخسەن ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئۇ، بۇنداق زور، كۈچلۈك دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشتا ھىيلە ئىشلىتىش تاكتىكىسىنى ئىشلەتتى. ئۇ، يالغاندىن چېكىنىپ، قاچقان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، قاراخانىيلار ئارمىيەسىنى «دەشتچۆل» دېگەن يەرگە ئالداپ ئەكىردى. ئاندىن ئۇلارنى پۈتۈنلەي قورشىۋالدى. قاراخانىيلار ئارمىيەسىنىڭ ئادەم سانى كۆپ بولغاچقا، بۇ سۈسىز چۆلدە ئالدى بىلەن سۇ قەھەتچىلىكى كېلىپ چىقتى. بارا ــ بارا ئوزۇق ــ تۇلۇك، يەم ــ بوغۇز، قورال ــ جابدۇق قاتارلىقلاردىن قىسىلدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى پۈتۈن كۈچى بىلەن

ئۇلارنىڭ ئارقا سەپىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇسسۇزلۇق، ئاچلىق ئۇلارنىڭ جەڭگىۋار كۈچىنى خورات-ماقتا ئىدى. ۋەزىيەت ھەقىقەتەن ئېغىر ئىدى. قاراخانىيلار ئارمىيەسى ئومۇميۈزلۈك ھالاكەت گىردابىدا تىپىرلاپ قالغانىدى. دەل شۇ پەيتتە ھەسەن بۇغراخان ئادەم تەشكىللەپ قۇدۇق قېزىپ سۇ تاپتى. بۇ سۇ قاراخانىيلار ئارمىيەسىنى ئەجەللىك ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇۋالدى. ھەسەن بۇغراخان يارلىق چۈشۈرۈپ بۇ چۆللىنىڭ نامىنى «دەشت كۆل»گە ئۆزگەرتتى. قۇدۇق سۇيىدىن مادارلانغان قاراخانىيلار ئارمىيەسى قورشاۋنى بۇزۇشقا تۇتۇندى. ئۇلار خىللانغان بەش مىڭ ئەزىمەتتىن خەنجەر قىسىم تەشكىللەپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. لېكىن، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى ئون نەچچە مىڭ كىشىلىك جەڭگىۋار كۈچ بىلەن ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىۋەتتى. ئالىي قوماندان ھەسەن بۇغراخان ئاساسىي كۈچىنى باشلاپ ئۆزى جەڭگە كىردى. ئۇرۇش دەھشىتىدىن ئاسمان قارا رەڭگە كىرگەنىدى. جەڭگاھ شۇنداق قىزىپ كەتكەنىدىكى، ئۇر - چاپ، قىيا - چىيا ئاۋازى ئاسمان - پەلەككە يەتكەنىدى. بۇ جەڭدە قاراخانىيلارنىڭ ئالىي قوماندانى ھەسەن بۇغراخان قازا تاپتى. قوماندانلىقىنى ھۈسەين بۇغراخان ئۈستىگە ئالدى. ئۇرۇش دەھشىتىدىن تەنلەر جۇغۇلدايتى. قايسى ئادەم بېشى، قايسى ساينىڭ تېشى بىلىپ بولمايتتى. قاراخانىيلاردىن 30 مىڭچە ئادەم قالغانىدى. قورشاۋنى بۇزۇپ، چېقىپ كېتىش لازىم ئىدى. ھۈسەين بۇغراخان تەشكىللىگەن كۈچ قېتىملىق قورشاۋنى بۇزۇش ئوپېراتسىيەلىرى نەتىجىسىز بولدى. ھۈسەين بۇغراخانمۇ جەڭدە ئوق تېگىپ قازا تاپتى. خوتەن بۇددىست سەركەردىلىرىدىن نوكتۇرۇش دەرھال ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋالدى. ئۆزىنىڭ باتۇر قوماندانلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان قاراخانىيلار ئارمىيەسى پاراكەندە بولۇپ، ئۆلگىنى ئۆلۈپ، قاچقىنى قاچتى. ھەيۋەتلىك زور قوشۇن پۈتۈنلەي تارمار قىلىنىدى. تارىخىي مەلۇماتلاردا دېيىلىشىچە «دەشت چۆل» ئۇرۇشىدا قاراخانىيلارنىڭ 25 مىڭدىن كۆپرەك ئادىمى چېقىم بولغان. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى زەپەر تۇغلىرىنى پولاڭلاتقانچە ئۆزلىرى تاشلاپ چىققان، قاراخانىيلار

سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قەشقەرنى يېڭىباشتىن ئىشغال قىلدى. «بۇ جەڭدىن كېيىن ياغلاقار قالۇ بۇددا راھىبلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئەربابلىرىدىن تەشكىللەنگەن زور بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى سۇڭ سۇلالىسىغا ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ قەشقەرنى (قاراخانىيلار سۇلالىسىنى دېمەكچى) مەغلۇپ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى» (سۇڭ سۇلالىسى تارىخى، «ئۇدۇن تەزكىرىسى»دىن).

دېمەك، خوتەن بۇددىست ھۆكۈمىتى ـــ تېررىتورىيە، نوپۇس، سىياسىي، ھەربىي جەھەتتىن ئۆزىدىن كۈچلۈك بولغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى دۇنياغا ئاشكارا جاكارلىدى.

4. باب خوتەنگە جازا يۈرۈشى

1. يۈسۈپ قادىرخان بوراندەك باستۇرۇپ كەلدى

قاراخانىيلار ئارمىيەسىنىڭ دەشتكۆلدىكى مەغلۇبىيىتىدىن خەۋەر تاپقان شاھزادە يۈسۈپ قادىرخان يەتتە سۇ رايونىدىن قەشقەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇنىڭ قەھرى ـ غەزىپى يانار تاغدەك پارتلىغانىدى. ئۇ كەسكىن ھالدا خوتەنگە جازا يۈرۈش قىلىشنى جاكارلىدى. ئۇ پۈتكۈل قاراخانىيلار زېمىنىدا ئومۇمىي ھەربىي سەپەرۋەرلىك ئېلان قىلدى. قىسقا مۇددەتتە 140 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن توپلاندى. ئۇنىڭ ھەيۋىتى يەر ـ ئاسماننى تىترەتتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قەشقەردىن چېكىندى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ھەيۋەتلىك جازا يۈرۈش ئارمىيەسى تېزلىك بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قەشقەردىن يىگىرمە نەچچە مىڭ ئەسكەر ئالدى. ئومۇمىي ئەسكەر سانى 160 مىڭدىن ئاشتى.

مەلۇمكى، قاراخانىيلار ئارمىيەسى 140 نەچچە يىللىق جەڭگىۋار تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن، ئۆز زامانىسىغا يارىشا قۇدرەتلىك بىر ئارمىيە ئىدى. ئۇلار كۆپلىگەن غەلىبىلىك يۈرۈشلەر ۋە جەڭلەر ئارقىلىق ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئامۇر دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز تەـ

سەررۇپىغا ئالغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچلۈك سۇلالىلاردىن بولغان سامانىيلار، غەزنەۋىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، دۆلەتلىرىنى مۇقەرر قىلغانىدى. شۇڭىمۇ قاراخانىيلارنىڭ خانلىرى، دۆلەت ئەركانلىرى، سەركەردىلىرى قەھرىمانلىق، باتۇرلۇققا سىمۋول قىلىنغان «ئارسلانخان»، «بۇغراخان»، «قادىرخان» ئۇنۇانلىرى بىلەن ئاتالغاندى. مۇشۇنداق قۇدرەتلىك ئارمىيە خوتەندەك كىچىككىنە زېمىنىدا تۇرۇۋاتقان ئارمىيە بىلەن ئازغىنە كەم يېرىم ئەسىر ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. نۇرغۇن مەشھۇر شاھزادىلەر، ھەربىي سەركەردىلەر، پىدائىي مۇھاجىرلار جانلىرىدىن جۇدا بولدى.

مىلادىيە 1002 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان غايەت زور قوشۇن بىلەن بۇددا ئېلى خوتەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى خەلقىگە ئالدىدا: «ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىسام، يۈسۈپ قادىرخان بولماي كېتەي» دەپ قەسەم ئىچتى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئىرادىسى ۋە جاسارىتىنى ئىپادىلىدى. ئالتە ـ يەتتە يىللارغا سوزۇلغان دىنىي ئۇرۇش ئاخىرى خوتەن زېمىنىدا پارتلىدى.

2. قۇم رابائتىكى بۆكتۈرمە

يۈسۈپ قادىرخان ئارمىيەسىنىڭ ئىمامىي مۇھەممەت شاكىر ئىسىملىك سەركەردىسى قوماندانلىق قىلغان ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى گۇمىدىن ئۆتۈپ، قاراقاشنىڭ زاۋاغا يېقىنلاشقاندا بۆكتۈرمىگە ئۇچرىدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا يوشۇرۇنغان 500 كىشىلىك بۆكتۈرمىچى جەڭگىۋارلىرى، تۆت تەرەپتىن تۇيۇقسىز ئېتىلىپ چىقىپ، سەپەر ھاردۇقى يەتكەن، بەخىرامان كېلىۋاتقان ئارمىيەگە ھۇجۇم باشلىدى. تۇيۇقسىز زەربىدىن ئالدىن يۈرەر قىسىملار ئېغىر تالاپەت تارتتى. سەركەردە ئىمامى مۇھەممەت شاكىر تۇيۇقسىز ھۇجۇمدا قازا تاپتى. ئۇ شۇ يەردىكى قۇملۇق ئىچىگە دەپنە قىلىندى.

خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى ئۇرۇشتا دائىم ، ئاساسىي زەربە نۇقتىسىنى قوماندان، سەركەردىلەرگە قارىتىپ، ئالدى بىلەن ئۇلارنى

www.uyghurkitap.com

قىرىپ تاشلاپ، چوڭ قوشۇننى پاراكەندە قىلىش تاكتىكىسى بىلەن ئۇرۇشۇپ كەلگەنىدى. سان جەھەتتە ئۆزىدىن كۆپ ۋە كۈچلۈك بولغان دۇشمەن ئارمىيەسى بىلەن جەڭ قىلىشنىڭ مول تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەن بۇ ئارمىيە، بۇ قېتىمقى بۆكتۇرمە ئۇرۇشىدا ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە جەڭ ماھارەتلىرىنى يەنە نامايان قىلغانىدى.

ئىسلامغا بەيئەت قىلىشتىن باش تارتقان قەشقەر بۇددىستلىرىمۇ خوتەن ئارمىيەسىنىڭ سېپىدە ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇندىن باشقا جەنۇب تەرەپتىكى تۇبۇتلەر، شىمالىي تەرەپتىكى قۇجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ خوتەنگە زور يارەملەرنى بېرىپ تۇراتتى. زاۋادىن 17 كىلومېتىر غەربكە جايلاشقان «قۇم رابات» دېگەن يەردىكى زومچەك ــ زومچەك قۇم بارخانلىرى، دۆڭ ــ چوڭقۇر يەر شارائىتى قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا بۆكتۇرمە قويۇشقا، ھۇجۇم قىلىش ۋە چېكىنىشكە بەكمۇ مۇۋاپىق جايلار ئىدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قوماندانلىرى ئۇرۇشتا دائىم شۇنداق جايلارنى جەڭگاھ قىلىپ تاللايتتى. قۇم راباتىكى جەڭ شىددەتلىك تۈس ئالدى. خوتەن بۇددىستلىرى چوڭ قوشۇن يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى چېكىنىپ، چىنماچىن شەھرىگە[5](ھازىرقى خوتەن شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 11 كىلومېتىرچە كېلىدىغان يۇرتخان شەھرىگە) كېلىۋالدى.

3. يۇرتخان يەتمىش قات مۇھاسىرىدە

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ جازا يۈرۈشى قىلغۇچى چوڭ قوشۇنىنىڭ تاغنى تالقان قىلىۋەتكۈدەك ھەيۋىتىدىن قورقۇپ كەتكەن قەشقەر، يەكەن ئاھالىلىرى جەڭ قىلماي، سۈلھى تەلەپ قىلىپ، قايتىدىن ئىسلامغا ياندى.

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ غايەت زور جازا يۈرۈش قوشۇنى خوتەنگە توسالغۇسىز، بورانىدەك تېز سۈرئەت بىلەن يۈرۈش قىلدى. قۇم راباتتا توختاپ، جەڭدە قازا تاپقانلارنىڭ دەپنە ئىشلىرىنى تاماملاپ، خوتەن بۇددىست خانلىرىنىڭ ئۇۋىسى بولغان «يۇرتخان»[6] شەھرىگە يېتىپ كەلدى. بۇددىستلار شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقاپ، سېپىل ــ قورغانلارنى پۇختىلاپ تەخ بولۇپ تۇرغانىدى. يۈسۈپ قادىرخان

جىددىي ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ جەڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى قىلدى. جالالىدىن باغدادى، شاھ قاسىم ئۇشى، ئوبۇل مۇزەپپەر خارەزمى، مەنسۇر ئۇشى ۋە كاساندىن كەلگەن قوشۇنلار بىر قانچە يولغا بۆلۈ- نۇپ، شەھەرنى قاتمۇ قات قامال قىلىدىغان ۋە جەڭ قىلىدىغان بول- دى. يەرلىك تەزكىرىلەردە، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بۇ قېتىمقى شەھە- رى ماچىن (يۈرتخان) شەھىرىنى قورشاش ھەرىكىتى «يەتمىش قات قورشاق» دەپ تەرىپلەندى.

پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، سۇرىيە ئېگىزلىكى، ھەتتا غەر- بىي ئاسىيادىن كەلگەن ئىسلام ئاچقۇچى پىدائىي قوشۇن، قاراخا- نىيلارنىڭ يۈسۈپ قادىرخان قوماندانلىقىدىكى جازا يۈرۈشى قىسىم- لىرىغا ھەمدەم بولۇپ، ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا تەييارلاندى.

4.«ئۆلۈم دېگەن بىر، بەرىبىر ئۆلەرمىز»

يۈسۈپ قادىرخان شەھەرنى قورشاپ بولغاندىن كېيىن، خوتەن بۇددىست خانى ياغلاقار قالۇغا ئەلچى كىرگۈزدى. ياغلاقار قالۇ دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ئالىي كېڭىشىنى چاقىرىپ، كۆز ئالدىدىكى مەس- لىسىز ئېغىر ۋەزىيەت ۋە ئەلچىگە بېرىلىدىغان جاۋاب توغرىسىدا كېڭەشتى. كېڭەش نەتىجىسى شۇ بولدىكى دۆلەت ئەركانلىرى، ھەر- بىي قوماندانلار بىردەك ئىرادە بىلدۈرۈپ «ئۆلۈم دېگەن بىر، بەرد- بىر ئۆلىمىز، لېكىن دىنىي ئېتىقادىمىزدىن ھەرگىز يانمايمىز»، دېيىشتى. بۇ جاۋاب ئەلچىلەرگە يەتكۈزۈلدى، ئاندىن ئۇلارنى سە- پىلدىن ئارتىلدۇرۇپ يولغا سالدى.

يۈسۈپ قادىرخان ئەلچىلەرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، شەھەرگە ئومۇ- مىي ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

5. سېھىرگەرلەرنىڭ كارامەتلىرى

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئول زامانداۋ خوتەنده ئاجايىپ سېھىرگەرلىك ماھارەتلىرىگە ئىگە كارامەت ئىگىلىرى بار ئىكەن. ئۇلاردىن ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى شەمئۇن (بەزى مەنبەلەردە شەمئان، شامانەن... دەپ ئېيلىنغان) ۋە ئۇنىڭ قىرىق نەپەر شاگىرتىدۇر. خوتەننى قوغداش

www.uyghurkitap.com

ئۇرۇشى پارتلاش ئالدىدا چاقىرىلغان كېڭەشتە سېھىرگەر شەمئۇن: «ئى ھۆرمەتلىك خان، دۇشمەنلەر شەھەرنى كۆرسە پەتەھ (ئىشغال) قىلۇرمۇ، كۆرمىسە پەتەھ قىلۇرمۇ؟ ماڭا بىر كۆك ئۆي راستلاپ بەر. سۇنلار، مەن قىرىق شاگىرتىم بىلەن شەھىرىمىزنى ئۇلارغا كۆرۈندۈرمەس قىلىۋېتەلەيمىز» دېدى. خان ۋە دۆلەت ئەركانلىرى ئۇلارنىڭ سېھرىي كارامەتلىرىنى سىناپ بېقىشقا ماقۇل بولدى.

يۇسۇپ قادىرخاننىڭ پەرمانى بىلەن قاراخانىيلار ئارمىيەسى ناغرا ـ سۇناي، داقا ـ دۇمباقلارنى ياڭىرىتىپ «يۇرتخان» شەھىرىگە بىر قانچە تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى. لېكىن، ئۇلار شەھەرنى تاپالمىدى. شەھەر ئۇرنىدا تۇز كەتكەن تۇزلۇق ساي تۇراتتى. شەھەر قاياققىدۇر غايىب بولغانىدى. ھۇجۇمچى قىسىملار بۇ ئالامەتتىن گاڭگىراپ قالدى. ئۇلار بۇيرۇققا بىنائەن ئۆز بارگاھلىرىغا چېكىنىشىدى، شەھەر قايتا ئۆز ئورنىدا پەيدا بولدى. قاراخانىيلار ئارمىيەسى قايتىدىن شەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى. كۆردىكى شەھەر ئۇلارنىڭ كۆزىگە ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ غايىب بولدى. بۇ خىل ئەھۋال نەچچە كۈن داۋاملاشتى. يۇسۇپ قادىرخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىيلار قوماندانلىرى نېمە قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالدى. ئۇلار چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ شەھەرنى كېچە ـ كۈندۈز كۆزەتتى. بىر ۋاقىتلاردىن كېيىن شەھەر نەچچە كۈنگىچە غايىب بولمىدى. قاراخانىيلار ئارمىيەسى شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. شەھەر تىنچ، ئاھالىلەر ئۆز ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل ئىدى. ئەسكەرلەر بىر كىشىنى تۇتۇپ كەلدى، قوماندانلار ئۇنى سوراق قىلدى:

ـــ بىز ھەر قېتىم ھۇجۇم باشلىساق، شەھەر بىزگە كۆرۈنمەس ئىدى، بۇ نېمە ئالامەت؟

ـــ كارامەتچىلەر سېھىر ئىشلەتكەن.

ـــ ئەمدى نېمە ئۈچۈن شەھەرنى غايىب قىلالمايدۇ؟

ـــ ئۇلار يوق. جۆكتۇرۇش، نوكتۇرۇشلار ئۇلارنى ئېلىپ، 12 مىڭ ئادەم بىلەن تاغقا چىقىپ كەتتى. ئەمدى شەھەر غايىب بولمايدۇ، ـــ دېدى تۇتقۇن. سوراقچىلار بۇ گەپتىن ھاڭ ـ تاڭ بولۇشتى. ئۇلار سوراقنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ شەھەردە يەنە قانچىلىك ئادەم قالدى؟
ـــ ئون نەچچە مىڭ ئادەم باردۇر.
ـــ شەھەردە قالغانلار مۇسۇلمان بولۇرمۇ؟
ـــ مەن بىلمەيمەن.
ـــ شەھەردە قالغانلارنىڭ باشلىقى كىم؟
ـــ ياغلاقار قالۇ ماچىندۇر.
ـــ ئۇ نېمە ئۈچۈن تاغقا چىقىپ كەتمىدى؟
ـــ ئۇ قېرىپ كەتكەن. ئۆزى زەئىپ، ئۇ بۇ شەھەرنى تەرك ئېتىشنى خالىمايدۇ.
ـــ ئۇ قانداقراق ئادەم؟
ـــ ئۇ ئىنتايىن سۆزمەن، باتۇر ئادەم.
بۇ جاۋابلاردىن كېيىن قاراخانىيلار قوماندانلىرى ئالىي كېڭەش ئۆتكۈزۈشكە تەرەددۇت قىلدى.

6. قانغا بويالغان ئوردا

كېڭەش نەتىجىسى شۇ بولدىكى: يۇرتخان شەھىرىدە قېپقالغانلار بۇددىست ئاھالىلەر بولۇپ، ئۇلارنى سۆھبەت ئارقىلىق تىنچ يول بىلەن ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلىش، تاغقا قاچقان قوراللىق جاھىل كۈچلەرنى قوغلاپ يوقىتىش. قاراخانىيلار قوماندانلىرى قەيتۇس مەغرىبى ئىسمىلىك بىر پەلۋان باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرنى ئوردىغا ئەۋەتتى. ياغلاقار قالۇ ماچىن ئۇلارنى قوبۇل قىلدى ۋە سورىدى:
ـــ نەدىن كەلدىڭ، نېمە ئىش بىلەن ئالدىمغا كىردىڭ؟
ـــ مېنى پادىشاھىمىز ئالدىڭغا ئەلچىلىككە كىرگۈزدى، ـــ دېدى قەيتۇس مەغرىبى، ـــ تامامى خەلقىڭ بىلەن ئالدىمىزغا چىقىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇرسەن.
ـــ ماقۇل بولمىسامچۇ؟
ـــ پادىشاھىمىز سېنى تۇتۇپ چىقىڭلار، دەپ بۇيرۇغان، ـــ دېدى ئەلچى. ئەلچىنىڭ ئەدەپسىزلىكىدىن ياغلاقار قالۇنىڭ غەزىپى ئۆرلىدى. ئۇ ھېلىمۇ ئۆزىنى ماچىن ئېلىنىڭ خاقانى دەپ بىلەتتى.
ـــ تۇتۇڭلار بۇ ئادەمنى، ـــ ۋارقىرىدى ياغلاقار غەزەپ بىلەن.

www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭ يېنىدا 500 پەلۋان بار ئىدى. پەلۋانلار تەرەپ ـ تەرەپتىن چىقىپ قەيتۇسىنى ئارىغا ئالدى. ئەلچىلەرمۇ قوراللىرىنى چىقىرىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئوردىدا جەڭ قىزىدى. شاھ قاسىم ئۇشى ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، بىر مىڭ يەتتە يۈز پالۋاننى ئوردىغا ئەۋەتتى. شاھ يەمەن يەتتە يۈز پالۋان لەشكەر بىلەن يېتىپ كەلدى. شەھەر دەرۋازىسى مەھكەم تاقالغانىدى. قاراخانىيلارنىڭ يەتمىش مىڭغا يېقىن ئەسكىرى شەھەر دەرۋازىلىرىنى بۇزۇشقا تۇتۇندى. ئاخىرى شەھەر دەرۋازىلىرى ئېچىلدى. قاراخانىيلار ئارمىيەسى تۇغانىنى بۇزغان كەلكۈندەك شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. جەڭ بارغانسېرى دەھشەتلىك قىرغىنغا ئايلاندى. خوتەندىن 560 نەپەر، قاراخانىيلاردىن 220 نەپەر كىشى نابۇت بولدى. ياغلاقار قالۇ ماچىن قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ، ئەل بولىدىغانلىقىنى ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلغان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ئۇرۇش توختىدى. سۇلھى سۆھبىتى ئۆتكۈزۈلدى. خوتەندە ئۇرۇش يېغىلىقى ئاخىرلاشىدىغان، ياغلاقار قالۇ ماچىن يەنە ئۆزىنىڭ خانلىق تەختىدە قالىدىغان بولدى. شەھىرى ماچىن (يۈرتخان) دا ۋاقىتىنچە تىنچلىق بولدى. لېكىن، ئۇچات قاتارلىق جەنۇبتىكى تاغلىق ئاھالىلەر ئىسلامنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتتى.

5. باب. قۇم بارخانلىرى ئىچىدىكى جەڭلەر

1. پالۋانلارنىڭ يەكمۇ يەك ئېلىشىشى

تەزكىرىلەردە بايان قىلىنىشىچە، بۇددىستلارنى يوقىتىپ، ئىسلام ئاچقۇچى 30 مىڭ كىشىلىك بىر قوشۇن ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، خوتەن دەرياسىنى بويلاپ خوتەننىڭ تەۋەككۈلغا كەلگەندە، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ بۇ يەرگە ئالدىدىن كېلىپ تەييارلىقىتا تۇرغان قىسىملىرى بىلەن ئۇچراشقان. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى قوماندانلىرى قىسىملىرىنى تۆت بۆلەك قىلىپ، شىمالدىن چىققان قاراخانىيلار قىسىملىرىنى قورشۇېلىشقا بۇيرۇدى. ئەسلەم

تۇركىي① قوماندانلىقىدىكى 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۇدۇلدىن قورشاشقا، بەرزۇ تۇركىي 15 مىڭ كىشى بىلەن ئوڭ تەرەپتىن، قەھرىمانى تۇركىي 15 مىڭ لەشكەر بىلەن سول تەرەپتىن، سەنسەۋىل 24 مىڭ لەشكەر بىلەن كەينى تەرەپتىن قورشاشقا ئاتلاندى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قاراخانىيلار ئارمىيەسى يەتتە سەپلىك ئۇرۇش سېپى تۈزدى. ئەۋۋەلقى سەپتە ھەزرىتى ئىمام ھاشىم؛ ئىككىنچى سەپتە ھەزرىتى سۇلتان ئەللامى خوراسانى؛ ئۈچىنچى سەپتە سۇلتان زوھۇرىددىن؛ تۆتىنچى سەپتە ئىمامى قاسىم؛ بەشىنچى سەپتە سۇلتان غۇلامىددىن؛ ئالتىنچە سەپتە (XXX ماتېرىيالدا ئىسمى تاشلىنىپ قالغان)، يەتتىنچى سەپتە ئىمامى جەففارلار باش بولۇپ تۇردى. ئالدى بىلەن خوتەن بۇددىستلىرىدىن ئەسلەم تۇركىي ئالىي قوماندانلىقىدىن رۇخسەت ئېلىپ مەيدانغا چۇشتى. قارشى تەرەپتىن توغاننىڭ ئوغلى تەلىھ ئىمامدىن ئىجازەت ئېلىپ، مەيدانغا چۇشتى. ئىككى پالۋان بىر دەم تىل ئۇرۇشى قىلىشتى. ئاندىن تىغ ئۇرۇشىنى باشلىدى. ئالدى بىلەن ئەسلەم تۇركىي تەلىھ ئىبنى تۇغاننىڭ بېشىغا قارىتىپ قىلىچ چاپتى. تەلىھ دەرھال قالقان بىلەن توستى. مۇشۇ تەرزدە بىر نەچچە مەرتەم ئېلىشتى. ئاخىرىدا ئەسلەم تۇركىي قولىغا نەيزە ئېلىپ نەيزىنى زەرب بىلەن ئۇرۇپ، تەلىھەنى «شېھىت» قىلدى. ئەسلەم مەيداندىن قايتماي، مەيدىسىگە مۇشتلاپ، پالۋان تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. قاراخانىيلاردىن ئىمامى ھاشىم مەيدانغا چۇشۇشكە ئىمامدىن ئىجازەت سورىدى. ئىمام قوشۇلمىدى. لېكىن، ئىمامى ھاشىم قاتتىق تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋېلىپ مەيدانغا چۇشتى. ئىككى تەرەپ بىر پەس تىل ئۇرۇشى قىلىشقاندىن كېيىن، ئات ئۇستىدە تۇرۇپ، بىر ـ بىرىگە تىغ بىلەن ھەملە قىلىشتى. ئۇلار 60~50 قېتىم قاتتىق ئېلىشتى. ئاخىرىدا ئەسلەم تۇركى ئىمامى ھاشىمنىمۇ «شېھىت» قىلدى. ئەسلەم تۇركىي مەيداندىن چىقىپ، ھە دەپ پەلۋان تەلەپ قىلدى. ئۇ كۇنى ئەسلەم تۇركىي يەنە 15 پەلۋان بىلەن ئېلىشىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈردى، كەچ كىر ـ

① قەشقەرگە خان بولغىنى ئەسلەمخان كۆركى. بۇ يەردىكىسى ئەسلەم تۇركىي. ۋاقىت، ئورۇن جەھەتتىن ئالغاندا ئوخشاش ئىسىملىك ئايرىم شەخسلەر بولۇشى مۇمكىن

دى. ئىككى تەرەپ بارگاھلىرىغا قايتىشتى. ئەتىسى ئەتىگەندە داقا ـ دۇمباقلارنى چېلىشىپ، جەڭگاھقا ھازىر بولۇشتى. خوتەن بۇددىست ـ لىرىدىن يەنىلا ئەسلەم تۇركىي مەيدانغا چۇشۇپ، پالۋان تەلەپ قىل ـ دى. قاراخانىيلاردىن ھېچكىم مەيدانغا چۇشۇشكە جۇرئەت قىلالمىـ دى. ئاخىرى قاراخانىيلار قوماندانلىرىدىن ئىمامى جەففار جەڭگە چۇشتى. تىل ئۇرۇشىدىن كېيىن تىغ ئۇرۇشى باشلاندى. ئىككى پالۋان ئىككى قوللىرىغا قىلىچ، قالقان ئېلىپ شۇنداق قاتتىق ئېـ لىشتىكى 80~70 مەرتەم تۇتۇشۇپمۇ بىر ـ بىرىنى يېڭەلمىدى. ئەسلەم تۇركىينىڭ چىرايىدا كۆرەڭلىك ئىپادىلىرى كۆرۈلدى. دەل شۇ پەيتتە ئىمامى جەففار چەبدەسلىك بىلەن ئەسلەم تۇركىينى ئاتـ تىن يولۇپ ئالدى ـ دە، يەرگە قاتتىق ئۇردى. ئەمما ئەسلەم تۇركىي زەخىملەنمەي، چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. ئىمامى جەففار ئاتتىن سەكرەپ چۇشۇرۇپ، ئۇنى ئاستىغا بېسىۋالدى. ئاندىن بەلباغلىرى بىلەن ئۇنى باغلىۋالدى ـ دە، ئۆز قوشۇنى تەرەپكە ئېلىپ كەتتى. قاراخانىيلار قىسىملىرى خۇشاللىق بىلەن ئىمامى جەففارغا ئاپىرىن ئوقۇشتى.

قاراخانىيلار ئارمىيەسىدە سۇلتان ئەللامە خۇراسانى دېگەن بىر ئۆلۈما كىشى بار ئىدى. ئۇ دىنىي ئىلىمدە تەڭداشسىز زات ئىدى. ئىمامىلار بۇ كىشىنى چاقىرىپ، ئەسلەم تۇركىينى ئۇنىڭغا تاپشۇرـ دى. ئۇنىڭغا پەند ـ نەسىھەت قىلىپ، ئىمان كەلتۇرۇشكە رىغبەتـ لەندۇرۇش ئۈچۈن ئۇچ كۈن مۆھلەت بەردى. ھەزرىتى ئەللامە ئەسـ لەم تۇركىينى بارىگاھقا ئېلىپ كېلىپ ئىمان ئېيتسا، ئاللاتائالانىڭ رەھمەتلىرى، جەننەتىنىڭ نازۇنېمەتلىرى، رەسۇللىلاھنىڭ شاپائەتـ لىرىدىن سۆيۈندۇردى. ئەگەر ئىمان ئېيتمىسا ئالاتائالانىڭ غەزەپ ـ نەپرەتلىرى، جەھەننەمنىڭ قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىردىن قورقـۇـ تى. ئەمما، ئەسلەم تۇركىي نەسىھەتلەرگە ھېچ پەرۋا قىلمىدى. ھەتـ تا جاھىللىق بىلەن زاكۇنلاشتى. ئەللامە سۇلتان دەرغەزەپ بولـۇپ، ئەسلەم تۇركىينى زەنجىر ـ كىشەنلەر بىلەن چىڭ باغلاپ ئىماملار ـ نىڭ ئالدىغا ئېلىپ باردى. ئۇ، ئەسلەم تۇركىينىڭ پەند ـ نەسىھەتـ لەرنى قوبۇل قىلماقتا يوق، ئەكسىچە ئەسەبىي تىللار بىلەن تىللـ ـ

غانلىرىنى ئىماملارغا بىر - بىرلەپ بايان قىلدى. ئىمامىلار ئەسلەم تۇركىينىڭ باھادىر پەلۋانلىقىنى، ئۇنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلسا ئىسلام ئۇچۇن زور كۇچ بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئۇنىڭغا يەنە سەممىيلىك، سەۋرلىك بىلەن پەند - نەسىھەت قىلىشتى. ھەتتا خوتەن خانىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇنى خوتەنگە خان قىلىشقا ۋەدە بەردى. لېكىن، بۇ «جاھىل كاپىر» ئۆزىنىڭ باتىل دىنىدىن قەتئىي يانمايدىغانلىقىنى بىلدۇردى. ئۇ: «ھەي ئىمام، پۇتۇن ئەزايىمنى چاناپ، قىيما - چىما قىلىپ ئۆلتۇرسەڭمۇ، ئاتا - بوۋامنىڭ دىنىدىن ھەرگىز يانمايمەن» دېدى. ئىمامىلار دەرغەزەپ بولۇشتى. ئۇنى مۇسۇلمان قىلىش ئۇمىدىنى ئۇزدى ۋە دارغا ئېسىشقا ھۆكۇم قىلدى.

قاراخانىيلار ئارمىيەسى ئەسلەم تۇركىينى بارىگاھتىن ئېلىپ چىقتى. جەڭگاھتا دار ياسىدى ۋە ئۇنى بۇددىست قوشۇنلىرىغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ دارغا ئېسىپ ئۆلتۇردى. بۇنى كۆرۈپ خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى پۇتۇن سەپ بويىچە، قاراخانىيلار ئارمىيەسى ئۇستىگە ئات سالدى. ئۇ كۇنى رەببىئىلئەۋۋەلنىڭ 12 سى، يەنى دۇشەنبە ئىدى. ئىككى تەرەپ پۇتۇن كۇچى بىلەن ئۇرۇشتى. ئىككى تەرەپتىن ئۆلۈم - يېتىم ئېغىر بولدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بايقاپ جەنۇبقا قاراپ چېكىندى. ئۇلار چېكىنىپ، يۇرۇشقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان جىيا كەنتىنىڭ ئايىغىدىكى قۇم بارخانلىرى ئىچىگە كىرىپ، يارداممچى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، قوغلاپ كىرىۋاتقان قاراخانىيلار ئارمىيەسىنى شۇ يەردە توسۇۋالدى. ئىككى تەرەپ قۇم دۆڭلىرى ئۇستىگە چىدىر - بارىگاھلىرىنى تىكىپ، جەڭ سەپلىرىنى تۈزۈشتى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىدىن مەشھۇر پالۋان، سەركەردە سەنسۇبل مەيدانغا چۇشتى. قاراخانىيلار ئارمىيەسى ئۇ - نىڭ ئات ئۇستىدىكى جانبازلىقلىرىنى ۋە جەڭ ماھارەتلىرىنى، دۆ - ۋىدەك ھەيۋەتلى بوي - بەستىنى كۆرۈپ، پالۋان چىقىرىشقا جۇرئەت قىلالمىدى (بەزى تەزكىرىلەردە سەنسۇبلنىڭ قولىدىكى قىلىچنى «دەرۋازىدەك» بار ئىدى دەپ مۇبالىغە قىلغان). سەنسۇبل مەيدانداڭ ئات چاپتۇرۇپ، ماھارەت كۆرسىتىپ، پالۋان تەلەپ قىلدى. قارشى

تەرەپكە تىل ـ ھاقارەت ياغدۇراتتى. ئاندىن قولىغا ئوقيا ئېلىپ، گاھ ئالدى ـ كەينىگە، گاھ ئوڭ ـ سولىرىغا ئوق ئۇزۇپ، قارشى تەرەپنىڭ بىر مۇنچە ئادەملىرىنى نابۇت قىلىۋەتتى. قاراخانىيلار قوماندانلىرى ناھايىتى تەڭقىسلىقتا قالدى. دەل شۇ پەيتتە يىراقتا بىر ئاق ئەلەم بىلەن، ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن بوغۇناق زاھىر بولدى. بىر ياش سەركەردە 500 نەپەر باھادىر يىگىتنى باشلاپ قاراخانىيلار قوشۇنىغا قوشۇلدى. بۇ قاراخانىيلار ئارمىيەسىدىكى مەشھۇر قو ـ ماندان، پالۋان مۇجاھىد ئىمامى ئاسىم ئىدى. ئۇ مەيداندا جەۋلانباز ـ لىق قىلىۋاتقان پالۋان سەنسۇلنىڭ مەغرۇرانە قىياپىتىگە، قاراخا ـ نىيلار ئارمىيەسىنىڭ بىچارە ھالىتىگە قاراپ، مەيدانغا چۇشۇپ، سەنسۇل بىلەن ئېلىشىشنى تەلەپ قىلدى. ئىمامىلار «سىز ھې ـ رىپ ـ ئېچىپ ھازىر كەلدىڭىز» دەپ ئىجازەت بەرمىدى. ئىمامى ئاسىم تەلىپىدە چىڭ تۇرۇۋالدى. ئاخىرى ئۇنىڭ مەيدانغا چۇشۇشـ ـگە ئىجازەت بېرىلدى.

ئىككى پالۋان مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ـ بىرىگە چەكچىيىپ قاراشتى. ئاندىن «سەن كىم بولۇرسەن؟»، «ئۆزۈڭ كىم بولۇرسەن» دەپ سوراشتى. بىر پەس تىل ئۇرۇشى قىلىشتى، ئاندىن تىغ تارتىلـ ـدى. ئالدى بىلەن ئىمامى ئاسىم تىغ ئۇردى. سەنسۇل رەت قىلدى. ئىككىسى 80~70 مەرتىم ئېلىشقان بولسىمۇ، بىر ـ بىرىنى يېڭەلـ ـمىدى. ھەر ئىككىلىسى تەجرىبىلىك پالۋانلار ئىدى. ئۇلار ھىيلە ئىشلىتىپ، رەقىبىنى ئالداپ يوقىتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈشكەنىدى. ئىمامىي ئاسىم قىلىچىنى ئوينىتىپ، سەنسۇلغا قاراپ ئات قويدى. سەنسۇل بىر ئاز چېكىنىپ تۇردى. ئىمامى ئاسىم غەزەپلىنىپ:

ـــ بۇ سېنىڭ نېمە قىلغىنىڭ، ـــ دېدى.

ـــ ئى پەلۋان، قىلىچىڭ ئىتتىك ئىكەن قورقتۇم، ـــ دەپ جاۋاب بەردى سەنسۇل.

ـــ ئۇنداق بولسا، دەرھال ئىمان ئېيتىپ، مۇسۇلمان بول، مې ـ نىڭ قولۇمدىن (زەربەمدىن) ئازاد بولغىل، ـــ دېدى ئىمامى ئاسىم. سەنسۇل بۇ گەپنى ئاڭلاپ:

ـــ ھەي ئەبۇ تۇراپنىڭ ئوغلى، مەن ھەرگىز سېنىڭ دىنىڭغا كىرمەيمەن، ـــ دېدى.

ئىككى پالۋان ئات ئۈستىدە قىلىچ - قالقان بىلەن ھۇجۇم - مۇداپىئە قىلىشماقتا ئىدى. ئاخىرى ئىمامى ئاسىم ئۇرغان قىلىچنى سەنسۈئىل توسۇشقا ئۇلگۈرمىدى. قىلىچ ئەجەللىك يېرىگە تەگدى. سەنسۈئىل ئاتتىن موللاقلاپ چۈشۈپ ئۆلدى. قاراخانىيلار لەشكەر - لىرى ئىمامى ئاسىمغا تەھسىن - ئاپىرىن ياغدۇرۇشتى. ئىمامى ئا - سىم بولسا، مەيداننى ئايلىنىپ، قارشى تەرەپنى جەڭگە چاقىردى. خوتەن بۈددىستلىرىدىن قەھرىمانى تۇركىي مەيدانغا چۈشتى. ئىككى پالۋان شۇنداق ماھارەت بىلەن ئېلىشتىكى، كۆرۈپ تۇرغانلار ھەيرا - نۇ ھەس قېلىشتى. ئاخىرى نۇسرەت ئىمامى ئاسىمغا مەنسۇپ بول - دى. قەھرىمانى تۇركىينىڭ تېنى قىلىچ زەربىسىدە تۆت پارە بولۇپ كەتتى. بۈددىست ئارمىيەسىدە غوۋغا كۆتۈرۈلدى، كۇن غەربكە ئول - تۇردى. لاۋۇ لەشكەرلەر ئۆز بارگاھلىرىغا قايتىشتى.

ئەتىسى جەڭ دۇمباقلىرى چېلىنىپ، جەڭ سەپلىرى تۈزۈلدى. ئىمام ئاسىم ئىجازەت سوراپ، مەيدانغا چۈشتى. ئۇ قارشى تەرەپتىن پالۋان تەلەپ قىلدى. بىر چاغدا خوتەن تەرەپتىن بىر پالۋان مەيدانغا چۈشتى. ئىمامى ئاسىم قارىغۇدەك بولسا «قوللىرى چىنار - نەك شېخىدەك، بويلىرى 70 گەز، كۆكرىكى 50 گەز، باشلىرىدا 20 غولاچ چاچلىرى باردۇر» «ئىمامى سادىق رەزىيەللاھ ئەنھۇنەك تەزكىرە - سى»دىن). بۇ قېتىم بۇ ئىككى پالۋان، تىل ئۇرۇشى قىلىشمايلا، تىغ ئۇرۇشقا چۈشۈپ كەتتى. بىر قانچە قېتىم قاتتىق ئېلىشقاندىن كېيىن، بۈددىست پالۋان ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ قاچتى. ئىما - مىي ئاسىم قوغلىدى. ئۇ، بۇ قېچىشنىڭ ھىيلە ئىكەنلىكىنى بە - لەلمىدى-دە، قوغلاپ كېتىۋېتىپ، ئېتىنىڭ پۇتى ئالدىدىن كولاپ ئۈستىنى يېپىپ قويغان ئورىغا كىرىپ، ئات بىلەنلا موللاقلاپ چۈشتى. ئۇ ئۆزىنى ئوڭشۇالغىچە، ئىككى دولىسىنىڭ ئارىسىغا زەرپ بىلەن نەيزە ئۇرۇلدى، ئىمامى ئاسىم ئورنىدىن تۇرالمىدى. ئۇ ئېغىر قانسىراپ كېتىپ، ۋاپات تاپتى. ئۇنىڭ جەسىتى مۇشۇ قۇملۇققا دەپنە قىلىندى(بۇ يەر ھازىرغىچە «ئىمامىي ئاسىم» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ).

ئىككى تەرەپ ئۆز سەپلىرىگە قايتتى. ئىككى ئايغىچە ئۇرۇش بولمە -

دى. جامادىيەل ئاخىرىنىڭ 7 ـ كۈنى يەنە يەكشەنبە كۈنى ئىدى. ئەتىگەندە خوتەن بۇددىست قىسىملىرى جەڭ دۈمباقلىرىنى چېلىپ، ئۇرۇش سەپلىرىنى تۈزدى. ئىككى تەرەپ بۇ يەردە شۇنداق قاتتىق جەڭ قىلىشتىكى قاراخانىيلارنىڭ بەش مىڭدىن كۆپرەك ئادىمى چىقىم بولدى.

2. ئاشىق ـ مەشۇقلار ئۇرۇشنى توختاتتى

يۇرۇڭقاش دەريا ئەتراپىدىكى جەڭدە قاتتىق شىكەستىلەنگەن قاراخانىيلار ئارمىيەسى قالدۇق كۈچلىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، قاراقۇرۇم تاغلىرىغا يۆتكەلدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى تاغدا قەلئە ـ ئىستىھكاملارنى ياساپ، قاراخانىيلار ئارمىيەسى بىلەن ھەل قىلغۇچ ئورۇشقا تەييارلاندى. تاغ ئىچىدە ئىككى تەرەپ پات ـ پات ئۇرۇشۇپ، پات ـ پات جىمىپ، تىركىشىش ھالىتىدە تۇراتتى.

ئەلقىسسە: خوتەن خانىنىڭ ھۆسنى جامالى ئاپتاپتەك نۇرلۇق، شۇنداق ساھىبجامال بىر قىزى بار ئىدى. ئۇ ئەقىلدىمۇ، ھۆسن ـ چىرايدىمۇ تەڭداشسىز ئىدى. خان بۇ قىزىغا شۇنچىلىك ئامراق، مېھرىبان ئىدىكى، ئەسلا ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلمايتتى.

بىر كۈنى ئۇ ئاتىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن تاغدىكى قەلئەگە كەلدى. ئاتىسى بىلەن بىللە كۆزىتىش مۇنارىغا چىقتى. كۆردىكى، خوتەن قىسىملىرى، قاراخانىيلار ئارمىيەسىنى پۈتۈنلەي قورشۇۋالغان بولۇپ، قورشاپ يوقىتىش ئۇرۇشى قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا قالغانىدى. ئادەمنىڭ بۇرنىغا قان ھىدى پۇراپ تۇراتتى. ئەھۋال بەك خەتەرلىك ئىدى. قىز ئاتىسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— ئى ئاتا، بۇلارنىڭ ساڭا ھېچ دەۋاسى، ياكى ئاداۋىتى يوق تۇرسا، بۇلار بىلەن نېمە ئۈچۈن شۇنداق تولا جەڭ قىلۇرسەن؟ ئەمدى بۇ ئىشنىڭ يېتىدۇ. شۇنچە ئادەملەرنى ئۆلتۈردۈك، شۇنچە قانلارنى تۆكتۈك، ـــ دېدى. خان قىزىنىڭ ھېچبىر سۆزىنى رەت قىلماس ئىدى. ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ جەڭنى توختاتتى. ئۆزى شەھىرى ماچىن (يۇرتخان) گە قايتتى.

خوتەن خانىنىڭ بۇ چىرايلىق قىزى قاراخانىيلارنىڭ باتۇر سەردىلىرىدىن ئىمىر ئابا مۇسەللىم دېگەن كىشىكەن يىگىت بىلەن

ئاشىق ـ مەشۇقلاردىن ئىكەن. ئۇلار قېرىنداشلارنىڭ ئاداۋەتلىشىشىنى، جەڭ قىرغىنچىلىقلىرىنى خالىماس ئىكەن. تىنچ ـ ئاسايىشلىققا ئىنتىزار ئىكەن. ئۇلار دىنىي ئېتىقادتىكى ئوخشىماسلىقلارنى ئۇرۇش بىلەن ئەمەس، تىنچ يول بىلەن، تەلىم ـ تەرغىبات بىلەن ئاستا ـ ئاستا ھەل قىلىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن. ئىمىر ئابا مۇسەللىم ھەزرىتى ئىمامىلارغا راست سۆزنى ـــ خوتەن خانىنىڭ قىزىغا ئاشىقلىقىنى، ئۇنىڭ ئاتىسىنى قايىل قىلىپ، قانلىق جەڭ-نى توسقانلىقىنى، ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭمۇ جەڭدىن قول ئۈزۈشىنى تەلەپ قىلدى. ئىمامىلار بۇ ئىككىسىنىڭ مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىشىنى تەلەپ دۇئا قىلىشتى. قوماندان ئىمامى جەففار قوشۇنلىرى-نى چېكىنىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۇلارنى ئىككىگە بۆلۈنۈپ خوتەندىن چىقىپ كېتىشكە پەرمان بەردى. سۇلتان غۇلام خۇراسانى بىلەن سۇلتان زوھوريددىن باشچىلىقىدىكى مىڭ ئاتلىق لەشكەر تاغ ئىچى بىلەن شەرققە قاراپ چېكىندى. ئىمامى جەففار قالغان لەشكەرلەرنى باشلاپ مىران (چاقىلىقتىكى قەدىمىي شەھەر نامى) چۆلى ئارقىلىق مەشرىققە قاراپ ئاتلاندى.

3. يىراق جايلاردىكى قانلىق جەڭلەر

تاغ بويلاپ مەشرىققە ماڭغانلار بىر قانچە كۈن مەنزىل ئاتلاپ، تەرتىپلىك ئىلگىرىلەۋاتقاندا، تاغ ئىچىدىن تۇيۇقسىز قوراللىق لەشكەرلەر چىقىپ ئۇلارنى توسۇۋالدى. ئىككى تەرەپ سەپلىرىنى تۈزەپ، مەيدان راسلاپ، جەڭگە تەرەددۇت قىلدى. بۇددىستلاردىن سىنگىن دېگەن پالۋان مەيدانغا كىرىپ، جەڭگە چاقىرغىلى تۇردى. قاراخانىيلاردىن خوجا ئەھمەت پەتتار دېگەن پالۋان جەڭگە چىقتى. ئىككى پالۋان روبىرو تۇرۇپ 40～30 مەرتەم ئېلىشتى. شۇ ئەسنادا خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىدىن 30 مىڭ لەشكەر پەيدا بولدى. ئۇلار قاراخانىيلار قىسىملىرىغا ئۇمۇمىي سەپ بويىچە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. تاغ ئىچىدە ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز جەڭ بولدى. قاراخانىيلاردىن 183 كىشىلا ھايات قالدى. سۇلتان غۇلام خۇراسانى باشلىق سەككىز يۈز نەچچە كىشى قازا تاپتى. ھايات قالغانلارنىڭ كۆپ

قىسمى مىلك مۇشەققەتلەر بىلەن ئىمامى جەففارنىڭ ئاساسىي قوشۇ-نىغا كېلىپ قوشۇلدى.

مىران چۆلى بىلەن مەشرىق تامان ماڭغان ئىمامى جەففار باش-چىلىقىدىكى چوڭ قوشۇن، دەشت ـ چۆللەرنى بېسىپ، بىر مەنزىل-دە توختىدى. ئاندىن يەنە ئىككىگە بۆلۈنۈشنى لايىق كۆرۈشتى. بۇرھانىدىن قىلىچ ئاتا، خوجا ئىسھاق ئاتا باشچىلىقىدا 500 نەپەر لەشكەر دەريانى بويلاپ شىمالغا مېڭىپ ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار بىر نەچچە كۈن يول يۈرۈپ بىر مەنزىلگە چۈشۈپ، ئارام ئال-دى. شۇ چاغدا سەلسال بىرى دەندان دېگەن سەركەردە يېتەكلىگەن بۇددىست لەشكەللىرى ئىز بېسىپ ھەم بۇ مەنزىلگە يېقىن يەرگە كېلىپ چۈشكۈن قىلدى. ئۇلار كېچە يېرىمدا قاراخانىيلار قوشۇنلىرى ئۇخلاۋاتقان يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئىككى سەركەردىنى بوغۇزلىۋەتتى. قالغانلار تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى.

بۇددىست لەشكەرلىرى تۇتقان ئەسىرلەردىن ئىمامى جەففارنىڭ قايانغا ماڭغانلىقىنى سوراپ بىلىۋالدى، ھەم دەرھال شۇ تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى. بىر قانچە كۈن يول يۈرۈپ ئىمامى جەففار باشچىلىقىدىكى قوشۇننىڭ كەينىدىن يەتتى ۋە ئۇلارنىڭ نېرىسىدا بارىگاھ قۇردى. ئاندىن مەخپىي كۆزەتكۈچى ئەۋەتتى. مۇسۇلمان لەشكەرلەر-نىڭ نامازغا تۇرغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، نامازگاھقا باستۇرۇپ كىر-ىپ، ئۇلارنى قاسساپلار قوي بوغۇزلىغاندەك بوغۇزلاپ تاشلىدى. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى بۇراندا قۇمغا كۆمۈلۈپ قالدى.

6. باب. قاراقۇرۇمدىكى ئۇرۇش

1. مۇستەھكەم تاغتۇرا

ئۇزۇنغا سوزۇلغان شەھەر مۇداپىئەسىدە، ئوزۇق ـ تۇلۇكتىن قە-سىلغان خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى، قېپقالغان ئاشلىقلارنى شەھەر ئاھالىسىگە قالدۇرۇپ، بىر كېچىدە ئاساسىي ئەسكىرىي كۈچىنى خو-تەننىڭ جەنۇبىدىكى قاراقۇرۇم تاغلىرىغا يۆتكىدى. ئۇلار تاللىغان جاي

مۇداپىئەده تۇرۇشقىمۇ، ھۇجۇم قىلىشقىمۇ ئەپلىك بولغان ھازىرقى چىرا ناھىيەسىنىڭ چاقار يېزا تەۋەسىدىكى ھاسا، ھاشى ئېگىزلىكى ئىدى. بۇ يەرنىڭ جەنۇب، شەرق، غەرب ئۇچ تەرىپى ھاشى دەريا سى، چوكا دەريا سى، سوغۇق جىلغىدىن ئىبارەت سۇ ئېقىنلىرىدىن ھاسىل بولغان چوڭقۇر، قىرغاقلىرى تىك كەتكەن تەبىئىي جىلغا، شىمال تەرىپى بولسا ئېگىز تەبىئىي توسۇق ئىدى. ئۇچبۇلۇڭ شەكىللىك بۇ ئېگىز تۆپىلىك خۇددى ئۇرۇش ئۇچۇن ياراتىلغاندەك ئەپلىك جاي ئىدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيە قوماندانلىرى، دەل مۇشۇ جاينى تاللاپ تاغتۇرا قىلغانىدى. تاش بىلەن سېغىز لايدا قېلىن، پۇختا سېلىپ سوقۇپ، ئىچىگە لەشكىرىي گازارما ۋە زۇرۇر قۇرۇلۇشلار جايلاشتۇ - رۇلغانىدى. ھاشى قەلئەسى ئىچىگە ئەمەلىي جەڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق، مۇستەھكەم مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى، يەر ئاستى خەندەكلىرى ياسالغانىدى. ھاشى قەلئەسى بىلەن ھاسا قەلئەسىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 10 كىلومېتىر بولۇپ، ئىككى قەلئەدىكىلەر ھەم ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئۇرۇش قىلالايدىغان ھەم زۇرۇر تېپىلغاندا، بىر - بىرىگە ياردەم بېرەلەيدىغان قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. يەر ئاستىغا مىس تۇرۇبا كۆمۈپ، ھاشى دەريا سىنىڭ سۇزۇك سۇيىنى قەلئەگە باشلاپ كىرگەنىدى. ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق ئەۋزەل يەر شەكلىنى تاللاپ، ھەربىي تايانچ بازىلىرىنى قۇرۇشى، يەر ئوستى قۇرۇلۇشلىرى، يەر ئاستىغا كولانغان لەخمە - خەندەكلەرنىڭ لايىھەلىنىشى... قاتارلىقلاردىن خەۋەر بېرىدۇ. ئۇلار تەن بۇددىست ئارمىيەسىدە تەجرىبىلىك سىياسىي، ھەربىي ئىستىراتېگىيەچىلەر ۋە پىشقان ئالىي قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرىنىڭ ئاللىقاچان يېتىشىپ چىققانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تولۇق نامايان قىلاتتى. بۇ يەردىكى دەريا - ئېقىن ساھىللىرىنىڭ مەنزىرىسى گۈزەل، ساپ ھاۋالىق، ئۆرۈك، ئالما قاتارلىق مېۋىلەرگە تولغان جاي بولۇپ، سۇپىسۇزۇك سۇلىرى يىلىۋىيى ئۆزۈلمەي ئېقىپ تۇراتتى. يازدا كاككۇك گۈلى قاتارلىق ياۋا گۈل - گىياھلار ھۆپپىدە ئېچىلىپ، گويا ئۇستا رەسسامنىڭ قولىدىن چىققان گۈزەل سەنئەت ئەسىرىدەك كىشىگە بەدىئىي زوق ئاتا قىلاتتى. بۇ يەرنى 18 - ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن شائىر موللا نىياز:

«لالە زارىگە گۈترادۇر دەريا،
جانۋالار لەبىدە نەغمە سەرا.
سەبزەلەر ھەر تەرەپتە گۈل ـ ياشىل،
سەر دەرەختە مېۋىلەر ھەرخىل.
گۈللەر ئاچىلمىش ئۇندا رەڭگارەڭ،
ئىككى ئەترايى بار ياريم پەرسەڭ.»

دەپ تەسۋىرلىگەن ئىدى.

تاغتۇرادىكى خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى ئۆزىدىن يۇز ھەسسە كۆپ بولغان قاراخانىيلار ئارمىيەسى بىلەن گاھ ئۇرۇشۇپ، گاھ تىركىشىپ تۇردى. قاراخانىيلار ئارمىيەسى بۇ مۇستەھكەم بازىلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، كۆپ تالاپەت تارتىپ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. بەزى يەرلىك تەزكىرىلەردە بۇ خىل تىركىشىش ھالىتى قىرىق يىللارغا سوزۇلدى دېيىلسە، بەزىلىردە قىرىق كۈن بولدى دەپ خاتىرىلىنىپتۇ. نوپۇزلۇق تارىخىي كىتابلاردا بولسا مىلادىيە 1002 ـ يىلىدىن 1006 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى، دەپ يېزىلىپتۇ. بۇ توغرىدا بىرلىككە كېلىنگەن ئېنىق تارىخىي يەكۈن ئوتتۇرىغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، بىز خوتەنلىكلەر جەنۇبىدا، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئانچە ئېگىز بولمىغان تاغ قاپتاللىرىدا خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئاجايىپ جەڭ كارتىنىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز.

يەرلىك بۇددىست ئارمىيە ئەپلىك يەر شارائىتى، ئاھالىنىڭ مەخپى، ئاشكارا قوللىشىغا تايىنىپ ئۇزۇنغىچە تىركىشىپ تۇرالىغان بولسا، سىرتتىن كەلگەن ئىسلام ئاچقۇچى ئارمىيە مۇتلەق ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن قاتتىق ئىسكەنجىگە ئالغانىدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە قاراخانىيلار قىسىملىرى بىر «تىل» تۇتۇۋالىدى. سوراق ئارقىلىق مەلۇم بولدىكى، چېقىل ئۈستىدىكى قورغانلارغا دەريادىن مىس تۇرۇبىلار ئارقىلىق سۇ يەتكۈزۈش سىستېمىسى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولغاچقا، ئۇلار سۇ ئېلىش ئۈچۈن تاغدىن دەريا‌غا چۈشمەيدىكەن. قاراخانىيلارنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق ئورنى مىس نورنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ تاشلاپ، تاغتۇرانىڭ سۇ مەنبەسىنى

ئۇزۇۋېتىشنى قارار قىلدى. لېكىن، ھەر قانچە قىلىپمۇ نورنىڭ ئاغ-زىنى تاپالمىدى. ئاخىرى ئىسلامغا مۇشەررەپ بولغان، يەرلىك كىشى-لەر بىر ئېتەك غەزمەت (ئالمىنىڭ بىر تۇرى)نى دەريادىكى سۇغا تۆكتى. ئالمىلار سۇدا لەيلەپ - لەيلەپ بىر يەردە پىرقىرغىلى تۇردى. «نورنىڭ ئاغزى مۇشۇ يەردىكەن» دەپ كۆرسەتتى ئۇلار. لەشكەرلەر كىرىپ ئاختۇرغانىدى. نورنىڭ ئېغىزى تېپىلدى - دە، دەرھال ئېتىپ تاشلاندى. بۇددىست ئارمىيە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئىككى تەرەپ ئەمدى ھايات - ماماتلىق جەڭگە چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

2. مەست تۆگىنىڭ قۇيرۇقىغا دۇمباق باغلاش ھېيلىسى

قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ناغرا - دۇمباقلارنىڭ ئالاھىدە رولى بار ئىدى. جەڭگە چىقىش، ھۇجۇمغا ئۆتۈش، چېكىنىش بۇيرۇقلىرى ناغرا - دۇمباقلارنىڭ خىلمۇ خىل ئاۋازلىرى ئارقىلىق يەتكۈزۈلەتتى.

سۇ مەنبەسى ئۇزۇپ تاشلانغان خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى تاغ-تۇرادا ھەر كۈنى داقا - دۇمباقلىرىنى بولۇشىغا چېلىپ، قارشى تەرەپنى جەڭگە چاقىردى. كىچىك كۆلەملىك ئۇرۇشلار، پارچە - پۇرات توقۇنۇشلار كۆپىيىشكە باشلىدى. نېمە سەۋەبتىندۇر تاغتۇرا-دىكىلەر ئۇدا ئۇچ كۈن ئۇرۇشقا چىقمىدى. لېكىن، دۇمباق ئاۋازى كېچە - كۈندۈز توختىماي ياڭراپ تۇردى. قاراخانىيلارنىڭ ئالدىنقى سەپ قىسىملىرى بۇ غەلىتە ئەھۋالدىن ئېھسەنگىرەپ قالدى. «بۇ بۇددىست جادۇگەرلەر يەنە نېمە سېھىر - ھېيلىلەرنى پىلانلاۋاتىدۇ-غاندۇ؟» ئاخىرى خىل پالۋانلار بىلەن يۈرەكلىك پىدائىيلارنى تەشكىللەپ، تاغتۇراغا بۆسۈپ كىردى. قەلئەدە ئىنىس - جىن يوق ئىدى. بىر تال مومىغا بىر مەست تۆگە باغلاپ قويۇلغانىدى. كۆيلەش مەزگىلىگە كىرگەن مەست تۆگە، ئاغزىدىن ئاپپاق ماغزاپلىرىنى چاچرىتىپ، توختاۋسىز تاپانلىرىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئۆزىگە ياراشمايدىغان كالتە قۇيرۇقىنى تۆت تەرەپكە سىلكىيەتتى. بىر دۇمباق مەست تۆگىنىڭ قۇيرۇقىغا باغلانغان بولۇپ، تۆگىنىڭ تىنىمسىز مىدىرلاپ تۇرىدىغان قۇيرۇقى دۇمباققا تېگىپ، دۇمباقنى چالاتتى.

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

تاغتۇراغا بۆسۈپ كىرگەنلەر ئەتراپقا قاراپ ھەيران قالدى. مەلۇم بولدىكى، تاغتۇراغا جايلىشىۋالغان بۇددىست قورالىلىقلىرى ئاللىقاچان تۈيدۈرماي كېتىپ قالغانىدى. قاراخانىيلارنىڭ نەچچە ئونمىڭ كىشىلىك قوشۇنلىرى ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز مەست تۆگىنى قورشاپ ياتقانىدى.

3. تاغدىكى بۆكتۈرمە ئۇرۇش

قاراخانىيلارنىڭ جازا يۈرۈش قىسىملىرى، جاھىل، ھىيلىگەر خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنى ئىزدەپ، تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە يۈرۈش قىلدى. قاراخانىيلارنىڭ داڭلىق سەركەردىلىرىدىن شاھ قاسىم ئۇشى، شاھ مەنسۇر ئۇشى قاتارلىقلار زەربىدار قىسمىنى باشلاپ ئەڭ ئاۋۋال يولغا چىقتى. ئۇلار تاغ قاپتاللىرى ئىچىدىكى ئېگىز ـ پەس، ئەگرى ـ توقاي يوللاردىن ئىلگىرىلەۋاتقاندا، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ بۆكتۈرمىدە تۇرغان قىسىملىرىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالدى. جەڭ باشلاندى. قاراخانىيلارنىڭ ئالدىدىن يۈرەر قىسىملىرى ئوڭۇشسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بۇددىست بۆكتۈرمىچىلىرى ئەپلىك جايلارنى تاللاپ، جەڭ سەپلىرىنى ناھايىتى مۇكەممەل تۈزۈۋالغانىكەن. شاھ مەنسۇر ئۇشى، شاھ قاسىم ئۇشى قاتارلىق كۆپلىگەن مۇجاھىرلار ئارقا ـ ئارقىدىن قازا تاپتى. ئامان قالغانلىرى كەينىگە يېنىپ، چوڭ لاگېرنى ئىزدەپ ماڭدى.

تاغ ئىچىدىكى تۇنجى جەڭ غەلىبىسىدىن روھلانغان بۇددىست ئارمىيە قوماندانلىرى، كېيىنكى ھەربىي ھەرىكەت پىلانلىرى توغرىسىدا تېخىمۇ ئەتراپلىق ئويلىنىشقا باشلىدى.

4. نىقابلانغان «ئىككى ئىت»

بىر كۈنى يېرىم كېچىدە قاراخانىيلارنىڭ چوڭ لاگېرىدا تۇيۇقسىز ئىككى ئىت پەيدا بولدى. بىر قاراۋۇل ئىتلارنى ئاتماقچى بولۇۋېدى، يەنە بىر قاراۋۇل «ئاتما، ئىت بولسىمۇ ئازار بېرەمدۇ ياخشى ئەمەس» دەپ توسۇۋالدى. ئىككى ئىت لاگېرغا كىرىپ كەتتى. ئەسلىدە، بۇ ئىككىسى ئىت ئەمەس، ئىتنىڭ تېرىسى بىلەن نىقابلانغان،

ئالاھىدە تەربىيەلەنگەن بۇددىست جەڭگىۋارلىرى ئىدى. ئۇلار شېرىن ئۇيقۇدا ياتقان لەشكەرلەر ئارىسىغا كىرىپ، مىلتىقلارنىڭ ئىچىگە قۇم قۇيدى. قىلىچلارنىڭ غىلاپلىرىنى يەملەۋەتتى. ئوقيالارنىڭ كىرىچىنى، ئۇزەڭگىلەرنىڭ ئوقىڭ پېيىنى كېسىۋەتتى. بۇ ئىككى كىشى ئىشنى شۇنداق تېزلىك ـ چەپدەسلىك بىلەن پۈتكۈزدىكى، ھېچكىم بۇنى سېزەلمىدى. ئاندىن «ئىت»لىق نىقابلىرىنى كىيىپ، بارىگاھتىن چىقىپ، غايىب بولدى. تاڭ سەھەردە قاراخانىيلار قەسىملىرى، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ تۈيۇقسىز قىلغان ھۇجۇمىدىن، چۆچۈپ ئويغاندى. ئۇلار ئاتلىرىنى توقۇپ، مىنەي دېسە ئوقىڭ ئۇزەڭگىسى يوق. قىلىچلارغا قول ئۇزاتقانىدى، قىلىچلار غىلاپتىن ئاجرىمىدى. ئوقيالار كىرىچسىز. مىلتىقلارمۇ ئېتىلمىدى. بۇنداق ئەھۋالدا قالغان ئارمىيەنىڭ ھالى نە بولۇر؟

5. نامازگاھدا قىرغىن

بىر كۈنى تاڭ سەھەردە ئىسلام ئارمىيەسى بامدات نامىزىغا تۇردى. 170 سەپ نامازخان رەتلىك تىزىلىپ، ئالدىدا تۇرغان ئىمامغا ئىقتىدا قىلدى. قوشۇندىكى خۇاجە ئابدۇللا ئىسمىلىك كاتتا ئالىم نامازدا ئىمامەتچىلىك قىلاتتى. ئىسلام سەركەردىلىرى ئىلگىرىكى قانۇنىق ساۋاقلارنى ئېسىدە تۇتۇپ، جەڭ ۋاقىتلىرىدا، نامازلارنى قىسقا سۈرىلەر بىلەن، تېز ئوقۇشنى تەلەپ قىلاتتى. خۇاجە ئابدۇللا بىرىنچى رەكەتكە «سۈرە بەقەرە» دېگەن ئۇزۇن ئايەتنى، ئىككىنچى رەكەتكە «تاھا» سۈرىسىنى ئوقۇدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى دەل شۇ چاغدا نامازگاھقا باستۇرۇپ كىرىپ، قىرغىننى باشلىدى. ئىمام ئوقىڭ تەرەپكە سالام بەرگەندە ئۈچ يېرىم سەپ، سول تەرەپكە سالام بەرگەندە بىر يېرىم سەپ ئادەم قالدى. پۈتۈن نامازگاھ جەسەتلەر بىلەن تولدى. ئەتراپ قان بىلەن بويالدى. ھېچبىر تارىخىي ماتېرىياللاردا ياكى يەرلىك تەزكىرىلەردە، نامازغا تۇرغان 170 سەپ نامىز خانىنىڭ زادى قانچىلىك ئادەم ئىكەنلىكى خاتىرىلەنمەپتۇ. ئەمما، قېلىپقالغان بىر يېرىم سەپ ئادەمنىڭ «ئوتقا سۇ ئېلىشقاندەك، قوموشقا ئوت تۇتاشقاندەك، يالىڭاچ قالغانلار كىيىمگە ئۇزۇنى ئاتقاندەك، ئاچ قالغانلار

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

غىزا ـ تائامغا ئېتىلغاندەك» جەڭگە كىرگەنلىكىدىن «ئوك قول، سول قولغا ئات يۈگۈرتۈپ ئۇرۇشاتتى، ئۆلۈكلەردىن دۆۋىلەر تىكلەندى. بۇددىست كاپىرلار كۆپ قىرىپ تاشلاندى، بۇددىستلار چىداشلىق بىرەلمەي قاچتى» دېگەن بايانلارنى مۇلاھىزە قىلغانداء بىر سەپ ئادەم سانىنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى، بىر يېرىم سەپ ئادەمنىڭ قايتارما ھۇجۇم بىلەن قارشى تەرەپنى چېكىنىدۈرگەنلىكىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. مۇشۇ قىياس توغرا بولسا، بۇ قېتىمقى قىرغىنداء قاراخانىيلاردىن ناھايىتىمۇ كۆپ ئادەم چىقىم بولغان بولىدۇ.

بىز ئالدىنقى بابتا ئوقۇغان، مىلادىيە 988 ـ يىللىرى قاغىلىق ـ نىڭ قارا ئۆتەڭ دېگەن يېرىدە يۈز بەرگەن، نامازگاھتىكى قىرغىنچىلىق ۋەقەلىرىدىن يەنە 10 نەچچە يىل ئۆتكەندە، باشقا بىر جايداء ئوخشاش ۋەقە تەكرار يۈز بەردى. ھەر ئىككى ئىمام،قوماندانىنىڭ نامازنى «قىسقا سۈرە بىلەن تېز ئوقۇش» بۇيرۇقىغا بىپەرۋالىق قىلىشتەك «بىغەم» لىكىدىن ئىبغىر ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى. خوتەندە ئاۋام خەلق بىر قەدىمىي قەبرىستانلىققا «خوجا بىغەم مازىرى» دەپ نام بېرىپ، ئەۋلادلارنىڭ ئىبرەت ئېلىشى ئۈچۈن يادنامە قىلىپ قالدۇردى.

6. تۆت ئىمامنىڭ قەتلە قىلىنىشى

خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ ناماز گاھقا باستۇرۇپ كىرىپ يۈرگۈزگەن پاجىئەلىك قىرغىنچىلىقى، خوتەنگە جازا يۈرۈشى قىلغان قاراخانىيلار ئارمىيەسى ئۈچۈن ئەجەللىك زەربە بولدى. ئۇلار ئۇستۈن ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ، قايتارما ھۇجۇمغا تەييارلاندى. شەيخ مىر جالالىدىن باغدادى ئىسىملىك سەزگۈر ۋە جەسۇر چارلاغۇچىنى تاللاپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە تاغ ئىچىگە ئەۋەتتى، لېكىن بۇ كىشى بۆكتۈرمىگە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلدى. شەيخ مىر جالالىدىن قايتىپ كەلمىگەندىن كېيىن، تاقەتسىزلەنگەن ئىمامىلار ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ، تاغ ئىچىگە ئاتلاندى. ئۇلار دۈشمەن ئار ـ مىيەسىنى ئىزدەپ تاغ جىلغىلىرىدا كېتىۋاتقاندا، بۆكتۈرمىدە تۇر ـ غان قىسىملارنىڭ تۇيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچرىدى. جەڭ ناھايىتىمۇ

كەسكىن تۈس ئالدى. تۆت ئىمام سەركەردە ـــ ئىمام ناسىرىددىن، ئىمام مۇئىددىن، ئىمام زوھۇرىددىن، ئىمام قەۋەمىددىن بۇ جەڭدە تىرىك ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى ۋە غەزەپلەنگەن بۇددىستلار تەرىپىدىن بوغۇزلاندى. بۇ تۆت ئىمام ئەسلىدە ماۋارە ئۇننەھر تېرىتورىيەسىدىكى ئىسلامنى جارى قىلدۇرۇش ئۈرۈشلىرىدا شانلىق جەڭ تۆھپىلىرى بىلەن شان ـ شۆھرەتلەرگە كۆمۈلگەن مەشھۇر سەركەردىلەر بولۇپ، ئىسلام تەزكىرىچىلىرى، ئۇلارنى سەئىد ئەۋلادى (مۇھەممەد ئەلايھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى) دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ. بۇ تۆت ئىمام يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىلتىماسى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك ئىسلام پىدائىيلىرىنى باشلاپ، قەشقەرگە، ئاندىن يەكەنگە كەلگەنىدى. يۈسۈپ قادىرخان خوتەنگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، تۆت ئىمام قوشۇنلىرى قاراخانىيلار ئارمىيەسىنىڭ تەركىبىدە، خوتەننى ئىسلاملاشتۇرۇش ئۈچۈن كەلگەنىدى. ئۇلار خوتەنىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق ئىقلىمدا، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭلەردە، پۈتكۈل پىدائىي قوشۇنى بىلەن يوقىتىلدى. ئۇلاردىن پەقەت 41 كىشىلا ھايات قالدى. ئاجايىپ جان پىدالىق روھىغا، كۈچلۈك ئىنتىزامچانلىققا ئىگە 12 مىڭ كىشىلىك خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى چېۋەر ھەربىي قوماندانلىق سەنئىتى، جانلىق، ھەرىكەتچان جەڭ تاكتىكىسىغا تايىنىپ، ئۆزىدىن يۈز باراۋەر كۆپ بولغان ئارمىيەنى قاراقۇرۇم تاغلىرىدا تەلتۆكۈس يوقىتىشتەك دۇنيا ھەربىي ئىشلار تارىخىدىكى ئۇرۇش مۆجىزىسىنى ياراتتى.

7. ھەربىي بايراقنى يىقىتىش ئۇرۇشى

ھەربىي بايراق مەلۇم جەڭگىۋار ھەربىي بۆلۈنمىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ سىمۋولى. يىراق قەدىمدىن ھازىرغىچە بارلىق ئارمىيەلەرنىڭ، ئارمىيە توپ ـ بۆلەكلىرىنىڭ ھەربىي بايراقلىرى بولغان. ئۇرۇش مەيدانلىرىدا بۇ بايراقلارنىڭ لەپىلدەپ تۇرۇشى جەڭچىلەرگە كۈچ ـ قۇۋۋەت، غەيرەت ـ شىجائەت بەخش ئېتىدۇ.

پۈتۈن جەڭگاھتا ئۇرۇش قىرغىنچىلىقى ۋاراۋار قاينىپ كەتكەندى. گەرچە تۆت ئىمام قازا تاپقان بولسىمۇ، ئىسلام پىدائىيلىرى

www.uyghurkitap.com

جانلىرىنى ئالىقانلىرىغا ئېلىپ جەڭ قىلماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر-بىي بايرىقى تاغ ئارىسىدىكى جەڭگاھتا ھېلىمۇ جەۋلان قىلىپ تۇراتتى. بۇددىست قوشۇنلارنىڭ ھەربىي بايراقلا كۆزى چۈشتى. بىر گۇرۇپپا بۇددىستلار بايراقلا قاراپ ئېتىلدى ۋە بايراقچىنىڭ بېشىنى كەستى. بايراق يەرگە چۈشۈشتىن بۇرۇن يېنىدىكى پىدائىي بايراقنى تۇتۇۋالدى. ئۇنىڭ بايراق تۇتقان ئوڭ قولىغا قىلىچ تەگدى. بايراقنى سول قولىغا ئالدى. سول قولى قىلىچ بىلەن چېپىلدى. بايراقنىڭ سېپىنى ئىككى تىزى ئارىسىغا ئېلىپ قىسىپ تۇردى. تىزلىرىغا قىلىچ تەگدى. بايراق سېپىنى بوينى بىلەن قىسىۋالدى. بوينىغا قە-لىچ چۈشتى. بايراق يەرگە چۈشتى. بۇ چاغدا بۇ پىداكار بايراقچىنىڭ تېنى خۇددى تۇلۇمغىلا ئوخشاپ قالغانىدى. ھەربىي بايراقنىڭ يەقە-لىسى پۈتۈن قوشۇننىڭ ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيىتىدىن دېرەك بە-رەتتى. خوتەننىڭ جۆكتۇرۈش، نوكتۇرۈش قاتارلىق قوماندانلىرى لەشكەرلىرىنى باشلاپ، ئۆزلىرى تاشلاپ چىققان شەھىرى ماچىن (يۇرتخان)غا قايتتى.

8. خوتەن قايتۇرۇۋېلىندى

يۈسۈپ قادىرخان باشلاپ كەلگەن چوڭ قوشۇن خوتەننى پەتھ قىلىپ، خوتەن بوستانلىقلىرىدىكى ئاھالىلەرنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلدى. تاغقا قاچقان ئازغىنە بۇددىست قوراللىقلىرىنى قوغلاپ يو-قىتىشقا قىسىم قالدۇرۇپ، يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرگە قايتتى.

مىلادىيە 999 ــ يىلى قاراخانىيلار خانى ھارۇن بۇغراخان ۋاپات بولدى. ئورنىغا مۇسا بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئەھمەت بىننى توغانخان خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. ھارۇن بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان قەشقەردە «ئارسلانخان» ئۇنۋانى بىلەن ھۆكۈمدارلىق قە-لىۋاتتى.

تاغقا قاچقان بۇددىست قوراللىقلىرى تاغ ئىچىدە ئايلىنىپ يۇرۇپ قاراخانىيلار ئارمىيەسى ۋە ئىسلام پىدائىيلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، خوتەنگە قايتىپ ئىسلاملاشقان ئاھالىلەرنى قايتىدىن بۇد-دىزمغا قايتۇرۇشقا، ۋەيران قىلىنغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى قايتا

ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلىدى. خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يېڭىباشتىن بېشى قىرىپ چۈشۈرۈۋېتىلگەن بۇددا راھىبلىرىنىڭ نوم ـ سۈترا ئوقۇغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. بۇدىزم مائارىپى ئەسلىگە كەلدى. ئىسلامدا قالغان ئاھالە ناماز ۋە باشقا ئىبادەتلىرىنى مەخپىي قىلىشقا باشلىدى.

9. خەزىر بابا قەشقەرگە ماڭدى

قاراقۇرۇمدىكى ئۇزۇنغا سۈزۈلگان ئۇرۇش ئاخىرلاشتى. قاراخانىلار ۋە پىدائىيلاردىن ھايات قالغانلار ئەھۋالىنى قەشقەردىكى يۈسۈپ قادىرخانغا مەلۇم قىلىشنى مەسلىھەتلەشتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ خوتەن زېمىنىدىن بىخەتەر چىقىپ كېتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاخىر ئۇلار خەزىر بابا (بەزى ماتېرىياللاردا خەزىر ئاتا) دېگەن كىشىنى تېپىپ، قەشقەرگە ئەۋەتىشنى لايىق تاپتى.

خەزىر بابا ئانىسىنىڭ قورسىقىدا تۇرەلگەن چاغدا، ئانىسى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن ماۋارە ئۇننەھىردىن خوتەنگە كەلگەنىدى. خەزىر بابا خوتەنده تۇغۇلۇپ چوڭ بولدى. ئۇ ئىسلام ئەمىرلىرى، ئىمامىلار بىلەن ئارىلىشىپ ئۆتسىمۇ، لېكىن لەشكەر بولمىغانىدى. يەرلىك خەلق بىلەنمۇ ياخشى ئۆتەتتى.

خوتەنده توغۇلۇپ ئۆسكەن مۇشۇنداق ئىشەنچىلىك مۇسۇلمان بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاشقا تازا مۇناسىپ كېلەتتى. خەزىر بابا قەشقەرگە ئاتلاندى. كۆپ جايلا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئاخىرى قەشقەرگە يېتىپ باردى. يۈسۈپ قادىرخانغا ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ تامامەن قىرىپ تاشلانغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ تاغ ـ جىرالاردا، دەشت ـ چۆللەردە كېپەنسىز، گۆرسىز قالغانلىقىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىدى. كۆپ يىغلاپ ـ ھەسرەت چەكتى. يۈسۈپ قادىرخان ئەھۋالنى ئۇقۇپ، بەك ئېچىندى ۋە دەرھال دۆلەت كېڭىشى ۋە ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، خوتەندىكى ۋەزىيەتنى مۇزاكىرە قىلدى. خوتەنگە چوڭ قوشۇن بىلەن يەنە بىر قېتىم جازا يۈرۈشى قىلىشنى، ئۆزى باش سەردار بولىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. چوڭ كۆلەملىك ئومۇمىي ھەربىي سەپەرۋەرلىك ۋە ئۇرۇش تەييارلىقى باشلىنىپ كەتتى.

7. باب. ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ جەڭ

1. يۈسۈپ قادىرخان يەنە خوتەنگە ئاتلاندى

يۈسۈپ قادىرخان زور قوشۇن توپلاپ، ئىككىنچى قېتىم خوتەنگە جازا يۈرۈشى باشلاندى. بۇ يۈرۈشنىڭ سۈرئىتى شۇنچىلىك تېز بولدىكى، بەزى تارىخىي كىتابلاردا «قەشقەردىن خوتەنگە پەقەت تۆت كېچە ـ كۈندۈزدە يېتىپ كەلدى» دەپ يېزىلىپتۇ. مەڭ يىلنىڭ ئالدىدىكى قاتناش ۋاستىلىرى ۋە يول ھالىتىگە ئاساسەن ئېيتقاندا، بۇ ھەقىقەتەن «چاقماق تېزلىكى»دىكى جىددىي ھەربىي يۈرۈش ئىدى.

بۇ قېتىم خوتەنگە يۈرۈش قىلغان بۇ قوشۇن ۋە قوشۇن سەردارلىرى غەربىي ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيادا ئىسلامنى كېڭەيتىش، غەربىي ئىسلامى ھاكىمىيەتلەرنى يوق قىلىش ئۇرۇشلىرىدا تاۋلانغان، يېڭىلمەس قىسىملار ئىدى. ئىسپىھان، ھىرات، خارەزىم، مەرۋ، شاھ جاھان، بەلىخ، بۇخارا، قوقەنت، مەرغىلان، سەمەرقەند، نامانگان، قارا تىكە، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئات ئۇستىدە نەچچە يىللاپ قىلىچ ئويناتقان، ھەر ـ ھەر سۇلالە، دۆلەت ھاكىمىيەتلىرىنى تەختى ـ بەختى بىلەن قوشۇپ يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، مىليونلاپ كىشىلەرنى ئىسلامغا مۇشەررەپ قىلغان كۈچلۈك ئارمىيە ئىدى.

قاراخانىيلار ئارمىيەسىنىڭ خوتەنگە جازا يۈرۈش قىلىشى زور قوشۇندىكى ئىسلام پىدائىي قىسىملىرىغا، سەئىد ئەۋلادى دېيىلگەن ــ ئىمامى مۇھەممەد، ئىمامى ئەھمەد، ئىمامى ئىبراھىم، ئىمامى ئەپتەھ، ئىمامى ئىسمائىل، ئىمامى نۇرىدۇن، ئىمامى سەئىدىن قاتارلىق يەتتە ئىمامىلار باش بولغانىدى. ئومۇمىي ئەسكىرىي سانى تەخمىنەن 170 مىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئەسكىرىي سەپلىرى بولسا ئوڭ تەرەپتە يىگىرمە مىڭ، سول تەرەپتە يىگىرمە مىڭ، ئالدى ـ كەينىدە 130 مىڭ لەشكەر بار ئىدى. ئالدىن يۈرەر قىسىم گۇمىنىڭ سانجۇغا كەلگەندە، سانجۇلۇقلار مۇسۇلمان بولۇشتىن باش تارتىپ، تاغ ئىچىگە قېچىپ كەتتى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ گۇمىدىكى قاراۋۇل قىسىملىرى

ئەھۋالنى كۆچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن تېز سۈرئەتتە خوتەنگە يەتكۈزدى. خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى مەلۇماتنى ئالغاندىن كېيىن، قوشۇنلىرىنى جەددىي توپلىدى. شەھەر دەرۋازىلىرىنى تاقىدى. شەھەر مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تەدبىرلەرنى كۆردى.

قاراخانىيلار شەھەرنى تۆت تەرەپتىن ئامبۇردەك ئىسكەنجىگە ئالغاندىن كېيىن، ئەلچى ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە ئۇلتىماتۇم كىرگۈزدى: «ئى بەتبەختىلەر، ئاگاھ بولۇڭلار! ئون سەككىز مىڭ ئالەمنى بىر لەھدە يارىتقان خۇدايىتالانى بىر بىلىپ، مۇھەممەد رەسۇلىللانى بەرھەق بىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇڭلار. بولمىسا زەربى شەمشەر بىلەن مۇسۇلمان قىلىپ، شەھىرىڭنى ئەسىرگە ئالىمىز. ئىنشائاللا...» قاراخانىيلار سەركەردىلىرى ھايالسىز مۇنداق جاۋاب تاپشۇرۇپ ئالدى: «ھامان ئۆلىمىزكى، ھەرگىز مۇسۇلمان بولماسمىز.» سۆھبەت ـ سۇلھىگە ئورۇن يوق ئىدى. ئىككىنچى كۈنى ئۇرۇش پارتلىدى. ئىككىلا تەرەپتىن تالاپەت كۆرۈلدى. ئۇچىنچى كۈنى ئۇرۇش ناھايىتى قاتتىق بولدى. ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇن كىشى ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. پەقەت خوتەن تەرەپتىن 7300 كىشى چىقىم بولدى. بۇ كۈندىكى جەڭنى ئىمامىلار «كەر بالا ئۇرۇشىغا ئوخشاش بولدى» دەپىشتى. بۇ گەپتىن قاراخانىيلار تەرەپتىنمۇ كۆپ چىقىم بولغانلىقىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇرۇش ۋەزىيىتى مۇقىم بولمىدى. بەزى ئۇ تەرەپ، بەزىدە بۇ تەرەپ ئۇستۇنلۈكنى ئىگىلىدى. 35 ـ كۈنىدىكى جەڭدە مەشھۇر ئىمامىلاردىن زەينىيۇل ئابىددىن قازا تاپتى. بۇ كۈنى قاراخانىيلاردىن 6094 كىشى چىقىم بولدى. ئۇرۇش توختىمايلى 95 كۈن داۋاملاشتى. قاراخانىيلاردىن 12141 كىشىنىڭ چىقىم بولغانلىقى ئېنىقلاندى. سەركەردىلەردىن ئىمامى ئەلى ئەكبەر قازا تاپتى.

سان جەھەتتىكى پەرق چوڭ بولغاچقا، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسى بۇ ئۇرۇشتا كۆپ ھالسىراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگۈچى قىسمىدا تەۋرىنىش كۆرۈلدى. ئىككى ۋەزىر (ئۇلار ھەم ئاكا ـ ئۇكا ئىكەن) قاراخانىيلارغا خۇپىيانە نامە چىقارتىپ، ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئاندىن بىر قىسىم كۈچلەرنى باشلاپ قاراخانىيلار تەرىپىگە ئۆتتى. 180 مىڭ ئادەم يېڭىباشتىن مۇسۇلمانچىلاش

www.uyghurkitap.com

لىققا قايتقانلىقىنى بىلدۇردى. ھاكىمىيەت ۋە ئارمىيەدە پارچىلىنىش بولغاچقا، خوتەن بۇددىست ئارمىيەسىنىڭ جەڭگىۋار كۈچى ئاجىزلىشىپ، مەغلۇبىيەتكە يۈزلەندى. بىر قېتىملىق جەڭدە جوكتۇرۇش، نوكتۇرۇش قوشكېزەك قوماندان تىرىك قولغا چۈشۈپ قالدى.

2. نوكتۇرۇش، جوكتۇرۇشلار قەتلى قىلىندى

بۇ قوشكېزەك سەركەردىلەر قاراخانىيلارنىڭ قىيامەتلىك دۈشمەنلىرى ۋە ئەڭ مۇھىم يوقىتىش ئوبيېكتلىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىرىك قولغا چۈشۈشى قاراخانىيلارنىڭ بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكەتتە قولغا كەلتۈرگەن شانلىق نەتىجىلىرى ئىدى. شۇڭا، قاراخانىيلارنىڭ ھەر قايسى قوماندانلىرى «بۇ ئىككىسىنى مەن تۇتتۇم» دەپ تۆھپە تالاشتى. بۇ ئىككى قېرى سەركەردىنى تۇتقانلىق تۆھپىنى زادى كىمگە مەنسۇپ قىلىشنى بىلەلمىگەن يۈسۈپ قادىرخان ئاخىرى ئۇلاردىن سوراشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار: «ئىككى ئالتۇن تاجىمىز كىمنىڭ قولىدا بولسا، بىزنى شۇ تۇتتى» دەپ جاۋاب بېرىشتى. شۇ چاغدا سەئىد ئىبراھىم دېگەن سەركەردە ئىككى ئالتۇن تاجنى قوينىدىن چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن تۆھپە سەئىد ئىبراھىمغا مەنسۇپ بولدى. ئۇ كاتتا تارتۇقلاندى. جوكتۇرۇش، نوكتۇرۇشلەر دەرھال قەتلى قىلىندى. «يۇرتخان» شەھىرى قولىدىن كەتتى. قالدۇق قىسىملارنى جوكتۇرۇش، نوكتۇرۇشلارنىڭ ئىككى ئوغلى تاغلارغا ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

3. بۇددىستلارنىڭ ئاخىرقى قارشىلىقلىرى

تاغقا چىقىپ كەتكەنلەر ئاساسەن ئىسلامغا بەيئەت قىلىشتىن باش تارتقان بۇددا راھىبلىرى، ئوردا ئەركانلىرى، قالدۇق قوراللىق قىسىملار ۋە سىرتتىن كەلگەن بۇددا پىدائىيلىرى، يەرلىك جاھىل بۇدىستلار بولۇپ، بىر قانچە مىڭ كىشى ئىدى. ئۇلار پات ــ پات تاغدىن قوراللىق چۈشۈپ، ئىسلام ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇرۇشۇپ بولۇپلا تاغقا چىقىپ كېتەتتى. بۇددىستلارنىڭ ھەربىي پاراكەنچىلىكلىرىنى ئۆزۈل ــ كېسىل يوق قىلىش ئۈچۈن، يۈسۈپ قادىرخان كۈچلۈك قىسىملارنى ئەۋەتتى. ئۇرۇش جەنۇبتىكى تاغلىق

رايونلاردا داۋاملاشتى. بۇددىست قالدۇقلىرى، ئۆزلىرىنىڭ دۇشمەننى ئالداپ ئىچكىرىگە كىرگۈزۈش، ئەپلىك جايدا قورشۇۋېلىپ يوقىتىش، بۆكتۇرمە قويۇپ تۇيۇقسىز زەربە بېرىشتەك ئەنئەنىۋى جەڭ ئۇسۇللىرى ئارقىلىق قاراخانىيلار قىسىملىرىغا خېلى تالاپەتلەرنى يەتكۈزدى. هايات قالغان بەش ئىمام ئۇرۇشتا قازا تاپتى. جوكتۇرۇش، نوكتۇرۇشنىڭ ئوغۇللىرى ئۆز دادىلىرىنى تۇتۇپ، زور خىزمەت كۆرسەتكەن سەئىد ئىبراهىمنىڭ ئوغلى ئىمامى نۇرىددىننى تىرىك تۇتۇۋالدى. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۇنى ئۆلتۈرمەي قويۇۋەتتى. لېكىن، قاراقاش تەۋەتتىن بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنى قەتلى قىلدى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەلى هەمدانى قوماندانلىقىدىكى ئالاهىدە هەرىكەت قىسىملىرى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشتا بارا ـ بارا نۇسرەت قازىنىشقا باشلىدى. بۇددىستلاردىن ئۆلگەنلەر ئۆلۈپ، ئەل بولغانلار ئەل بولۇپ، تىركەشكۈدەك جەڭگىۋار كۈچى قالمىدى. قېپقالغان سەركەردە، سەرۋازلار، راهىبلار «ئەل بولۇپ، ئىمان كەلتۈرۈش»تىن باش تارتىپ، تاغ ئىچى ئارقىلىق تىبەت، كەشمىر، ھىندىستان قاتارلىق بۇددا ئەللىرىگە مۇهاجىر بولۇپ چىقىپ كەتتى. بۇ ئەللەردە ئۇلار «قەهرىمان»لار دەپ تونۇلۇپ، ئالاهىدە هۆرمەت ـ ئىمتىيازلارغا ئېرىشتى. بۇ مىلادىيەنىڭ 1008 ـ يىلى ئىدى.

يېرىم ئەسىرگە يېقىن ئېلىپ بېرىلغان دىنىي ئۇرۇش شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. خوتەنده بىر ئىرادىن كۆپرەك هۆكۈمران ئېدىئولوگىيە بولۇپ تۇرغان ۋە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ گۈللەنگەن بۇددىزم مەدەنىيىتى خارابلىققا يۈزلەندى. خوتەن ئاهالىلىرى ئىسلامدا بەر قارار تاپتى. غەربتە قالغىنى، شەرقتە چەرچەنگىچە بولغان خوتەن دىيارى ئاخىرى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيەسىگە قوشۇلدى. ئاندىن سەمەرقەند، تالاسنى مەزكەز قىلغان غەربىي قىسىم بىلەن قوشۇلۇپ، «ئىلىك خانلىق» دەپ ئاتالدى. خوتەن بولسا قاراخانىيلارنىڭ شەرقىي ـ جەنۇبىي زېمىنىنىڭ مەركىزى بولدى. بۇ زېمىنگە يۈسۈپ قادىرخان هاكىم بولدى.

ئىزاهاتلار:

① ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى 1 ـ نەشرى 240 ـ بەت.

② ئەجدەم: ئەسلىدە ئاسىيادا ياشايدىغان غەيرىي ئىرەب مىللەتلىرىنىڭ ئومۇ- مىي ئېتنىك نامى ۋە جۇغراپىيەلىك نامي. مەككە ـــ سەئۇدى ئىرەبىستاندىكى مەككە مۇكەررەم شەھىرى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كەلگەن جايى، دىنىي مەر- كەز.

③ تارىخي ماتېرىياللاردا ئىسپاتلىنىشچە شۇ زامانلاردا قەشقەر، خوتەننىڭ ئاساسي ئاھالىلىرى ۋە ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇرلار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە- كى مەشھۇر راھىب تاڭ شۇەنزاڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلغان ساياھەت» ناملىق كىتابىدا «خوتەن پادىشاھلىرىنىڭ پېشۋاسى ـــ شەرقي تۈرك شاھزادىسى (东土帝子)بولۇپ، ئۇ ھىندىستانلىق پادىشاھ ئاسوكا بىلەن زامانداش ئىدى» دەپ يازغانىدى. خۇننى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ 21 ـ بېتىدە «بۇ شەرق تۈرك شاھزادىسى شەرقي تۈرك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئىدى» دەپ ئىزاھلىغان. تارىخچىلار بىرەك قەدىمدە خوتەن خانلىق تەختىدە بىر ئۇرۇقتىكى كىشىلەر ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد تۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا، خوتەن ئاھالىلىرىمۇ، ھۆكۈمرانلىرىمۇ ئۇيغۇر تۈركلىرى ئىدى، دەيدۇ.

④ ياغلاقار قالۇ: شۇ دەۋردىكى خوتەن خانى. ئۇ ۋىيسارا تەڭرىخان، ۋىي- سارا سۇررا، لى شېڭتىيەن (مۇقەددەس تەڭرى خاقان ـــ لى)، خال ـ خال ما- چىن، جاكال خال ـ خال، بود بوگرى، ياغلا قالقا، توققۇز خاقان دېگەندەك نۇرغۇن ئىسىملار بىلەن ئاتالغان.

كۆپ ئىزدىنىش، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى خوتەن خانىنىڭ ئىسمىنى ياغلاقار قالۇ، دەپ ئېلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. ھەر قايسى قوۋم، مىللەت- لەرنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى ئوخشىمايدۇ. ئىسىم، نامى ـ شەرىپىنى توغرىلاش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ياغلاقار قالۇنىڭ مىللىي سالاھىيىتىنى ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. 3 ـ ئىزاھاتتا دېيىلگەندەك، ئۇ ئۇيغۇر ئىدى. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تا- رىخى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 ـ يىلى نەشرى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر تەرەققىيات ئورنى تۈزگەن) دېگەن كىتابتا «خوتەن خانى لى شېڭتىيەن (مۇقەددەس تەڭرى خاقان لى) ئۇيغۇر بولۇشى ئېھتىمالغا ناھا- يىتى يېقىن»، «دۇنخۇاڭ مىڭئۆيي ئىبادەتخانىسىدىكى بېغىشلىمىلاردىن شۇ چاغلاردا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاقانلىرى ئۆزلىرىنى «مۇقەددەس تەڭرى خاقان» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. بۇ مۇقەددەس تەڭرى خاقان دېگەن ئۇنۋان ئۇيغۇر خانلى- رىنىڭ ئورتاق نامى بولسا كېرەك» (247 ـ 248 ـ بەتلەر) دەپ ئېنىق كۆرسەت- كەن. دېمەك، ئۆز ۋاقتىدا جۇڭگو تارىخنامىلىرىدا لى شېڭتىيەن (مۇقەددەس تەڭرى

خاقان ــ لى) دەپ خاتىرىلەنگەن بۇ خوتەن خانى ئۇيغۇر ئىدى.

ياغلاقارقالۇ دېگەن ئىسىمدا ئازراق تەلەپپۇز بۇزۇلۇشى بار. توغرىسى ياغلاقار ـ قالۇ بولۇشى كېرەك. چۈنكى، «ياغلاقار ــ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھاكىمىيەت ئۇستىدە توزغان، يەنى ــ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ئۇيغۇرلار ـ نىڭ ھۆكۈمران ئۇرۇقىنىڭ نامى. ئادەتتە تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دەل مۇشۇ ئۇرۇقتىن چىققان.» (نۇرۇللا مۇئمىن يۇل ـ غۇن: «غەربى يۇرت تارىخىمىزدىكى خاقانلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىلى نەشرى 148 ـ بەت) ئېنىق بولدىكى، خوتەن خانلىرى ئۆز ئۇرۇقىنىڭ نامىنى ئۆز ئىسمىنىڭ بېشىغا قوشۇپ ئاتىغان. زامانلارنىڭ ئۆ ـ تۈشى، يېزىقلارنىڭ كۆپ ئۆزگىرىشى، ئۇيغۇر بولمىغان قەلەم ساھىبلىرى ـ نىڭ ئۆز تىل ئادىتى بىلەن خاتىرىلىشى نەتىجىسىدە، ياغلاقار دېگەن سۆز ياغلاقال بولۇپ ئۆزگەرگەن. ھەر ھالدا بۇزۇلۇش بەكمۇ يەڭگىل بولۇپ، «ر» «ل»غا ئۆزگەرگەن. ياغلاقاردىن كېيىن كېلىندىغان سۆزلەرنى ئېنىقلاپ بىر ـ لىككە كەلتۈرۈشكە ئامال بولمىدى. قال ـ قال مۇ، قالۇ مۇ، خال ـ خال مۇ، مەن نوپۇزلۇق تارىخ كىتابلىرىدا ئېلىنغىنى بويىچە «قالۇ»نى ئالدىم.

خەنزۇ تارىخنامىلىرىدا يېزىلغان «لى» فامىلىسى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار بار. مەسىلەن، «لى» ئەمەس «ۋى»، «چىن» ئىدى، دېگەندەك. خوتەن خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ كەلگەن «ۋى» جەمەتىنىڭ ۋېسارا فامىلىسى بولسا، بۇددىچە (سانسكرىتچە) ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇ ئىـ سىملار، ھىندىستان، تىبەتلەردىن تېپىلغان مەنبەلەردىلا ئۇچرايدۇ.

جاكال خال ـ خال بولسا تەرجىمە ۋە تەلەپپۇزدا بۇزۇلغان ئىسىم، ئۇ ياغلاقار سۆزىنىڭ بۇزۇلغان ۋارىيانتى بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

خال ـ خال ماچىن ــ قەدىمدە خوتەن «ماچىن» دەپ ئاتالغان. «شەرقىي شيالار بىلەن ھىندىلار ئارىسىدىكى زېمىن سانسكرت تىلىدا «چىن» دەپ ئاتـ لىدۇ. سىتەيىن «قەدىمقى خوتەن» نامىلىق كىتابىدا: خوتەننى ماچىن دەپ تىلغا ئا ـ لىدۇ. ما ــ ماھاماغا ئاتالغۇلىرى قەدىمكى ئارىيان تىلىدا چوڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. بىز مەنبە قىلغان تەزكىرىلەردە خوتەن شەھىرى پۈتۈنلەي «چىن ماچىن» دەپ ئېلىنغان. بۇ بىزچە «چوڭ شەھەر، چوڭ قەلئە، چوڭ يۇرت ـ زې ـ مىن، دېگەن مەنىلەرگە ئىگە ئاتالغۇ بولۇشى مۇمكىن»... «چىن ۋە ماچىن ئىبارە ـ لىرى ئەڭ قەدىمكى ئارىيانلاردا ۋە بۇددىزم دەستۇرلىرىدا، ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ۋە ساياھەتنامىلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان.» (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «چىن ۋە ماچىن ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى «شىنجاڭ مائارىپى

www.uyghurkitap.com

گېزىتى» 1996 ـ يىلى 15 ـ مارت سانىدىن). شۇنداق مۇلاھىزە قىلىشقا بولىدۇ. قەدىمكى ئادەت بويىچە يۇرت نامى ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ ئاتىلىپ، مەسىلە، تەخەللۇس قىلىنغاندەك خال ـ خال ماچىن ئاتالمىسى ماچىنلىق خال ـ خال دېگەن مەنىدىكى ئىسىم بولۇشى مۇمكىن. قەدىمدىن ھازىرغىچە خانلار ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ نامىشېرىپىنىڭ خىلمۇ خىل ئاتىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. پەخرىي نامى، ھۆرمەت نامى، ۋەزىپە نامى، خۇشامەت نامى... دېگەندەك.

⑤ يۇرتخان: خوتەن خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، ئىككى قاش دەريا ئارىلىقىغا تەسىس قىلىنغان. قاچانلاردا شەھەر بولۇپ قۇرۇلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. تارىخىي ماتېرىياللاردا شەھەرنىڭ دائىرىسى توغرىسىدا كەمتۈك مەلۇماتلار ساقلىنىپ قالغان. ھازىرقى باغچى بازىرىنىڭ ئەللامە كەنتىدىن باشلاپ، توساللا، لايقا، بۇزاق يېزىلىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى، جەنۇبىي تەرىپى قاراقاش دەريا بويىدىكى ئۇجات دېگەن جايغىچە سۇزۇلىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ھازىر يۇرتخان، ناغارىخانا، ھالالباغ قاتارلىق جايلاردىن شەھەر خارابە ئىزلىرى يەر ئاستى ۋە ئۈستىدە ساقلىنىپ قالغان، كۆپلىگەن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى تېپىلغان. ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ 11 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى خوتەن ناھىيە باغچى بازىرى تەۋەسىدىكى كەنتنىڭ نامى «يوتقان» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يۇرتخان دېگەن ئىسىمنىڭ تەلەپپۇزىدىكى بۇزۇلۇشى بولۇپ، ئەسلىي نام ــ يۇرتخان (خان تۇرۇشلۇق يۇرت دېگەن مەنىدە). بۇ يەرنىڭ يەنە بىر مۇنچە نامىلىرى بار. مەسىلەن: خەلچە. «شاھنامە»دە «شەھىرى خەلچ» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھازىرمۇ بۇ يەرنى كىشىلەر سەل بۇزۇپ «خەلىچە» دەپ ئاتايدۇ. ئەللامە بۇ نام ئەلنام دەپ بۇزۇلغان. بۇ ئىسىم بۇ يەردە 13 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئالىم ئەللامە ئالاھىددىن مۇھەممەد خوتەنىنىڭ ئىلمىي نامى بىلەن «ئەللامە» دەپ ئاتالغان. ئالىمنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ ئەللامە (دوكتور، قامۇسۇل ئالىم) دەپ ئاتىلىشى، خوتەنلىكلەر ئالىمنى خاتىرىلەش ئۈچۈن كېيىن قويغان ئىسىم بولۇپ، تا ھازىرغىچە ئۆچۈپ كەتمەي يەر نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كېلىنمەكتە.

ئەسكەنت ــ بۇ تۈركچە ئاتالغۇ بولۇپ، قەدىمىي شەھەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھېلىھەم يەرلىك ئاھالىلەر «مەن ئەسكەنتتىن» دەپ قوللىنىپ كەلمەكتە. يۇقىرىقى يەر نامىلىرىنىڭ قايسىبىرى ئاتالسا، كىشىلەر ئۇنى بىر ئورۇننىڭ بىر نەچچە نامى دەپ چۈشىنىدۇ. بۇ ئاتالمىلار ھازىرمۇ ئىستېمالدىن قالغىنى يوق.

يۇرتخان شەھىرى ــ نايمانلاردىن كۆچلۈك، كېيىنچە سەئىدىيەلەردىن مىرزا ئابابەكرى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان. 16 ـ ئەسىردە خارابلىشىپ، خو-

تەننىڭ مەركىزىي شەھىرى ھازىرقى ئىلچىگە يۆتكەلگەن. تارىختا يۇرتخاندا نا-ھايىتى كۆپ قان تۆكۈلۈشلەر بولغاچقا، يەرلىك ئاھالە يۇرتخان شەھىرىنىڭ نا-مىنى «يۇرتقان»، «يۇرت قان» (قانغا بويالغان يۇرت، شەھەر) دەپمۇ ئاتىغان. زامانلاردىن بېرى يۇرتخان، يۇرت قان دېگەن سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىپ «يوتقان» بولۇپ قېلىشى، يەنى «ر» تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، خوتەنلىكلەرنىڭ تىل - تەلەپپۇز ئادىتىگە ئويغۇن كېلىدۇ. شۇڭا، توغرىسى يۇرتخان بولۇشى كېرەكتۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1) ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىلى 1 - نەشرى.

2) ئابدۇللا سۇلايمان (تۈزگەن): «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» 13 - قىسمى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 1 - نەشرى.

3) ۋى لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2000 - يىلى 1 - نەشرى.

4) شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» شىن-جاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىلى 1 - نەشرى (ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلغان نۇسخا).

5) «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - كىتاب، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادې-مىيەسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىلى 1 - نەشرى.

6) يۇي تيەنخىڭ (ياپونىيە) تۈزگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 - يىلى 1 - نەشرى.

7) مولا ھاجى: «بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى 1 - نەشرى.

8) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن: «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى 1 - نەشرى.

9) نۇرۇللا مۆمىن يۇلغۇن: «غەربىي يۇرت تارىخىمىزدىكى خاقانلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 - يىلى 1 - نەشرى.

10) يۇ.س.خۇدياكوف: «مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەنلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى ۋە ئۇرۇش سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىلى 1 - نەشرى.

11) ھاجى نۇر ھاجى، چېن گۇاڭ تۈزگەن: «شىنجاڭ ئىسلام تارىخى» مىللەتلەر نەش-رىياتى 1995 - يىلى 1 - نەشرى.

12) مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى 2 - نەشرى.

13) خەلق ئىچىدە ساقلانغان تۇرلۇك تەزكىرىلەر ۋە باشقا ماتېرىياللار.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

«چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىسىنىڭ جۇغرابىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى

چىن ۋە ماچىن ئىبارىسىنى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئەلشىر نەۋائىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل شەرق تارىخى ۋە شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا تولىمۇ كەڭ ئۇچرىتىمىز. چىن ۋە ماچىن ئىبارىلىرى ئەڭ قەدىمكى ئارىيانلاردا ۋە بۇددىزم دەستۇرلىرىدا، ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ۋە سىياھەتنامىلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان، چىن ۋە ماچىن ئىبارىسى توغرىسىدا يېقىنقى زامان ئالىملىرىدا ئوخشىمىغان بىر قانچە خىل قاراش ـــ مۇھىمى ئىككى خىل قاراش ساقلانغان.

بىرىنچى خىل قاراش: چىن ۋە ماچىن سۆزى چەت ئەللىكلەرنىڭ «چاينا» (CHINA) دېگەن سۆزى بولۇپ، توغرىدىن توغرا ۋە پۈتۈن مەجھۇملۇك تەرجىمىسى «جۇڭگو» دېگەندىن ئىبارەت. بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى چىن شىخۇاڭنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن كېيىنكى چىن سۇلالىسىنىڭ نامىنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ، دېگەن كۆز قاراش. بۇ كۆز قاراشتا «چاينا» سۆزىنىڭ ھازىرقى تەرجىمىسى «جۇڭگو» دېگەن ھەقىقەت بىلەن چىن سۇلالىسى ۋە چىن، ماچىن سۆزلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېلىش ئەھۋالى كۆرۈلگەن.

ئىككىنچى خىل قاراش: «چاينا» ئىبارىسى چىن شىخۇاڭ بىلەن ئەمەس، بەلكى چىڭ (مانجۇ) سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەم ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە ۋە بۇيۇك بىرىتانىيەنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى رايون ھىندىچىنى ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان

سودا مۇناسىۋەتلىرى ۆە كېلىشىملەر بىلەن باغلانغان ھالدا خەلقئارا دۇنياغا كىرىپ كەلدى دېگەن قاراش. B.leufer ئۆزىنىڭ «چاينا ئا-تالغۇسى ھەققىدىكى تەكشۈرۈش» ناملىق ماقالىسىدە تۇنجى قېتىم بۇ ئاتالغۇنى چىن شىخۇاڭ بىلەن بىرلەشتۇرۇپ ئىزاھلاشقا ئېتىراز بىلدۇرگەن. فىرانسىيەلىك شەرقشۇناس پېللىئوت «چىنا ئىبارىسى-نىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ماقالىسىدىمۇ چىن، تاۋغاچ، خىتاي ئىبارىلىرىنىڭ مەنبەلىرى ھەققىدە توختالدى.

مېنىڭچە، ھازىرقى ئىنگلىز تەلەپپۇزىدىكى «چاينا» ئىبارىسى يې-قىنقى زامان تارىخىدىكى جۇڭگونى ئىپادىلەيدىغان ئىبارە بولۇپ، ئۇ مانجۇلار قۇرغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ نامى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ھەر قايسى دۆلەتلەر ياكى سۇلالىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ۆە بىر دەۋر ئىچىدە قوللىنىلغان نامى بولۇپ، پۈتۈن جۇڭگو ئىزچىل يوسۇندا بىر سۇلالە نامىدا ئاتالغان ئەمەس! بىز چىن (真)، جىن (晋) ، چىن (秦) ، جىن (金) ۆە چىڭ (清) ئاتالمىلىرىنى، چاينا ئىبارىسىنى، «چىن» ۆە « ماچىن » ئۇ-قۇملىرىنى تارىخىي يوسۇندا پەرقلەندۇرۇپ تەتقىق قىلىشىمىز كې-رەك. بىز ئالدى بىلەن «چىن» ۆە «ماچىن» ئاتالغۇسى ھەققىدىكى بىر قىسىم ھۇججەتلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى.

ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھىندى دەريا‌سىنىڭ باشلىنىش قىسمىدىكى بەش ئېقىم (پەنجئاب) ئىچىدە «چىنئاب» دېگەن دەريا بولۇپ، بۇ چىندىن ئېقىپ چىققان دەريا دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ياپونىيەلىك تارىخچى يۈيجى لياۋتى «غەربىي دىيارىدا بۇددا دىنى» نا-ملىق كىتابىنىڭ 313 ـ بېتىدە (خەنزۇچە نەشرى) «پامىر تېغىنىڭ غەربىدە چىنئاب (CHenab) ۆە چىلام (jhelam) دېگەن ئىككى دەريا بولغان» دەپ يازغان. بۇ ئىككى دەريا لاۋي، بىئاس، ساتلېر دەريالە-رى بىلەن قوشۇلۇپ بەش دەريا ـــ پەنجئاب ۋادىسىنى ھاسىل قىل-غان. بۇ دەريالار ھىندى دەريا‌سىنى تەشكىل قىلىدۇ.

S.leri نىڭ كۆرسىتىشىچە ھىندىلار «چىن» دېگەن ئاتالغۇنى پا-مىر (قارلىقتاغ) ئەتراپىدىكى قەبىلىلەرگە قارىتىپ ئىشلەتكەن. فېڭ چىڭجۇن ئەپەندى «غەربىي يۈرت ۆە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ -

جۇغراپىيەسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى» ناملىق كىتاب‌نىڭ 99 ــ بېتىدە «شەرقىي شيالار بىلەن ھىندىلار ئارىسىدىكى زېمىن سانسكرىت تىلىدا ‹چى› دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان.

ھىندىستاننىڭ «مانۇ قانۇنى»، «ماخاپخاراتا»، «قەدىمكى ھادىسىلار» قاتارلىق قانۇنشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات دەستۇرلىرىدا «چىن» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان. «قەدىمكى ھادىسىلەر» ناملىق رىۋايەت كىتابىدا «مانۇنىڭ توققۇز ئوغلى ۋە بىر قىزى بولۇپ، بۇ قىز ئاي ئىرۇنىڭ ئوغلى بۇدۇ بىلەن نىكاھلىق بولىدۇ. ئۇلاردىن بولغۇسى ‹ئاي خان› تۇغۇلىدۇ. مانۇنىڭ ‹شېكەر خان› دېگەن ئوغلى مانۇنىڭ ياردەمىدە‹چىن› يېرىنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلەپ ‹ئايتو›نى قەلئەسىنى سالىدۇ. بۇ ‹ئايتۇ› ئايخانلىقنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ» (ئا. ئوسىپوفنىڭ «10 ــ ئەسىرگىچە ھىندىستان تارىخىنىڭ ئوچېركى» خەنزۇچە نەشرىگە قارالسۇن)، دېيىلگەن.

ئەنگلىيەلىك ستەيىن ئۆزىنىڭ «serindiya» ناملىق كىتابىدا (بۇ كىتاب خەنزۇچىغا ‹西域›غەربىي يۇرت دەپ تەرجىمە قىلىنغان)، پىك چىكجۇن ئەپەندى «لولان ۋە پىشامشان مەسىلىسى» نامىلىق ماقالىسىدە لوپچىن (chin ــ Nop) ئىبارىسىنى تىلغا ئالغان. ئۇلارنىڭ پەرىزىچە لوپ ــ كونا لولان شەھىرىنىڭ لوپنور كۆلى ساھىلىدىلىغىنى، چىن سۆزى بولسا شەھەر ــ قەلئە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز قەدىمكى مىنوسىنسىك ژادىسىدىكى تۇران، تۇران چىن ۋە قارا شەھەرنىڭ ئارا چىن دېگەن نامى بىلەن بىرلەشتۇرۇلسە كىشىنى تېخىمۇ ئىزدىنىشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ.

ستەيىن «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابىدا خوتەننى «ماچىن» دەپ تىلغا ئالىدۇ (ھازىرمۇ خوتەندە «چىن ماچىن شەھىرى» دەپ ئاتىلىدىغان خارابە بار). ما ــ ماھا ــ ماغا ئاتالغۇلىرى قەدىمكى ئاردىيان ھەتتا ياۋچىلار تىلىدا چوڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر راھىب تاڭ شۈەنزاڭ: «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە قىلغان سىياھەت» ناملىق كىتابىدا «خوتەن پادىشاھلىرىنىڭ پېشۋاسى شەرقىي تۈرك شاھزادىسى (东土帝子) بولۇپ، ئۇ ھىندىستانلىق پادىشاھ ئاسۇكا بىلەن زامانداش ئىدى»، دەپ يازغان.

خۇننى (Hunin)«ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار» ناملىق ئەسىرىنىڭ 12 ـ بېتىدە بۇ شەرقىي تۈرك شاھزادىسى «شەرقىي تۈرك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئىدى» دەپ ئىزاھلىغان.

قەدىمىي مەشھۇر كىتاب « ئاۋىستا» دا «چىن» ئىبارىسى ئىپادىلەنگەنلىكى مەلۇم. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا قەيت قىلىنىشىچە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرلەرگە ئائىت مۇسا پەيغەمبەرنىڭ يەھۇدىيزم دەستۇرى «تەۋرات» تا چىن ــ «گوك»، ماچىن ــ «ماگوك» ئىبارىسى بىلەن ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، چىن ــ ياپەسنىڭ نەۋرىسى دېيىلگەن. مىرخەند «رەۋزەتۇسسافا» ناملىق ئەسىرىدە، موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ئەمنىيە» ناملىق ئەسىردە تۈرك ــ ياپەسنىڭ ئوغلى، نوھنىڭ نەۋرىسى، چىن ۋە ماچىن بولسا تۈركنىڭ ئوغۇللىرى دەپ بايان قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىيمۇ تۈركلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەس ۋە ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 ـ توم 37 ـ بەت)، دەپ كۆرسەتكەن.

فېلىك چىكىجۇن ئەپەندى «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ ـ جۇغراپىيەسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى» ناملىق كىتابىدا قەشقەر ھەقىقىدە: «قەشقەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتىكى بىر دۆلەت ئىدى. چىن سۆزىنىڭ مەپھۇمى مۇشۇ دۆلەتنى كۆرسەتسە كېرەك. ئۇنىڭ چېگرا سى كوشان بىلەن تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن. مۇنداق دۆلەت پەقەت قەشقەر بولۇشى ئەقىلگە مۇۋاپىق» دەپ يازغان. لۇي جىن ئەپەندى «بۇددىزم مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەلىرى» نامىلىق مەشھۇر ئەسىردە: «كوشان خاقانلىرىدىن بولغان كانسىكى چىنەنلىك (真檀) ئىدى» دېگەن يەكۇننى چىقارغان.

رىم ئىمپېرىيەسى زامانىدىكى ئەسەرلەردىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى رىم شائىرى گوراس (Horase) نىڭ داستانىدا، مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە يا شىغان رىم شائىرى پلىنو (Pliny)نىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق ئەسىرى بىلەن پىنولومى «Ptolomes» نىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا، چىن ئېلى ــ يىپەك مەملىكىتى ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيالىقلاردىن بولغان سۇلې (قەشقەر) بىلەن ئالاقىسىز دەپ قارىغىلى بولمايدۇ.

مايدۇ، دېگەن (يۇقىرىقى كىتاب 99 ـ بەت). پىتلومىنىڭ ئەسىرىگە مەنبە بولغان مارىنوسنىڭ (Marunus) سايالىرىدا چىن (ceni) ۋە يىپەك مەملىكىتى (seres) دېگەن ئىبارىلەر تولىمۇ روشەن تىلغا ئېلىنغان.

مىلادىيە 3 ـ ئەسىردە ياشىغان ئەبۇدەلىق ئىسىملىك سايالىرىدا «بۇخارادىن چىنگىچە» كەلگەنلىكىنى يازغان. سامانىيلار سۇلالىسى شاھى سۇلتان ناسىر بىننى ئەخمەت ۋاقتىدىكى ئابدۇللا ھىسسار بىننى ئەل مەھەلىل ئۆزىنىڭ «سايالىرى» ھەتنامە» سىدە چىنگە بارغانلىقىنى يازغان. مەلۇمكى ئابدۇللا ھىسار بىننى ئەل مەھەلىنى سامانىيلار شاھى سۇلتان ناسىر بىننى ئەخمەت قەشقەردىكى قاراخانىيلار ھۆزۇرىغا 943 ـ يىلى نىكاھلىشىش ئەلچىلىرى قاتارىدا ئەۋەتكەن ئىدى.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» دا «چىن» ۋە «ماچىن» غا مۇناسىۋەتلىك بايانلار 38 يەردە ئۇچرايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي كىتابىنىڭ 1 ـ تۇم 38 ـ بېتىدە «خىتاي ـــ چىن دېمەكتۇر»، «تاۋغاچ ـــ ماچىن دېمەكتۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنداقلا «خىتاي» ۋە «تاۋغاچ» قەبىلىلىرىنى تۇركلەرنىڭ بىر بۆلىكى دەپ ئىزاھلايدۇ. مەھمۇت كاشغەرىي 1 ـ تۇم 592 ـ بەتتە «تاۋغاچ» ئىبارىسىگە ئۇچ تۇرلۇك ئىزاھات بەرگەن.

① تاۋغاچ ـــ «ماچىن» ئېلىنىڭ نامى، ② تاۋغاچ ـــ تۇركلەرنىڭ بىر بۆلۈكى، ③ تاۋغاچ ـــ بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە دېگەن مەنىدە.

ئورخۇن ئابىدىلىرى بىلەن كۆكتۇرك خانلىقى زامانىدا توقباتلار تاۋغاچ، تاڭلار تاڭجازى، كىدانلار خىتاي دېيىلگەن. بۇ مىللەتلەر شۇ دەۋردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مىللەتلەر ئىدى.

مەھمۇد كاشغەرىي «چىن» نى ئۇچكە بۆلگەن. يەنى يۇقىرى چىن ـــ تاۋغاچ، ئوتتۇرا چىن خىتاي، تۆۋەن چىن قەشقەر. (1 ـ تۇم 592 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرىي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللەتلەرنى «ئاردا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ ـ دېڭىزلار بولغىنى ئۈچۈن يەجۈج ۋە مەجۈجلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس» (1 ـ تۇم 39 ـ بەت)، دەپ كۆرسەتكەن. كىتابىغا كىرگۈزگەن خەرىتىدىمۇ بۇنى پەرقلەندۈرگەن. «تات تاۋغاچ» ئىبارىسىنى «بۇ ئۇيغۇر ۋە چىنلىق دېگەن بولىدۇ» (2 ـ تۇم 409 ـ بەت) دەپ كۆرسەتكەن. «چىگىل،

ياغما، توخسى، ئارغۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يۇقىرى چىنغا قەدەر جايلاشقان قەبىلىلەر» دېگەن بايانلارنى 2 ـ تومنىڭ 64 ـ ، 78 ـ ۋە 88 ـ بەت-لىرىدە تەكرار ـ تەكرار تىلغا ئالغان. 1 ـ توم 151 ـ بېتىدە «ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەر-نەين تۇرك خاقانى بىلەن پۇتۇم تۇزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن» دەپ يازغان بولسا، 3 ـ توم 567 ـ بەتتە «تۇركمەن» ئىبارىسىگە ئىزاھ بەرگەندە: «خاقان ‹شۇ› xuچىن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ، زۇلقەرنەين ئۇ-نىڭ كەينىگە چۈشىدۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەرنەينگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ، زۇلقەرنەينمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەرنەين ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ. بۇ توقۇنۇش ‹ئالتۇن قان› دېگەن يەردە بولغان ئىكەن. بۇ تاغ ھازىرقى كۇندە ‹ئالتۇنخان› دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەرنەين ئەنە شۇ يەردە خا-قان بىلەن سۆلىھ تۈزىدۇ» دەپ يازغان. دېمەك مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ئىككى بايانىدا «ئۇيغۇر ئېلى» بىلەن «چىن» نى يانداشتۇرۇپ تىلغا ئال-غانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بىز يەنە ئۇنىڭ تۈرك يېزىقى تۇغرىسىدا توختالغاندا «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەم-مە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۆلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن» (1 ـ توم 11 ـ بەت) دەپ يازغانلىقىنى كۆرۈپ «چىن» ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇمى ھەق-قىدە تېخىمۇ ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. 1 ـ توم 517 ـ بەتتىكى «كەرەم» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا «يۇقىرى ۋە تۆۋەن چىنلىقلار تىلىدا» دەپ قوشۇپ قويغانلىقى كىتابنىڭ ئۇچ يېرىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

سىتەيىن ئۆزىنىڭ خوتەن ـ لوپ ۋادىسىدىكى ئارخېئولوگىيە-لىك سایاھىتىدە مىلادىيەنىڭ بېشىدىكى كانگىيە يېزىقىدا يېزىلغان بىر ھۆججەتتە «چىنىستانى ئىلىك بىگ» (cynstan'cinastan) دېگەن ئىبارىنى ئۇچرىتقان. بۇ ئىبارە «چىنىستانى ئىلىك بىگ» (چاشتانى ئىلىك بەگ) داستانىنىڭ نامى بىلەن سېلىشتۇرغاندا قىزىقارلىق تېما كېلىپ چىقىدۇ ئەلۋەتتە، بۇ يەكۈن ئەمەس.

سىتەيىن «قەدىمكى خوتەن» نامىلىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە نەشرى 173 ـ بېتىدە سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى خوتەن خانلىرى ۋە

چاڭئەندە ياشىغان خوتەنلىكلەرنىڭ ئىسمى ئالدىغا قويغان ۋى چى (尉迟) ئىروگلىفىنىڭ تۇبۇتلۇكلەر «rijaya» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا ئاساسلىنىپ، ئەسلىي خوتەنلىكلەر «ۋې چىن» (weichin) دەپ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. ماھا ــ چوڭ دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەينى زاماندا رىم ـ دا چىڭ دەپ ئىشلىتىلەتتى. ھەم بۇ چىن ئىبارىلىرى ئوخشىمىغان پاراللېل ئىبارىلەر بولۇپ، خەنزۇ يېزىقىدا پەرقلەندۈرگىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا بۇ ۋې چى (ھازىر ۋېجىايا، ۋايسارا دەپ ئۆزگىرىپ ياسۇۋالغان ئىبارە تاكى خوتەننىڭ ئاخىرقى بۇددا پادىشاھىغىچە قوللىنىلغان. قاراخانىيلار ئۇنى «ماچىن» نامى بىلەن ئاتىدى. بۇ ۋې چى ئىبارىسىنىڭ «ماچىن» ئىبارىسى) ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ۋې چى شىڭ (尉迟胜) «غالىب غالىبى» مەنىسىدە ئەمەس «غالىب ماچىنى» مەنىسىدە بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە تاڭ سۇلالىسىغا زامان جەھەتتىن يېقىن تۇرىدىغان قاراخانىيلارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە خوتەندە «ۋې چى» سۆزى ئەمەس بەلكى «ماچىن» دېگەن ئىبارە قوللىنىلغانلىقى روشەن. ئې. بىر تىشىندىرنىڭ ئەرەب تارىخچىلىرىگە ئاساسلىنىپ يېزىشىچە، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان قەشقەر ـ خوتەن ئارىسىدىكى (1017 ـ يىلقى) ئۇرۇش چىن ـ ماچىن ئۇرۇشى دەپ ئاتالغان. ستەيىن فىرانسۇز ئالىمى گىرىنارد (M. Grenard) نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ شۇ چاغدىكى خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ پادىشاھىنى «Khal Kahalu of Machin ـ Jagal» ــ «ماچىن شاھى ياغلۇ قالقالۇ» دەپ يازغان. بۇ خەلق ئىچىدە «قالقالۇ ماچىن » دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەل «ۋېجايا»، «ۋېجايا»، «ۋايسارا» دا خاتا قوللىنىلۇاتقان ماچىندۇر.

ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدا «چىن»، «ماچىن» ئىبارىلىرى كۆپ ئىستېمال قىلىندى. بۇ لۇتفى، سەككاكى، نەۋايى قاتارلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كىلاسسىك شائىرلار تەرىپىدىنلا ئەمەس، ھەتتا ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى، فۇزۇلى ھەتتا «يولۋاس تېرىسىنى يېپىنغان باتۇر» داستانىنىڭ ئاپتورى گىروزىن شائىرى رۇستاۋېلى شۇ تانىڭ ئەسەرلىرىدە تۇران نامى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. لۇتفى «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا «چىن» ۋە «ماچىن» ئارىسىدىكى قېرىنداشلار ئۇرۇشىدىن پەرياد چېكىپ مۇنداق مىسرالارنى يازغان:

«نى يالغۇز چىنغۇ ماچىن تەڭسۇقمىدىن،
كى بارچە دۇنيانىڭ تەڭسۇقلىقىدىن.»

19 ـ ئەسىردە ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان تالانتلىق شائىر مۇللا بىلال بىننى مۇللا يۈسۈپ تارىخىي داستانى «غازات دەر مۇلكى چىن» (مەنىسى «چىن يېرىدىكى مۇقەددەس ئۇرۇش») دە ئىلى ۋادىسى «مۇلكى چىن» دەپ ئاتالغان. بۇ ئەنئەنىۋى ئىزچىللىق تەبىئىي شەكىللەنگەن بولۇپ بىزدە ھەيرانلىق قوزغىمايدۇ. ھەتتا، مەشھۇر داستان «چىن تۆمۈر باتۇر» مۇ «ئەمىر گور ئوغلى» غا ئوخشاش يەر ـ جاي بىلەن باغلىنىپ كەلگەن خاراكتېرلىق ئىسىم بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن مۇنداق مۇھاكىمىگە كېلىش مۇمكىن: ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مەركىزىي ئاسىياغا يېتىپ كىرگەندە «چىن» قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، ئەمما ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تەشەببۇسكارلىقى تۈپەيلى سۇلھى بىلەن ئاخىرلاشقان. بۇ «چىن» قەبىلىلىرى، ئەفراسىياپنىڭ «تۇران» قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى.

«چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىلىرى قەدىمكى «غەربىي دىيار شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرى» گە باغلىنىشلىق ئاتالغۇ بولۇپ، تولىمۇ قەدىمدىن مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئاتالغۇ بىلەن چىن شىخۇاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن چىن ئىبارىسىنى ئاڭلاشتۇرۇۋېتىشكە ئاساس يوق. چۈنكى بۇ ئاتالما چىن سۇلالىسى زامانىسىدىن تولىمۇ قەدىمىي بولغان دەستۇرلاردا تىلغا ئېلىنغان. روشەنكى ئاغدۇرۇلغان ۋە ئەينى زامان سىياسىي مۇھىتىدا نامىنى نىشانە قىلغىلى بولمايدىغان چىن سۇلالىسىنىڭ نامى «چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىلىرىگە ئاساس بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە جوۋ سۇلالىسى زامانىدىلا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى چۈنچىيۇ دەۋرىدىلا شىمالىي مىللەتلەر «人真» (چىنلار) دېيىلگەن. چىن سۇلالىسىغىچە سىلىنغان سەددىچىن تېخىنۇي ۋادىسىغا يەتمەي ئاخىرلاشقان بولۇپ، سېپىل سىرتى «چىن» دەپ ئاتالغان. بۇ، ئومۇمەن مەركىزىي ئاسىيا چىن، خوتەن دىيارى ئۇلۇغ چىن ـ ماچىن دېيىلىدىغانلىقىنى، «ئوتتۇرا چىن» ئىبارىسى «ماچىن» ئىبارىسىدىن كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(«شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» 1996 ـ يىلى 15 ـ مارت سانىدىن ئېلىندى)

ئابدۇخالىق مەتتۇرسۇن

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى كېرىيە

غەربىي خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ تاڭ سەھىپىلىرىدە ئىسمى تىلغا ئېلىنغان «يىپەك يولى»نىڭ غەربىي جەنۇبى لىنىيەسىدىكى بوستانلىقلار تاريخىدا خەن سۇلالىسىنىڭ، ھۇنلارنىڭ، تىبەتلەرنىڭ، كۆك تۈركلەرنىڭ، ئىفتالىتلارنىڭ، كوشانلارنىڭ، تۇيغۇنلارنىڭ ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي تەسىرلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. شۇڭلاشقىمۇ جۇشىشىڭ، سۇڭ يۈەن، فاشىيەن، خۇيشىڭ، شۈەنزاڭ، ئابدۇللا مىسئار، ماركاپولو... قاتارلىق مىسسىيونېرلار ۋە سەيياھلار قەلەملىرىدە بۇ جايلار، بىردە ئالەمشۇمۇل ماددىي مەدەنىيەتلەر جەمغىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنسا، بىردە قۇم ــ بورانلار ھۇشقۇيۇپ تۇرغان، ئادەملەر تەرەپ ــ تەرەپلەرگە چېچىلىپ كەتكەن، بۇلاڭ ــ تالاڭ ئەۋج ئالغان ھالەتتە تەسۋىرلەندى. مەيلى قانداق ئىسىسىق ــ سوغۇقلارنى باشتىن كەچۈرمىسۇن بۇ ماكاندىكى ھاياتلىق، خۇددى «يىپەك يولى»دىكى تۆگە كولدۇرمىسىنىڭ ساداسىدەك بۇ يەردىن ئۇزۇلمىدى. ئەمما تۆگە كولدۇرما ساداسى بىلەن بۇ يەردىكى ھاياتلىق ئوڭ تاناسىپ بولدى. كولدۇرما ساداسى بەكرەك ياڭرىغان ۋاقىتتا بۇ يەردىكى ھاياتلىقمۇ خۇددى داپ ساداسى كۈچەيگەندە ئۇسسۇل رىتمى تېزلەشكەندەك تېزلەشتى. كولدۇرما ساداسى پەسەيگەن ۋاقىتلاردا ئاۋات رەستىلەرنى قۇم باستى، روھنى دات باستى، تەپەككۇر گاللاشتى. بۇ كولدۇرما ساداسى يەنە بىر ۋاقىتتا كىشىلەرنى ئويغاتتى. ئۇلارغا تاشقى مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنى ئېلىپ كەلدى. تاشقى دۇنيانى تونۇتتى.

10 ــ ئەسىردىكى ئىسلام دىنىنى تارقىتىش مەقسەت قىلىنغان

قان تۆكۈلۈشلەر، نايمان خانى كۈچلۈكنىڭ زۇلمى، قايدۇ، دۇۋا تو-پىلىكىدىكى بۇلاڭچىلىق، چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تالـ-شىش كۈرەشلىرى، مىرزا ئابابەكرى زامانىسىدىكى زۇلۇم ـ ستەمـ-لەر بۇ جايىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىۋەتتى. ئىگىلىك خارابلاشتى، ئەل ـ يۇرت ئېغىر كىرىزىسقا پاتتى. دەۋرەپ تۇرغان قۇم بارخانلىرى پەرۋىشسىز قالغان نۇرغۇنلىغان بىنەم تۇپراقنى يۇ-تۇپ كەتتى. ئەل ـ يۇرت تىنچ ـ ئاسايىشلىققا زارىقتى. شۇنداق قـ-لىپ تارىخنىڭ بۇ ئېغىر چاقى ھارغىن قەدەملەر بىلەن 16 ـ ئە-سىرگە يېتىپ كەلگەندە يەركەن سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلۇپ، تارىم ۋادىسى تارىخىنىڭ يەنە بىر سەھىپىسى ئېچىلدى.

يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنى ئۇيغۇرلاشقان چاغاتاي ئەۋلادلىرى قۇرغان ئەڭ ئاخىرقى بىر خانلىق بولۇپ، بۇ ماقالىدە ئاشۇ دەۋرد-دىكى كېرىيە ئەھۋالادلىرىدىن قىسقىچە ئۇچۇر بېرىلىدۇ.

يەركەن سەئىدىيە خانلىقى خوتەن، قەشقەر، يەركەنلەردە 48 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 1514 ـ يىلى سۇلتان سەئىدخاننىڭ باشچىلىقىدا يەركەننى مەركەز قىلىپ قۇ-رۇلدى. يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى خانلىرىدىن بولغان سۇلتان سەئىدخان، ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇكېرىم-خانلار مىرزا ئابابەكرى زامانىسىدا ۋەيران بولغان ئىگىلىكىنى ئەسلـ-گە كەلتۈرۈش، بوز يەر ئېچىش، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىپ، سۇغىرىش ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، غەللە ـ پاراقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئاۋام خەلقنىڭ ئۆز تۇرمۇشىنى ئەسلىگە كەلتۈ-رۈشكە شارائىت يارىتىپ بېرىش، مەكتەپ ـ مەدرىسەلەرنى ئېچىپ ئە-لىم ـ مەرىپەتنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق بىر قاتار ئىجتىمائىي ئىشلار-نى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، خانلىق تەۋەلىكىدىكى ئاۋام خەلقنى تىنچ، مۇ-قىم بولغان ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شارائىتى بىلەن تەمىن ئەتتى.

ئەينى دەۋردىكى يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەۋەلىك چېگرا سى شەرقتە قۇرۇم تاغلىرىنى بويلاپ شاجۇ (بۈگۈنكى دۇنخۇاڭ يەنى «دەشت-ئاتا»)غا قەدەر، شىمالدا ئالتاي، غەربتە كەشمىر، بەدەخشان، ئىسسىق كۆل ۋادىلىرىغىچە، جەنۇبتا شىزاڭ (تىبەت) غىچە ئىدى. سەئىدىيە

خانلىقىغا كېلىدىغان ئىچكى خەۋپ ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى ۋە ئەھلىي تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئۆزئارا مەزھەپ كۈرەشلىرى بولسا، تاشقى جەھەتتىن شىمالدىكى قالماق نامى بىلەن ئاتالغان ئويرات قەبىلە ئىتتىپاقى يەنى جۇڭغارلار، غەربتە قىرغىزلار ۋە چەرچەن، چاقىلىق، لوپنۇردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بىر قىسىم سېرىق ئۇيغۇرلار ۋە چالىش، يۇلتۇز ۋاھىلىرىنى ماكان تۇتقان خوشۇت ۋە خۇيت قالماقلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن كېلەتتى. شۇڭلاشقا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى سۇلتانلىرى ئالدى بىلەن يارىش (جۇڭغار) ئويمانلىقىدىكى ئويرات قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىگە قوشۇن تارتىپ ئۇلارنى تىز پۈكتۈرگەندىن كېيىن يەتتىسۇ ۋادىسى، دەشتى قىپچاق دالاسىدىكى قازاق خانلىقىنى ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەرقىي بوستانلىق چېگرىراسى بولغان كېرىيەنى خانلىقىنىڭ شەرقتىكى ئاساسلىق مۇداپىئە قورغىنى قىلىپ، تىبەت (شىزاڭ) غا جازا يۈرۈش قىلدى.

يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى ئىچىدە كېرىيە ئىككىنچى تۈركۈمدىكى ھاكىمبەگلىك بولۇپ، ئۇ خانلىققا بىۋاستە قارىغان رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. كېرىيەگە سەئىدىيە خانلىقى تەرىپىدىن بىۋاستە ھاكىمبەگ ۋە ئاتا بەگ قاتارلىقلار تەينىلەنگەن. مىرزا مەھمۇت جۇراس تەرىپىدىن يېزىلىپ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن «يەركەن سەئىدىيە خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار» نامى بىلەن نەشر قىلىنغان كىتابقا، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدىكى خانلار تەرىپىدىن كېرىيەگە ئەۋەتىلگەن ھاكىمبەگلەر ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدە كىرگۈزۈلگەنلىكىمۇ بۇنىڭ دەلىلىدۇر. كېرىيەنىڭ بىۋاستە قاراشلىق ھاكىمبەگلىك بولۇشىنى مۇنداق بىر قانچە تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، كېرىيە تارىم بوستانلىقىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىق ئاھالە رايونى بولۇپ، شەرقىي تەرەپتىن كېلىدىغان خەۋپ ـ خەتەردىن تارتىپ، خەير ـ ئېھسانغىچە كېرىيەدىن ئىبارەت چوڭ بوستانلىقنىڭ، خانلىقنىڭ بىخەتەرلىكى بىلەن مۇناسىۋىتى زىچ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەئىـ

ىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان سۇلتان سەئىدخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان 19 يىلدا كۆپ قېتىم تىبەتكە ئەسكەر تارتىش، سېرىق ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىش مۇناسىۋىتى بىلەن شەرقىي تەرەپ ئۇرۇش رايونى ئاچقان بولۇپ، ئالدىنقى سەپكە يېقىن بولغان ئارقا تەرەپ تەمىنات رايونى كېرىيە، شۇ ۋاقىتتىن باشلاپلا شەرقىي قىسمىدىكى مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا ئىگە ئىدى.

ئىككىنچى، كېرىيەنىڭ شەرقىدىكى كىچىك بوستانلىقلار، شالاڭ ئاھالىلەر ھەمدە بىر قەدەر چوڭ بولغان قۇم ـ شېغىللىقلار ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلمىغان بىر قىسىم قاچقۇن ئاھالىنىڭ پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشى ئۇچۇن ياخشى جۇغراپىيەلىك ئورۇن ئىدى. كېرىيە ـ نىڭ چەرچەن، چاقىلىق بىلەن پارچە ـ پۇرات بوستانلىق ھەمدە چۆل ـ جەزىرىلەر بىلەن چېگرالىنىپ تۇرۇشمۇ چەرچەن، چاقىلىقنى ماكان تۇتقان سېرىق ئۇيغۇرلارغا قارشى قوشۇن تارتقان سەئىدخان ئۇچۇن ئۆز تەسەررۇپىدىكى كېرىيەنى يەنە بىر قېتىم ئىستراتېگىيەلىك قوغدىنىش ھەمدە ئىستراتېگىيەلىك ھۇجۇم بازىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا كېرىيەنىڭ شەرقىدىكى كىچىك بوستانلىقلار (بۇ ۋاقىتلاردا قەدىمىي نىيە قۇم ئاستىدا قالغىلى ئاللىقاچان مىڭ يىللار بولغان، ھازىرقى نىيە ناھىيەسىمۇ پەقەت ئاھالىلەر توپى شالاڭ جايلاشقان بوستانلىق ئىدى) ھەمىشە شەرقتىكى كۆچمەن قەبىلىلەر ـ نىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ توغرىسىدا خەلق ئارا ـ سىدا تۇرلۇك رىۋايەتلەر ھېلىھەم مەۋجۇت مەسىلەن: كېرىيەنىڭ 60 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئويتوغراق بوستانلىقىدىكى مويسىپىتلار ھاشىم پالۋان ئىسىملىك بىر باتۇر ئوۋچىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ ۋە مۇنداق رىۋايەت قىلىدۇ: «بۇنىڭدىن 400 يىل مۇقەددەم شەرق تەرەپتىن كەلگەن قالماقلار ئويتوغراقتا باستۇرۇپ كەپتۇ ھەمدە بۇ جايدىكى قېرى ـ چۇرى، ئاغرىق ـ سىلاق كىشىلەردىن باشقا ھەممىسىنى قۇل قىلىپ مال ـ چارۋىلىرى بىلەن قوشۇپ شەرققە قاراپ ئېلىپ مېڭىپتۇ، ئۇلار ئاھالىنى بۇلاپ كەتكەن ۋاقىتتا، ھاشىم پالۋان ئوۋغا چىقىپ كەتكەن ئىكەن. ئۇ قايتىپ كەلسە مەھەللە

www.uyghurkitap.com

ئىنتايىن ۋەيرانە تۇرغىدەك. قوۋۇم ـ قېرىنداشلار كۆرۈنمەسمىش، پەقەت قېرى ـ چۇرى، ئاغرىق ـ سىلاقلار ئىگىرىغىنىچە ۋايجانلاپ يا ـ تارمىش. بۇنىڭدىن ھەيران بولغان ھاشىم پالۋان نېمە ئىش بولغانلىر ـ قىنى بىر بوۋايدىن سوراپتۇ ھەمدە ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، ئوۋ قورالىنى قايتىدىن راسلاپ ئېتىنى چاپتۇرۇپ دۇشمەنلەر كەتكەن تە ـ رەپكە قاراپ ئۇچقاندەك يۇرۇپ كېتىپتۇ. پالۋان ئۇلارنىڭ كەينىدىن يېتىشۇۋلىپ مۇكۇپ يۇرۇپ قاراقچىلارنى بىر ـ بىرلەپ جەھەننەمگە يوللاپتۇ. بۇ جەريانداا ئۇلارنىڭ كاتتىبەشىنىمۇ ئۆلتۇرۇپتۇ. كاتتە ـ بەشىدىن ئايرىلغان بۇلاڭچى قەبىلە كىشىلىرى ئولجىلىرىغىمۇ قا ـ رىماي تەرەپ ـ تەرەپكە تىكىۋېتىپتۇ. ھاشىم پالۋان بۇلانغان ئاھالە ـ نى باشلاپ يۇرتقا قايتىپتۇ ۋە ئەل ـ يۇرتنى ئەمىلىكىكە ئېرىشتۇ ـ رۇپتۇ.» بۇ رىۋايەتتىن مەلۇمكى،كېرىيەنىڭ شەرقىدىكى پارچە بوسـ تانلىقلاردا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدا مال ـ دۇنيا كۆز ـ لىگەن بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى، قالايمىقانچىلىق دېگۈدەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. بۇ قالايمىقانچىلىق ۋە پاراكەندىچىلىكلەر ئەلۋەتتە سەئىدىيە خانلىقىنى ياخشى بولغان بىر تەرەپ قىلىش تەدبىرىگە تە ـ قەززا قىلىپ، پاراكەندىچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا مۇشۇ رايوندىكى چوڭ بوستانلىق ئاھالە رايونى بولغان كېرىيەنى ئىستراتېگىيە بازد ـ سى قىلغان.

ئۇچىنچى، كېرىيە قەدىمدىن تارتىپ بىر قەدەر چوڭ بازار ئىدى. سىماچىيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە، ئۇزۇنتات نامى قەلەمگە ئېلىنغان ھەمدە شۇ ۋاقىتلاردا تۇتۇن سانى، ئەسكىرىي سانى، نوپۇسى قاتارلىقلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن جەنۇبىي يىپەك يولىدىكى ئۇ ـ دۇندىنمۇ قۇدرەتلىك بىر ئەل سۇپىتىدە بايان قىلىنغان. گەرچە بۇ قۇدرەتلىك ئەل مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە تەدرىجىي كۇچەيگەن ئۇدۇنگە قارام بولغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇدۇن تەۋەلىكىدىكى مەدەنىيەت ۋە ئىق ـ تىسادىي مەركەزلىك ئورنىنى ساقلاپ قالغان ۋە يېقىنقى زامانلارغىچە يۇرۇقچاش دەريالسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن تارتىپ تاكى چەرچەن، چاقىلىققىچە بولغان بىيابان زېمىنلارنى ئۆزىگە مەمۇرىي تېررىتورىيە قىلىپ كەلگەن. تارىختا كېرىيە يەنە «يىپەك يولى»نىڭ جەنۇبىي بۆلـ ـ

كىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئۆتەڭلەرنىڭ بىرى بولۇپلا قالماي، جەنۇبىي «يىپەك يولى» بىلەن كېرىيە - شايار يولىنى تۇتاشتۇرغۇچى تۈگۈن سۇپىتىدە سودا - سېتىق، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتە تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، تارىم ۋادىسىدىكى بۇلۇنمە ھاكىمىيەتلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن.

تۆتىنچى، ھەر قايسى خانلىقلار تەرىپىدىن قالغان ئەنئەنە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن: ئۇدۇن ۋايىساراخان دەۋرىدە ئۇزۇنتات (كېرىيە) شەرقىي رايوندىكى ئىقتىساد، سودا مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، يەنە ئاساسلىق قوغدىنىش بازىسى بولغان. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا كۆكنۇر (چىڭخەي)، كەڭسۇ (گەنسۇ) رايونلىرىدا قۇرۇلغان ھەر قايسى خانلىقلارنىڭ غەربىي رايونلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى چەرچەن، چاقلىق رايونلىرىغىچە كېڭەيگەن بولۇپ، چەرچەن، چاقلىق رايونلىرى بىلەن كېرىيە ئوتتۇرىسىدىكى شالاڭ ئاھالە رايونى، ئۇدۇن خانلىقى بىلەن بۇ خانلىقلارنىڭ تەبىئىي چېگراسىغا ئايلانغان. بۇ ھالەت ئۇزۇنتاتنى ئىستىخىيەلىك ھالدا ئۇدۇننىڭ شەرقىدىكى ئاساسلىق قوغدىنىش بازىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان.

كېرىيە يەنە قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلام كېڭەيمىچىلىكى ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشنىڭ چېگراسى بولغان. قاراخانىيلار خانلىقى ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، ناھايىتىمۇ كۆپ بەدەللەر ئارقىلىق ئاخىرى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن خوتەن خەلقىنىڭ قايتىدىن ئىسلام دىنىدىن يېنىۋالماسلىقى ھەمدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىغان بىر تۈركۈم قوشۇن ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن بۇددىغا ئىخلاسمەن ئاھالىلەرنىڭ كېرىيە، چىرا تاغلىق رايونلىرىدا ئىسلام دىنىغا قارشى پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقى ۋە يەنە بىر قىسىملارنىڭ چەرچەن، چاقلىققا چېكىنىپ بۇ يەردە غەيرىي ئىسلام دىنىدىكى بىر كۈچ بولۇپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇدۇن رايوندا مىڭبىر مۇشەققەتلەر ۋە زور قۇربان بېرىشلەر ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن يېڭى ئىسلام ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، كېرىيەنى ئەڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇن قىلىپ تاللىغان. كۆپلىگەن سانغۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، شۇنداقلا

بىر قىسىم قەبىلىلەرنى كېرىيەگە يۆتكەپ كېلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ شەرقىي زېمىننىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. كېرىيەنىڭ شىمالىدىكى هازىرقى «ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى» بولغان «قاراخان مەيدان» ئەنە شۇ ۋاقىتلاردا ئېچىلغان ئاساسلىق بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بازىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئۇندىن باشقا كېرىيەدىكى بىر قىسىم يەر نامليرىنىڭ قەشقەر-دىكى يەر نامليرىغا ئوخشاپ قېلىشى هەمدە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يۇرت ــ مەھەللىلەرنىڭ كېرىيەدە كۆپ ئۇچرىشىمۇ بۇنىڭ دەلىلىدۇر. كېرىيە شەۋىسىدە خانىيە تىل ئېلىمېنتلىرىنىڭ نىسبەتەن كۆپ ساقلىنىپ قالغانلىقى؛ كېرىيە خوتەنگە قارىغاندا قەشقەر ۋە يەركەنلەرنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان خانلىقلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ شەرقتە بولسىمۇ، ئەمما تىل ئالاهىدىلىگى جەهەتتىن كېرىيە شەۋىسىدە خوتەن دىيالېكتىدىكى مەركىزىي دىيالېكتقا يات بولغان بىر قىسىم تىل ئامىللىرىنىڭ ئۇچرىماسلىقىمۇ، كېرىيەنىڭ ئۇيغۇرلىشىش مۇساپىسىنىڭ خوتەنگە قارىغاندا بۇرۇنراق تاماملىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان 1518 ــ يىلى ئەتىيازدا خوتەنگە كېلىپ كېرىيە ئارقىلىق، چەرچەن ــ چاقىلىقتىكى بىر قىسىم سېرىق ئۇيغۇرلارنى قورال كۈچى ئارقىلىق ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن بىر بۇلۇك هەربىي كۈچىنى ئەۋەتكەن. ئۇلار چەرچەن، چاقىلىق تاغلىرىغا يۇشۇرۇنغان سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇچرىشالمايچۇل ــ بايا‌ۋانلاردا ئىككى ئايدىن ئارتۇق تېنەپ يۈرۈپ، ئاخىرى بىر قىسىم ئولجىلارنى ئېلىپ خوتەنگە كەلگەندە، سەئىدخان قىرغىزلارنىڭ ئىسيانى تۈپەيلىدىن ئاللىقاچان يەركەنگە قايتقان بولۇپ، ئۇلارمۇ يەركەنگە قايتىشقان. ئۇندىن باشقا سەئىدخان ئىخلاسمەن بىر مۇخلىس بولۇش سۈپىتى بىلەن «هېچقانداق بىر مۇسۇلمان خانلىق قىلمىغان خەيرلىك ئىشنى قىلمەن» دېگەن نىيەتتە تىبەتتىكى لىخاسا چوڭ بۇتخانىسىنى ئېلىپ، ئۇ يەرگە ئىسلام دىنىنى تارقىتىشنى ئۆز كۆڭلىگە پۈككەن. ئۇ 1527 ــ يىلىدىن تارتىپ 1533 ــ يىلى خوتەن تاغلىق رايونىدا ئوكسىگېن يېتىشمەسلىك

تۇپەيلىدىن نەپەس سىقىلىپ ۋاپات بولغانغا قەدەر تىبەت، كەشمىر، بـ
لوجىستان قاتارلىق تەرەپلەرگە قوشۇن تارتقان. سۇلتان سەئىدخان
ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ تىبەتكە يۈرۈش قىلغان بولۇپ، ئۇ ئىككى يولنىڭ
بىرى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر باشچىلىقىدىكى قاغىلىق، كەشمىر يولى
ئارقىلىق تىبەتنى نىشان قىلغان قوشۇن بولسا، يەنە بىرى خوتەن تاغ-
لىق رايونلىرى ئارقىلىق شىزاڭنىڭ ئالى رايونىغا (كېرىيە بىلەن
چېگراداش) يۈرۈش قىلىشنى نىشان قىلغان سەئىدخان باشچىلىقىدىكى
قوشۇن ئىدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ يۇقىرىقىدەك تىبەت ۋە سېرىق
ئۇيغۇرلارنى نىشان قىلغان شەرقىي تەرەپ ئۇرۇش رايونىنى ئېچىشمۇ
دەل مۇشۇ ئۇرۇش رايونلىرىنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ ئارقا سېپى بولغان
كېرىيەگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايتتى، ئەلۋەتتە.

يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەئىدخان (1514 ـ 1533)، ئابـ
دۇرەشىدخان (1533 ـ 1560)، ئابدۇكېرىمخان (1560 ـ 1591) لار
ھاكىمىيەت تۇتقان بىرىنچى گۇللىنىش دەۋرىدە ۋە ئابدۇللاخان
(1638 ـ 1668) ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ئىككىنچى گۇللىنىش
دەۋرىدە كېرىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تارىم ۋادىسىنىڭ ئىقتىسادىي،
ئىجتىمائىي ئىگىلىكى زور دەرىجىدە گۈللەندى. بۇ ئۇچ خانلىقنىڭ
ئالدىنقى ئىككىسى خوتەن تۇپرىقىدا باقىي ئالەمگە رىھلەت قىلدى.
ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە بولسا نۇرغۇنلىغان بىنەم تۇپراقلار ئېچىل-
غاندىن باشقا ئابدۇكېرىمخان ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا سەئىدىيە زېمىن
تەۋەلىكىدىن يەر بۆلۈپ بەردى. بۇ قېتىمقى يەر بۆلۈپ بېرىشتە خان
ئۆزىنىڭ ئىنىسى، سۇلتان ئابدۇرەشىتخانىنىڭ ئالتىنچى ئوغلى
بولغان ئەبۇ سەئىد مىرزىغا ھازىرقى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ لايسۇ
يېزىسىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. يەنە بىر ئىنىسىغا شۇئېر ئې-
رىقنى (بۇ بەلكىم ھازىرقى شۇئول ئېرىق بولسا كېرەك) سۈيۈرغال
قىلىپ بەردى. لايسۇ يېزىسى شۇندىن بۇيان خانلىقنىڭ ۋەخپە يېرى
بولۇپ قالدى. ئەبۇ سەئىد مىرزا كېيىنچە قەشقەرگە ھاكىمبەگ بول-
غان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يېزا خانلىقنىڭ ۋەخپىسى بولۇپ تۇرۇۋېر-
دى. 1665 ـ يىلى ئويرات موڭغۇللىرىدىن سىڭگى بەش مىڭ كىشى-
لىك قوشۇن بىلەن كېرىيەگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقىتتىمۇ، لايسۇ سە-

www.uyghurkitap.com

ئىدىيە خانلىقىنىڭ سىڭگىگە قارشى تارتقان قوشۇنىنىڭ باريگاهى بولدى ھەمدە لايسۇدا قوشۇنلار قايتىدىن تەرتىپكە سېلىندى. لايسۇدا يەنە ئاھالىلەردىن قوشۇن تەشكىللىنىپ، يەرلىك ۋە خانلىق ئەسكەرى قوشۇن بولدى. مۇشۇ يېزىدا تۇرۇپ دۇشمەن ئەھۋالى ئانالىز قىلىندى. ھازىرمۇ لايسۇ يېزىسىدىكى «خان چۇشكەن توغراق»، «خانلىق قورۇق»، «خوجا ئولتۇرىقى»، «ۋەخپە» قاتارلىق ناملار، يەركەن سەئىدىيە خانلىقى بىلەن لايسۇ يېزىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاھىدە مۇناسىۋەتنىڭ بۇگۈنكى زامانىدىكى ئىزنالىرىدۇر.

ئۇچ خاندىن كېيىن سەئىدىيە سەلتەنىتىدە ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ ئابدۇرەشىدخانىنىڭ بەشىنچى ئوغلى مۇھەممەتخان (1591 ــ 1610) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ دەۋرى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىنى ئەسلىدىكىدىن نىسبەتەن تارايغان ھالەتتە بولىدى. ئىچكى تەخت تالىشىش نىزالىرى كۆپەيدى، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بەش خان ئالماشتى. ھەتتا قۇرەيش پەقەت توققۇز كۈنلا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى. ئاخىرىدا ئەھمەتخان خان بىلەن مەھمۇتخاندىن ئىبارەت ئاكا ــ ئۇكا ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىپ ئۇرۇشتى. ئاخىرى مەھمۇتخان ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىنكى ئىشلارنى شاھ مەھمۇت جۇراس ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدىي» (زەيلى) نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق خاتىرىلەيدۇ: «شۇنىڭ بىلەن سۇلتان مەھمۇتخان پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى.... ۋىلايەتلەر ئەمەلدارلارغا بۆلۈپ بېرىلدى، سۇلتان ئەھمەتخانىنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن خوجا لېتىپ، مىرزا قۇربان جۇراس، مىرزا قارا باھادۇر جۇراس، مىرزا لېتىپ جۇراس ۋە مىرزا ھەللىلەر بەلىخ تەرەپكە سۈرگۈن قىلىندى. غازى بەگنى كېرىيە ھاكىملىقىغا ئەۋەتتى، مەملىكەت مۇقىملاشتى.» دېمەك بۇ يەردە ئىلگىرىكى سۇلتانىنىڭ بىر قىسىم ئەمەلدارلىرىنى سۈرگۈن قىلىش ۋە كېرىيەگە ھاكىم بېكىتىش مەسىلىسىنىڭ خانلىقنىڭ تىنچلىنىشى بىلەن بىر قاتاردا قويۇلۇپ بايان قىلىنىشىدىن، شۇ قەتىمقى تەخت تالىشىش كۈرەشلىرى بىلەن كېرىيە ھاكىمبەگلىكى ئوتتۇرىسىدىكى تەسىرىنىڭ مۇھىملىقىنى كۈرۈۋالغىلى بولىدۇ.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىككىنچى گۈللىنىش دەۋرى بولغان ئابـ

ـدۇللا خان دەۋرىدە كېرىيەگە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ مىرزا شا ـ ھىد بەگ، مىرزا مۇھەممەت لېتىپ ۋە خۇدابەندى بەگ قاتارلىقلار ھاكىمبەگ بولدى. ھەمدە ئابدۇللاخان دەۋرى كېرىيە تارىخىدا شىد ـ دەتلىك جەڭلەر بولغان بىر دەۋر بولدى. چۈنكى بۇ دەۋردە ئۇيىرات قەبىلىلىرىنىڭ يەركەن سەئىدىيە خانلىقىغا بولغان مۇداخىلىسى كۈچەيگەن بولۇپ، ئۇلار پۈرسەت تاپسىلا خانلىققا ھەر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. كېرىيە ئۇلارنىڭ يەركەن سەئىدىيە خانلى ـ قىغا ھۇجۇم قىلىشىدا شەرقتىكى ئەڭ قولايلىق نىشانى ئىدى.

«ئويراتلار» موڭغۇل تىلىدا «ئورمان كىشىلىرى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇلار ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقى، موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان موڭغۇل قەبىلىلىرى بو ـ لۇپ، 1353 ـ يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆ ـ مۈرخان ئىلىبالىقتا پۈتكۈل موڭغۇللارنى ئىسلام دىنىغائېتىقاد قىلدۇرغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ئېتىقاتىدا قالغان ئويرات موڭغۇللىرى ئىسلاملاشقان خەلقلەر تەرىپىدىن «ئەسلىي ئې ـ تىقادىدا قالغانلار» دېگەن مەنىدە «قالماق» دەپ ئاتالغان. «قالماق» نامى بىلەن ئاتالغان ئويرات موڭغۇللىرى جۇڭغار (چوروس)، دور ـ بېت، تۇرغۇت، خۇشۇت قاتارلىق تۆت چوڭ قەبىلىدىن تەشكىل تاپ ـ قان بولۇپ، ئېلىمىز تارىخىي مەنبەلىرىدە «تۆت ئويرات» نامى بىلەن ئۇچرايدۇ («تۆت ئويرات» ئەنە شۇ تۆت قەبىلىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان).

17 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن پەيدىنپەي كۈچىيىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ زەئىپلەشكەن پۈرستىدىن پايدىلىنىپ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا سىلجىشقا باشلىغان ھەمدە ھەدەپ زېمىن ئىگىلىگەن تۆت قەبىلىدىن تەركىب تاپقان بۇ ئويراتلار ئىتتىپاقى 16 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى زور كۆلەمدە غەربكە كۆ ـ چۈپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا ماكانلاشقان. تۈركىي مىللەتلەر تەرد ـ پىدىن يارىش ئويمانلىقى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن تەڭرىتاغنىڭ شىما ـ

لىدىكى ئويمانلىق ۋادا شۇنىڭدىن باشلاپ جۇڭغار ئويمانلىقى نامى بەلەن ئاتىلىشقا باشلىدى. 1635 ـ يىلى جۇڭغارلارنىڭ قەبىلە باشلىقى قاراقۇللا ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى باتۇر قونتەيجى تەختكە چىقتى. جۇڭغارلار باتۇر قونتەيجى دەۋرىدىن باشلاپ رەسمىي كۈچىيىشكە باشلىدى. مۇسۇلمان تارىخىي مەنبەلىرىدە «قونتاجى» نامى بىلەن ئاتالغان قالماق رەھبىرى دەل مانا مۇشۇ كىشى ئىدى. ئۇ موڭغۇل ئويرات قانۇنىنى ئېلان قىلدى ھەمدە كېيىنكى جۇڭغار خانلىقىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى تىكلىدى. ئۇ 1653 ـ يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بەشىنچى ئوغلى سىڭگى ۋارىسلىق قىلدى. سىڭگى دەل يەرىكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە كېرىيەگە پاراكەندىچىلىك سالغان سىڭگى قالماقلىرى دېگەن نامدا ئاتالغان سىڭگى ئىدى. سىڭگىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىنىسى غالدان تەختكە چىقتى ۋە قۇدرەت تېپىپ ئەتراپتىكى خانلىقلارغا تەھدىت ئېلىپ كەلدى. ئويراتلارنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىنى ئىگىلىۋاتقان ۋاقتى يەركەن سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى ماجىرالىرى ئەۋج ئالغان ئوتتۇرا مەزگىلگە توغرا كەلدى. يەركەن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى خانلىرى ئۇلار بىلەن ئۇزۇكسىز كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ھەرۋاقىت جۇڭغارلارنى ئۆزىگە قارام قىلغان سۇلتان ئابدۇرېشىتخانمۇ ئەسلىدە قالماقلار بىلەن بولغان مۇشۇ كۈرەش ئارقىلىق «غازى» دېگەن ھۆرمەت ئاتىقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇچ خاندىن كېيىنكى يەركەن خانلىق سەلتەنىتىدە ئۇزاققا سوزۇلغان ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى جۇڭغارلارنى كۈچىيىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلىدى. جۇڭغارلار ئىلگىرىكىگە ئوخشاش يەركەن خانلىقىنىڭ شىمالىي تەڭرىتاغدىكى غەيرىي مۇسۇلمان پۇقرالىرى بولماستىن، بەلكى تەدرىجىي ھالدا يەركەن خانلىقىغا بېقىنمايدىغان ھەمدە يەركەن خانلىقىنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان كۈچكە ئايلىنىشقا باشلىدى. «تارىخى رەشىدىي زەيلى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قالماقلار خوتەنگە بىر قېتىم ۋە كېرىيە بوستانلىقىغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم ھۇ-

جۇم قىلغان. قالماقلارنىڭ خوتەنگە تاجاۋۇز قىلغانلىقى «تارىخى رەشىدي زەيلى» دە مۇنداق بايان قىلىنغان: «خان ئوۋ ئوۋلاش مەقسىتىدە يېڭسار تەرەپكە راۋان بولدى. قونچىن، سەرەڭ، شەمەرلەر قالماقتىن كېلىپ خوتەن مەملىكىتىگە ھۇجۇم قىلدى، مۇھەممەت مەنسۇر بەگ لەشكەرگە باشلىق بولۇپ سېپىلدىن تاشقىرىغا چىقتى، ئىككى تەرەپ قاتتىق ئېلىشتى. ئۇرۇشتا مۇھەممەت مەنسۇر بەگ بەلەن مىرزا شەھباس جۇراسلار ئۆلتۈرۈلدى. ئىبراھىم سۇلتانىنىڭ يۇرەكلىك قارشى تۇرۇشى بىلەن خوتەن مەملىكىتى ئامان قالدى...» دېيىلگەن بولۇپ، بۇ قالماقلارنىڭ بىرىنچى قېتىم شەرقتىن پەيدا بولۇپ سالغان پاراكەندچىلىك ئۇرۇشى ئىدى. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قونچىن، سەرەڭ، شەمەرلەر بولسا يۇلتۇز ۋادىسىغا جايلىشىۋالغان خۇيىت قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى سۇلتان تەيشى يەنى يىلدان تەيشىنىڭ دارۇغالىرىدىن ئىدى. قالماقلار بىلەن بولغان جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئىبراھىم سۇلتان ئابدۇللاخانىنىڭ ئىنىسى بولۇپ، شۇ ۋاقىتتىكى خوتەننىڭ ھۆكۈمدارى ئىدى.

قالماقلارنىڭ كېرىيەگە قىلغان دەسلەپكى پاراكەندچىلىكى «تارىخى رەشىدي زەيلى» دە مۇنداق بايان قىلىنغان: «... ئۇ چاغدا مۇھەممەت لەتىپ بەگ كېرىيەدىن: ‹قالماقلار كېرىيەگە ھۇجۇم قىلىپ كەلدى› دەپ خەۋەر ئەۋەتتى، خان ھاراق مەستلىگىدە ئاتلاندى. مۇھەممەت مۆمىن سۇلتان خاننى بېرىشتىن توسۇپ، ئۆزى لەشكەر باشلاپ راۋان بولدى، شاھ بەگ خوتەندىن قوشۇلۇپ، خوتەننىڭ ئەمەلدار ـ لەشكەرلىرى بىلەن ماڭدى. مۇھەممەت لەتىپ بەگ باشلامچى بولۇپ چەرچەن دېگەن يەرگىچە ـ لىك قوغلاپ ئەگىشىپ، قالماقلارنى تاپالماي قايتىپ كەتتى...» دېيىلگەن بولۇپ، بۇ ۋاقىت كېرىيەگە مۇھەممەت لەتىپ بەگ بەگلىك قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. شاھ بەگدىن كېيىن خوتەن ھۆكۈمدارى بولغان ئەبەيدۇللا سۇلتان 1662 ـ يىلى 3 ـ ئايلار ئەتراپىدا مەنسەپكە ئولتۇرغان بولۇپ، بۇ قېتىمقى قالماقلار پاراكەندچىلىكىنى 1662 ـ يىلى 3 ـ ئايلاردىن بۇرۇن يۈز بەرگەن دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇ. قالماقلارنىڭ ئىككىنچى

قېتىم كېرىيە بوستانلىقىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى «تارىخى رەشىدىي زەيلى» دە ئايرىم باب ۋە كىچىك ماۋزۇ بويىچە تەپسىلىي توختالغان بولۇپ، بىز بۇ بايانلاردىن كېرىيەنىڭ يەركەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەھۋالات-لىرىدىن تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئۇچۇرغا ئىگە بولالايمىز.

«غالدامە ئاقسۇغا كەلدى. ھۇجۇم قىلىپ نۇرىدىن شاھ بىلەن سۇلھى قىلىپ ئەل بولۇپ كەتكەن ئىدى... ئاندىن قەشقەرگە قاراپ ھوجۇم قىلىپ قارا دۆڭ قۇرغانىنى ئالدى... يولۋاسخان خاندىن يار-دەم سورىدى، خان باباقنى لەشكەر بېشى قىلىپ يولۋاسخانغا ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى، ئەمەلدارلار قەشقەرگە كەلدى، خانغا كۆرۈنۈش قىلىپ قەشقەر، يەركەنىڭ بارلىق لەشكەرلىرى سۇغۇندىكى ئىلدىران مەيدانىدا غالدامە بىلەن سۇلھى تۈزۈشتى، غالدامە قەشقەر ئۆلكىسىدىن ئۆز ۋەتىنىگە قايتتى... سىڭگى غالدامگە چىدىماسلىق قىلىپ بەش مىڭدەك تاللانغان باتۇرلار بىلەن كېرىيەگە تاجاۋۇز قىلىش داغدۇغىسىنى قىلدى.» بۇ بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان غالدامە جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانى غالدانىنى كۆرسەتمەستىن، بەلكى قارا شەھەر، يۇلتۇز ۋادىسىنى ماكان تۇتقان خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئۇچۇرتۇنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇلار خۇيىت قەبىلىسىدىكى يىلدىڭ تەيشى ۋە ئۇنىڭ داۋغالىرى بولغان سىررەڭ، قۇنچىن، شەھرلەر بىلەن بىرلىكتە دائىم پاراكەنچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇراتتى. ئويرات (جۇڭغار) موڭغۇللىرىنىڭ خانى بولغان سىڭگىنىڭ كېيىگە ھۇجۇم قىلىشى، خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ بەگزادىسى غالدامەنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ سۇلھى ئارقىلىق قايتقانلىقىغا بولغان چىدىماسلىقتىن كېلىپ چىقىشى، جۇڭغار ۋادىسىدىكى ئويراتلار بىلەن قارا شەھەر، يۇلتۇز ۋادىسىغا جايلاشقان ئويرات قەبىلىلىرىدىن خۇيىت ۋە خۇشۇتلار ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا بېقىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلدۇرىدۇ.

سىڭگى كېرىيەگە شەرق تەرەپتىن باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن، ئابدۇللاخان خەۋەر يېتىپ كېلىشى بىلەنلا قەشقەردىكى يولۋاسخانغا كې-

رىيەگە قاراپ يۇرۇش قىلىش توغرىسىدا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزى كېرىيە تەرەپكە ئالدىن راۋان بولدى. ئەبەيدۇللاخان يەركەن قوشۇنلىرى ۋە يەر-لىكتىن تەشكىللەنگەن قوشۇنلار بىلەن دەرھال لايسۇدىن قىغاز ۋە قارا سۇ تەرەپكە سۇرۇلدى. بۇ چاغدا سىڭگى ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى سېزىپ ئاتچان يېزىسىغا، يەنى ــ كېرىيە تاغلىق رايونىغا قاراپ چېكىندى. ئاب-دۇللاخان، يولۋاسخان باشچىلىقىدىكى قەشقەر قوشۇنلىرىنى سىڭگىنىڭ چېكىنىش يولى بولغان نىيەگە كېچىلەپ يۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتى ۋە «نىيەدىن ئۆتۈپ سىڭگىنىڭ يولى توسۇلسۇن»، دەپ پەرمان چۈشۈردى. ئۆزى خانلىق قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلىپ جەڭ تەييارلىقىغا چۈشتى. كېرىيەدىن تەشكىللەنگەن يەرلىك قوشۇنلار بولسا، كېرىيە جۇغراپىيە-سىنى پىششىق بىلىدىغان سىيەكلىك بىجان پالۋان، قارلۇقتىن ئىس-كەندەر پالۋان، سوقىياقتىن كۆچەت پالۋان قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا ئابدۇللاخان قوشۇنىغا ماسلىشىپ ئالاھىدە يەر شارائىتىدىن تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپ ئالدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ناھا-يىتىمۇ شىددەتلىك ئېلىپ بېرىلدى. سىڭگى تاغمۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە ئۈچ قېتىم قاتتىق ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، يەركەن قوشۇنلىرىغا رەھبەرلىك قىلۋاتقان سىپاھ بەگلەر قاتتىق قارشىلىق قىلىپ، سىڭگىنىڭ ھۇجۇملىرىغا قىلچە تەۋرىمىدى. بۇ قېتىمقى ئۇ-رۇشتىكى يەركەن قىسىملىرى قوماندانلىرىنىڭ باتۇرلۇقى توغرىسىدا موللا مىرزا سالىھ كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «چىڭگىزنامە» ناملىق ئەسىرىدە: «ناۋادا رۇستەم بىرلە سەھراپ بولسىلەر ئىدى، بۇ بەگلەر پىسەند قىلۇر ئىدىلەر» دەپ يازىدۇ. بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپتىن ئېغىر چىقىم بولدى. سىڭگى ئۆزىنىڭ چېكىنىش يولىنىڭمۇ ئۇزۇپ تاشلانغان-لىقىنى سېزىپ، ئاخىرىدا ئابدۇللاخاندىن سۈلھى تەلەپ قىلدى. ئاب-دۇللاخان بۇنىڭغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سىڭگىنىڭ بۇ قېتىمقى كې-رىيەگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىقى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خاتىرىسى ئارقىلىق بىز كېرىيەنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالاتىدىن خەۋەردار بولۇپلا قالماي، يەنە كېرىيە يەر

ناملىرىغا ئائىت يېڭى ئۇچۇرلارغىمۇ ئېرىشەلەيمىز. «تارىخى رەشىدىي زەيلى» دە: «ئەلقىسسە، لايسۇدىن ئەسكەر تەشكىللەندى... قىغاز يېزىسىغا يەتكەندە لەشكەرلەرنى تېخىمۇ رەتلىك تۇرغۇزۇپ سۆرەپ ماڭىدىغان باتۇرلار، تىغ تارتىدىغان ئەمەلدار بالىلىرى مىس قالپاق قاتارلىق ئۇرۇش كىيىملىرىنى كىيىپ، قارا سۇغا يېتىپ كېلىشتى. بەزىلەر «مۇنۇ ئويماتقا چۈشۈپ دۇشمەن قېشىغا ئەتە يېتىپ بارايلى» دېدى... ياغبۇلاقتا چۈشتى... ئويتوغراقتا باردى... سىڭگى ئاچىيان تەرەپكە كەتتى. يالغۇز ياغاچ دېگەن يەرگە چۈشۈپ تۇردى» دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇ يەر نامىرى ھازىرغىچە شۇنداق ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئابدۇللاخاننىڭ كېرىيەگە قوشۇن باشلاپ كېلىشى، كېرىيەنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ، سۇ ئىنشائات، يېزا ئىگىلىك ئاساسىي مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مەلۇم تەرەققىيات پۇرسىتى ئېلىپ كەلدى. ئابدۇللاخان جەڭ غەلىبىسىدىن كېيىن، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ ئۇلارغا يەر، سۇ سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. نۇرغۇنلىغان سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ، سۇنى نۆۋەت بىلەن تۇتۇش تەرتىپىنى قايتىدىن ئورناتتى. كېرىيە، چىرا، شەمبە بازار، سىيەك قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ ئۆستەڭلەرنى ئالدۇردى. يېسسىيۇلغۇن قاتارلىق ئەمدىلا بىنەم ئېچىلغان زېمىنلاردا چوڭ كۆللەرنى قازدۇردى. نۇرغۇن بوستانلىقلارنى كېڭەيتتى ياكى يېڭىدىن ئىھاتە قىلدۇردى. مەدرىسە ـ مەكتەپلەرنى ئېچىپ پەن ـ مائارىپنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن كېرىيەدە بىر قىسىم خوجىلار، مۇلۈكدارلار پەيدا بولدى. ئابدۇللاخان ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بىجەن پالۋان، ئىسكەندەر پالۋان، سوختىياقلىق كۆچەت پالۋان قاتارلىقلارغا نۇرغۇن يەر، سۇ سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن ھالىلىق غوجىلار، قاتىياقلىق غوجىلار، لايسۇلۇق غوجىلار، سايىاتلىق غوجىلار نامىدا ئاتىلىدىغان پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازغا ئىگە يۇقىرى قاتلام تەبىقە مەيدانغا كەلدى. ئۇلارغا سۈيۈرغال قىلغان زېمىنلار ۋە ئۇلارنىڭ

ئەۋلادلىرى تا يېقىنقى زامانغىچىلىك ئۆزلىرىنى «خوجا ئەۋلادى»، پاي-دىلىنىپ كەلگەن زېمىنلارنى «ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە سۈيۈرغال قىلىنغان خانلىق ۋەخپە زېمىن» دەپ تونۇپ، ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ھاكىمىيەتلەرگە تۇرلۇك غەللە - پاراق تاپشۇرۇشنى رەت قىلىپ كەلدى. بۇ ھالەت تاكى مىنگو دەۋرىگىچە داۋام قىلدى. ئابدۇللاخان يەنە جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسىتىپ شۆھرەت بولغانلارغا تەنتەنىلىك يەرلىكتە قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، مەخسۇس «خانلىق مازىرى» تەسىس قىلدى. ھازىرقى دۆلەت مۇداپىئە 315 - نۇمۇرلۇق يولىنىڭ كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي قارلۇق كەنت بۆلۈكىدىكى يول بويىدا ھەيۋەتلىك بىر گۇمبەز تارىخىنىڭ تالاي بوران - چاپقۇنلىرىغا گۇۋاھ بولۇپ «ئارا مۇقام» نامى بىلەن، چوقچىيىپ تۇرىدۇ. مانا بۇ بۇنىڭدىن 340 يىل مۇقەددەمقى قالماقلارغا قارشى قانلىق جەڭلەردە قۇربان بولغان سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنلىرى ۋە كېرىيە يەرلىك قوشۇنلىرىدىن ئۆلگەنلەر دەپنە قىلىنغان خانلىق قەبرىگاھىدۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ قەبرىستانلىققا يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ھازىرقى گۇمبەزگە ئوخشاش گۇمبەزدىن بەشى بار بولۇپ، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدىن ئىبارەت ئاپەتلىك يىللارتىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا تۆتى ۋەيران قىلىۋېتىلگەن ئىكەن. «تۆت كونىنى يوقىتىش» ئەۋج ئالغان يىللاردا بۇ مازارمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئوبيېكتى قىلىنىپ، توپا ئېقىتىلغاندا، بىر گەمىدىن جەڭ كىيىملىرىنى كىيىپ، قىلىچ - ساۋۇتلارنى ئاسقان پېتى قاتارىسىغا دەپىن قىلىنغان لەشكەرلەرنىڭ جەسەتلىرى چىققان.

سىڭگىنىڭ كېرىيەگە تاجاۋۇز قىلىشى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئابدۇللا خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرىدىكى مۇھىم تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە بىر زور ۋەقە بولۇپ، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئابدۇللا-خان بىلەن ئوغلى يولۋاسخان ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ پەيدا بولۇش تۈگۈنى بولۇپ قالغان. بۇ ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىن يولۋاسخان ئاتىسى ئابدۇللاخانغا كېرىيەدە تۇرۇپ، ئوردا يۇقىرى

www.uyghurkitap.com

قاتلام ئەمەلدارلىرىنى ئالماشتۇرۇش يەنى مىرزا تىنىبەگكە يەركەننىڭ هاكىملىقىنى، نەپى بەگكە ئىشىك ئاغالىقىنى بەرسە، دېگەن تەلەپنى قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدا ئۇقۇشماسلىق يۈز بەر ـ گەن ۋە يولۋاسخان قىيداپ كېرىيەدىن بۇرۇنراق چېكىنگەن. كېرىيە ـ دە باشلانغان بۇ ئۇقۇشماسلىق يەركەننى مەركەز قىلىپ پائالىيەت ئې ـ لىپ بارغان ئىسھاقىيەچىلەر بىلەن، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ پائالە ـ يەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئىشقىيەچىلەرنىڭ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلىشى ۋە ساختا خەت ھىيلىلىرى بىلەن تېخىمۇ ئەۋجىگە چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن ئاتا ـ بالا ئۆزئارا ئارازلىشىپ، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ هاكىمىيەت بېشىدا بىھۇدە قان تۆكۈش ۋە يۇقىرى قاتلام خان جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا قىرغىنچىلىقى ئەۋج ئالغان. مىرزا تىنىبەگ، نەپى بەگ قاتارلىق بىر قىسىم سادا ـ قەتمەن سەئىدىيە ئەمىرلىرى يولۋاسخانىنىڭ يانتاياقلىرى دەپ خاتا ئە ـ يىبلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. يەنە بىر قىسىملىرى چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىلغان. ئەسلىدىنلا گۇمانخور مىجەزلىك ئابدۇللاخان ئوردا ئە ـ مىرلىرىگە گۇمان ۋە شۆبھە بىلەن قارايدىغان بولۇپ قالغان. ھەتتا، ھەر قايسى ئايماق، بۆاستە قاراشلىق شەھەرلەرنىڭ هاكىمبەگلىرى ـ گىمۇ ئىشىنەلمەي ئۇلارنىڭ ئورنىغا قىرغىزلاردىن ئەمەلدار تەيىنلەپ ئەۋەتكەن. ئابدۇللاخان شۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئوغلى يولۋاسخانغىمۇ ئىشىنەلمىگەن، يولۋاسخانمۇ ئاتىسىدىن بۇرۇنراق تەختنى تارتىۋېلىش كويىغا كىرگەن، بۇ زىددىيەت تەدرىجىي كۈچىيىشكە باشلاپ، ھەتتا ئاتا ـ بالا ئۆزئارا قوشۇن تارتىپ ئۇرۇشقان. يولۋاسخان سىڭگى بىلەن بىر مەزگىل خۇپيانە دوست تارتىشىپ، يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە قارا كۆلەڭگە پەيدا قىلغان. ئابدۇللاخان يولۋاسخا ـ نىڭ خوتەن دىيارىغا ئەمىرلىك قىلىۋاتقان ئوغلى ئەبەيدۇللاخان ۋە يەركەن خان ئوردىسىدىكى قىزى خانزادە خېنىمنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. كېرىيە ئۇرۇشىدا يۈز بەرگەن بۇ زىددىيەت ئەڭ ئاخىرىدا

1668 ـ يىلى ئابدۇللاخاننىڭ ھەممىدىن بىزار بولۇپ ـــ پەش قېـ-قىپ، خانلىق ھوقۇقىنى يولۇاسخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ھەج تاۋاپ قىـ-لىش ئۈچۈن مەككىگە قاراپ يولغا چىقىشى بىلەن ئايىغلاشقان.

دېمەك، كېرىيە يەركەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە خانلىقنىڭ شەرقىدىكى مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك جاي بولۇپلا قالماي، يەنە خانلىق كېرىيەگە سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان.

پايدىلانمىلار:

1) «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»، ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق. مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىلى نەشرى.

2) ھاجى نۇر: «يەركەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

3) شاھ مەھمۇت جۇراس: «سەئىدىيە خانلىقىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار (تارىخى رەشىدىي زەيلى)»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1998 ـ يىلى نەشرى.

4) شىنجاڭ تەزكىرىسى 2001 ـ يىلى 1 ـ سان.

5) «مۇنبەر» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.

6) يۇنۇسجان ئىلى: «16 ـ 17 ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئويراتلارنىڭ مۇناسە-ۋىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى.

7) مۇھەببەت قاسىم، خالىق نىياز: «جۇڭگودىكى تۈركىي تىللار» شىنجاڭ داشۇ نەشرىياتى 1998 ـ يىلى نەشرى.

8) لى جىشىن: «شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى نەشرى.

9) موللا مىر سالىھ كاشغەرىي: «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 ـ يىلى نەشرى.

10) «كېرىيە تارىخ ماتېرىياللىرى» (2 ـ قىسىم).

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

تۇرسۇن ساۋۇت ئۇدمىش

ئەلىشىر نەۋايى نەزىرىدىكى خوتەن

«مۇساھىبىم قىلساڭ پەيام ئەۋۋەل خوتەندىن باشلاغىل،
دىلبەرىم، خۇرشىد يۈزۈم ئول سىيىمىتەندىن باشلاغىل.
باشقا گەپكە ئاچما لەب، يوقتۇر بۇنىڭچە خاسىيەت،
دىل ئارام تاقاخۇرۇم ئول جانۇ تەندىن باشلاغىل».

ـــ نەۋبەتى

1

خوتەن قارا قۇرۇم (قۇرۇم ـــ قاراڭغۇ تاغ) ئېتەكلىرىگە جايلاشقان، تارىختا «ئۇدۇن»[1]، دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ماكان ۋە مىلادىيەدىن ئىلگىرى غەربىي يۇرتتىكى ئوتتۇز ئالتە بەگلىكنىڭ بىرى بولغان قەدىمىي ئەل. تارىخشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «بۇنىڭدىن تەخمىنەن سەككىز مىڭ يىللار ئىلگىرىلا قەدىمكى ئۇدۇن خەلقى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان ئىدى، ھازىرقى نىيە، كېرىيە، گۇما ناھىيىلىرىدىن ئېنتايىن نەپىس ياسالغان تاش قوراللار تېپىلدى. بۇلار ئاشۇ دەۋردىكى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىدى. گۇزەل ئۇدۇن قاشتېشى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا دېڭىز رايونلىرىغا كىرگۈزۈلگەن. يەنى يىپەك يولىدىن خېلى بۇرۇنلا قاشتېشى يولى بارلىققا كەلگەن ئىدى.[2]» «جۇڭگو مەنبەلىرىدە قەدىمكى ئۇدۇن شەھىرى ۋە قارا قۇرۇم ئېتەكلىرىدە ياشىغان غەربىي رۇڭ[3]لارنىڭ كوئېنلۇن خانلىقى (昆仑) تۆت مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.[4]» مېھمانتەكەش خوتەن خەلقى «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ 4 ـ ئەسىردىلا تېرىقچىلىق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان.[5]»

ئۇدۇن جەنۇبىي يېپەك يولىدىكى قاتناش تۇگۇنىگە جايلاشقان مۇھىم بازار بولغاچقا، ئىچكىرى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەرنىڭ داڭلىق مالىلىرى توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جاي ئىدى. شۇنداقلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تېخنىكا ئالماشتۇ-رۇش تۇگۇنى، غەربىي يۇرتتىكى داڭلىق ئۇچ چوڭ يېپەك يۇرتى ۋە تۆت چوڭ شەھەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇدۇن خەلقى ئۇزاق تارىخىي مۇساپىدە، شانلىق قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنى ياراتقان، بۇددىزم خېلىلا گۈل-لەنگەن ئۇدۇن شەھەر مەدەنىيىتى ئۇستىگە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىردە تۇنجى بولۇپ كىرىپ كەلگەن ۋە بۇ يەردىكى يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن قوشۇلۇپ مول رەڭگارەڭ ئۇدۇن مەدەنىيىتىنى مەيدانغا كەلتۈ-رۈشتە ئاساس بولغان. قەدىمكى ئۇدۇن بۇددىزم قەلئە ـ راباتلىرى ھېسابلانغان يوتقان، راۋاق، مەلىكەئاۋات، سامپۇل، ئاق سېپىل، دەندانئۆيلۈك، كونا نىيە (نىيران) قاتارلىقلاردىن تېپىلغان تارىشا پۇ-تۇك، ياغاچ ئويما، تاختا رەسىم، ياغاچ قىرما ھەيكەل، چوڭ ـ كىچىك لاي ـ گەج ھەيكەل، توقۇلما بۇيۇملار ۋە توقۇلما بۇيۇملارغا ئىشلەنگەن رەسىملەر، قەدىمىي مۆھۈر، قەدىمىي پۇل، قەدىمىي كىيىم ـ كېچەك، قەدىمىي بۇت ۋە ھەر خىل سەنئەت بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ بۇددىزمدىن ئىلگىرىكى ۋە بۇددىزم بۇ ماكاندا مىڭ يىللاپ دەۋران سۈرگەن دەۋرلەردىكى تارىخنىڭ ئىزنالىرى بولۇپ، بۇلاردا تارىخنىڭ شانلىق نۇرى چاقناپ تۇرىدۇ.

«خوتەن رەسساملىرىدىن ۋىسارا پۇچىنا، ۋىسارا ئىراسانگا ئە-لىمىز سەنئەت تارىخىدىكى ئىككى يورۇق يۇلتۇز ئىدى. ئۇلار خاس خوتەن تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسلۇبىنى ياراتتى. سەنئەت ئىجادىيىتى-نىڭ ئاساسلىق پىرىنسىپى ‹ئويما ـ قويما ئۇسۇلى›نى يورۇقلا چە-قاردى. سىكاناندۇ (سىكساناندا)، تايۇن، تانارۇ، ۋىسارانام، شىرۇدا-ما، ۋىسارا شرۇ قاتارلىق بۇددا ئالىملىرى بۇددا نۇم ـ سوترا تەر-جىمە ـ تەپسىراتچىلىقىدا غايەت زور شۆھرەتلىك تۆھپىلەرنى ياراتـ-تى.[6]» يۇقىرىقى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن باشقا، ئۇدۇن خەلقى قاراقۇرۇم ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رەڭگارەڭ ئەپسانە، تارىخىي ھېكايىلەر ۋە يازما ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

ئەمگەكچان، ئەقىل ـ پاراسەتلىك، ھۇنەرۋەن خوتەن خەلقى خو ـ تەننى تېبابەتچىلىك، پىلە ـ يىپەكچىلىك، گىلەمچىلىك، ئەتلەس ـ چىلىك، قەغەزچىلىك، قاشتېشچىلىق، زەگەرچىلىك قاتارلىق ھۇ ـ نەر ـ كەسىپ ساھەلىرىدە، ياڭاقچىلىقتا ئېلىمىز ۋە شەرق خەلقلە ـ رىگە تولىمۇ تونۇشلۇق بولغان بىر خاسىيەتلىك ماكانغا ئايلاندۇر ـ غان. شۇ سەۋەبلىق دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى نۇرغۇن تارىخشۇ ـ ناس، ئالىملارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ، ئۇزۇنىڭ داڭلىق تارىخى ئەمگەكلىرىدە، ئۆزى ھەققىدىكى ئۆچمەس قۇرلارنى قالدۇرۇپ كې ـ تىشكە مەجبۇر قىلغان. شۇ جۇملىدىن ئەرەب تارىخچىسى ئەل تەبە ـ رىي (839 ـ 923) ئۇزۇنىڭ «تارىخى تەبەرىي» ناملىق ئەسىرىدە، ئۇدۇننىڭ كاتتا بىر مەملىكەت ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.[7] قاراخانىيلار دەۋرىدە ياشىغان ئاتاقلىق ئالىم ئەبۇل پەزلى مۇھەم ـ مەد جامال قارشى ئۇزۇنىڭ « سۇرراھ» لۇغىتىگە تولۇقلىما» ناملىق ئەسىرىنىڭ «خوتەن شەھىرىنىڭ[8] بايانى» قىسمىدا: «خوتەن شەھىرى ناھايىتى كەڭرى، بىپايان زېمىندۇر. خوتەندە ھەممە نەرسىلەرنىڭ ياخشىسىنى تاپقىلى بولىدۇ... ئۇنىڭ ياڭىقى بەك لەززەتلىك، تاتلىق يېمەكلىك... خوتەندە ئاق ۋە قارا قاشتېشى كۆپ،[9]» دەپ يازغان. قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا مەنبەلىرىدىمۇ خوتەن شەرقتىكى مەشـ ھۇر شەھەرلەرنىڭ بىرى دەپ قەيت قىلىنغان. خۇسۇسەن خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قۇم بارخانلىرىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىنىڭ كۆپلۈكى[10] ئۇنىڭ ناھايىتى قەدىمىي شەھەر ئىكەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. شۇ سەۋەبلىك ھەر خىل تىل ـ يې ـ زىقلاردا يېزىلغان تارىخىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەردە قەدىمىي ئۇدۇن شەھىرىنى ئۇلۇغلاپ، «ماچىن[11]» (ئۇلۇغ چىن، كاتتا چىن) ئاتالغۇ ـ سىنى ھەم «چىن»[12] ئاتالغۇسى بىلەن قوشۇپ «چىن ماچىن» (چىن ۋە ئۇلۇغ چىن) دەپ تەرىپلىنىشىنىمۇ، شۇنداقلا شائىر مۇھەممەد سىدىق زەلىلى (1676 ـ 1755) نىڭ «سەفەرنامە» داستانىدا، خوتەـ ـنى «ماچىننىڭ قۇياشى» دەپ پەخىرلىنىپ نەزم قۇرلىرىغا پۇتۇش ـ كىمۇ ئىلمىي ئاساسىي بار، ئەلۋەتتە.

2

ئۇلۇغ، تەڭداشسىز سەنئەت ئۇستىسى ھىسابلانغان ئەلىشىر نەۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ ماھارەتلىك قەلىمىدىن بىنا بولغان شېئىر-لىرىدا خوتەن، كاشغەر ئىبارىلىرى ھۆرمەت، سۆيۈنۈش، پەخىرلىك ھېسسىياتلىرى بىلەن قۇرلارغا چېكىلگەن، ئۇ ئۆزىنىڭ لىرىكىلە-رى ـ غەزەللىرىدە خوتەن ئىبارىسىنى، خوتەن گۈزەللىرىنى پەخىر-لىك ئورۇنغا قويغان، نەۋايى ھەزرەتلىرى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئا-تايى، سەككاكى، لۇتفى قاتارلىق شائىرلارنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ژارىسلىق قىلىپ، گۈزەل يار ئوبرازى يارىتىشتا چىن مەملىكىتىنى جۇملىدىن خوتەننى، خوتەننىڭ دۇنياغا داڭلىق كىيىكى ۋە ئۇنىڭ كىندىكىدىن چىقىدىغان ئىپارلىرىنى گۈزەللىك سىمۋولى قىلىپ گەۋدىلەندۇرىدۇ:

«دېمە يۈز كىم خوتەن گۈلزارىدۇر بۇ،
دېمە خەت، نافەئى تاتارىدۇر بۇ.»
«چۈزن مەلاھەت جان ئالۇر، ھۆسىن ئىچىرە ئانى ئىستەگىل،
خاھى دىلبەر كىشۋەرى بولسۇن خوتەن، خاھى ھەبەش.»

شائىر يۇقىرىقى مىسرالاردا بىر تەرەپتىن قىزلارنىڭ كېلىشكەن يۈزىنى خوتەن گۈلزارلىقىغا ئوخشىتىپ، ئۇنىڭ چاچلىرىنىڭ كە-شىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغانلىقىنى تەسۋىرلىسە، يەنە بىر شې-ئىردا، ئۇنىڭ گۈزەل ھۆسنىنىڭ كىشىلەرنىڭ جېنىنى ئالىدىغانلى-قىنى، ئەنە شۇنداق دىلبەرلەرنى خوتەن ئىقلىمىدىن ئىزدەش كې-رەكلىكىنى چۈچۈك ئىبارىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

«بە ھۇر سىفەت بارچەسىنىڭ نازۇ فەنى،
كەشمىرىيۇ رومىيۇ خىتا خوتەنى.»

بۇ شېئىردا بىر ھۆر سۈپەت جاناننىڭ ناز ـ كەرەشمەسىنىڭ كەشمىر، رىم، خوتەنلەردىن ئالغانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ. نەۋايى ئۆزە-نىڭ يەنە بىر قاتار غەزەللىرىدە مەشۇقىنى خوتەننىڭ ئاھۇسى ـــ خوتەن كېيىك ـ جەرەنلىرىگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلەيدۇ. ئەنئەنىۋى ئوبرازلارغا ئايلانغان خوتەن كېيىكلىرىنىڭ كىندىكىدىن چىقىدىغان

مۇشك ـ ئىپارنى مەشۇقىنىڭ يۈزىدىكى خالغا قىياس قىلىدۇ:

«كۆزۈڭ خوتەن كىمىكىدۇر، يۈز ئۇزرە خالالارىڭ،
مەگەركى نافەسىدىن مۇشك ساچدى ئول ئاھۇ.»

تۆۋەندىكى مىسرالاردا ئۆزىنىڭ سۆيگىسىدىن خەۋەر كۈتۈۋاتقان مەجنۇن سۈپەت ئاشىقنىڭ ھالىتى تەسۋىرلىنىش بىلەن، خوتەن ئا-ھۇلىرى ۋە خوتەن مۇشكى ئوبرازلىرى بىر خىل سەنئەتكارانە خاس ئۇسلۇب بىلەن تەسۋىرلەنگەن:

«ھەي خوتەن جەيرەنلەرى، نېتگەي بۇ مەجنۇن كۆڭلىمە،
نەفھەئى ئېتكۆرسىگىز، مۇشكىن غىزالىمدىن گاھى.»

نەۋايى تۆۋەندىكى مىسرالاردا گۈزەل بىر مەزمۇننى ناھايىتى گۈزەل تەسۋىر ۋاستىلىرى ئارقىلىق تولىمۇ ئۇستىلىق بىلەن قە-لەمگە ئالغان:

«ھۇسنى ئەترايىدا، ئەي مەششاتە، ھەريان قويما خال،
كىم خوتەن مۇلكىدە ھىندۇلەرنىڭ ئۆلمەس مەدھالى.»

بۇ يەردە گەپ خوتەن گۈزەللىرى ھەققىدە بۇلۇڭۋاتقانلىقى ھەممە-گە ئېنىق. شېئىردىكى لىرىك قەھرىمان يەنى ئاشىق مەشۇقىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ، شۇنداقلا خوتەن گۈزەللىرىنىڭ يۈزىگە خال قو-يۇشىغا ئاشىقمەن. چۈنكى، قارا خالنىڭ خوتەندە تۇرىدىغان جايى يوقتۇر دېيىش ئارقىلىق، ئاپتور ئۆزىنىڭ سۆز سەنئىتىگە ماھىر ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان. شائىر نەۋايى خوتەن كىيىكى ۋە خوتەن ئىپارىنى ئالايىتەن تىلغا ئېلىپ، ئۇنى ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان گۈزەل يارنىڭ ھۆسىن جامالىنى گۈزەللەشتۈرىدىغان زىبۇ ـ زىننەت بۇ-يۇملىرىدىن بولغان سۈرمە ۋە باشقا نەرسىلەردىن يۇقىرى ئورۇنغا قويغان. شائىر سۈرمە بىلەن مۇشك (قارا رەڭلىق خۇش پۇراق ماددا، ئىپار) نىڭ قارا رەڭلىك بولىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز سۆزىدە يەنە خوتەن كىيىكلىرى تۇسىدە يارانقان ئوبرازلارغا قايتىدۇ:

«سۈرمە بىلەن ئول ئاي كۆزىنى قارا ئەيلەمىش،
يوقسە خوتەن جەيرەنى مۇشك ئىچىندە ئاغنەمىش.»

نەۋايى يەنە تۆۋەندىكى شېئىردا ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان گۈزەل يا-رىنىڭ ئاپپاق يۈزىدىكى كېلىشكەن قارا مېڭىنى بەئەينى قارا تەنلىك

ھىندىلارغا ئوخشىتىپ، خوتەن ئەھلى ئارىسىغا بىر غېرىب ھىندى كېلىپ قالغاندەك ھالەتنى ئۇستىلىق بىلەن سىزىپ بەرگەن:

«يۇزۈڭ بە يازىيۇ ئول خالى مۇشكىسا ھىندۇ،
غەرىب تۇشتى خوتەن كىشۋەر ئارا ھىندۇ.»

شائىر تۆۋەندىكى شېئىردا تۇپراق ۋە كوچا ـ يوللارنىڭ خوتەننىڭ ئىپارىدەك ئىكەنلىكىنى، شۇڭا باشقىلارغا ھەۋەس قىلماي سەن شۇنىلا ئىزدە دېگەن مەنىنى ئۇستىلىق بىلەن يۇرۇتۇپ بەرگەن.

«كۆيى توپراغى ئىرۇر مۇشكى خىتا،
ئىستەگىن ئانى خەتا قىلما ھەۋەس.»

3

«جەھان شائىرلىرى گۈلشەنى باغى،
خەمسەڭگە قۇرباش ئىتسال ئەت خوتەننى.»

— نەۋبەتى

ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىنىڭ لىرىكىلىرى ـ غەزەللىرىدە خوتەن ئىبارىلىرىنى، خوتەن كېيىكى ـ خوتەن ئىپارى ۋە خوتەن گۈزىلىنى پەخىرلىك تەرزدە تىلغا ئېلىپلا قالماي، بۇ خىل ئەنئەنىنى ئۆزىنىڭ «خەمسە» ـ داستانلىرىدا تېخىمۇ قانىتلاندۇرغان. مەلۇمكى «خەمسە» ئەلىشىر نەۋايى ئىجادىيىتىنىڭ يۈكسەك چوققىسى. ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ئاسمىنىنىڭ نۇرلۇق چولپىنى. «خەمسە» داستانلىرىنىڭ تۈپ غايىسى ئىنسانى ۋە ئادالەتنى، مەردلىك ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكنى، مەرىپەتپەرۋەرلىك، مېھرى ـ مۇھەببەت ۋە ۋاپادارلىقنى، ھايات ۋە گۈزەللىكنى، دوستلۇق ۋە ساداقەتنى، توغرىلىق ۋە ھالالىلىقنى مەدھىيەلەشتىن ئىبارەت ئىدى. نەۋايى «خەمسە» تەركىبىگە كىرگەن داستانلىرىدا نۇرغۇن شائىلىق ئوبرازلارنى يارىتىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئىلغار ئىدىيەلىرىنى ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن ئىدى. شۇ جۈملىدىن ئۇ داستانلىرىدىكى فەرھاد، دىلئارام، مانى، بانى، قارەن (قارۇن)، خاقانى چىن (چىنۇ خوتەن شاھى)، لۇبەتى چىن (چىن گۈزىلى) قاتارلىق ئوبرازلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ـ ھە-

رىكەتلىرى، ماھارەتلىرى، قەھرىمانلىقىنى تەسۋىرلىگەندە خوتەن ئىبارىسىنى تالاي قېتىم سۆيۈنۈش تۇيغۇسىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن.

نەۋايى «خەمسە»سىنىڭ بىرىنچى داستانى بولغان «ھەيرەتۇل ـ ئەبرار» داستانىنىڭ 18 ـ ماقالىتىدا چىن گۈزىلى ۋە ئۇنىڭ ئىشقىغا گىرىپتار بولغان ئاشىقلارغا پادىشاھنىڭ قىلغان زۇلۇملىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. شۇنداقلا پادىشاھنىڭ كېيىن ئويغىنىپ، ئادالەت يولىغا ئۆزىنى بېغىشلىغانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىنى سۆزلەيدۇ. نەۋايى بۇ ھېكايەتتە چىن گۈزىلىنىڭ تەرىپىنى قىلغاندا، خوتەن ئىبارىسىنىڭ تۆۋەندىكىدەك سۈرەتتە قەلەمگە ئېلىنغانلىقىنى كۆرەلەيمىز:

«بار ئىدى چىن مۈلكىدە بىر نازىنىن،
ئاجىز ئانىڭ نەقشىدە نەققاشى چىن.
ئارەزى گۈلزارى خوتەندىن مىسال،
كۆزى بۇ گۈلزار ئارا مۈشكىن غەزال.
سۈرەتى چىن چىھرەئى ئەنۋەر ئاڭا،
مۈشكى خوتەن زۇلفىمۇئەنبەر ئاڭا.
غەمزەئى بى باكىغە جانلار ئەسىر،
بەلكى خىتا مۈلكىدە خانلار ئەسىر.
چىنغە خەتەر غەمزەسى تەرراردىن
دىنغە خەلەل تەررەسى زۇننارىدىن.» [13]

نەۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ يۇقىرىقى مىسرالىرىدا گۈزەللىكتە كامالەتكە يەتكەن چىن مەلىكىسىنىڭ يۈزلىرى خوتەن گۈلزارلىقىنى ئەسلىتىدىغان، كۆزى بۇ گۈلزارلىقتىكى ئىپار ھىدلىق، چىھرىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان، چاچلىرى خوتەن ئىپارى پۇراپ تۇرىدىغان، ناز ـ كەرەشمىلىرى نۇرغۇن ئادەملەرنى جۇملىدىن خوتەن دىيارىنىڭ خانلىرىنىمۇ ئۆزىگە ئەسىر قىلىدىغان ھەتتا خوتەنگە، دىنغا خەتەر ئېلىپ كېلىدىغان تولىمۇ سېھىرلىك قىياپەتتە تەسۋىرلىگەنلىكىنى كۆرەلەيمىز.

ئەلىشىر نەۋايى تۆۋەندىكى شېئىرىدا خوتەن ئىپارىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرۇپ ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇپ «تۈركىي خوتەن» ئىبارىسىنى

سۆدىن تولىمۇ پەخىرلىنىپ، خوتەننى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئوچىقى مەنسىدە ۋە قۇياش سىمۋولى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

«تۈركىي خوتەن، يا پتى چۈزىيبا جە مال،
مۇشكى فىشان بولدى نەسىمى شامال».
«قۇياش گۈزەل جەمالىنى كەڭ يايدى،
شامال گويا ئىپار بولۇپ تارالدى.»

نەۋايىنىڭ يۇقىرىدا مىسال قىلغان شېئىرلىرىدىكى چىن گۈزەللى — خوتەن گۈزىلى ھەققىدىكى ئاجايىپ تەسۋىرلىرى ئۆزىنىڭ گۈزەل، سېھىرلىكلىكى بىلەن نەۋايىنىڭ «خەمسە» دىكى «سەبئەئى سەييارە» داستانىدىكى ماھىر سەنئەتكار چىن گۈزىلى دىلئارامنى ئىختىيارسىز كىشىنىڭ ئىسىگە سالىدۇ. ماھىر چاڭچى دىلئارام ئوبرازى «سەبئەئى سەييارە» داستانىدىكى ئەقىللىق، چېۋەر، سادىق، كاتتا بىر قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.[12]

«مەھۇەشى لۇئبەتى خىتائى زاد،
كۆرۈپ ئاندىن خىتاۋو چىن بىداد.
پۇشى دىبايى چىن ۋەلى نەچە رەڭ،
كىم ئاڭا ئەتلەس فەلەك ھەمسەڭ.
لەئلۇ دۇرىن مۇكەللەل ئول دىبا،
ئىچىدە ماھى پەيكەرى زىبا.
ھۇسنىچە ئادەمى نىشان بەرمەي،
كىشى كۆرمەي ئانىكى جان بەرمەي.
كۆرگەن ئۆلمەككە قىلماسا ئاھەڭ،
ۋاي ئولدەمكى ئالسا ئىلكىگە چەڭ،
كۆرسە ياخۇد ئىشتىسە كىم ئانى،
قالماغاي ھەرگىز ئۆلسە مەڭ جانى.»[13]

ئەلىشىر نەۋايى «خەمسە»سىنىڭ چوققىسى ھېسابلانغان «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا تۇنجى بولۇپ، ئىران پادىشاھى خۇسرەۋنى باش قەھرىمان قىلغان نىزامى گەنجىۋى بىلەن خۇسرەۋ دېھلەۋى ئەنئە-

نەسىنى ئۆزگەرتىپ، تۈركىي شاھزادە ۋە ھۈنەر ـ سەنئەت ماھىرى فەرھادنى باش قەھرىمان قىلغان تۈركىي داستان يارىتىتى. بۇ غايەت چوڭ ئىپتىخار ۋە جاسارەت ئىدى. ئۇ خوتەن ھەققىدە كۆپلەپ بەيتلارنى يازغان[18]. نەۋايى داستاندا خوتەن شەھىرىنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«خوتەن مۇلكىكى، جەننەتتىن نىشاندۇر،
ساۋادى ئۆزرە جەننەت جان فىشاندۇر.
گەر ئانده سەير بەلسە ئىختىيارىڭ،
خەلايىق جانبىتۇ شسە گۈزارىڭ.
ھەمەنە تۆرت باغى رەۋزەئايىن،
ئىچىندە تۆرت قەسرى خۇلد تەيىن.
كى بولمىش ئەردى ھۈكمىمدىن مۇھەييە،
گۈلۈ ئەسمەرى ئانداقكىم سۇرەييە....»

نەۋايى يۇقىرىقى بەيىتلىرىدا گۈزەل خوتەن دىيارىنى جەننەتكە نەمۇنە قىلىپ، ئۇنىڭ يېشىللىق بىلەن تولغان كۆكلىمىنى كىشىگە جان بېغىشلىغۇچى جەننەتنىڭ ئۆزىگە ئوخشىتىپ سۈرەتلىگەن. بۇنى ئەينى زامان دىنىي مۇھىتىدىكى بىر قەھرىمانلىق دېيىشكە بولىدۇ.

نەۋايى «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ توقۇلۇنچى پەسلىدە «خاقانى چىن شاھزادىسى فەرھاد» نىڭ كىملىكى ۋە ئۇنىڭ ھۈنىرى مەسلىسىدە ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«كىم، ئول نىسبەنده سۇلتانلاردىن ئەردى،
خىتامۇلكىده كى خانلاردىن ئەردى.
ھەدىسىده نىشانى پۇرھۈنەرلىك،
جەبەنده شۇكۇھى تەجۇەرلىك.
ۋەلى نەۋكى ئىنسان ئادەتىدۇر،
ئەنگىدەككىم بەشەر خاسىيەتىدۇر.
ھەۋەس تارتىپ سىنان چۇن كەلتۇرۇپ زور،
بورۇن ئەيلەر خىرەدنىڭ كۆزلەردىن كور.
ئەنىڭ زاتىغە چۇن تەبى مۇھەۋۇس،
تەنا سۇبسىز ھۈنەرلەر قىلدى مۇنىس.

كۆرۈپ خاقانى چىن فەرزەندىن ئول تەۋىر،
كۆپ ئەتتى مەنىغە ھەم لۇتفۇ ھەم جەۋىر.»[17]

يۇقىرىقى بېيىتلاردا نەۋايى فەرھادنىڭ نەسىل نەسەبىنى ئېنىق ھالدا خوتەن سۇلتانلىرىغا باغلايدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

فەرھادنىڭ ئوبرازى پەيدا بولغاندىن بۇيان ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۇنىڭ ۋەتىنىنىڭ گېئوگرافىيەلىك ئورنى ھەققىدە ھەر خىل كۆز قاراشلار ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. نىزامى گەنجىۋى (1141 ـ 1209) نىڭ «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» داستانىدا تەسۋىرلىنىشچە، ئاددىي ھۇ - نەرۋەن فەرھاد، شاپۇر بىلەن بىرلىكتە چىندا ساۋاق ئالىدۇ. چىن ئۇستىلىرى ئۇلارنىڭ بىرىگە تەسۋىرىي سەنئەتنى، ئىككىنچىسى - گە تاش تاراشلاش سەنئىتىنى ئۆگىتىدۇ. خۇسرەۋ دېھلەۋى (1253 ـ 1325) نىڭ «شېرىن ۋە خۇسرەۋ» داستانىدا بولسا، فەر - ھاد چىن شاھىنىڭ بەختسىز بىر ئوغلى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ئەلىشىر نەۋايى ئۆزىنىڭ «فەرھاد ـ شېرىن» داستانىدا، داستان ۋەقەلىرى ۋە قەھرىمانلارنى «چىنۇختا» ئىبارىسىنى بىلەن باغلاپ، بۇ ئەلنىڭ جۇغراپىيەسى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. «چىنۇختا» قەدىمكى تۈرك خاقانلىقىنىڭ مەز - زىلگاھلىرىدىن بىرىدۇر[18].

نەۋايىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن چىن مەملىكىتى ئەينى چاغدىكى خوتەن بولۇپ، چىن خانى ـــ خوتەن خا - نى دېگەنلىكتۇر. نەۋايى داستانىدا فەرھادنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇر - تىنىڭ خوتەن ئىكەنلىكىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«قايۇزەررىن غەزالە تۈركىي چىن دەي،
قارا تۇفراقغە كىرمەكنى چىن دەي...
دېدى كىم بىر گۈرۈھى تاجىر ئىردۇك،
يەمەن ساری خوتەندىن سايىر ئىردۇك.
قىلىبان كىمە مىزىنى غەرقە كۆلاك،
چۆكۈپ دەريا تۇبىگە بازويوق پاك.
ماڭا روزى بولۇپ بۇتەختەپارە،
بولۇپ سىز تەختەئى ئۇمرۇمىغە چارە.»

www.uyghurkitap.com

يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى قاراشلارغا ئاساسەن ئابدۇرەھىم نىزارى (1776 ـ 1850) ئۆزىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا، ئۇستازى نەۋائىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ، فەرھادنىڭ ئانا يۇرتى خوتەن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىشى، شۇنداقلا يەنە شائىر نىمشېھىت (1906 ـ 1972) نىڭ «مىڭئۆي ۋە فەرھاد ـ شېرىن»... داستانىدا فەرھادنى كۆچا مەلىكىسى شېرىنگە ئاشىق ـ بىقارار بولغان خوتەن شاھزادىسى دەپ كۆرسىتىشىمۇ ئەنە شۇ يىراق ئەنئەنىنىڭ داۋامى ئەلۋەتتە.

«فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا تەسۋىرلىنىشچە فەرھادنىڭ ئاتىسى فەرھادنىڭ غەمكىن كۆڭلىنى ئېچىپ، ئۇنى خوشال قىلىش ئۈچۈن تۆت پەسلىگە ــ باھار، ياز، كۈز، قىشقا تەققاسلاپ تۆت قەسىر بىنا قىلماقچى بولىدۇ. بۇ قەسىرلەرنى قانداق بىنا قىلىش، بۇنىڭغا كىملەرنىڭ قاتنىشىشى ۋە بۇ قەسىرلەرگە قانداق ئادەملەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا پىلان تۈزىدۇ. نەۋائىي پادىشاھنىڭ بۇ لايىھەسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«خىتا مۇلكىدە ھەر نەۋئى غەرايىب،
كى مۇمكىن بولماغاي ئانداغ ئەجايىپ.
سۇمەنبەرلەر بارى زىباۋۇ نازۇك،
ھۇنەرۋەنلەر بەغايەت چۇستۇ چېۋىك.
.... خىتا ۋە چىندە تاللاپ نازىنىنلار،
بارى غۇلمانۋەش ھوراجەبىنلەر.
بۇ جەننەتلەردە قىلغايلا خىرامان،
نەچۈككىم رەۋزە ئىچىدە ھۇرۇ غۇلمان.
شەك ئېرمەسكىم بۇلاردىن شاھزادە،
تەنەئۇم بىرلە بولغاي دىلكۈشادە.» [18]

يۇقىرىقى مىسرالاردىن بىز بۇ قەسىرنىڭ خوتەن دىيارىدىكى ھەر خىل قۇرۇلۇشلار ئىچىدە، ئىلگىرى بىنا بولمىغان ئاجايىپ بىر قەسىر بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدا ئاپاق بەدەنلىك نازۇك زىبالارنىڭ، نازىنىنلارنىڭ خوتەن دىيارىدىن تاللىنىدىغانلىقىنى، ھۇنەر ـ

ۋەنلەرنىڭمۇ ناھايىتى چاققانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

فەرھادنىڭ ئاتىسى يۇقىرىقى پىلان - لايىھىلىرىنى ئۆز ۋەزىرى مۇلكئارا بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ. خانىنىڭ بۇ تەكلىپى ۋەزىر تەرىپىدىنمۇ ھەم ماقۇللىنىدۇ. نەۋايى داستاندا بۇ ئىشنىڭ باشلانغانلىقى ۋە بۇ چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلغان ھۇنەرۋەن - ئۇستىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ماھارەتلىرىنى قىزىقىش ئىچىدە مۇنۇ مىسرالاردا تەسۋىرلىگەن:

«.... خىتا مۇلكىدە ئېردى ئىككى ئۇستاد،
ئىكەۋلەن تەۋ ئەمانلىق بىرلە ھەمزاد.
لەقەبدە بىرى بانى، بىرى مانى،
مۇنى كۆرگەن تەسەۋۋۇر ئەيلەپ ئانى.
قىلىپ مىئمارلىق بانى ئىشىن فاش،
كېلىپ مانى خىتا مۇلكىدە نەققاش.
بولۇپ بانىغە ئول يەڭلىغ مەھارەت،
كى شەرھىدىن كېلىپ ئاجىز ئىبارەت.
كېلىپ ھەرنە بىنا ئول قىلسا بۇنياد،
يىقىلماقدىن فەلەك قەسىرىدىن ئازاد.
ۋەلى مانى ئانىڭدەك نەقشىبەندى،
كى نەقىش چەرىغ ئاڭا نەقشى بىزەندى.» ⑳

نەۋايى «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا تەسۋىرلىگەن مېمارچى ئۇستام بانى بىلەن ئۇستا نەققاش مانىنىڭ خوتەن دىيارىدىن ئىكەنلىكىنى كىشىنىڭ ئېسىگە قايتا - قايتا سالىدۇ. داستاندىكى شاھزادە فەرھادنىڭ دىققىتىنى بەكمۇ تارتقان تاشچى ئۇستا قارەن (قارۇن)نى ۋە ئۇنىڭ تاش تاراشلاشتىكى ھۇنىرىنىڭ خوتەن ئەھلى تەرىپىدىن ماختالغانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«ئاتىم قارەن ئىشىم خۇد ئاشكارا،
قولۇمدا شىشەۋۇ ئالىمدا خارا.
.... خىتا ئەھلى بۇ سەنئەت ئەيلەبان ساز،
بولۇپ ئالەم ئىلىدىن ئىشىدە مۇمتاز.
... تاشىدا قىلدى قارەن سەنئەتى ساز،
ئىچىدە بولدى مانى نەقىش پەرداز».

www.uyghurkitap.com

ئۇنىڭدىن باشقا نەۋايى «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ نۇرغۇن قۇرلىرىدا «خىتا مۇلكى»، «خىتا ئەھلى»، «خىتاۋۇ چىن»، «خىتاي» ئىبارىلىرىنى تالاي قېتىم تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنلىكىنى بىرمۇ-بىر كۆرسىتىپ ئۆتمىسەممۇ، ئەقىللىق ئوقۇرمەنلەر يۇقىرىقى شېئىرىي نەمۇنىلەردىكى خاس ئىبارىلەردىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ھېس قىلىۋالىدىغۇ دەپ قارايمەن. قەلبىمدىن ئۇرغۇپ چىقىۋاتقان ساپ ھېسسىياتىم، ئەمگەكچان، جاپاكەش ھۇنەرۋەن، تۇز نىيەتلىك خوتەن خەلقىمگە بولغان مېھىر ــ مۇھەببىتىم شۇنى ئالاھىدە پەخىرلىنەر-لىك ھالدا جاكارلاشقا ئېلىپ كەلدىكى، نەۋايى ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبا-رەك قوللىرىدا پۈتۈلگەن «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا، ئالاھىدە ماھارەت بىلەن يارىتىلغان، كىشىلەرنىڭ دىلىنى سۆيۈندۈرىدىغان فەرھاد، بانى، مانى، قارەن قاتارلىق تىپىك ئوبرازلار ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، خوتەن خەلقىنىڭ بىناكارلىق، نەققاشلىق، تاشچىلىق سەنئىتىنى دۇنيا ئەھلىگە نامايان قىلىپ بەرگەن دېيىشكە تامامەن ھەقلىمەن.

ئەلىشىر نەۋايى ئۆز زامانىسىغىچە بولغان تارىخىي ۋە بەدىئىي مەنبەلەر ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەرىپەتپەرۋەر، ئىنسانپەرۋەر پەلسەپىۋى ئىدىيەلىرىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە «ما-كىدۇنىيە شاھزادىسى ئىسكەندەر» باش قەھرىمان قىلىنغان «سەددى ئىسكەندەر» داستانىنى يارىتىپ، ئۆزىنىڭ بارلىق ئۇلۇغۋار ئارزۇ ــ ئارمانلىرىنى ئەنە شۇ ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇر-دى. بۇ داستان نەۋايىنى ھەممىدىن بەك سۆيۈندۈرگەن ئەسەر ھېسابـ-لىنىدۇ. داستاندا ھېكايە قىلىنىشىچە ئىسكەندەر ئىرانغا يۈرۈش قىلىپ، دارانى مەغلۇپ قىلىپ، ئىران زېمىنىنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، خۇراسانغا كېلىپ، ئۇنىڭ مەركىزى بولغان ھېرات شەھـ-رىنى بىنا قىلىدۇ. ئارقىدىن ماۋارائۇننەھرگە سەپەر قىلىپ، سە-مەرقەند شەھىرىنى بىنا قىلىپ، ئارقىدىن كەشمىرگە، ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، بۇ جايلارنى ئالغاندىن كېيىن قىشنى ھىندىستانىنىڭ «نىگار» دەپ ئاتىلىدىغان ئورمانلىقىدا ئۆتكۈزۈپ، ئەتىيازدا چىن مەملىكىتىگە قوشۇن تارتىدۇ.

ئىسكەندەرنىڭ نامىنى ئاڭلىغان چىن خاقانى بىر تەرەپتىن مۇداپىئەگە تەييارلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسكەندەرگە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. بىراق نەتىجە چىقمايدۇ. چىن خاقانى ھەر بىر ئىشتا ئۇ قىل ـ تەدبىر ۋە ئادالەت بىلەن ئىش كۆرۈۋاتقان ئىسكەندەرنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قول قويىدۇ. ئەتراپىغا مەسلىھەتچىلىرىنى توپلاپ، ئىسكەندەر بىلەن بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ئوتتۇرىغا سېلىپ، ئىسكەندەرگە قانداق جاۋاب قىلىش مەسىلىسىدە، ئۇلارنىڭ پىكرىنى بىلمەكچى بولىدۇ. ئەلىشىر نەۋايى مانا مۇشۇ جايدا خاقان ھەققىدە توختىلىپ، مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

«بۇ سۆزلەر دېگەچ شاھى چىنۇ خوتەن،
دۇئاسىگە تىل چەكتىلەر ئەنجۇمەن.»

بۇ مىسرادىكى «چىنۇ خوتەن شاھى» بىرىكمىسىنى شەرھلەشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى بولمىسا كېرەك.[2]

چىن خاقانى كەچقۇرۇنلۇقى ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ بىر چارە تاپىدۇ. بۇ چارىنى دەرھال ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پادىشاھلىق تونىنى سېلىپ تاشلاپ، ئەلچىلىك كىيىمىنى كىيىپ، ئەلچى قىياپىتىدە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىغا ئۆزى يالغۇز بارىدۇ. ئۇ ئىسكەندەر بىلەن تەنھا سۆزلىشىشنى، ئەگەر ئىسكەندەر بۇنىڭغا ئۇنىمىسە ئۆزىنى باغلاپ قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. باغلانغان «ئەلچى» ئىسكەندەر بىلەن يالغۇز سۆزلىشىپ، ئۆزىنىڭ چىن خاقانى ئىكەنلىكىنى، ئىسكەندەرگە پۈتكۈل پادىشاھلىقىنى، پۈتكۈل خەزىنە ـ بايلىقىنى بېرىشكە رازى ئىكەنلىكىنى، بىراق ئۆز ئېلىنىڭ ۋەيران بولماسلىقىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خاقانى چىن غالىب سەركەردىنىڭ مەقسىتى بايلىق، شۆھرەت ۋەجاھانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش بولسا، بۇنىڭ نېمە ئېتىبارى بولىدىغانلىقىنى، دۈشمەنلەشتىن دوستانە سۈلھىلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى تەسىرلىك بايان قىلىپ ئىسكەندەرنى قايىل قىلىدۇ. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەين خاقانى چىنغا:

ـــ «بۇنىڭدىن كېيىن سەن ئاتا، مەن ئوغۇل» ـــ دەيدۇ. خاقانى چىن ئىسكەندەرگە دۇئا قىلىپ، بۇ سۆھبەتنىڭ مەخپىيەتلىكىنى

شەرت قىلىپ ھاياجانلانغان نەۋايى، يارىشىشنىڭ غەلىبىسىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«ئاياقچى، تولا ئەيلەچىنى ئاياق،
ئېرۇر بىزگە سۆزنىڭ چىن ئىشتىياق.
لەبە لەب تۇت ئانىكى مەن سىپقارايى،
داغى لەھزە ــ لەھزە ئۆزۈمدىن بارايى.
مۇغەننى كېلو چېرت تۇركانە ساز،
ماقامى نەۋا يوقسە، تۇركىي ھىجاز.
نەۋائىنىڭ ئەشئارىدىن نەچچە بەيىت،
مېنىڭ ھەسبى ھالىم تاپىب تۇركىي ئايت.»[8]

ئەتىسى ئىسكەندەر چىن خاقانىنى ئۆز چاھار بېغىغا مېھماندارچىلىققا چاقىرىدۇ. خاقانى چىن ئىسكەندەرگە نۇرغۇن تارتۇقلار بېرىدۇ. بۇ تارتۇقلار ئارىسىدىكى ئىككى نەرسە ئىسكەندەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ. بىرى، «مېھرىئايىن» (باشقا بىر نامى «ئايىنەيى چىن» ــ چىن ئەينەكى) ئىدى. يەنە بىرى، «لۇبەتى چىن» (چىن گۈزىلى) ئىدى.

ئەلىشىر نەۋايى چىن گۈزىلىنىڭ تاشقى قىياپىتىنى مۇنداق سىزىپ بېرىدۇ:

«يانا لۇئبەتى بەل جەھان ئافەتى،
جەھان ئافەتى يوقكى، جان ئافەتى.
خىتائى ھەسەب شوخى چىنىي نەجاد،
جەمالىغە ھۇرۇپەرى خانە زاد.
ئىككى بەندە ھۇسنىغە ھۇرۇ پەرى،
ۋە لېكىن قاچىپ ھەر بىرى بىر سارى.
خىتامۇلكىدە زۇلفى غەۋغا سالىب،
كۆزى چىن دىيارىدا يەغما سالىب.
ئىكى چىنى زۇلفىنى مۇشكىن تەناب،
ئاڭا چىن ئىچىندە سېپىب مۇشكىناب.
قارا قاشى مۇشكىن ھىلالى كېلىپ،
ھىلال ئاندىن ئاشۇقتە ھالى كېلىپ.»[9]

داستاندا يەنە ھېكايە قىلىنىشىچە، ئىسكەندەر سىرلىق چىن ئەيـ
نىكىگە بىرىلىپ كېتىپ، «چىن گۈزىلى» گە دىققەت قىلمايدۇ. قىز
ئۆزىنىڭ گۈزەللىكىدىن پەخىرلىنىپ كەتمەي، ئۆز ماھارىتىنى
كۆرسىتىش ئۈچۈن پەيت كۈتىدۇ. ئىسكەندەر مەغرىب (كۈنپېتىش)
ئەللىرىگە كېتىۋاتقاندا، ئۆزى ئىتقا، ئاياغلىرى چۈمۈلىگە ئوخشاي
دىغان مەخلۇقلارغا دۇچ كېلىدۇ. ئۇلار ئىسكەندەر ئەسكەرلىرىنىڭ
كۆپلىرىنى يەپ قويىدۇ. ۋەھشىيلەرنىڭ باشلىقى ئىسكەندەرنىڭ 13
نەپەر پالۋانىنى يېڭىپ ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ چاغدا يۈزىگە نىقاب تار
تىۋالغان چاققان بىر «يىگىت» شاھ ئالدىغا كېلىپ، تەزىم قىلىدۇ.
ئۇنىڭ مەخسۇس ئۇرۇش كىيىملىرى ۋە چاققان ھەرىكەتلىرى ئۇنىڭ
چوڭ چوڭ جەڭلەردە زەپەر قۇچۇپ يۈرگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.
نەۋايى بۇ ھالەتنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«بۇ ھالەتتە بىر چابۇك ئەيلەپ شىتاب،
ياپىپ ئارەزى ئۆزرە چىنى نىقاب.
ئۇچۇنكىم قۇياش كۆكتە تاپا بە پەرىق،
قۇياشتەك بولۇپ كۆ تەمىر ئىچرە غەرىق.
سىپەر ئۆزرە مېھرى جەھان تابدەك،
قىلىپ جۆش ئىر ئۆزرە سىمابدەك.
تۇتۇپ چىن ـ باچىن قولدا پېچان كەمەندە،
ئاسىب ھۇدىدىنھۇققە چىنى پەرەند.
سەمەندى ئالىب بەرقىدىن تېزلىك،
ئۆزى چەرىخدىن تەۋرى خۇنرىزلىك.
كىرىپ چۇن تەرىد يەتتى ھەر سەرى خاش،
ياقىنراق سۇرۇپ، شاھگە ئىندۇردى باش.»

نىقابلىق «يىگىت» ۋەھشىيلەر قوۋمىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن
يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاققان «يىگىت» نىڭ كىملىكىنى پادىشاھ ۋە باشقا
لەشكەرلەرمۇ بىلمەيتتى. بىراق ھەممىسى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتتى. ئۇ
ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن جەڭ قىلىپ، ۋەھشىيلەرنىڭ باشلىقى رە
ئىدنى يېڭىپ، ئۇنىڭ بوينى بىلەن بىر قولىنى باغلاپ، ئۇنى ئىسكەد

دەرىنىڭ ئالدىغا ئەكەلدى. جاسارەتلىك بۇ ياش پالۋان خاقانى چىن ئىسكەندەرگە ھەدىيە قىلغان «لۇبەتى چىن» (چىن گۈزىلى) ئىدى. ئىسكەندەر بۇ ساھىبجامالدىن چەكسىز خۇرسەن بولدى.

نەۋايى «سەددىي ئىسكەندەر» داستانىدا ئالدى بىلەن تىنچلىق ۋە دوستلۇقنى قەدىرلەيدىغان، تەدبىرلىك «چىنۇ خوتەن شاھى» (خاقانى چىن) ئوبرازىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىپ، بۇ ئوبراز ۋاستىسى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئادالەتسىز تالان ـ تاراج، ئۇرۇشلارغا قارشى مەيدانىنى ئېچىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ھۆسن ـ جامالدا تەڭداشسىز، كۆچ ـ قۇۋۋەت جەھەتتە ھەتتا ۋەھشىيلەر قۇۋۋىتىنىڭ ئاتامانى رەئىسىنى يەڭگەن «لۇبەتى چىن» (چىن گۈزىلى) ئوبرازى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ ئىدىئالىدىكى ئايالالار باراۋەرلىكى، شۇجۇملىدىن ھەتتا ئەرلەر قىلالمىغان ئىشلارنى ئايالالار قىلالايدۇ دېگەن ئۇلۇغۋار ئىدىيەسىنى نامايىش قىلغان.

دېمەك ئەلىشىر نەۋايى مەيلى لىرىكىلىرىدا بولسۇن، مەيلى «خەمسە» داستانلىرىدىكى شېئىرىي قۇرلاردا بولسۇن، خوتەن ئىبارىسىنى ئەڭ زور ھۆرمىتى، ئالەمشۇمۇل سۆيگۈسى ۋە تەڭداشسىز ئىپتىخارى بىلەن تالاي قېتىم تىلغا ئالغان. «ئۇنىڭ نەزىرىدە خوتەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمكى قەلئەسى ۋە شەرق سەنئىتى ئۇسلۇبىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان قەسىرى ئىدى.[۴]» ئۇنىڭ نەزىرىدىكى خوتەن ــ بىر قۇياش ئىدى. ئۇنىڭ نەزىرىدىكى خوتەن ــ ئېرىقلىرىدىن سۈتلەر تۇرىدىغان، ھۆر ـ پەرىلەر ۋە ياخشىلارنىڭ ماكانى بولغان جەننەتكە تەڭ تۇرىدىغان ئارام بەخش دىيار ئىدى. ئۇنىڭ نەزىرىدىكى خوتەن ــ يۈزلىرى رەڭگارەڭ خوتەن گۈلزارلىقىنى ئەسلىتىدىغان، ئاھۇ كۆزلۈك، ئىپار چاچلىق، قارا خاللىق، ناز ـ كەرەشمىسى جاھاننى لەرزىگە سالىدىغان، ئاپپاق بەدەنلىك، ئىپار ھىدلىق ساھىبجامال قىزلارنىڭ يۇرتى ئىدى. نەۋايى نەزىرىدىكى خوتەن ــ فەرھاد، مانى، بانى، قارەن قاتارلىق مېمار، نەققاش، تاشچىلىق سەنئەتلىرىدە تەڭداشسىز ئەزىمەتلەرنى، قەھرەمان ئوغلانلارنى يېتىشتۇرگەن خاسىيەتلىك ماكان ئىدى. نەۋايى نەزىرىدىكى خوتەن ــ دوستلۇقنى، تىنچ ـ ئىتتىپاقلىقنى ئارزۇ قى-

لىپ، ئادالەتسىز ئۇرۇشلارغا قارشى چىقىدىغان ئادالەتلىك، مەرد-پەتپەرۋەر، خەلقپەرۋەر «چىن خاقانى» (چىنۇ خوتەن شاھى) غا ئوخشاش پادىشاھلارنىڭ يۇرتى ئىدى. نەۋايى نەزىرىدىكى خوتەن — ھۆسن - جامالى ۋە سەنئەت ماھارىتى تەڭداشسىز بولغان دىلئارام-نىڭ يۇرتى ئىدى. نەۋايى نەزىرىدىكى خوتەن — ھۆسن - جامالدا تەڭدىشى يوق، نى - نى ئەرلەرنى ئۆزىگە لال قىلىدىغان، جەڭ ئىش-لىرىدا بولسا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى، ئەقىللىقلىقى بىلەن ئەرلەردىن ئۈستۈن قابىلىيەت ئىگىسى «لۇبەتى چىن» (چىن گۈزىلى) گە كۈچ - قۇۋۋەت ئاتا قىلغان پالۋان قىزنىڭ ئانا ماكانى ئەمەسمۇ؟!

ئىزاھلار

① خوتەن نامىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يىلتىزى «ئۇدۇن». «ئۇدۇن» قەدىمكى بىر ئەلنىڭ نامى، ئېلىمىزنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ نام ئەڭ دەسلەپتە «于阗» دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىنغان. «ئۇدۇن» ئەڭ دەسلەپ «ھۇدۇن» (ھۇدۇن) خۇدۇن (خۇدۇن) - خوتۇن - خوتەن» گە ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. قۇربانجان ئابلىمىت نورۇزى، پالتاخۇن ئەۋلادخۇن: «شىنجاڭ يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 87 - ، 90 - ، 91 - بەتلەر.

② «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى» نى تۇزۇش كومېتىتى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن: «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىلى نەشرى 2 - ، 3 - بەتلەر.

③ غەربىي رۇڭ (西戎)، دىلارنىڭ غەربىدە ياشىغانلىقىغا قاراپ ئېيتىلغان. خەنزۇ ئالىملىرى «رۇڭ ئاتالغۇسىنى «جەڭچى مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ دەپ ھېسابلاشتى (فەن ۋېنلەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 1 - كىتاب 39 - بەت). ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ شىمالىدا ياشىغان دى (狄)دەپ ئاتالغان قوۋملار جەڭگىۋار خەلق بولغانلىقى ئۇچۇن، ئۇلار-نى «جەڭچىلەر» (رۇڭلار) دەپمۇ ئاتىغان، نەتىجىدە «رۇڭ - دى» ياكى «دى - رۇڭ» دەپ ئاتاش شەكىللەنگەن. ئابدۇخالىق ئابدۇرۇسۇل ئوغلى: «چىن ۋە ماچىن» تاشكەنت 2006 - يىلى نەشرى، 143 - ، 144 - بەتتىكى نەقىللەردىن.

④ سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىلى نەشرى، 33 - بەت. ئابدۇخالىق ئابدۇرۇسۇل ئوغلى: «چىن ۋە ماچىن» تاشكەنت، 2006 - يىلى نەشرى، 102 - بەتكە كەلتۇرۇلگەن نەقىلدىن.

⑤ «خوتەننىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 - كىتاب 3 - بەت.

⑥ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «كىلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى»، «ئۇيغۇر

www.uyghurkitap.com

غۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى، 240 ـ بەت.

⑦ ئابدۇخالىق ئابدۇرۇسۇل ئوغلى: «چىن ۋە ماچىن» ناشكەنت، 2006 ـ يىلى نەشرى، 103 ـ بەتتىكى نەقىلدىن.

⑧ خۇاتاۋ: «Ⅷ ـ Ⅹ ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، قەشقەرئۇيغۇر نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى، 531 ـ بەت.

⑨ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخى رەشىدي» ناشكەنت، 1996 ـ يىلى نەشرى 124 ـ 367، ـ بەتلەر، «چىن ۋە ماچىن» ناشكەنت، 2006 ـ يىل نەشرى، 102 ـ بەت. تىكى نەقىلدىن.

⑩ «ماچىن» ـــ ئاتالغۇسى مەنبەلەردە «چىن» ئاتالغۇسى بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنغان. Ⅶ ئەسىردىكى جۇڭگو سىياھەتچىسى سامىتسو ئاچارى (شۇەن جۇاڭ) «سىياھەتنامە» سىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە «ئۇلۇغ چىن» ياكى «بۇيۇك چىن» دېگەن مەزمۇندا «ماھا چىنادىس» (ماخا ئىندىس) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدا «ماھا» سانسكرىت تىلىدا «ئۇلۇغ»، «كاتتا» مەنىدە بولۇپ، «ئىندىس» «چىن»نى بىلدۈرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك «ماچىن» ئاتالغۇسى «چىن» بىلەن قوشۇلۇپ ئېيتىلسا، «چىن ۋە ماچىن» شەكلى «چىن ۋە ئۇلۇغ چىن» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. «ماچىن»دىكى «ما» سۆزى سانسكرىت تىلىدىكى «ماھا» دىن ئېلىنغانلىقىغا قارىغاندا «ماچىن» ئاتالغۇسىنىڭ پەيدا بولۇشى بۇددا دىنىنىڭ ھىندىستاندىن مەركىزي ئاسىياغا تارقىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. «ماچىن» نىڭ چېگراسى ھەققىدە سۆز بولغاندا، كۆپلىگەن ئەسەرلەردە بۇ ئاتالغۇ خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا نىسبەتەن ئىشلىتىلگەنلىكى قەيت قىلىنغان. 18 ـ ، 19 ـ ئەسىرلەردە يېزىلغان بەدئىي ۋە تارىخي ئەسەرلەرنىڭ ئەسكەرتىلىشىدە «چىن» نامى كاشغەرگە، «ماچىن» ئاتالغۇسى خوتەنگە نىسبەتەن ئىشلىتىلگەن. مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدي» ناملىق ئەسىردە كەشمىر ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شەرقىدىكى چېگرا «ماچىن» نىڭ جەنۇبي ۋە شەرقي تەرىپى بىلەن چېگرالىنىشى كۆرسىتىلگەن. يەنى خوتەن ئەتراپى ماچىن ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. شۇنىڭدەك خوتەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىنى ماچىن دەپ ئاتاش كېيىنكى دەۋرلەرگىچە مەۋجۇت بولغان. شائىر زەلىلىمۇ خوتەن ئەتراپىنى ماچىن دەپ تەسۋىرلىگەن. «چىن ۋە ماچىن»، 2006 ـ يىلى تاشكەنت 98 ـ ، 100 ـ ، 101 ـ بەت. لەرگە قارالسۇن.

⑪ «چىن» ئاتالغۇسىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى: «پاك، ھەقىقي، راست، توغرا، تولۇق» لەردىن ئىبارەت. «تۈركي تىللار دىۋانى»، «مايتىرى سىمىت»، «ئالتۇن يارۇق» لاردا يۇقىرىقى مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن. Ⅻ ئەسىردە ياشىغان ئىبنى ئەل ئەسىر ئۆزىنىڭ «ئەل كامىل فىت تارىخ» ناملىق ئەسىردە: «چىن ھەممە مەملىكەتلەرنىڭ ئۇلۇغدۇر، «خان»بىلەن «چىن»ئاتالغۇسى بىرلىكتە «ئۇلۇغ زېمىن» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ،

«چىن» ئاتالغۇسىنىڭ «مەملىكىتى ئۇلۇغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى بەرگەن. شۇنداقلا قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن باشلانغان دەريالار ھىندىلار تەرىپىدىن «چىن دەريالىرى» دەپ ئاتالغان. «چىن ۋە ماچىن» تاشكەنت، 2006 ـ يىلى نەشرى، 72 ـ ، 73 ـ ، 74 ـ ، 82 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

⑫ «خىتا» ئىبارىسى ھەرخىل ئىزاھلانماقتا، ئۇ بەزى تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن «خوتا» (خوتەن) ئىبارىسىنىڭ گىرىكچە «ئان»، «ئەن» (مەسىلەن، يۈنان، ئىران، تۈران) قوشۇمچىسىز يېزىلىشى دېيىلگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى» ناملىق كىتاب 244 ـ بەتكە قىلىنغان ئىزاھقا قارالسۇن.

⑬ نەۋائىي: «ھەيرە تۇل ئەبرار»، شىنجاڭ ياش ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىلى نەشرى، 518 ـ ، 519 ـ بەتلەر.

⑭⑯ ھەنىپە سالىھۇژا: «ئەلىشىر نەۋائىي ئىزداشلىرى» تاشكەنت، 2005 ـ يىلى نەشرى، 29 ـ ، 30 ـ ، 31 ـ بەتلەر.

⑮ نەۋائىي «سەبئەئى سەييار»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى، 142 ـ ، 143 ـ بەتلەر.

⑰ باتۇر ئەرشىدىنوف: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئىجادىيىتىدە داستان ژانرى»، ئالماتا، 1988 ـ يىلى 98 ـ بەت.

⑱⑲⑳ نەۋائىي: «فەرھاد ۋە شىرىن»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىلى نەشرى، 127 ـ ، 131 ـ ، 132 ـ ، 138 ـ ، 139 ـ ، 149 ـ ، 150 ـ ، 157 ـ بەتلەر.

㉓㉔㉕ نەۋائىي: «خەمسە» تاشكەنت، 1947 ـ يىلى، 358 ـ ، 359 ـ ، 366 ـ ، 367 ـ بەتلەر.

㉖ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «كىلاسسىك ئەدەبىياتتا خوتەن تەسۋىرى» «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى، 245 ـ ، 246 ـ بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

مولا مۇسا سايرامى

«تارىخى ھەمدىيە» دە خوتەن بايانى ①

1

مۇڭاپىق رەڭىش دوستلار، ساداقەتلىك ئەربابلارنىڭ ئايدىڭ كۆڭۈل-لىرىگە يېتىپ روشەن ۋە مۇئەييەن بولغايكى، شۇنداق نەقلى ــ ھېكايە ۋە قىسسە ــ ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، پادىشاھتەك بەختلىك، زامانداش تەجرىبە تاپقان ۋە مادارى پەلەككە يەتكەن مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتالىق غازى يەكەن ئۇيغۇشىنى ئاياغلاشتۇرۇپ، قەشقەر دارۇسسەلتەنەتىگە قايتىپ، ئادالەتلىك ئىشكىلىرىنى ئېچىپ، جەبىر ــ زۇلۇم بابىنى ئاياغلاشتۇرۇپ، پۇقرالىرىڭ تۇزۇملىرىنى ئورناتتى. يۇرت ياخشىلىرى ۋە چوڭلىرى، بەلكى ئاممە ــ خاسلىرىنىڭ دىل ئۇچرار قۇشلىرىنى ئىنئام ــ ئېھسان دان ــ يېمەكلىكلىرى بىلەن ئۇزىگە تارتىپ، كېيىك ئوۋلاشقا تاشلاپ، ئۇزىنى دۇشمەن رىقابەتلىرىدىن ئامان ساقلىدى. مازارى ماشايىخلاردىكى ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا خەتمىقۇرئان قىلدۇرۇپ خەير ــ ساخاۋەت تىلەپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلىپ، داش قازانلارغا ئۇز قولى بىلەن ئوت قالاپ ۋە سۇ قۇيۇپ، ئاجىز ــ بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىر ــ خەير ــ سەدىقىلەرنى بېرىپ، ھەممە ئادەمنى شاد ــ خۇرام ۋە پاراۋان قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەتلىرىگە بىئىختىيار قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، دۇئا قىلىشقا مەشغۇل بولدى.

بۇ چاغدا، ئاتالىق غازىنىڭ يۇرتلارنى كېڭەيتىش ھەۋەسلىرى ۋە

---

① بۇ «تارىخى ھەمدىيە» (مىللەتلەر نەشرىياتى 2007 ــ يىلى 9 ــ ئاي 1 ــ نەشرى، ئەنۋەر بايتۇر نەشرگە تەييارلىغان) نىڭ ئىككىنچى داستان 4 ــ بۆلىكى ۋە خاتىمىنىڭ 4 ــ ماۋزۇسى ئاستىدىكى تېكىست بولۇپ، كىتابنىڭ 332 ــ بېتىدىن 347 ــ بەتكىچە ھەم 592 ــ بېتىدىن 598 ــ بەتكىچە تەشكىل تاپقان. بۇ ماۋزۇ تۇزگۈچى تەرىپىدىن قو-يۇلدى.

مەملىكەت ئېلىش داغدۇغىسى كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغىيىپ، ئۇنىڭ خىيالىغا مەھكەم يېپىشتى . بۇلۇپمۇ گۈزەل خوتەننى بويسۇندۇرۇش مۇددىئاسى ئۇنى بىئارام ۋە بىقارار قىلىشقا باشلىدى. لېكىن، خوتەن پۇقرالىرى ھاجى پادىشاھقا ناھايىتى قاتتىق ئىخلاس ۋە ئەقىدە قىلاتتى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە چوڭ ـ كىچىكلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن پادىشاھقا لەشكەر بولۇپ جان پىدا ئىدى. ئاتالىق غازى بۇنى ناھايىتى ئوبدان مۆلچەرلەپ، ئەركانلىرىغا «ئەگەر پادىشاھنىڭ پۇقراغا ئىشەنچىسى ۋە پۇقرانىڭ پادىشاھقا ئىتتىپاقى مۇۋاپىق بولسا، ئۇنداق شەھەرگە بىر يېگانىنىڭ قول سېلىپ بويسۇندۇرۇپ، مۇراد باغچىلىرىدىن مەقسەت غۇنچىلىرىنى ئۈزگەنلىكى ھېچقانداق زامانداً ياكى بىرەر تارىخ كىتابىدا كۆرۈلمىگەن ۋە سۆزلەنمىگەن. مۇۋەپپەقىيەتلىك بار جايدا دۆلەتمۇ بار. دۆلەت بار يەردە ئەلۋەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك تەييارلىقى بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم بىر تەرەپكە كېتىپ بارغان ئىكەن. يەنە بىر ئادەم يولدا ئۇچراپ نەگە بارىسىز ۋە نەدىن كەلدىڭىز ۋە ئېتىڭىز كىم دەپ سوراپتۇ. ئۇ مېنىڭ ئېتىم دۆلەت، قايسى مەملىكەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسا، مەن شۇ جايغا بارىمەن ۋە قايسى مەملىكەتتىن مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئىتتىپاق كۆتۈرۈلسە، مەنمۇ ئۇ يەردىن ئۆزۈمنى باشقا تەرەپكە ئالىمەن، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. دېمەكچىمەنكى، خوتەندە مۇۋەپپەقىيەت ۋە بىرلىك بار. ئۇ جايىنى زورمۇزور زەمبىرەك، تەيپو، قىلىچ ۋە گۈرزە بىلەن بويسۇندۇرۇشمىز مۇمكىن ئەمەس. لېكىن ھاجى پادىشاھنىڭ يېشى يەتمىشكە يەتتى، ئەقىل ـ پىكرى بولسا ئاجىزلىق تەرەپتىن يول تاپتى، ئۆمۈر ئاپتېپى غەربتىكى قايتىش مەھەللىگە يېقىنلاشتى» دەپ، ئىشىنىڭ تېگىگە يېتەلمەي، تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر خىيال بىلەن ۋەزىيەتنى ھېسابقا تىزىپ، ئىمتىھان كۆزى بىلەن قاراپ، بىرەر تەدبىر قىلسام، ئۇ ئۇمىد تەدبىرىم ئاللا تەقدىرىگە مۇۋاپىق چۈشۈپ قالسا، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس دەپ ئويلىدى. ھېيلە ـ مىكىر تەدبىرگە قەدەم قويۇپ، مەككارلىق تۈزاقلىرىنى يېيىپ، يالغانچىلىق ئۇرۇق دانىلىرىنى چېچىپ، نەيرەڭچىلىك ھۈ ـ

نەرلىرىنى ئويىنىتىپ، دەۋرىنىڭ ئۇزۇن ئاقىۋىتىدىن ئەندىشە قىلىپ، پىكىر ـ خىياللىرى چەكسىز دەريادا غەرق بولدى ۋە بۇ دەريادا چۆمگەن تەپەككۇرى ئىچىدە مۇراد ـ مەقسەت گۈلىنىڭ تەسىۋىۋۇر جىلۋىسىنى كۆردى. شۇ ئاندا ئۇ بېشىنى ئۇستۇن كۆتۈرۈپ، نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرىغا نەزەر سالدى ـ دە، «راسلىنىپ تەييار بۇلۇڭلار، مازارى شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز» دەپ ئالىي پەرمان قىلدى. چوڭ تۇغلار بىلەن تۇت نەپەر ئەمىرى لەشكەر، قىرىق پانسات، سەرجاڭ، لاۋۇر، توپچى قاتارلىقلار بولۇپ ئون بەش مىڭ لەشكەر، سەرۋاز، جانبازلار بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇكخان تۇرەمنى ھەمراھ قىلىپ، تارىخ ھىجرىيە 1283 ـ يىلى (قوي يىلى) ماھى بارات ئېيىنىڭ 8 ـ كۈنى (مىلادىيە 1866 ـ يىلى 12 ـ ئايىنىڭ 16 ـ كۈنى) يەكەنگە يېتىپ كەلدى.

ئاتالىق غازى يەكەندە بىر ھەپتە تۇرۇپ، يىگىت، سەرۋازلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارغا تون ـ كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، ئات ۋە قورال ـ ياراغلارنى بېرىپ تەييارلاندى. جۇملىدىن، بۇزرۇكخان تۇرەمنىڭ نامىدا ھاجى پادىشاھقا خەت يازدى. بۇ خەتتە: «قەشقەر زېمىنىغا كەلگىلى ئۇزاق بولدى. بۇ مەملىكەتلەردىكى مازارى ماشايىخلارنىڭ زىيارىتىنى ئىمكانىيەتىنىڭ يېتىشىچە ئادا قىلدىم. ئەمما ئارزۇ ـ ھەۋىسىم شۇكى، بابام ئىمام جەئفەرى سادىق ھەزرەتلىرىنىڭ [1] مازارلىرىنى بىر زىيارەت قىلىپ يانسام دېگەن مۇددىئا ۋە غەرىزىم بار ئىدى. ئەگەر ھاجى پادىشاھ ئاغام يول بېرىپ، ئەزەن ـ ئىجازەت قىلسا، بۇ مازارى ماشايىخنى زىيارەت قىلغاچ، ھاجى پادىشاھ ئاغام بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ يانسام دېگەن تەلىپىمنى مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ، ئەرز ئىخلاسمنى مەلۇم قىلىپ مەكتۇپ يازدىم ـ ۋەسسالام» دەپ يېزىلغان ئىدى. ئاتالىق غازى ھەيلە ـ مەكىر بىلەن يېزىلغان بۇ خەتنى بۇزرۇكخان تۇرەمنىڭ ئۇلۇغ مۇھىرى بىلەن مۇھۇرلەپ، ئىشەنچلىك خىزمەتچىسىنى ئەۋەتتى. كەينىدىن ئۇزىمۇ يولغا چىقىپ، يەكەن زېمىنىنىڭ ئاخىرى ۋە خوتەن زېمىنىنىڭ باشلىنىدىغان بىر يېرىگە ئۇز چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكتى.

ھاجى پادىشاھ بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئوغلى نېمىتۇللا خاـ

نى قونالغۇغا لازىملىق سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقاردى، ئاتالمىش غازىمۇ بۇلاردىن خەۋەر تېپىپ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئىز ـ زەت ـ ئىكراملار بىلەن باشلاپ كېلىپ، ياخشى زىياپەتلەرنى قىلدى. ئاندىن كېيىن، ئالتۇن سەللە، تەتىللا تون، ھەمىسى ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن قورال ـ جابدۇق، ئېگەر ـ توقۇم ۋە باشقا جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن ئارغىماق ئات قاتارلىقلار ـ نى ئىنئام ـ ئېھسان قىلىپ تارتۇقلىدى، يىگىت، مەھرەملىرىگىمۇ تون ـ كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ: «ئەلھەمدۇلىللا بۇ يەرگە كەلدىم. پادىشاھ زادەمنىڭ جاھان ئارا جاما ـ لىنى كۆرۈپ، كۆزۈمنى روشەن ۋە نۇرلۇق قىلىپ مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمدىن ھاجى پادىشاھ دادامنى بىر كۆرمەككە مۇيەسسەر بۇلامدىكىن دېگەن ئارزۇ ـ ھەۋەسنى قىلىمەن. كەمىنە كەمبەغەل خىزمەتكارلە ـ رى پادىشاھ ئاتامنىڭ ئوردا ھۇزۇرىغا بېرىشقا مۇيەسسەر بولسام ۋە پادىشاھ ئاتامنىڭ ئاياغلىرىنى، تۇغلىرىنى ساقلىسام بىلەن سۈيۈر ـ سەم دەيمەن، ئەگەر بۇ نادان غۇلامنى ئۆزىنىڭ كەمتەرىن غۇلام ـ چاكارلىرى قاتارىدا كۆرۈپ، مۇبارەك نەزەرلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، يارلىقنامە ۋە ئالىي نىشاننامە بىلەن مېھرىبانلىق كۆرسەتـ سىلا، بۇ قارا تۇپراق ئۈستىدىكى خار ۋە ئېتىبارسىز بېشىمنى ئاسمانى قۇتۇپتىكى فەرقەدان (شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزىنىڭ يېنىدە ـ كى ئىككى يورۇق يۇلتۇزنىڭ ئورتاق نامى ـــ ت) يۇلتۇزلىرى بىلەن تەڭ قىلغاندەك بولاتتىم. بۇ كەمىنەنىڭ ساددا كۆڭلىدە ئەنە شۇ ھە ـ ۋەسلەردىن باشقا ھېچقانداق مۇددىئا ۋە مەقسەت يوق. ئەگەر پادىشاھ دادام شەرەپلىك قەدەملىرىنى ئاياپ بۇ يەرگە كېلىشنى خالىمىسا، مەن ئۆزۈم بېرىپ، پادىشاھ دادامنىڭ ئۇلۇس ئاستانىلىرىگە يۈزۈمـ نى سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىمنى جان ـ دىلىم بىلەن مەلۇم قە ـ لىپ، ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرى نۇرىنىڭ بىر قەترە شولىسىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ جاھان ئارا جامالى بىلەن كۆزۈمنى روشەن قىلىشىدىن باشقىغا تاقەت ئىلاجىم زادى قالمىدى» دېگەندەك خۇشا ـ مەت گەپلەر، پىتنە سۆزلەر ۋە نەيرەڭ تەدبىرلەر بىلەن پادىشاھزادە ـ نىڭ دىل ـ قەلبىنى بولسا قارارسىز ئاشقلاردەك بىئارام قىلدى.

www.uyghurkitap.com

شۇنداقلا، پادىشاھ زادىگە ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرنى قوشۇپ، سەھەرگەرلەردەك بىر نەچچە ئېغىز پىتنە ــ ئەپسۇن① سۆزنى قۇلاققا ئاسقان مونچاقتەك بىر ــ بىرلەپ تىزىپ بېكىتىپ، بىر پارچە پۇختا خىشنى «كالامى شېرىپ» دەك قىلىپ ياساپ، ئۇنى نەچچە قەۋەتلا تەتبىللا، تاۋار، ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، لېپاپىدەك قىلىپ تەييارلاپ، ئىززەت ــ ئىكرام بىلەن ئەمىرى لەشكەرگە بەردى ۋە ئۇنىڭغا: «مەنىڭ ئۇچۇن ھاجى دادامنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، ئەقىدە ۋە ئىخلاسىمنى ئۇنىڭ ئۇلۇغ قۇلاقلىرىغا بىر ــ بىرلەپ مەلۇم قىلىپ. ئەگەر ئىشەنمىسە ئۇشبۇ قۇرئانى كالامنى مېنىڭ ئۇچۇن ئېگىز كۆتۇرۇپ قاتتىق ئەھدۇپەيمان ۋە ئانىت ــ قەسەملەرنى قىلىپ، سۆز تەكتىنى مۇستەھكەملەپ، كاپالەتلىك قىلىپ، ھاجى دادامنىڭ خىزمەتلىرىدە بولۇپ باشلاپ چىقىڭ. قالغان ئەرز ئىخلاسىمنى بولسا بۇ پادىشاھزادەم مەن كەمىنە قۇللىرىغا ژاكالىتەن ئەرز ئەيلەيدۇ» دەپ يولغا سالدى.

نېمىتۇللاخان پادىشاھزادە بىلەن ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر ھاجى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ يۈز كۆرۈشتى. زىيافەتلەر ئىلاغلاشقاندىن كېيىن، مەزكۇر ئەمىرى لەشكەر ئاتالىق غازىنىڭ دېگەنلىرىنى ئەسلىي پىلاندىكىدەك، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا مەلۇم قىلىپ، ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ قوۋۇشتۇرۇپ، پادىشاھنىڭ مۇلازىملىرى قاتاردا ئىتائەتمەن بولۇپ پەگادا تىك تۇردى. لېكىن، سۈت بىلەن سۇ ئىرىلاشسا ئاجراتقىلى بولمىغاندەك، ھاجى پادىشاھ بۇ سۆزنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى پەرق قىلىپ ئايرىيالماي، ھاڭ ــ تاڭ بولۇپ ئوغلىدىن سورىدى. ئوغلى پادىشاھزادە بولسا بۇ پەلەك ئىقلىمىنىڭ ھىيلىگەرلىكىنى كۆرمىگەن، زامانە تەجرىبە ــ ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان ۋە توشقان ئۇيقۇسى غەپلىتىدىن تېخىچە ئويغانمىغانىدى. شۇڭلاشقا، مەزكۇر ئەمىرى لەشكەر ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتالىق غازى ئالدىغا چىقىشنى ئوبدان دەپ بىر مەرتىۋە تەرغىب قىلسا، مەزكۇر

① ئەپسۇن ــ كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان ئېزىتقۇ گەپلەر. ئەپسۇننامە ــ ئېزىتقۇغا ئوخشاش، ئەپسۇندەك.

ياش نادان شاھزادە بۇ ئىشنى ھەر خىل تەرىپ ۋە سۇپەتلەر بىلەن مىڭ مەرتىۋە تەرغىب قىلدى. نەتىجىدە، ھاجى پادىشاھنىڭ نۇرلۇق پىكرى ئاتالىق غازىنىڭ ئالدىغا بېرىشقا قارار تاپتى.

ئەگەر خۇداۋەندە ئالىمىيان ئۆز بەندىلىرىنىڭ يۇزىگە دۆلەت ئىشكلىرىنى ئاچماقنى ئىرادە ۋە تەقدىر قىلسا، ئۇ ھەر خىل باھانە - سەۋەبلەر بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت بېغىشلايدىكەن. دېمەك، قۇشبېگىنىڭ تەدبىرى بۇ تەقدىرى سۇبھانەگە مۇۋاپىق چۈشتى. ھىيلە - ئەپسۇنلىرىنىڭ ئەسراتى نەتىجە بېغىشلىدى. ھاجى پادىشاھقا بولسا دۆلەت ئىشكى ئېتىلدى. زۇلمەت دېرىزىسى ئېچىلدى ۋە ئەقلىي كۆزى يېپىلدى. پادىشاھزادە بىلەن ئەمىرى لەشكەر ئىكىسى گويا تەقدىر قازاسىنىڭ قۇدرەتلىك ئىككى ھايداقچىسىدەك ھاجى پادىشاھنى جاھالەت - زۇلمەتكە ۋە ھالاكەت تەرەپكە ھەيدىدى. شۇنداق قىلىپ، ھاجى پادىشاھ ئۆز ئايىغى بىلەن ئاچ شىر ۋە ئۇسۇز ئارسلانغا دۇچار بولدى. بىراق، ھاجى پادىشاھ چۈشۈم بۇزۇلغانىدى، غايىب ئۆز پەردىسىدىن يەنە قانداق ئىشلارنى كۆرسىتەر، دەپ ئېھتىيات قىلىپ، بىر مىڭ مەھرەم، يىگىت، ياساۋۇلىنى ئېلىپ، مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى ۋە يېتىپ كېلىپ چېدىر - بارگاھلارغا كۆزى چۈشتى. قۇشبېگىمۇ يىراقتىن كۆرۈپ، ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ ئۇزەتكىسىگە يۈز - كۆزىنى سۈرتۈپ، ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى قولىغا ئېلىپ، بەزىدە چۈلۈۋرىنى بوينىغا سېلىپ، تۆت پانسات تۆت تەرەپتىن يۈگۈرۈپ، بارگاھ ئالدىغا كەلگەندە، ئاندىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈپ، قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ، ھەدىس شېرىپتە «كىمكى بىر ھاجىنى ياكى غازاتچىنى قوچاقلاپ بوينىغا قول سېلىپ كۈرۈشسە، مىڭ پەيغەمبەرنى قۇچاقلاپ كۆرۈشكەندەك بولىدۇ» دېگەن پەيغەمبەرنىڭ سۆزى بويىچە، «ئۆزلىرىنىڭ بوينىغا قول سېلىپ كۆرۈشۈشكە مۇمكىن بولارمىكىن» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ تىك قاراپ تۇردى. ھاجى پادىشاھمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قۇچاقلىدى. قۇشبېگى ھاجى پادىشاھنىڭ بوينىغا قول سالغانچە كۆتۈرۈپ يەنە بىر ئۆيگە ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيگە ئادەم تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇلار ھاجى پادىشاھنى تۆتتى - دە،

يىقىتتى، باغلاپ ئېگىن ـ ئاياغلىرىنى سالدۇرۇۋالدى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. ئىسسىت ! ئىسسىت ! ئىسسىت ! ئادەم جىنسى ۋە ئىنسان گۈرۈھىنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىك تەدبىرلىرىنى ئەنە شۇنىڭدىن كۆرۈپ تاماشا قىلىش كېرەك، ئەلۋەتتە.

نەزم:

ئىنسان ئەگەر ئاچسە تەلىبسىغە ئەغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى تەمىز. ①

بۇ چاغدا ھاجى پادىشاھقا قاراشلىق يېگىت، مەھرەملەر ئىتائەت بىلەن ئاتتىن چۈشمەي، ھاجى پادىشاھنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئەمر كۈتۈپ قاراپ تۇرغاندى. ئاتالىق غازى قۇشبېگى دەرھال ھاجى پادىشاھنىڭ نامىدىن «مەن ئۇكام قۇشبېگى بىلەن بىر كېچە مۇڭدىشىپ بىللە قونۇپ، ئەتىلىككە يول باشلاپ شەھەرگە كىرىمەن. سىلەر خاتىرجەم بولۇپ شەھەرگە قايتىپ، ھەر بىرىڭلار ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىپ تۇرۇڭلار، ئەتىلىككە نېمىتۇللاخان ئالدىمىزغا چىقسۇن» دېگەن بىر پارچە خەت چىقاردى. جۈملىدىن، ئىشقا يارايدىغان ۋە بەرەر ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان يېگىرمە ـ ئوتتۇز نامدار باتۇرنىڭ نامىنى تىزىپ، «ئەتىلىككە بىللە ئالغاچ چىقىڭ» دەپ نېمىتۇللاخانغىمۇ خەت يېزىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۆھرىنى بېسىپ بىلە چىقاردى. ئەسكەرلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ، ئەمدى شۇملۇق كەتتى، ئۇلۇغ سائادەت يۇزلەندى، مۇشتەرى (مارس ـ ت) يۇلتۇزى بىلەن زۆھرە(ۋېنېرا ـ ت) يۇلتۇزى بىر بۇرجدا تەڭداش بولدى، دەپ خۇشال بۇلۇپ ئاتلىرىدىن چۈشمەيلا شەھەرگە چاپتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتالىق غازى شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى، ئىككى پوتەي مىقدارى يەرگە بارغاندا، پادىشاھزادە نېمىتۇللاخان ئىشقا يارايدىغان يېگىرمە ـ ئوتتۇزچە چوڭ ئەمىرانى ھەمراھ قىلىپ ئەبەدىي دۆلەت ئىگىسى ئاتالىق غازىغا ئۇچراشتى. ئاتالىق غازى ئۇلار بىلەن ناھايىتى ياخشى كۆرۈشۈپ «ھاجى پادىشاھ دادام كەينىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلە بېرىپ بىللە كەلسىلە» دەپ يولغا سالدى. بىراق، ئۇ

① ئىنسان ھىيلە ـ مىكىرگە ئېغىز ئاچسا، ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ چارىسىز قالىدۇ.

نىڭ ئادەملىرىنى بىر - بىرىگە قوشماي چېدىر - بارگاھلارغا ئېلىپ كىرىپ يوق قىلدى ۋە ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە بايلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئەزىزبەگ جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ماڭدۇردى. بۇ شەھەرگە كىرىپ ھاجى پادىشاھنىڭ بالىلىرىنى بىر تەرەپكە ھەيدەپ چىقىرىپ، ئوردا ئىچى ۋە خەزىنىلىرىگە ئىگە بولدى. جانابى ئالىي بەدۆلەت ئىقبالى سەلتەنەت بىلەن كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى شەھەرنىڭ ئالدىغا تىكتى. ئاندىن ئەمىرى لەشكەر، سەرچەڭ لاۋۇر، ياساۋۇللىرىنى بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن قىل قۇيرۇق قىلىپ شەھەرگە بۇيرۇپ، ھاجى پادىشاھنىڭ دۆلەتمەن مۇلازىملىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، بەزىلىرىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى ۋە بەزىلىرىنى نەزەربەند قىلدى.

بۇ چاغدا، ھاجى پادىشاھنىڭ خوتۇن، بالىلىرى، لەشكەر ۋە پۇقرالىرى بىر - بىرىگە قاراپ «ھاجى پادىشاھىم كەلدىمۇ؟ نەدە قاپتۇ؟ نېمە ئۈچۈن شەھەرگە كىرمىگەندۇ؟ بۇ قىپچاق ئەنجانلىقلار شەھەرنى بېسىۋالدى، نېمە ھادىسە ۋە نېمە ۋەقەلەر بولغاندۇ؟» دەپ ئىشىنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي، ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ ھاڭ - تاڭ قېتىپ، دىڭ تۇرۇپ قالدى. بۇنىڭغىچە ئىككى كېچە - كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. ئاندىن كېيىنلا ئۇلار ۋەقەنىڭ قانداقلىقىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئون مىڭ ۋە ئون بەش مىڭ ئادەم قورال - ياراغ، چوماق - كالتەكلەرنى كۆتۈرۈپ شەھەرنىڭ تەرەپ - تەرەپلىرىدىن كېلىپ، «ھاجى پادىشاھىم قېنى؟»، «پادىشاھىمىز زادى قېنى؟» دەپ، قۇشبېگىنىڭ كوچا - بازارلاردا ئۇچرىغانلا يىگىت، سەرۋازلىرىنى[1] ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، قوغلاپ، ھەر خىل قاتتىق گەپلەرنى قىلدى. ھەتتا قەلەم بىلەن يازغىلى بولمايدىغان ھاقارەت ۋە دەشنەملەرنى قىلدى. ھەر قانچە نەسىھەت، تەرغىباتلارنى قىلسىمۇ ئاڭلىمىدى. قۇشبېگىنىڭ ئادەملىرى بۇ ئالامانلارنىڭ ھاقارەتلىرىگە چىداشقا تاقىتى نائىلاج بولدى. دەل مۇشۇنداق چاغدا، ھاجى پادىشاھنىڭ بىر مۇنچە ئادىمى كالتەك - چوماقلىرىنى كۆتۈرۈپ بارگاھقا چاپتى. شۇ

① ياقۇبېگ دەۋرىدە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى «يىگىت»، پىيادە ئەسكەرلەرنى «سەرۋاز» دەپ ئاتىغان.

www.uyghurkitap.com

ئاندا ئاتالىق غازىدىن «ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئالىي يارلىق كەلدى. لېكىن، بىرنى ئۆلتۈرسە ئونى ۋە ئوننى ئۆلتۈرسە يەنە ئوت-تۇزى كېلىپ «غولى نېمە دەيتۇ بۇ» (بۇلار نېمە دەيدۇ ـ ت) دەپ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئۆتۈپ بارگاھقا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئاتقا مىنىپ قىز-غىن قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھەممە لەشكەرلەر قىرغىنغا چىقىپ، چاپ ـ چاپ قىلىپ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىت، ئېشەك، مۇشۇكلىرىگىچە بولغان جانلىقلىرىنى ئۆلتۈرۈپ جانسىز قىلدى. ئەتىسى ئون مىڭ-دىن ئارتۇق چوماقچى ئالامانلار چوماق ـ تاياقلىرىنى كۆتۈرۈپ، بىردىن تۇلۇمغا ئۇزۇق تالقانلىرىنى سېلىپ، ئاغزىنى بوغۇپ مەھ-كەم قىلىپ، گەدەنلىرىگە ئېسىپ قارا كالىتەك بولۇپ قاراقاشتىن كەلدى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ قىرغىن قىلىپ، ئىلگىرى ئۆلۈمگە ماڭغانلىرىغا قوشتى. ئاندىن كېيىن چىراقلار قىل قۇيرۇق بو-لۇپ، چوماق، ئوزۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئەھۋالنى كۆرۈپ، كۆ-يۇپ تۇرغان ئوت ئاتەشكە خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن، بۇلارمۇ ھالاكەت مەنزىلىدىن ئۇرۇن ئالدى.

بۇ چاغدا خوتەن تەۋەسىدە ئالتە شەھەر بار ئىدى. ھەر قايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بەش مىڭ ياكى ئون مىڭدىن بولۇپ، بىر ـ بىرىدىن خەۋەرسىز خوتەنگە ئۇلاشتى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ بىر-بىرىگە قوشماي، كەتكەنلەرنىڭ كەينىدىن كەتمەس يولغا سېلىپ ۋىدالاشتى. خوتەن خەلقى «غولى نېمە دەيتۇ بۇ» دەپ، بىر ئىشنى ئويلاپ ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوپمايدىكەن. ئەگەر ئورنىدىن تۇرسا، بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي قويمايدىكەن. دېمەك، بۇ قېتىم ئور-نىدىن قوپماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت ۋە ئامان قالدى. بۇ ئىشنى ئويلاپ ئورنىدىن قوپقانلىرى بولسا شەھەرگە كېلىپ، «ھاجى پادە-شاھىم، ئاھ پادىشاھىم» دەپ زار ـ زار يىغلاپ، پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك قالغىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ مەرتىۋە ياخ-شىراق دەپ ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەتكە تاشلىدى. چۈنكى، خوتەن ئەھ-

لى جان ساقلايمەن دەپ ھالاكەتتىن قاچمايدىكەن ۋە قېچىشنىمۇ لازىم كۆرۈپ راۋا تاپمايدىكەن. ئۇلارنىڭ كامانى جاھىللىقىنى ئەنە شۇ مىجەزىدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

قۇشبېگىنىڭ يىگىت، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى، قوللىرى قاپاردى ۋە بۇنى ئاتالىق غازىغا ئەرز قىلدى. ئاتالىق غازى بازارغا كەلگەن خوتەنلىك قاسساپ ۋە غەيرىي خوتەنلىك مۇسا-پىر قاسساپلارنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن بىللە تۇ-رۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. بۇلار خەندەكلەرنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكلەرنى خەندەككە ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلىدى. خەندەك ۋە باشقا چوڭقۇرلۇقلار جەسەت بىلەن لىقمۇلىق تولدى. دەرۋازىلارغا ئەمىرى لەشكەر ۋە پانساتلار، سەرۋازلارنى قو-يۇپ، تۇتۇلغانلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ سەرۋازلارغا تاپشۇردى. بۇلار ئۆلارنى بىر ـ بىردىن يېتىلەپ، ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. بارغۇچە «بىر نەرسەڭ بولسا ماڭا بەرگىن، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بە-رەي» دېسە بەزىلىرى بۇنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق ۋە سازا-ۋەر كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى، بەزىلىرى يۇز تەڭگىدىن ئەقەللىي بىر تەڭگىگىچە پۇل بېرىپ، ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ، جېنىنى جايلاپ، يۇرت ـ ۋەتىنگە قايتتى. بەزىلىرى قولۇمدا ھازىر پۇل يوق ئىدى، تېپىپ بەرسەم ياكى ئەكېلىپ بەرسەم، دېسە نېسى قىلىپ قويۇپ بەردى. ئاتالىق غازىنىڭ ئادەملىرى تۆت ياكى بەش تاشقىچە يەرلەرگە، ھەتتا تېخىمۇ يىراققا بېرىپ، تالان ـ تاراج قىلىپ ياندى. شۇنداق قىلىپ، بەش كېچە ـ كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى، ئۆلۈم بازىرى ناھايىتى قىزىپ كەتتى. پۇقرا ـ خالايىق خاراب ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا جانابى ئاتالىق غازى پەرمان بە-لەن قىرغىنچىلىقنى توختاتتى. تارىخ كىتابلىرىدا «بىر تۇمەن ئادەم ھالاكەتكە يەتكەن بولسا، بىر مۇردا قولىنى ئۇستۇن كۆتۈرىدۇ، ئە-گەر ئون مىڭ تۇمەن ئادەم ھالاك بولسا، بىر ئۆلۈك ئۆرە تۇرىدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇ چاغدا خوتەنده بەش ئۆلۈك قولىنى كۆتۈرگەن ئە-كەن. بۇنىڭغا قارىغاندا ئەللىك مىڭ ئادەم ھالاك بولغانلىقى مەلۇم. بەختى ئويغاق، دۆلىتى يار ۋە پەلەك ھەيۋەتلىك مۇھەممەد ياقۇببەگ

www.uyghurkitap.com

ئاتالمىش غازى ئەنە شۇنداق تەدبىر ۋە ھىيلە ـ مىكىرلەرنى قىلمىغان بولسا ئىدى، ئۇ خوتەننى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر بولالمايتى. چۈنكى، پۈقرا ـ خالايىقنىڭ ھاجى پادىشاھقا بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى، ھەتتا ئەڭ يۇقىرى تەسەۋۋۇر چېكىدىنمۇ ئاشقانىدى.

سۆزنىڭ ھاسىلى، ئاتالمىش غازى بۇ قېتىمقى ئومۇمىي قىزغىنچىلىقتىن بىكار بولۇپ، ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە بايلىقىنى تىزىمغا ئېلىپ، ئالىي دۆلەتخانىغا تاپشۇردى. ئۇنىڭ قورال ـ ياراغلىرى ناھايىتى مۇكەممەل ۋە تولۇق ئىكەن. كۆمۈش، تىللا ۋە پۇلدىن باشقا يەنە ئون ئالتە قاپتەك چوڭ ۋازىغا ساپ ئالتۇن توپلىغان ئىكەن. بۇنىڭدىن يىگىتلىرىگە تۇزۇك نەرسە بەرمەپتىكەن. ئىسراپ بولىدۇ دەپ ئۆزى ۋە ئەھلى ئايالىلىرىغىمۇ بۇ ئالتۇندىن سەرپ قىلمىغانىكەن. ئوتتۇز ئاي پادىشاھلىق قىلغان مەزگىل ئىچىدە، ھەتتا ئۆز ئاشخانىسىغىمۇ ئاباائى ـ ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان زېمىنلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئىشلەتكەنىكەن. كىيىم ـ كېچەكلىرىگىمۇ شۇنى سەرپ قىلىدىكەن. شەرئىەت بويىچە يۇرتتىن كەلگەن نەرسىلەر ۋە خىتايلار ياكى بەگلەر دىن ئولجا چۇشكەن مال ـ دۇنيانىڭ ھەممىسىنى ئۆز پېتى بويىچە دەپتەرگە ئېلىپ، زايا قىلماي خەزىنىسىدە ساقلىغانىكەن. جانابى بەدۆلەت ئالىيلىرى بۇنى كۆرۈپ بىلگەندىن كېيىن «ھاجى پادىشاھنى مەن ئاتام دەپ ئاتاپ ئۆزۈمگە ئاتا تۇتقانىدىم، راستتىنلا ماڭا ئاتا بولغۇچىلىكى بار ئىكەن» دەپ تەبەسسۇم قىلىپ ئاپىرىن ئوقۇدى. ھاجى پادىشاھ بولسا بۇرۇن ئۆتكەن سۇلتانلارنىڭ قائىدە ـ يوللىرىنى ، بۇلۇمۇ ئۇمەييە خەلىپىلىكىنىڭ [2] خەلىپىسى ئۆمەر بىننى ئابدۇلئەزىز خەلىپە ھەزرەتلىرىنىڭ [3] (ئاللا ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلغاي يول ۋە رەۋىشىنى تۇتقانىكەن. بۇلۇمۇ ئۇنىڭ جازا يەلپۇشلىرى چوڭ موۋزۇتتىن[1]، نوختا ۋە بوينىدىكى پۇپۇكلىرىگە مەشۇت ـ يىپەكتىن ئىشلەنگەن، بۇ پۇپۇكلىرىگە قاتار قاتار جەرس ـ قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ بېزىگەن تۆت چوڭ نار تۆگىسى بار ئىدى. بۇ زامانداا ھېچقانداق جايدا تۆگىلەرنى بۇنچىلىك بېزەپ ياسىمىغانىكەن. بۇ نار تۆگىلەر بارلىق تاماشىچىلارنىڭ ئەقلىنى ھەيران، كۆزلىرىنى

① موۋزۇت ـ ئەڭ ئېسىل يۈمشاق يۇڭ ـ تىۋىت.

خىرە قىلىپ قاماشتۇرغانىكەن. تۆگىلەرنىڭ ھەممىسىلا ئاتالىق غا- زىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئاتالىق غازى ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە بايلى- قى، قورال - ياراغلىرى ، ئەسۋاب - سايمانلىرىنى بۇ تۆگىلەرگە يۈكلەپ قەشقەر دارۇسسەلتەنىتىگە ئېلىپ ماڭدى.

نەزم:

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت - بەخت يار،
*بۇلۇر پەتھى نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار.*①

ئاتالىق غازى ئەمىرى لەشكەر، پانسات، ئەمىرالىرى باشلىق ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا ئىنئام - ئېھسانلارنى يەتكۈچە بېرىپ، مەمنۇن قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. ئاندىن خوتەندىكى شەھىدان ئىمامىلارنىڭ مازارلىرىغا قوي، كالا، گۈرۈچ، پۇل، تون ئەۋەتىپ، بۇ جايلارغا ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەينىلەپ، غېرىب - بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، خەتمىقۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئېلىپ، ماشايىخلارنىڭ روھىغا ئاتاپ بىچارە دۇئاگۇيلارغا تون - كىيىم، پۇل - تىللا سەدىقە قىلىپ، دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، يەكەنلىك نىياز ئىشىكئاغابەگنى خوتەنگە ھاكىم ۋە مۇستەقىل سۇيۇرغال قىلىپ، مەملىكەت ئىشلىرىنى ئۆزى خالى- غانچە بىر تەرەپ قىلىش، مۇھىم ئىشلارنى ئۆزى خالىغانچە ھەل قى- لىش، ئەمەلدارلارنى خالىغانچە تىكلەش ۋە ئورۇندىن قالدۇرۇش قا- تارلىق مۇھىم ھوقۇقلارنى تۇتقۇزدى. يەنە خوتەندىكى ئالتە شەھەرنىڭ قىرىق كۈنلۈك تەۋەسىگىچە بولغان جايلارنى، يارلىق بويىچە، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا قوشۇپ بېرىپ، ئورنىنى كۆتۈردى.

ئاتالىق غازىنىڭ نىياز ئىشىكئاغابەگكە مۇنچىلىك ئالاھىدە مەرھە- مەت ۋە مېھرىبانلىق قىلىشىدا بىر مۇنچە سەۋەبلەر بار ئىدى. ئۇنىڭ بىرسى، جانابى ئاتالىق غازى ئىلگىرى نىياز بەگنىڭ ئىلتىماسى بويى- چە يەكەنگە كەلگەندە ۋە ھامىددىن تۆرە بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي قاچقان چاغدا، نىياز بەگ كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، ئىككى تاش يولغىچە ئۇزەتكىداش بىللە مېڭىپ، ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ تەسەل- لى بېرىپ، نۇرغۇن سۆز ۋە مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇڭداش-

① پادىشاھقا بەخت - دۆلەت يوزلەنسە، مۇۋەپپەقىيەتمۇ ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قاندى. شۇ چاغدا قۇشبېگى بۇنى قەشقەرغە بىللە ئېلىپ كەتمەكچى بولغاندى. لېكىن ئۇ ئېتىنى سۇغارغان بۇلۇپ ئارقىغا يېنىپ، ئېتىغا بىر قامچا ئۇرۇپ، تېزلىك بىلەن يەكەن تەرەپكە قېچىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئالدى، بۇ چاغدا قۇشبېگى ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى زور ئاۋاز بىرىن ئوقۇپ، «ناھايىتى ھوشيار ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ يۇز ـ خاتىرەمىز ۋە رايىمىزنى قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن بۇ يەرگىچە كەلدى ـ دە، يەكەندىكى بالا ـ چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ ياندى، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم ئىكەن» دەپ كۆڭلىدە ئۇنىڭغا ماقۇل بولدى. يەنە بىر سەۋەب شۇكى، يەركەندىكى ئىسھاق خوجام تۆڭگانلار بىلەن بىللە توققۇز مىڭ لەشكەر چىقىرىپ كېچىلىك ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، نىياز بەگ مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ « بۇ كېچە نۇرغۇن لەشكەر چىقىدۇ، تەدبىر ۋە مەسلىھەتتە بولغايلا، بۇنىڭدىن ئارتۇق ئىش قولۇمىدىن كەلمەيدۇ» دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. سەگەك توخۇدەك زېرەك قۇشبېگى بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئامالىنى قىلىپ مەقسەتكە يەتكەنىدى. بۇ ۋەقەلەر ئاۋۋالقى داستاندا زىكىر قىلىندى. يەنە بىرى، نىياز بەگ بىلەن ئاتالىق غازى ئۇسۇل ـ تەدبىرده، ئىش ـ كەسىپتە ۋە ھېلىگەرلىكتە ھەمساۋاق ئىدى. ئۇلار بىر ھەرپلىك، ئوخشاش قاپىيەلىك، ھەتتا يۇلتۇزلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر بۇرجدا كۆرۈنگەن، بەخت ـ تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر خانىدىن ئورۇن ئالغاندى. شۇڭلاشقا، ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا خوتەندەك ئالتە شەھەرنى قىرىق كۈنلۈك تەۋەسى بىلەن قوشۇپ، پۈتۈنلەي مەرھەمەت قىلدى. ئۇ بىرەر قېتىممۇ خوتەنىڭ زىيان ـ زەخمەتلىرى قانداق بولغاندۇ دەپ ئاغزىغا ئالمىدى، ھەتتا ئويلاپمۇ قويمىدى. نىيازبەگ بولسا ھەر قانداق ئىشنى ئۆزى خالىغانچە قىلالايتتى. لېكىن، ئۇنىڭ ئاتالىق غازىغا بولغان نىيىتى زادىلا راست ئەمەس ئىدى. ئاخىر ئاتالىق غازىنىڭ قۇتۇلماس ۋەقەگە دۇچار بولۇشىغا دەل مۇشۇ نىيىتى يامان نىيازبەگ سەۋەب بولدى، بۇ ۋەقە ئىنشائاللا كېيىن زىكىر تاپقۇسىدۇر.

شۇنداق قىلىپ، ئاتالىق غازى نىيىتى بۇزۇق نىيازبەگكە خوتەننى ئوڭچە تاپشۇردى. خالمان پانساتنى ئەمىرى لەشكەر، ھاجى تۇراپنى قازى لەشكەر قىلىپ، يارلىق ـ مەنسۇر بىلەن مېھرىبانلىق قىلدى، لېكىن

ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ئەمىرى لەشكەرنى بوشاتتى ۋە قازى لەشكەرنىمۇ بوشتىپ، ئۇنى جەبىر ـ ئەلەم ۋە زەھەرلىك قىيىن ـ قىستاقلار بـ ـ لەن ئازابلىدى، تارىخ ھىجرىيە 1283 ـ يىلى ماھى شەۋۋال ئېيىنىڭ 28 ـ كۈنى (مىلادىيە 1867 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ـ ت) ئاتا ـ لىق غازى دۆلەت ئەركانى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن دارۇسسەلتەنەتىگە ياذ ـ دى. تۆت مەنزىل قالغاندا ئەزىزبەگ جاللاتنى تۆتۈپ يوق قىلدى. چۈذ ـ كى، ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن خوتەن شەھىرىگە كىرىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويۇلغانىدى. لېكىن، ئۇ لەشكەرلەر ـ نىڭ ھەققىدىن ئىككى يۈز يامبۇغا خىيانەت قىلغانىكەن، گۇناھىنى بوينىغا ئارتتى. ئۇ يەنە بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاتالىق غازىغا نىيىتىنى بۇ ـ زۇپ، بۇزرۇكخان تۆرەمگە يېقىنلىق قىلغانىكەن. بۇ ۋەقە يۈقىرىدا بايان قىلىندى. بۇنى «جاللات» دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب شۇكى، ۋەلىخان تۆرەم ئىلگىرى قەشقەرغە كەلگەندە، ئۇنىڭغا جاللات بولۇپ خىزمەت قىلغان ـ كەن. ئەسلىدە بولسا يېڭىسارلىق ئادەم ئىكەن. بۇ تۈز بەرگەن يەرگە نىيىتىنى بۇزۇپ خىيانەت قىلدى ـ دە، جازاسىنى تاپتى. ھەر قانداق ئادەم بۇ ئالەم زىرائەتگاھىغا ياخشىلىق ياكى يامانلىق ئۇرۇقىنى چاچ ـ سا، ئۇ ھامان بۇ بىباقي ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتـ ـ نى تېتىماي تۇرۇپ، ئۇ ئاخىرەت ئالىمىگە كەتمەيدۇ. ئىلاھىم ئۆز ئـۇ ـ لۇغلۇقۇڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست يولغا باشلاپ، ئەگىرى ـ توقاي يوللاردىن ساقلاپ، ئادىللىق ۋە راستلىق دەرىجە ـ مەرتىۋەڭ بـ ـ لەن ھەممىنى ئۆز ئادالەت سايەڭدە سايلىغايسەن ـ ئامىن !

2

خوتەن ناھايىتى كونا ۋە قەدىمكى مەشھۇر شەھەردۇر. ئادەملىرىنىڭ خۇلق ـ مەجەزىگە قارىغاندا، بىر سۆزلۈك، بىر قوللۇق، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بۇلۇپ ھېسابلىنىدۇ. پىششىقلىقتا بىنەزەر، بېخىللىقتا مىسلىسىزدۇر. تەقۋادار، پەرھىزكارلىرى تولا، بىپاك يامانلىرىمۇ ئاذ ـ دىن تولا. ھەممە ئادەملىرى كاسىپ ـ ھۈنەرۋەن، تەبىئىەت ئىدراكى پا ـ كىز، زېھنى يۇگۇرۈك بولۇپ، ھەر قانداق ھۈنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈ ـ زۇپ، خېرىدارغا يارىغۇدەك قىلىپ ئۇبدان كۆرسىتىپ، ئۆز قولىدىن

www.uyghurkitap.com

ئۆتكۈزۈپ، نەق پۇلىنى ئېلىشقا كامىل ۋە قابىلىيەتلىكتۇر. بۇ جايدىن مەشۇت، يىپەك تولا چىقىدۇ. ئالتۇن كانى بار. سۇ، تېشىمۇ تەييار. سودىگەر ئەشرەپلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن قانچە كۆپ پۇل ئېلىپ كېلىپ مال ئالسىمۇ، پۇلى تۆگەپ كەتسە كېتىدىكى، لېكىن مال تۆگەپ كەتمەيدۇ. خوتەندىن باشقا شەھەرلەرگە مال چىقسا چىقىپ كېتىدۇ. لېكىن، ئالتۇندىن باشقا پۇل ئەسلا چىقىپ كەتمەيدۇ. ئادەملەرنىگە قارىغاندا، يەرلىرى ئاز ۋە كۆچسىز، بەلكى كۆپ قىسمى قۇملۇقتۇر. مەسۇلاتىمۇ كەمچىل. مېۋە ـ يېمىشلىرى بولسا ناھايىتى مول ۋە كۆپ، يايلاق ـ بايلاۋانلىرى بىپايان، چارۋا مالىلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ.

خوتەن زېمىنىدا ناھايىتى مەشھۇر بولغان ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ [4] قەبرىسى بار. بۇ چوڭ زىيارەتگاھى ئالىي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەممە خالايىق ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ مۇبارەك مازىرى خوتەن دىيارىدا دەپ ئەقىدە ـ ئىخلاس قىلىدۇ. لېكىن، تارىخ كىتابلىرىدا، بولۇپمۇ «رەۋزەتۇسسافا» دېگەن كىتابتا، ئىمام جەئفەرى سادىق بولسا ئىمام مۇھەممەد باقىرنىڭ [5] ئوغلى، ئۇ بولسا ئىمام ئەلى، يەنى لەقەبلىرى رەينۇلئابىدىن بىننى ئىمام ھۈسەيىن ئەنھۇدۇر. [6] ئىمام جەئفەرى سادىق بولسا خەلىپە ئابباسىيە دۆلىتىنىڭ جەئفەرى دەۋانقىنىڭ زامانىسىدا، يەنى تارىخ ھىجرىيەنىڭ 148 ـ يىلى (مىلادىيە 765 ـ يىلى ـ ت) ۋاپات بولدى ۋە دادىسى مۇھەممەد باقىر، بوۋىسى زىينىلئابىددىنىنىڭ ئايىغا دەپنە قىلىندى. مۇبارەك جەسەتلىرى بەقىئە گۆرىستانلىقىدا دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، جەئفەر نامىلىق بىر ئالىي مەقام ماشايىخ سۈننەت يوللىرىنى كامالەت دەرىجىسىگە يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئىمام پېشۋالىق مەرتىۋە ۋە دەرىجىسىنى تاپقان بولسا كېرەك. شۇنداقلا ئۇ زاماندىكى مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى بۇ كىشىنى «ئىمام جەئفەرى سانى» (ئىككىنچى ئىمام جەئفەر ـ ت) دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. «سانى» سۆزى بەلكى ئاممىنىڭ جانلىق تىلىدا «سادىق» دېگەن خاتا سۆزگە ئايلىنىپ قالغان بولسا كېرەك. چۈنكى «سانى» دېگەن سۆز بىلەن «سادىق» دېگەن سۆز مەيلى ۋەزىن ياكى مەخرەج جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. بەلكى ھاجەت ئىگىسى بولغان ئاللاتائالانىڭ ئۆ-

زى زيارەت ۋە سۇننەتنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزگەن ئىمام جەئفەرى سا-دىق رەزيئۇللاھۇ ئەنھۇنىڭ پەزىلەت - پەزائىللىرىنى ئاتا قىلسىمۇ ئەجەب ئەمەس. چۈنكى «بۇ بولسا خۇدانىڭ پەزىل ئاتاسى، ئۇنى خۇدا ئۆزى كىمنى خالىسا شۇنىڭغا بېرىدۇ» دېگەن ئايەت بار. شۇنداقلا خو-تەنده يەنە ئىمام جەئفەرى تەيران، ئىمام زەبىھۇللا، ئىمامى قاسىم، ئىمام ھاشىم قاتارلىق نۇرغۇن ئالىي دەرىجىلىك زىيارەتگاھلار ۋە تە-ۋەررۈك جايلار بار.

شۇنداقلا زالىم كۈچلۈك خان بىر مۇنچە ئەھلى پەزلى، سالىھلارنى قەتلىئام قىلغانىدى. بۇلار «قوۋمى شەھىدان» دېگەن نام بىلەن مەشـ-ھۇر. شۇ سەۋەبتىن خوتەن زېمىنىمۇ «شەھىدانى خوتەن» دەپ ئاتالـ-غانىدى. لېكىن بۇ ئىماملارنىڭ ئادەت كارامەتلىرى زاھىر ۋە ئاشـ-كارا مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر بىرەر ئىنسان بىر پىر مۇرىشىدىـ-نىڭ خىزمەتلىرىنى قىلىپ، پاك سۇننەتنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈپ، خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن ئۇنىڭ بۇيۇك دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە دۆلەت شاراپىتىگە ئىگە بولۇشىدا ھېچبىر شەك - شۇبھىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. ھەر قانداق ئىنسانىنىڭ ۋۇ-جۇدىدا ئەۋلىيالىق قۇۋۋىتە بولىدۇ. لېكىن، ئۇ پەقەت كەسپىي شۇ-غۇل ۋە رىيازەت ئارقىلىقلا بۇنداق قۇۋۋەتنى ئاشكارا قىلىپ، ھەقـ-قىي ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇنداقلا ئۇھايات ئىـ-گىسى بولغان خۇداۋەندەكبېرىم ئەۋلىيائى ئەزىملەر ياكى ماشايىخى كېرىملەرگە دەرىجىلەرنىڭ ئېچىدىن بىرەر ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىنى ئاتا قىلسا، ئۇلار بىر ۋاقىت ياكى زامانىنىڭ ئۆزىدىلا شامى شېرىپىتە ۋە ياكى مەككە مۇئەززىمەدە، ياكى باشقا ۋىلايەتلەردە ئۆزىنى ئاشكارا قىلىدىغانلىقىنى كۆردۈق دېگەنلەرمۇ بار. لېكىن ئۇ زاتنىڭ ئۆز جاي - ماكانلىرىدىن باشقا يەرگە بارغانلىقىنى، ياكى بىر كۈن، يېـ-رىم كۈن غايىب بولغانلىقىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن. بىراق، بۇنداق قىلىش بولسا ياراتقۇچى ئاللا دەرگاھىنىڭ ئالدىدا ناھايىتى ئاسان بىر ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، خوتەندىكى ئىماملار بولسا خۇددى ئە-نە شۇنداق يۆتكىلىپ ياكى غايىب بولۇپ تۇرغۇچى ئالىي دەرىجىلىك تائىپىلەر بولسا كېرەك. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى بىر ئالـلا-

نىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئىناۋەتلىك تارىخىي كىتاب بولغان «رەۋزەتۇسسافا» دىكى مەلۇ-ماتلارغا قارىغاندا، زامانە ئاۋۋالدا، يەنى تارىخ ھىجرىيەنىڭ 604 ـ يىلى (مىلادىيە 1217 ـ 1218 ـ يىلى ـ ت) نايمان قوۋملىرىنىڭ ئۇلۇغى، تاياڭخان دېگەن كىشى چىڭگىزقاغان بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالمايۋوق بولغانىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى كۈچلۈكخان ئۆز يۇرتى ۋە ئەل ـ ئۇلۇسىنىڭ ئىچىدە تۇرالمايۋ، بىر مۇنچە ئادەمى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، بۇ جايىنى ئىتائەت ۋە ئەمر ـ پەرمانىغا كىرگۈزۈپ، جەبىر ـ زۇلۇم پەيدا قىلغانىكەن. ئۇ زىرائەتلەرنى چارپايلىرىغا دەسسىتىپ يوق قىلىپ، ھەتتا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، نابۇت قىلغانىكەن. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى بىرەر ھۆرمەتلىك كىشىنىڭ ئۆيىگە خۇددى ئۆز ئۆيىدەك كىرىپ، ئۇنىڭ خوتۇن... بالىلىرى ئالدىدا ئىختىيارىي ئولتۇرىدىكەن، ساھىبخانىنى بولسا زادىلا كۆزگە ئىلمايدىكەن. كۈچلۈكخان ئۆزى ئاتەشپەرەس، خوتۇنى بولسا نەسارا ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ ھەممە خەلقنى ئۆز دىنى ۋە مىللىتىگە تەكلىپ قىلىپ، زورلۇق ۋە تەھدىت سالغانىكەن. كۈچلۈكخاننىڭ دىن ۋە مىللىتىگە ئىختىيار قىلغانلار بولسا ئامان قالىدىكەن. ئەگەر قارشىلىق قىلغانلار بولسا، ئۇلارنى ھەر خىل ئەلەم ۋە ئىسكەنجە ـ سىقىملارغا مۇپتىلا قىلىپ يوق قىلىدىكەن. ئاندىن، ئۇ خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىغا تەكلىپ قىلىپ، بىر كۈنى «ھەر قانداق ئەھلى سالاھىيەت ئىگىلىرى ۋە ئەھلى ئەممە (سەللە ـ داستارلىق كىشىلەر ـ ت) دىن تارتىپ پۇقرالارغىچە بولغان ھەممە ئاممىاھازىر بولسۇن» دەپ جار سالغانىكەن. ھەممە ئاممىا كەڭرى بىر جايغا چىقىپتۇ. بۇ جايدا ئوچ مىڭدىن كۆپرەك ئەھلى ئەممە ۋە باشقا ئاممىاھازىر بولۇپتۇ. بۇ چاغدا كۈچلۈكخان: «ئىچىڭلاردىن ھەق سۆزنى ياپماي، قورقماي ۋە راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت ھەققىدە بەس ـ مۇنازىرە قىلىدىغان كىم چىقىدۇ؟» دېدى، بۇ چاغدا خوتەنلىك مەۋلانا ئالائىدىن مۇھەممەد ئىسمىلىك بىر موللا ئۆلىما ۋە جۇرئەتلىك بىر كىشى ھەقىقەت ۋە راستلىق كەمىرىنى بىلىغا باغلاپ، كۈچلۈكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنىي مۇ-ھەممەدنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ئىسپاتلاپ دەلىللىدى. بۇ بىپاك كۆپپار-

نىڭ ۋۇجۇدىنى تىترەك باستۇرۇپ قورقۇنچقا سالدى ۋە بۇ ھەقىقەتنى بۇزغۇچى ئالىم جاھىلى ئۇستىدىن غالىب كەلدى. كۇچلۇكنىڭ تىلى تۇتۇلۇپ، يېڭىلىش ۋە خىجالەتچىلىك پەيدا بولدى. ئاندىن ئۇ نومۇس ۋە خىجالەتتە غەزەپلىرى ئۆرلەپ، مۇھەممەد مۇستاپا ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنى ھەققىدىكى يامان سۆزلەرنى تىلىغا ئېلىپ، بىئەدەپلىك قىلىش قا جۇرئەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇ ياخشى تەبىئەتلىك ۋە پاك ئېتىقادلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد ئۆزىنىڭ كامالى غەيرەت ۋە ھىممىتىنىڭ ئارتۇقلۇقىدىن، بۇ بىھۇدە گەپلەرنى كۆتۈرەلمەي، «ھەي قاغىش تەگ كۇر كۇچلۇك، قارا تۇيراقتەك ئاغزىڭغا قارا توپا تولسۇن» دەپ دەشنام بەردى. كۇچلۇك بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئۇ دىندار ئىمامنى ھەپسىگە سالدى ۋە دىنىي ئىسلامدىن يېنىپ، دىنىي ئاتەشپەرەسلىككە ئۆتكىچە تۇتۇپ تۇرۇشقا ھۆكۈم قىلدى. لېكىن، ئۇ دىنىي مۇھەممەدتىن يانمىدى. ئاقىۋەت بۇ ھەقكوي ئىمامنى ئۆزى بىنا قىلغان مەدرىسەگە چاھارمىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ، نەچچە كېچە ـ كۈندۈز ئازابقا سالدى. ئۇ ئىمام بۇنىڭغا پىسەنت قىلمايى، كەلىمە شاھادەتنى تىلىغا ئېلىپ، خالايىققا نەسىھەت قىلىپ، «بۇ دۇنيانىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ، دىنىي مۇھەممەدنى قولدىن بەرمەڭلەر، بۇ پانىي دۇنيانى دەپ، ئاخىرەتتىكى دەرەجات ئالىيلار بىكار قىلما كەتمىسۇن» دېدى. ئايەت كېرىمدە «بۇ دۇنيا ئورۇنسىز ئىش ۋە ئويۇن ـ تاماشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. خۇدادىن قورققانلارغا دارى ئاخىرەت ياخشىراق، ئايا ئۇلار بۇنى چۈشەنمەمدۇ؟» دېگەن سۆز بار. شۇنداق قىلىپ، ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەننىي شەھەدەتلىككە يەتكۈزدى ۋە نۇرغۇن ئەھلى ئۆلىما ۋە ئاممىنى يوق قىلدى. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان ئاقامەت ۋە تەكبىر سالاۋەت، نامازجۇمە ۋە جامائەت ئىشلىرى تامامەن يوق قىلىندى. زۇلۇم بىداد ۋە پىتنە ـ پاسات ئىشىكلىرى ئېچىلدى. ئاجىز ۋە پەرھىزگارلار دۇئايى تەلەپكە قوللىرىنى كۆتۈردى. دۇئالىرى ئىجابەتلىك نىشانسىگە تەگدى.

چۈنكى بۇ چاغدا چىڭگىزقائان خىتاي شەھەرلىرىنى ئىگىلەپ، ئۆز تەختىگاھىغا يېنىپ، خاتىرجەم تۇرغانىدى، بۇ چاغدا ئۇنىڭغا كۇچلۇك قەشقەر ۋە خوتەنگە بېرىپ، زۇلۇم ـ جەبىرلەرنى قىلىپ، كۆپ ئادەمنى ۋەيران ۋە نابۇت قىلدى دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. چىڭ

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

گىزقائان ئەمىرائى نۇيانلىرىدىن جەتە نۇيانىنى (جەبە نۇياننى ـ ت) نەچچە تۇمەن ئادەمنى بىلەن تېزلىكتە كۇچلۇكنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى. جەتە نۇيان بارغان ھامان، كۇچلۇك باراۋەرلىك قىلالماي، بەدەخشان تەرەپكە قاچتى ۋە شۇ چۆلدە ھالاكەتكە يەتتى، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، چىڭگىزقائانغا ئەۋەتتى، شۇنداق قىلىپ ئۇ يەتتە شەھەرگە تۆت يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ چاغدا جەبە نۇيان «ھەر قانداق ئادەم ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ قائىدىسى بۇيىچە، ئۆ مىللىتى ۋە خاھىشىدا بولسۇن» دەپ بۇيرۇق ئېلان قىلغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئەھلى خالايىق بۇرۇنقى زامانغا قارىغاندا، بۇ زامان گويا ئىسلام زامانى بولدى دەپ بىر ـ بىرىنى قۇتلۇقلاپ مۇبارەكلەشتى، ۋاھالەنكى، نۇيان ھەممە دىندىن بىگانە قىلماقچى ئىدى دەپ بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ ھاسىلى شۇكى، دېمەك، ئىلگىرىكى زاماندا بۇ يەتتە شەھەر ئەھلىگە ئەنە شۇنداق ھادىسىلەر كەلگەنىدى. بۇ ھېكايىنى مەزكۇر سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسەت ۋە مۇددىئا شۇكى، بۇرۇنقى زامانلاردا ئاباـ ئى ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ باشلىرىغا بۇ خىل ھادىسىلەر كەلگەن بولـ سىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇ قىسىم جەبىر ـ زۇلۇملارغا چىداپ، خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ئەمر ـ ئىتائىتى ۋە پەرمانىدىن چىقماپتۇ، دىنىي مۇـ ھىممەتىن يانماپتۇ ھەم قايتماپتۇ دېگەننى بىلدۇرۇش ۋە بۇ زاماندا بو ـ لۇۋاتقان ئىشلارغا شۇكۇر سانا بەجا كەلتۈرۈپ، دۇئا قىلىشقا ئۇندەشـ تىن ئىبارەت. يەنە بىر مۇددىئا شۇكى، مەرھۇم مۇھەققىق ئۇلىما ئالاـ ئىددىن مۇھەممەد خوتەنى باشلىق مۇسۇلمانلار دىنسىز كۇپپارلار ۋە بىپاك زالىملار بىلەن بەس ـ مۇنازىرىلەرنى قىلىپ، دىنىي مۇھەممەدـ نى قوللىدىن بەرمەي، شېرىن جېنىدىن كېچىپ، شاھادەتلىك دەرىجە تاپقانلىقىدىن ئىبارەت، بۇ پەخرىي شۇھرەت ۋە ئالىي دەرەجات ۋەقەسـ نى خەلقى خوتەن ئەھلىگە، ھەتتا يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرىغا يەنە جاكار قىلىشتىن ئىبارەت. دېمەك، يەتتە شەھەرنىڭ ئۆتكەن دەۋرى، شۇھرىتىنى تەرىپلەش ئۇچۇن، بۇ ھېكايىنىڭ ئۆزىمۇ كۇپايە.

ئىزاھاتلار:

[1] ئىمام جەئفەرى سادىق ـــ ئەئممە ئىمامىيە (ئەسلىي كىتابتىكى 78 ـ ئىزاـ ھات) نىڭ ئالتىنچى ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەد باقىرنىڭ ئوغلى. ھىجرىيە 83 ـ يىلى (مىلادىيە 702 ـ يىلى) مەدىنە شەھىرىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا دادىسىدىن تەپسىر ۋە

ھەدىس قاتارلىق دىنىي ئەقىدىلەرنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. شۇنداقلا خىمىيە، ئالگېبرا ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنى ئۆگىنىپ «جەئفەر» (جەئفەر) دېگەن نامى بىلەن شۆھرەت قازاندى. ئۇ قانائەت، تەقۋاگەرلىك ۋە ئەخلاقىي جەھەتتە ئۈلگە دەۋرىنىڭ داناسى بولغانلىقى ئۈچۈن يەنە «سادىق» دېگەن نام بىلەنمۇ شۆھرەت قازانغان. ئاببباسىيە سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى ئەبۇ جەئفەر مەنسۇر (مىلادىيە 753 ـ 775 ـ يىلى) ئۇنىڭغا ناھايىتى ھۆرمەت قىلاتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەبۇ سەلىم مۇسلىم خۇراسانى (ئەسلىي كىتابىتىكى 49 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ئۇمەييە خەلىپىلىكىنى يوق قىلىپ، ئاببباسىيە خەلىپىلىكىنى قۇرۇپ، تۇنجى خەلىپىلىكنى تەكلىپ قىلغان چاغدا، ئىمام جەئفەرى سادىق قەتئىي رەت قىلغانىكەن. ئۇنىڭ جەمئىي يەتتە ئوغۇل، ئۈچ قىزى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ئۇ ھايات ۋاقتىدا ۋاپات بولغانىدى. ئىككىنچى ئوغلى ئىمام مۇسا كازىم ئۇنىڭ ئىمامىلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن. ئىمام جەئفەرى سادىق ھىجرىيە 148 ـ يىلى (مىلادىيە 765 ـ يىلى) مەدىنىدە ۋاپات بولۇپ، ئۇز دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىدا دەپنە قىلىنغان. لېكىن شىنجاڭدىكى تەرىقەت ئەھلى ئۇنى شىنجاڭدىكى غازاتلاردا قۇربان بولغان دەپ ھېسابلاپ، ھازىرقى نىيە ناھىيەسىدىكى ئىمام جەئفەرى سادىق مازىرىنى زىيارەت قىلىپ ئولۇغلايدۇ.

[2] ئۇمەييە خەلىپىلىكى ـــ مىلادىيە 662 ـ يىلى ھەزرەت ئەلى ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇ سوفىيان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەب سۇلالىسى بولۇپ، مىلادىيە 750 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەرەب ئاببباسىيە (ئەسلىي كىتابتىكى 64 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) سۇلالىسى قۇرۇلغان.

[3] ئۇمەر بىننى ئابدۇلئەزىز خەلىپە ـــ ئۇمەييە خەلىپىلىكىنىڭ سەككىزىنچى خەلىپىسى بولۇپ، مىلادىيە 718 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، 720 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

[4] ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ ([1] ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

[5] ئىمام مۇھەممەد باقىر ـــ ئەئممە ئىمامىيە (ئون ئىككى ئىمام) نىڭ بەشىنچى ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەد جەئفەر سادىقنىڭ ([1] ئىزاھاتقا قارالسۇن) دادىسى. ھىجرىيە 57 ـ يىلى (مىلادىيە 676 ـ يىلى) مەدىنە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىقىدىن باشلاپ ناھايىتى بىلىملىك بىر زات بولۇپ يېتىشىپ، باشقىلارنىڭ زور ھۆرمەتىگە سازاۋەر بولغان. ئۆمرىنىڭ بىر قىسمىنى زىندانىدا ئۆتكۈزۈپ، ھىجرىيە 113 ـ يىلى (مىلادىيە 731 ـ يىلى) ۋاپات بولغان ۋە مەدىنە شەھىرىدىكى بەقەئە قەبرىستانلىقىدا دادىسى ئىمام زەينۇلئابىددىننىڭ ئايىغىدا ئۇ ئەجدادى ئىمام ھەسەن بىننى ئەلىنىڭ يېنىدا دەپنە قىلىنغان.

[6] زەينۇلئابىددىن بىننى ئىمام ھۈسەيىن ئەنھۇ ـــ ئەئممەييە ئىمامىيە (ئون ئىككى ئىمام) نىڭ تۆتىنچى ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەد باقىرنىڭ ([5] ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) دادىسى. ھىجرىيە 46 ـ يىلى (مىلادىيە 666 ـ يىلى) دۇنياغا كەلگەن. ئون بەش يېشىدا شام (سۇرىيە) گە كەلگەن. كېيىنچە يەنە مەدىنە شەھىرىگە قايتىپ زاھىتلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن. ئۇمەييە خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىلىرى ھەر دائىم ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلاتتى. ھىجرىيە 94 ـ يىلى زۇلھەججە ئېيىدا (مىلادىيە 713 ـ يىلى 8 ـ ئايدا) مەدىنە شەھىرىدە ۋاپات بولۇپ، بەقەئە قەبرىستانلىقىدا تاغىسى ئىمام ھەسەنىنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىنغان.

www.uyghurkitap.com

ئابدۇقادىر مۇھەممەدى

مانجۇلار خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىكى بىر قىسىم ۋەقەلەر

خوتەن خەلقى ئەمگەكچان، باتۇر، ئاق كۆڭۈل خەلق. خوتەن خەلقى قەدىمدىن تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە ھەر قايسى دەۋر ـ لەردە ئۆتكەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ئېغىر زۇلمىغا ئۇچرىغان، ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە قارشى كۆپ قېتىم قانلىق كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇ پاكىتلار تارىخ بەتلىرىگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ساپ قانلىرى بىلەن پۈتۈلگەندۇر. مەن بۇ ماقالەمدە ئاساسلىقى مانجۇ ئىستىبداتلىرىنىڭ خوتەندە قىلغان زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى ۋە خەلقنىڭ ئۇلارغا كۆرسەتكەن قارشىلىقلىرى ئۈستىدە نۇقتىلىق توختىلىمەن.

ھىجرىيە 1176 ـ يىللىرى مانجۇلارنىڭ ۋاڭ ـ گۇڭ، تەيجى ئۇنۇانلىق ئەمەلدارلىرى خوتەن رايونىدا نەچچە يۈز مولاپ يەر ئىگىلىدى. بۇ يەرگە «خانلىق يەر» دەپ نام بېرىپ، خەلق ئاممىسىنى ھەقسىز تېرىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. ھوسۇل مانجۇ ۋاڭ ـ گۇڭلىرىنىڭ ئوردىسىغا كىرىپ كەتتى، يەرگە ئىشلىگەن دېھقانلار خارۇزارلىقتا قېلىپ، ئۆز جېنىنى باقالمىدى. قول ھۇنەرۋەنلەر ئۆز ئىشىنى قىلالمىدى. «ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپمەك» دېگەندەك ھەر خىل غەللە ـ پاراق، ئالۋان ـ ياساق خوتەن ئەمگەكچىلىرىنىڭ گەجگىسىگە مىندى. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن دېھقانلىرىنى تېخىمۇ ۋەيران قىلغىنى «قاشتېشى ئالۋانى» ئىدى. دېھقانلار قاشتېشى كولاش ئۈچۈن نەچچە كۈنلەپ يول يۈرۈپ دالادىن كىرەلمىدى، يەرلەر تاشلاندى، كەڭ يېزا ـ كەنتلەردە خانۇەيرانچىلىق ۋە ئاچارچىلىق ئەۋج ئېلىپ كەتتى. خوتەن خەلقى ماد-

جۇلار تەرىپىدىن كىشى چىدىغۇسىز ئىياغ ئاستى قىلىندى. ئىككى مانجۇ ئادىمى سۆزلەشمەكچى بولسا، ئورۇندۇق ئۇچۇن ئىككى ئۇيغۇرنى تۇتۇۋېلىپ دۇم ياتقۇزۇپ، ئۇستىدە ئولتۇردى. يولدا ئۇيناۋاتقان مانجۇ بالىلىرى يېزىدىن كىرگەن دېھقانلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، تۆگە قىلىپ مىنىپ ئويناندى... بۇ خىل ئەھۋالنىڭ كۆز يېشى خېلى ئۇزۇنغىچە خوتەن خەلقىنى قەھر ـ غەزەپ دەرياسىدا ئېقىتتى.

بىچارە دېھقانلار دەريادىن سۇ كەلسە، ساي ۋە تاغلاردىن قاشتېشى ئىزدىدى. قىش كۈنلىرى دەريادىن قاشتېشى ئىزدىدى، تېپىلغان قاشتېشىنى يەرلىك ئەمەلدارلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئومۇمەن، دېھقانلار ياز كۈنى ئۆز ئىشىنى قىلالمىدى، قىش كۈنلىرى ئۆز ئۆيىدە ياتالمىدى. بەگ ـ تەيچىلەر قاشتېشىغا خىيانەت قىلىپ، دېھقانلار ئۇستىدىكى ئالۋاڭ ـ ياساقنى كۆپەيتتى. ئالۋان ـ ياساقنى تاپشۇرالمىغان دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى چارۋىلىرىنى، قىز ـ خوتۇنلىرىنى ھېسابلاپ ئالدى. زۇلۇم ئېغىرلاشتى، خەلقنىڭ غەزەپ دولقۇنى بارا ـ بارا ئۇلغىيىشقا باشلاپ، ئاخىرى خوتەندە بەھرام بەگ باشچىلىقىدا مانجۇ ئىستىبداتلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

بەھرەم بەگ قوزغىلىڭى

بەھرام بەگ خوتەن تۇساللا كەنتىلىك ئابدۇللا بەگنىڭ ئوغلى بولۇپ، خەلقىنى مانجۇلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۇن ئەمەت بەگ، ئادىل باي، نامان ھوژدار، ھەلىمشا باي قاتارلىق كىشىلەرنى چاقىرىپ، مانجۇ ئىستىبداتلىرىغا قارشى قوزغىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى، قوزغىلاڭ ۋاقتى، قوزغىلاڭ تۈزۈمى قاتارلىق مەسىلىلەرنى قارارلاشتۇردى. ھىجرىيەنىڭ 1176 ـ يىلى تۆت بەگ ئىلكتىن 500 دىن يىگىتنى تەييارلاپ ئىككى مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن، كالتەك ـ توقماقلىرىنى تۇتقان ھالدا بەھرام بەگنىڭ باشچىلىقىدا خوتەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل مانجۇلار سېپىل ئىچىدە مۇھاسىرىگە ئېلىندى.

سېپىل ئىچىگە ئورۇنلاشقان چېرىكلەر كۆپ بولغانلىقى، باشقا يۇرتلاردىكى مانجۇلارنىڭ يارەمگە كېلىشى ۋە قوزغىلاڭچى قوشۇن

www.uyghurkitap.com

ھەربىي جەھەتتە تەربىيە كۆرمىگەنلىكى ئۇچۇن سېپىل ئىچىگە بۆسۇپ كىرەلمىدى. قوزغىلاڭچىلار سېپىلنى ئالتە ـ يەتتە ئايغىچە مۇھاسىرىگە ئېلىپ تۇردى. شۇنداق بىر پەيتتە قەشقەردىكى مانجۇ تەيۋانىي ئە-ۋەتكەن مانجۇ چېرىكلىرى خوتەنگە كېلىپ قالدى. بەھرام بەگ قەشقەردىن كەلگەن مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشقان بولسىمۇ، كۆچى يەتمەي مەغلۇپ بولدى. بىھېسىاپ قانلار تۆكۈلۈپ خوتەن خەلقى نورغۇن ياشلاردىن ئايرىلىپ قالدى، شەھەر ئىچى جەسەتلەرگە تولدى. دوقمۇش ـ دوقمۇشلارغا كېسىلگەن باشلار ئېسىلدى. لېكىن، خوتەن خەلقى بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى يوقاتىپ قويمىدى، مانجۇلار گەرچە ئۇستۈنلۈككە ئىگە بولسىمۇ، خېلى ۋاقىتلارغىچە شەھەردىن سىرتقا چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. يەرلىك خەلقنى كۆرگەندە تازا ئالاقزادە بولىدى ياكى بولمىسا سېپىل ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالدى.

بەھرام بەگ بىر قىسىم ئادەملىرىنى باشلاپ قاراڭغۇ تاغقا چىقىپ، قاراڭغۇ تاغدىكى كۆچلۈكىنىڭ قالغان ئادەملىرىنى يوقاتىپ يايلاقلارنى تارتىپ ئالدى، بەھرام بەگ ئۆزىنى «تاغ پادىشاھى» دەپ ئېلان قىلىپ، يولىلارغا ئادەم بەلگىلەپ قاراۋۇل تۇرغۇزدى. بەزىدە پۇرسەت تاپسا تاغدىن چۈشۈپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، مانجۇ ئەسكەرلىرىنى قاچۇرۇپ، ئولجا ـ غەنىيمەتلەر ئېلىپ، تاغقا چىقىۋالدى. مانجۇ مۇستەبىتلىرىنىڭ بەھرام بەگكە كۆچى يەتمىدى ھەم قايىل قىلىشقا كۆزى يەتمەي، ئالداش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا كىرىشتى.

مانجۇلار سۇلھى قىلىش نامى ئاستىدا ئەلچى تەينىلەپ، سوۋغات بىلەن تاغقا ئەۋەتتى. ئەلچىلەر بەھرام بەگ بىلەن كۆرۈشۈپ سوۋغاتلارنى تۇتتى. سۇلھىنامىنى بەھرام بەگ كۆرۈپ چىقتى. سۇلھىنامىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

(1) ئۆتكەن ئىشلارنى سۇرۇشتە قىلماسلىق؛

(2) بەھرام بەگنى خوتەنگە ئامبالىلىققا تەينىلەش؛

(3) ئۆز ئەسكىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش، دەخلى قىلماسلىق؛

(4) پۇل، مال ـ دۇنيا، چارۋىلىرىغا دەخلى قىلماسلىق؛

(5) ئامبالدىن يۇقىرى مەنسەپ بېرىپ، ئوتۇغات قىستۇرۇش (ئۇنۇڭ بېرىش...).

سۇلھىنامىنى ھەم كېلىپ تۇرغان سوۋغاتلارنى كۆرۈپ بەھرام بەگنىڭ نەپسى تاقىلداپ، ئەمەت ھېكىم بەگنى ھەم يېقىن كىشىلەر - نى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، باشقا ئەسكەرلەرنى تاغدا قويۇپ، ئۆزى خوتەندىكى مانجۇلار قېشىغا كەلدى. مانجۇ باشلىقلىرى بەھرام بەگ - نىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، شەھەرگە ئې - لىپ كېلىدۇ. بەھرام بەگكە خوتەن ئامبالىقىنى بېرىپ، ئوتۇغات قىستۇرىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ كېسىلىگەن باشلىرى ۋە ئاققان قانلىرى بەدىلىگە بەھرام بەگ مانجۇلارنىڭ ئامبىلى بولىدۇ.

دېھقانلارنىڭ تارتقان ئازابلىرى، ئۇمىد - ئارزۇلىرى بوشقا كې - تىدۇ. بىچارە خەلقلەر مانجۇلارنىڭ رەھىمسىز ئېزىشىگە ئۇچرىسا، يەنە بەھرام بەگنىڭ يېڭىدىن باشلىغان زۇلمى ئاستىدا قېلىپ، قاشتېشى كولاش، كان ئېچىپ ئالتۇن كولاش ئالۋىڭى قايتىدىن باشلىنىدۇ. زۇلۇمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن دېھقانلار ئۆي - زېمىن، خوتۇن بالىلىرىنى تاشلاپ قېچىشقا باشلايدۇ.

ئىبراھىم ئاخۇنۇمنىڭ بەھرام بەگكە قارشى قوزغىلاڭ قىلىشى

ھىجرىيە 1196 - يىلى ئىبراھىم ئاخۇن دېگەن كىشى خەلقنىڭ چىدىغۇسىز تارتقان ئازابلىرىغا ئىچى ئاغرىپ ئۆز تالىپلىرى ۋە سوپى - خەلىپىلەر بىلەن بىرلىشىپ، مانجۇلار ۋە بەھرام بەگكە قارشى قوزغىلاڭ قىلدى. مانجۇلار سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. تاش - قىرىدىن ئىبراھىم ئاخۇنۇم قورشاپ، شەھەرنى قولغا كەلتۈرەلمەي 19 ئاي ساقلاپ يېتىپ قالدى. سېپىل ئىچىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرى ئۇچ - تۆت كۈندە بىر قېتىم چىقىپ ئاز - تولا ئوق چىقىرىپ قو - يۇپ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ، شەھەرگە يېقىن جايدىكى كەنتلەرگە بې - رىپ قوي، كالا، توخۇ، ئۆردەك، كەپتەر قاتارلىق نەرسىلەرنى بۇلاپ سېپىل ئىچىگە كىرىۋالدى. ئاخىرى مانجۇلارنىڭ چېرىكلىرى كۆپ، ياراغلىرى خىل بولغانلىقتىن بۇ قوزغىلاڭمۇ پاراكەندە بول - دى. ئىبراھىم ئاخۇنۇمنىڭ باشلامچىلىقى تولۇق بولمىدى. ئەسكەر - لىرى نادان، تەرتىپسىز، ئۇرۇش قىلىش تەجرىبىسى بولمىغاچقا، بۇلارمۇ مەغلۇبىيەتكە يولۇقتى.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مانجۇ مۇستەبىتلىرى قوزغىلاڭغا قاتناشقانلار بىلەن قاتناشمىغانلارنى پەرقلەندۈرمەستىن تۈتۈپ، سولاپ، چېپىپ، جادىغا بېسىپ، قەپەستە بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ، ئىككى يىل ئىچىدە قوزغىلاڭنى تولۇق باستۇردى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۇستىدىكى زۇلۇم بالدۇرقىدىن كۆپ بولۇپ كەتتى. قاشتېشى كولاش، ئالتۇن كولاش، كۈمۈش قېزىش ئالۇبنى قايتىدىن باشلاندى. 10 ياشتىن يۇقىرى كىشىلەر تاغ ـ دەريا، چۆل ـ باياۋان، سايلىق جايلاردىن كان قېزىشقا كېتىپ، ئۆيىگە كېتەلمىدى، ناھەسىدە بالىلىرىدىن خەۋەر ئالالمىدى. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۆز جېنىدىن بىزار بولدى. بەزىلىرى باشقا يەرلەرگە قېچىپ كېتىپ، ئازادلىق كۈنلىرىنى ئىزدەپ كۆزى تۆت بولدى.

مۇھەددىن ھەزرەتنىڭ قوزغىلىڭى

ھىجرىيە 1198 ـ يىلى قاراقاش باشاقچى كەنتىدىن مۇھەددىن ھەزرەت دېگەن كىشى قاشتېشى، ئالتۇن كولايدىغان كانچىلارنى باشلاپ قوزغىلاڭ قىلدى. ئۇلار مانجۇ مۇستەبىتلىرىگە، يەرلىك زالىملارغا ۋە قاشتېشى ئالۇبنىغا قارشى تۇرۇپ قاراقاشقا ھۇجۇم قىلىپ، بۇ يەردىكى مانجۇ ئىستىبداتلىرىنى قوغلۇۋېتىپ، قاراقاشنى قولغا كەلتۈردى. ئاندىن كېيىن خوتەنگە كېلىپ، مانجۇلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، مانجۇ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن يېڭىلىپ قالدى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن مۇھەددىن ھەزرەت گۇمىغا قېچىپ كەتتى، گۇمىدا ئۆز ـ ئۆزىنى مەن پادىشاھ دەپ يۈرۈپ، بىخۇدلۇق قىلدى.

مانجۇ مۇستەبىتلىرى مۇھەددىن ھەزرەتنى تۈتۈش ئۈچۈن ھىيلە ئىشلىتىپ، مەخپىي ھالدا كىشى ئەۋەتىپ، مۇھەددىن ھەزرەتنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن يۇنۇس دېگەن ئادەمنى پۇلغا، ئەمەلگە ئالداپ سېتىۋالدى. يۇنۇس، مۇھەددىن ھەزرەتنى ئالداپ مانجۇلارغا تۇتۇپ بەردى. مانجۇلار يۇنۇسنى قاراقاشقا ئامباللىققا بەلگىلىدى. مۇھەددىن ھەزرەت تۇتۇلغاندىن كېيىن، بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشقان ۋە قاتناشمىغانلارنى قەتلى قىلدى. بۇ ۋاقتىدا ياماق ئادەملەر خۇسۇمەت قىلىپ، ياخشى ـ ياۋاش كىشىلەرنى مانجۇلارغا چېقىپ، تۇتقۇن قىدىن

لىپ، قىيىناپ ئازابلىدى. تۇتۇلغانلارمۇ باشقىلارنى تارتىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن چېتىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەر قامالدى. بەزىلىرىنى جادىغا باستى. قەپەسكە سېلىپ ئىچكىرىگە ئەۋەتتى. باستۇرۇش تامام بولـ غاندىن كېيىن «تەرتىپكە سېلىش» دېگەن بىر ئىشنى چىقىرىپ، ئون مولۇق يەرگە ئون بېشى، يۈز مولۇق يەرگە بىر چوقا بېشى بېـ كىتتى، يۈز ئائىلىگە يۈز بېشى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار مو بېشىغا ھەر ئالتە ئايدا بىر قېتىم پۇل بېرىدىغان بولدى. ھەر مو يەرگە پۇل قويغانىنىڭ سىرتىدا ئالتۇن ـ كۈمۈش، قاشتېشى كولاش ئىشلىرى بالدۇرقىدىنمۇ ئېغىر بولدى. بۇ ئالۋاننى تۆلىيەلمىگەنـ لەردىن بالىچاقىلىرىنى ھېسابلاپ ئالدى. بۇ ۋاقىتدا ئون ئۆيدە بىر قازان قالمىدى. دېھقانلارنىڭ جان بېقىشى بەكمۇ تەس كەلدى. دېھـ قانلار تېرىغان يەرلەرنىڭ ھوسۇلى ئالۋان ـ ياساققا يەتمىدى. ئۇلار زۇلۇمغا نارازىلىق قىلالمىدى، قىلغان بىلەنمۇ سورىمايتتى. مانجۇ مۇستەبتىلىرى بىلەن يەرلىك ئەمەلدارلار بىرلىشىپ خەلقنى ناھـ يىتى قاتتىق ئەزدى.

يۇنۇس ھېكىم بەگنىڭ زۇلمى ھەددىدىن ئاشتى. ئەمەلدارلار كەيپ ـ ساپا سۈرۈش، پاربخورلۇق، ئەپيۇنكەشلىك قىلىش، باسقۇنـ چىلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن بەند بولدى. يۇنۇس ھېكىم بەگ قاراقاشتىن يۆتكەپ كېلىنىپ، خوتەننىڭ ئامبالىلىقىغا بەلگىلەندى. ئۇنىڭ خەلقە سالغان زۇلمى مانجۇ مۇستەبتىلىرىگە ياراپ كەتتى.

مەمەتشا بەگنىڭ قوزغىلىڭى

قاراقاش قاياش كەنتلىك ھەمدۇللا بەگنىڭ ئوغلى مەمەتشا بەگ يۇنۇس ھېكىم بەگنى يوق قىلىش ئۈچۈن، ئۆز يېقىنلىرىدىن دىلـ بەر ئاخۇن، نامان ئاخۇن، روزى مەمەت ئاخۇن، ياقۇپ ئاخۇن باشلىق كىشىلەرنى چاقىرىپ، بۇلارغا ئەھۋالنى دېدى. بۇلارمۇ توغرا تېپىپ قوشۇلدى. قوزغىلاڭ قىلىش ۋاقتىنى قارار قىلىشىپ تارقالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ياقۇپ دېگەن كىشى كېلىپ، يۇنۇس بەگكە ھىجـ رىيە 1208 ـ يىلى يېڭى يىل مۇھەررەمدە قوزغىلىپ چىقىشنى ھەم قورال ـ ياراغلارنى تەييارلىماقچى بولغانلىقىنى پاش قىلدى. بۇ

www.uyghurkitap.com

سۆزنى ئاڭلىغان يۇنۇس ھېكىم بەگ دەرھال شۇ كېچىدە تاڭ ئاتقىچە مەسلىھەتكە قاتناشقانلارنى تۇتۇپ، تەييارلىغان قوراللىرىنى تارتىۋېلىپ، خوتەننىڭ چوڭ ئەمەلدارى ــ جۇ ئىسىملىك ئامبالغا يەتكۈزۈپ بەردى. تۇتۇلغان كىشىلەرگە ئىشكەل، چىتە، زەنجىر سالدى، ياغاچ كۆتەككە سېلىپ قامىدى. سوراق قىلىش، قىيناش، ئوت يېقىش، ئېسىپ ئۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى. ئازابقا چىدىيالمىغانلار ئاغزىغا كەلگەننى سۆزلىگەچكە، زەنجىرده بىر ــ بىرىگە چېتىلىپ چانالدى، جادىغا بېسىلدى. يەنە نۇرغۇن گۇناھسىز كىشىلەر بۇ تۇتقۇندىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، بارلىق بىساتلىرىنى پارا بېرىپ ئاق يەرده قالدى، بەزىلەر قاچتى. مۇشۇ باستۇرۇشتىن كېيىن، يۇنۇس ھېكىم بەگ خوتەنگە رەسمىي يۆتكەپ كېلىندى. يۇنۇس بەگمۇ خىزمىتىنى مانجىسىنى ئالدى. يۇنۇس ھېكىم بەگ خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن قاتتىق كېسەل بولۇپ دورا ئۇنۇم بەرمەي، ئەجەل دورىسى ئوبدان پايدا قىلدى. يۇنۇس ھېكىم بەگنىڭ زۇلمى بىلەن ئۆلگەن ئادەم سانى ئاز ئەمەس ئىدى. كىشىلەر ئۇنى شۇلارنىڭ قان قەرزى ئۈچۈن، «سوراقسىز دەردكە قېلىپ ئۆلدى» دەيىشتى.

مەھەممەت ئەلىشىر بەگنىڭ ھاكىم بولۇشى

يۇنۇس بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا بەھرام بەگ ئەۋلادىدىن مەھەممەت ئەلىشىر بەگ ھاكىملىققا بەلگىلەندى. بۇ ئادەم دىلى يۇمشاق بولغانلىقتىن خەلق ئۇستىدىكى ئالۋان ــ ياساقنى ئازلاتقان بولسىمۇ، يېتەرلىك بولمىدى. لېكىن، دىنىي ئىشلارغا بىر ئاز كۆڭۈل بۆلگەچكە كىشىلەر بۇ ھاكىمدىن رازى بولۇشتى. «ئىمامى مۇسكازىم»دا بىر خانىقا سالدۇردى. بۇ ھاكىمنىڭ نۇرئەھمەت ئىسىملىك ئوغلى دائىم ئوۋ ئوۋلاش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ھىجرىيە 1244 ــ يىلى دادىسىدىن سوراپ، قارچىغا ــ قۇشلىرىنى ئېلىپ يۇرۇڭقاش دەريا‌سىنى ياقىلاپ ئوۋ قىلدى. قايتىپ كېلىپ دادىسىغا، بوز يەر ئېچىپ، يەر ئاۋۇتۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەلىشىر ھېكىم بەگ ئوغلى نۇرئەھمەت بەگنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئىلچىدىن تۆت مىڭ كىشىنى ھاشارغا بەلگىلەپ، بوز يەر

ئېچىشقا ماڭدۇردى. بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن بارغان ئەمگەكچىلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ئۈچۈن خەۋەر ئالمىدىغان كىشى بولمىغاچقا، ئاچلىققا چىدىيالماي، ھەر تەرەپلەرگە قېچىشقا باشلىدى. بەزىلىرى ئاقسۇ تەرەپكە قاچقان بولسىمۇ، يولدا ئۇسسۇزلۇق ئازابىدىن چۆلـ لەردە ئۆلۈپ كەتتى. قاچالماي قالغانلىرى يەرگە سالمىدىغان بوغداي، قوناق ئۇرۇقلىرىنى قازاندا قورۇپ (ئۇرۇقنى پىشۇرۇپ) ئېلىپ يەرگە تېرىدى، تېرىغان ئۇرۇقتىن مايسا ئۇنۇپ چىقمىدى. كىشـ لەر: بۇ يەر بولمايدىكەن، سالغان ئۇرۇق ئۇنۇپ چىقمايدىكەن، ئۆز يۇرتىمىزغا چىقىپ كەتسەك، دەپ يەنە قېچىشقا باشلىدى. بۇ ئەھۋالنى نۇرئەھمەت بەگ ئاڭلاپ، قاچقانلارنى تۇتۇپ كېلىپ بوز يەر ئېچىشنى داۋاملاشتۇردى. كىشىلەر: بۇ يەردە زىرائەت ئۇنمەيدۇ، چىقىپ كېتىپ، ئۆز يېرىمىزنى تېرىساق دەپ تۇرسىمۇ، نۇرئەھمەت بەگ: بۇ يىل ئۇنمىسە كېلەر يىلى ئۇنىدۇ، تەۋەككۈل قىلىپ ئۇرۇق سېلىڭلار، دەپ تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن تېرىغان يەردىن بۇغداي، قوناق ئۇنۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرگە «تەۋەككۈل» دەپ ئات قويدى. شۇندىن بىرى مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. تەۋەككۈل 1828 ـ يىلى ئېچىلغان. بۇنىڭغا 154 يىل بولدى. بۇ يەرگە ئىلچىدىن تۆت مىڭ كىشىنى ئورۇنلاشتۇردى. 1256 ـ يىلى ھىجرىيەدە مەھەممەت ئەلىشىر بەگ ئۆلدى. بۇنىڭ ئورنىغا قۇۋان بەگنىڭ ئوغلى ئالماس بەگ خوتەنگە ئامبال قىلىپ بەلگىلەندى. يېڭىدىن ئەمەل تۇتقان ئەمەلدارلار مانجۇ مۇستەبىتلىرىگە قوشۇلۇپ، خەلقە سالغان زۇلۇمنى ئېغىرلاشتۇردى.

(«خوتەن پىداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983 ـ يىلى 1 ـ سانىدىن ئېلىندى)

رەجەپ يۈسۈپ

خوتەن يېقىنقى زامان شەھەر سىپىلىنىڭ سىلىنىشى ھەم ۋەيران بولۇشى

چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن سانىز مىرزىنىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرى ھىجرىيە 687 ـ يىلى (مىلادىيە 1467 ـ يىلى) تاغىسى مىرزا مۇ ـ ھەممەد ھەيدەر كوراگاندىن خوتەن، يەركەن، قەشقەرنى قاتتىق ئۇ ـ رۇشۇپ تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى «سۇلتان» دەپ جاكارلاپ يەكەننى پايـ تەخت قىلىپ خانلىق سەلتەنىتىدە ئولتۇرغان. ئۇ ھىجرىيە 920 ـ يىلى (مىلادىيە 1514 ـــ 15151 يىلدا) سەئىدخاندىن مەغلۇپ بولۇپ، قەشقەر، يەركەن، خوتەنلەرگە 48 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ 65 يەـ شىدا ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغان (مەھمۇد جوراس «تارىخى رەشىدىي»زەيلى قىسـ مى). ئۇ ئازكەم يېرىم ئەسىر ھاكىمىيەت باشقۇرۇش جەريانىدا قەشـ قەر، يەركەن، خوتەنلەرنىڭ كونا شەھەرلىرىنى ئەسلىي ئورنىدىن يۆتكەپ يېڭىدىن سېپىل سېلىپ، شەھەر بىنا قىلغان. خوتەندىمۇ يوتقان قەدىمىي شەھىرىنى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىدىكى ئارال ـ چى دەريا بويىغا يۆتكەپ، جەنۇبىي تۆۋەن گۈجاندىن شىمالدىكى سۆ ـ كە دۆڭگىچە سوزۇلغان چوڭ توپا قۇرۇلمىلىق سېپىل سېلىپ، «ئىلچى ھېسار» نامى بىلەن ئاتاپ، ھاكىم بەلگىلەپ ئىلچىنى ئىدارە قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىلچى شەھىرى (خوتەن شەھىرى) ئابا ـ دىغا يېتىپ، ئاھالىلەر كۆپىيىپ ھازىرقى ھالىتىگە كەلگەن.

سەئىدخان، سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇپ، تاكى ئەڭ ئاخىرقى خان ئىسمائىلخانغا قەدەر سەئىدىيە خانلىرىدىن ئالتە ئەۋلاد 11 خان 166 يىل دەۋران سۈرگەن. بۇ خانلىق يەنە ئىلچى دىيارىغا (خوتەنگە) ئۆز ئەۋلادلىرىدىن 19 نەپەر ئەمەلدار بەلگىلەپ باشقۇرغان «يەركەن سەئىدـ

يە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى». مەھمۇد جۇراس «تارىخى رەشىدي» [زەيلى] دىن).
سەئىدىيە خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، جۇڭغارلار، چوڭ ـ كىچىك خو ـ جىلار، دانىيال خوجا تاكى جاھانگىر خوجىلارغىچە ئىلچى ھېسارىنى ئىگىلەپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بۇ سىياسىدە پاناھلانغان.

1. خوتەن كونا شەھەر (ئىلچى شەھەر) سىياسىيسىنىڭ بىنا بولۇشى، خارابلىشىش ئەھۋالى

20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغىچە خوتەن كونا شەھەر تەرىپى ـ دە ئىلچى شەھەر سىياسىيسىنىڭ قالدۇق ئىزلىرى بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا مەنچىڭ ئەمەلدارلىرى 1754 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىلچى ھېسار سىياسىگە ئورۇنلىشىپ، ھاكىمىيەت باشقۇرغان.
مىلادىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ ـ مىتىنىڭ زالىملىقى تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا خەلق قوزغىلاڭلىرى توختىماي پارتلاپ تۇردى. خوتەندىمۇ 1864 ـ يىلى ئاتچۇي كەنتىدىن ھەببۇللا مۇپتاجى («ھاجى پاششا» دەپمۇ قەيت قىلىنغان) خوتەن ئىلچى ھېسار شەھىرىدىكى مانجۇ ئەمەلدار ـ لىرىنى يوقىتىپ، ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرغاندىن كېيىنكى ئىككى يېرىم يىللىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جەريانىدا، خوتەن ئىلچى ھې ـ سار شەھىرىنىڭ قىياپىتىدە خېلى ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھۆكۈمەت ئىمارەتلىرى، مۇنار، گۈلخان سۇپىسى ۋە باشقا ئەسلىمىلەر كۆپەي ـ دى. مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىۋالغان ئىلچى ھېسار كونا سې ـ پىلى رېمونت قىلىندى. تۆت تەرەپكە قويۇلغان سېپىل، قوۋۇق دەرۋازىلىرى تەئىمىر قىلىنىپ پادىشاھلىققا لايىق سۇر ۋە ھەيۋەت كىرگۈزۈلدى. 1866 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) قەشقەردىن ئون بەش مىڭ لەشكەر بىلەن خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتى. دىنىي ئالدامچىلىق ۋاستىسىنى قوللىنىپ، قاراقاش ـ نىڭ زاۋا يېزىسىدا مەلۇم سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن تۇرۇپ قالدى. خوتەن ھۆكۈمرانى ھەببۇللا مۇپتاجىنى زاۋا يېزا قورغان بازىرىغا ئىستىقبالغا چىقارغۇزدى، ھېيلە ئىشلىتىپ ھاجى پاششانى قولغا چۈشۈرۈپ نەزەربەند قىلغان ھالدا چېرىكلەرگە قوشۇپ يەركەنگە

يولغا سالدى. هاجى پاششانىڭ نۆكەر مۇھاپىزەتچىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تۇتقۇن قىلدى. بۇ ئىشلارنى ھېچكىمگە داۋراڭ سالماي خۇ ـ پيانە ئېلىپ بارغاچقا، زاۋادىكى نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئىشتىن خە ـ ۋەرسىز قالدى. شۇنداق قىلىپ ياقۇپ بەگ ئەتىسى كىشىلەر بامداد ـ تىن يېنىۋاتقاندا ئىلچى شەھىرىگە باستۇرۇپ كىردى. خوتەن كونا شەھەر سېپىل ئىچىدىكى چېرىكلەر، شەھەر خەلقى، دېھقانلار قوز ـ غىلىپ، ياقۇپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆرگەنلا جايدا پىچاق، توق ـ ماق، چۆماق، كالتەكلەر بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۇپ پۈتۈن كۆچى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. ھەتتا ئاياللارمۇ جەڭگە قاتناشتى. تاجاۋۇزچى قوشۇننىڭ قىرغىنچىلىقى بىر ئايدىن كۆپرەك داۋاملاشتى. باتۇر خوتەن خەلقى بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت قانلىق ئېلىشتى. 50 مىڭدىن ئارتۇق خوتەن خەلقى ياقۇپ بەگنىڭ قىلىچى ئاستىدا پاجە ـ ئەلىك ھالدا قىرىلىپ كەتتى.①

ياقۇپ بەگ ھىيلىگەرلىك ۋە ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن خوتەن خەلقىنى بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلدى. كونا شەھەر سېپىلىنى ئېگە ـ لەپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. بۇرۇنقى يەركەنىڭ ھاكىمى نىيازنى خوتەنگە ھاكىم قىلىپ، خوتەننى ئالتە شەھەرگە قوشۇپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇردى.

گۇاڭشۈينىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 1877 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تۆت شەھەرنى ۋە ئۇ ـ نىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى شەھەر ـ بازارلارنى ياقۇپ بەگدىن قايتۇ ـ رۇۋالدى. بۇ كۈچلۈك ھۇجۇم ئاستىدا شۇ يىلى 9 ـ ئايدا ياقۇپ بەگنىڭ خوتەندىكى چاپارمىنى نىياز ھاكىم بەگ چىڭ سۇلالىسىغا ئەل بولغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا قەشقەردە تۇ ـ رۇۋاتقان ياقۇپ بەگنىڭ ئوغلى بەگقۇلىبەگ يەركەندىكى يۇنۇسخان قا ـ تارلىقلارنى توپلاپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلدى. نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئە ـ نىسى ئىمىننىڭ قاراقاش زاۋادا توسۇپ زەربە بېرىشى مەغلۇپ بول ـ دى. شۇنىڭ بىلەن نىياز ھاكىم بەگ خوتەن شەھىرىنى تاشلاپ خو ـ تەن قېيىي يولى بىلەن چۆلدىن ئۆتۈپ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ـ گە تەسلىم بولدى. 1878 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى دۆڭ فۇش ـ

يىڭ چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ خوتەننى ئىگىلەپ، چىڭ شاڭيىڭنى[2] تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ئىلچى ھېسار كونا شەھەر سېپىلىغا ئورۇنلاشتى. بىر مەزگىلدىن كېيىن دۇڭ فۇشياڭ خوتەنگە ئامبالللىقىغا تەيىنلىنىپ پۇقرالارنى ئەمىلىككە ئۈندەپ، «كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى» تەسىس قىلىپ، باشقا يۇرتقا قېچىپ كەتكەنلەرنى يىغىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خەلقنى خاتىرجەم قىلدى.

خوتەن ئىلچى كونا شەھەر سېپىلى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا توپا بىلەن چىڭداپ سېلىنغان بولۇپ، بۇ سېپىلنىڭ دائىرىسى جەنۇبتا ھازىرقى «كوئېنلۇن سۇ ئامبىرى»نىڭ غەربىي دۆڭلۇكىدىكى «ھېسار» كەنت (يەرلىكلەر ھازىرمۇ ھېسار كەنت دەپ ئاتىشىدۇ) دىن باشلىنىپ، شىمالدا ھەزرىتى سۇلتانىم (قوچقار ئاتا) مازىرىنىڭ شەرقىدىن ئۆتۈپ، چوقۇلۇق ئاتا مازىرىنىڭ يېنىدىن تاكى سۆكە دۆڭگىچە سوزۇلغان. بۇ سېپىلنىڭ شەرقىي ئىلچى دەريا سى بىلەن چېگرالانغان. سېپىلنىڭ تۆت چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ شەرق تەرەپتىكى دەرۋازىسىنى «سۇ دەرۋازىسى (ئىلچى، يۇرۇڭقاش دەريا سى تەرىپىنى)»، غەربىي تەرەپتىكىنى «قىزىق دەرۋازىسى»، شىمال تەرەپتىكىنى «ھېيتكا دەرۋازىسى»، جەنۇبىي تەرەپتىكىنى «گۈجان دەرۋازىسى» دەپ ئاتىغان. ئىلچى كونا شەھەردىكى خانلىق مەدرىسەنىڭ ئارقىسىدىكى كوچا ھازىرمۇ «سېپىل ئارقىسى كوچىسى» دەپ، ھازىرقى ۋىلايەتلىك سۇ ئىدارىسىنىڭ ئورنى، نېفىت شىركىتى، بىرىنچى تىرانسپورت شىركىتىنىڭ ئورنى قاتارلىق جايلار «كونا يامۇل» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.[3] يامۇل ئىچىدە 800 كىۋادرات مېتىر چوڭلۇقتىكى كۆل ھەم بىر قۇدۇق، يامۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ كاتتا بىزەلگەن بىنالىرى بولغان. يامۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدا سېپىلغا يانداش چوڭ پوتەي بولۇپ، مىنگو دەۋرلىرىدىمۇ قالدۇق دۆۋە خارابىسى بولغان.[4] يامۇلغا يېقىن شەرقىي شىمالىدا «سۇ دەرۋازىسى» بولۇپ، دەرۋازا شەرققە قاراپ ئېچىلاتتى. دەرۋازا يولى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، مەلۇم ئارىلىقتىن شەرققە (ئىلچى دەريا سىدىن ئۆتۈپ) يۇرۇڭقاش دەريا سى قېشىغىچە بېرىپ، دەريادىن ياز كۈنلىرى تۇلۇم

ياكى مەخسۇس ياسالغان ياغاچ كېمە بىلەن ئۇ قاتقا ئۆتۈپ شەرقتىكى ناھىيەلەرگە بارغىلى بولاتتى. «ھېسار كونا سېپىلى» ئىچىدە ئوردا چېرىكلىرى تۇرالغۇسى، مەشىق مەيدانلىرى بولغان. ئىلچى كونا سېپىلى ئىچىدىكى ياموُل 1949 ـ يىلىدىن بۇرۇن يەرلىك مەھ-سۇلاتلار شىركىتى بولغان. 1949 ـ يىلىدىن كېيىن ھاۋا ئارمىيە-سىنىڭ 774 ـ قىسمى، ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسى ۋە ئازادلىق ئار-مىيە ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى قاتارلىق ئورگانلار بۇ جايدا خىزمەت ئۆتىگەن.

خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلى سېلىنغاندىن كېيىن بولۇپمۇ ئازاد-لىقتىن كېيىن شەھەر قۇرۇلۇشى، يول قۇرۇلۇشى، سۇ ئامبار قۇ-رۇلۇشى، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى، يېزا ئىگىلىكىنى بىر تۇتاش پىلانلاش قۇرۇلۇشى، خوتەن شەھەر خەلق باغچىسىنى ياساش قاتارلىقلاردا خو-تەن كونا شەھەر سېپىلىنىڭ قالدۇق تاملىرى بىر ـ بىرلەپ تۈزلە-ۋېتىلگەن. سېپىل ۋە دەرۋازا ئاللىقاچان يىقىلىپ تۈگىگەن بولسا-مۇ، بۇ سېپىلىنىڭ «ھېسار»، «سېپىل ياقىسى»، «كونا ياموُل ھالۇ» دېگەن يەر ناملىرى ۋە تۆت چوڭ دەرۋازىسىنىڭ ناملىرى بۈگۈنكى خوتەن شەھىرىنىڭ ئاۋات كوچا رەستىلىرىگە ئۆزلىشىپ، تا ھازىر-غىچە شۇ ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.[5]

2. يېڭىشەھەر (خەنچىڭ) سېپىلىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى

1850 ـ يىللاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن خوجىلار قوزغىلىڭى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ شىنجاڭنى ئىگىلىۋېلىشى قاتارلىق بىر قاتار ۋەقەلەر، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا باشقىچە سىياسىي يول تۇتۇشقا مەجبۇر قىلدى. چىڭ سۇلالىسى قوللانغان سىياسىي تەدبىرلەر ئىچىدە: چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن ئايرىپ تاشلاش، خەنزۇ پۇقرا-لىرىنى ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن ئايرىپ تاشلاشتەك مەزمۇنلارمۇ بار ئىدى. مۇشۇ سىياسەت بويىچە قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان، كۇچار قاتارلىق جايلاردا يېڭى سېپىل ـ قورغان ياسىلىپ، ئۇلارغا يېڭىشەھەر (新城) (汉城) دەپ نام بېرىلدى. ئەسلىدە

بار قەلئەلەر «كونا شەھەر» دەپ ئاتالدى. يېڭى شەھەرلەرگە مانجۇ، خەنزۇ ئەمەلدارلىرى، ئەسكەر ـ چېرىكلىرى ۋە پۇقرالىرى جايلاشتى. شۇڭا يېڭى شەھەرلەر خەنزۇلار شەھىرى دېگەن مەنىدە «خەنچىڭ» دەپ ئاتالدى. كونا شەھەرلەرگە ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇيغۇر پۇقرالىرى جايلاشقانلىقتىن ئۇيغۇرلار شەھىرى دېگەن مەنىدە «خۇيچىڭ»(回城)دەپ ئاتالدى... يەركەن، كۇچار، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىمۇ خەنچىڭ، خۇيچىڭ، گەيشاڭ دېگەن ناملار قوللىنىپ كەلمەكتە.[6]

خوتەن ئامبىلى دۇڭ فۇشياڭ ئىلچى كونا سېپىل ئىچىدىكى يا-مۇلدا مەلۇم يىللار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، يۇقىرىدىكى سىياسەتنىڭ روھى بويىچە «كونا شەھەر سېپىلى مۇداپىئەلىنىشكە ئەپسىز، دەرياغا يېقىن بولغاچقا زەي تارتىپ بۇزۇلۇش خەۋپى زور» دېگەن باھانە بىلەن، يېڭىشەھەر سېپىلى سېلىش توغرىسىدا يۇقىرىغا دوكلات يوللىدى. ئاستانىدىن خوتەن يېڭى سېپىلىنى سېلىش توغ-رىسىدا يارلىق چۈشتى ھەم سېپىل سالىدىغان ئورۇنلاردىن بىر قاز-چىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، يەر شەكلى، مۇداپىئەلىنىش شارائىتى، تۇپراق ئۆزىشكىسى قاتارلىق ئەھۋاللاردىن تەپسىلىي دوكلات يوللاش-نى ئۇقتۇردى. ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن ئامبال دەسلەپكى قە-دەمدە ئۇچ ئورۇننى تاللاپ، بۇ جايلارنىڭ تەپسىلىي ماتېرىيالىنى ھەم ھەر بىر ئورۇننىڭ تۇپرىقىدىن بىر خالتىدىن توپا ئۆزىشكىسىنى يۇقىرىغا يوللىدى. بۇ ئورۇنلار: گۈلباغ ئۆستەڭنىڭ غەربىي «سېدە غوجام» نىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۇزلۇقنىڭ تېرىلغۇ يەر؛ تامشا كەنت بىلەن تامباغ ئارىلىقىدىكى تېرىلغۇ يەر؛ توپچا كەنتىنىڭ (ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ شىمالى) تېرىلغۇ يېرى قاتارلىقلار بولۇپ، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن تۇپراق ئانالىز قىلىپ، يۇقىرىنىڭ تەستىق ئۇچۇرى كەلگەن. تەستىقتا گۈلباغ ئۆستەڭنىڭ غەربىي «سېدە غوجام»نىڭ غەربىي جەنۇبىي (ھازىرقى سېپىل ئورنى)غا سې-پىل سېلىپ، ئىچىگە يامۇل بىنا قىلىش تەستىقلانغان.

ئامبال دۇڭ فۇشياڭ يۇقىرىنىڭ تەستىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، جىددىيلىك بىلەن سېپىل سېلىش تەرەددۇتىغا چۈش-

www.uyghurkitap.com

كەن. سېپىل تەسىس قىلىشقا ئامبال يامۇلدىن ئەمەلدار جۇلۇزۇك (تېخنىكا يېتەكچى ۋە باش غوجىدار)، ۋاك دارېن، پەن شاۋيې (شاۋيې، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىك ئوغۇللىرىنى ھۆرمەتلەپ ئاتىشى)، ماسىيې (يامۇلدىكى بىلىملىك كاتىپلارنىك ئىسمىنىك ئايىغىغا «سىيې» قو-شۇپ ئاتاش ئادىتى بولغان) مەسئۇل قىلىنغان. يەر ئۆلچىنىپ خەرد-تىسى تەييارلانغاندىن كېيىن، سېپىل تاملىرى ناھىيە ۋە بەگلىك-لەرگە تەقسىم قىلىنغان. شەرقىي تام تەرەپ خوتەن ئىلچىگە تەقسىم قىلىنىپ، تاشپولات بەگ، مۇھەممەت مۇسا بەگ شەيتانلار مەسئۇل قىلىنغان. غەربىي تېمى قاراقاش بەگلىكىگە تەقسىم بولۇپ، ھېلىم-شاھ بەگ، روزى بەگلەر مەسئۇل قىلىنغان. جەنۇبىي تېمى لوپ بەگ-لىكىگە تەقسىم بولۇپ، تۆمۇرشابەگ، مەمەتشېرىپ ئاقساقال، مەمەت سەيدى دورغا بەگلەرنى مەسئۇل قىلغان. شىمالىي تېمى كېرىيەگە تەقسىم قىلىنىپ، چىرا ھاشارچىلىرى ئېھتىياجغا ئاساسەن تەڭشەپ ئىشلىتىشكە زاپاس قالدۇرۇلۇپ، ئېھتىياجلىق بولغان ئورۇنلارغا يارەملەشتۇرۇلگەن. سېپىل سىلىشقا كېتەرلىك ھاشار (ئەمگەك كۈچى)، خارەت، تۆمۇرچى، سۇۋاقچى، سۇ باشقۇرۇشقا مىراب بەگ، ئامانلىق ساقلاشقا پاششاپ، ئاغرىقلارنى داۋالاشقا ھۆكۈما ــ تېۋىپ قاتارلىقلارنى كېرىيە ۋە ھەرقايسى بەگلىكلەرگە ئۆزلىرى تەييارلاش-نى، سېپىل سىلىشقا كېتىدىغان ھەممە سايمان ــ ماتېريياللارنى پىلانلاپ تەييارلاشنى ئۇقتۇرغان. ھاشارچىلارنىك قونالغۇ ئورنى، يە-مەك ــ ئىچمەك، يېپىنچا ــ سىلىنچىلارنى ھەر قايسى بەگلىكلەر مەسئۇل بولۇپ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق بەرگەن. ھاشار ھەر بىر دېھقانىنىك ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يېرىنىك مۇلۇق بىرلىكى بو-يىچە بەلگىلىنىپ، ھاشارچىلار ئۇچ ئايدا بىر قېتىم ئالمىشىپ ئىش-لەپ، ئۇچ يىلدا سېپىلنى پۈتكۈزۈپ بولۇشنى ۋەزىپە قىلىپ بېكىت-كەن. ئامبال يامۇل تەرىپىدىن سېپىل تېمىغا ئىشلىتىدىغان سېغىز توپا پاكىز بولۇشى، ئەخلەت ئارىلىشىپ قالماسلىقى، زەيلىك يەردىن سېغىز كولىماسلىق قاتارلىق پەرمان چۈشۈرۈلگەن.

سېپىل تېمىنى ياساشتا تۆۋەندىكىچە ئىش تەرتىپلىرى يولغا قويۇلغان:

1) سېغىزنى يۇمشاق سوقۇپ، قېلىن غەلۋىرە تاسقاپ، پاك ـ پاكىز بولۇشى، ئەگەر سېغىز ھۆل بولسا ئاپتاپقا سېلىپ شامالدىتىپ ئاندىن يۇمشىتىپ تاسقاشتىن ئۆتكەننى ئىشلىتىشكە تاپشۇرغان.

2) قۇرۇق چوك ياغاچتىن قېلىن شال تىلدۇرۇپ، شالنى بىر بىرىگە كىرىشتۇرۇپ، سېپىلغا ئىككى ياندىن يۆلەپ ئىچىگە يۇمشىتىلغان پاكىز سېغىز توپىنى تۆكۈپ سۇ چېچىپ ئاندىن خاڭداپ ئۇل كەڭلىكى 10 مېتىر، ئېگىزلىكى يانتۇ شەكىلدە 10 مېتىر، سېپىل تېمىنىڭ ئۈستىنىڭ كەڭلىكى يەتتە مېتىر پۈتۈپ چىقىشى بەلگىلەنگەن. يۇقىرىقى ئىش تەرتىپى ۋە تەلەپ بويىچە سېپىل تېمى بىر پارچىدىن ـ بىر پارچىدىن ئىشلەپ ئېگىزلىتىلگەن. سېپىل ئېگىزلىگەنسېرى زۇلۇم شۇنچە ئېغىرلاشقان.

سېپىل تېمىغا ۋە بىر قانچە مىڭ ھاشارچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا كېرەكلىك سۇنىڭ ھەل قىلىنىشى بىلەن، سېپىلنىڭ غەربىدىكى يارلىقىنىڭ شەكىللىنىشى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇ ھەقتە خوتەن شەھەر ئىچىدە ئولتۇراقلىشىپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن بىر قېسىم بوۋاي ـ مومايلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە باشقىلاردىن ئاڭلىغان يېڭىشەھەر سېپىلى توغرىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان گەپ ـ سۆزلەرنى ئەسلىشىپ مۇنداق دېيىشتى: سېپىل ياسىلىشتىن بۇرۇنمۇ يارلىقىنىڭ ئەسلىي ئورنىدا تۆۋەن تەرەپكە سۇ ئاقىدىغان كىچىكرەك بىر ئېرىق بار بولۇپ، دېھقانلار تېرىلغۇ قىلغان. ئېرىقنىڭ بېشى تامباغ ئۆستەڭ دېيىلەتتى، بىر چاغلاردا تاماباغ ئۆستىڭگە ئۇشتۇمتوت ئۇلۇغ كەلكۈن كېلىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرگە پاتماي يار پىچىپ مۇشۇ يار شەكىللەنگەن ئىكەن دېسە؛ يەنە بەزىلىرى سېپىل سېلىشقا سۇ لازىم بولغاندا دوڭ دارىن ئامبال ئەسلىدىكى ئېرىقتىن پايدىلىنىپ كۆزدە شورباغ يېزا مەھەللىسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ياغاق مەھەللىسىدىن توپا بىلەن توسما تۇغ سېلىپ سېپىلنىڭ غەربىگە سۇ چىقىپ، چىقالغان سۇ بىلەن سېپىل يانىغان ۋە ھاشارچىلارنىڭ سۇ ئىچىشى ھەل قىلىنغان، سېپىل پۈ-

تۇپ توسما قويۇپتىلگەندە يار شەكىللەنگەن. بارا ـ بارا بۇلاق كۆز-لىرى ئېچىلىپ، يار ئىچىدە بىر قانچە جايدا چوڭ ـ كىچىك بۇلاق كۆزلىرى پەيدا بولۇپ، قىش ۋە ياز كۈنلىرى بۇلاق سۇيى توختىماي ئاقىدىغان بولغان، بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن تامباغ ۋە گۈلباغ ئۆستىكىنىڭ لالماسۇيى (ئېشىندى سۇيى)نى باشلاپ قويىدىغان چۇ-شۇرگۇ (يەرلىكلەر چۆيكە ئېرىق دەپ ئاتىشىدۇ) ئېرىق پەيدا بولۇپ، ياز تەرەپتە ئاق سۇ، ئەتىياز،قىش كۈنلىرى توڭلىمايدىغان ئىسسىق بۇلاق سۇيى ۋە سىزىندى سۇلار توختىماي ئاقىدىغان بولغان، دې-يىشتى. ھەر ھالدا يېڭىبازار ۋە تامبشا يارلىقىنىڭ شەكىللىنىشى خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ياسلىش ئېھتىياجى بىلەن مۇناسى-ۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

سېپىل سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان سېغىز توپا بار جايلارنى، يا-مۇلدىن مەخسۇس ئادەملەرنى چىقىرىپ يېقىن ئەتراپىنى چارلاپ تەكشۈرۈپ چىققان. بىر قانچە جاينىڭ سېغىز مىقدارى، سۈپىتى، قاتناش يولى قاتارلىقلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، نەتىجىسىنى ئام-بالغا مەلۇم قىلغان. ئاخىرىدا ئاتچۇي ئۆستەڭ گازۇن كەنت ئەترا-پىدىكى سېغىزنى ئېچىپ، يەركەن يولى (ھازىرقى باغچا يېزا ماي يولى) بىلەن يۆتكەشنى بەلگىلەپ سېغىز يۆتكەش باشلانغان. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن يول تار بولغاچقا بېرىش ـ كېلىشتە ھاشارچىلار يولغا سىغمايدىغان بولۇپ ئىش ئۇنۇمسىگە تەسىر يەتكەن. يا-مۇل ئەمەلدارلىرى دەرھال بىر بۆلۈك ھاشارچىلارنى نەزەرباغقا يۆت-كەپ قاراقاش يولى بىلەن سېغىز توشۇشنى يولغا قويۇپ، يەركەن يولى، قاراقاش يولى ھاشارچىلار بىلەن تولۇپ، قىستا ـ قىستاڭچە-لىق سېپىل ياساش ئىياغلاشقىچە داۋاملاشقان.[7]

سېپىل ئىچىدىكى كۆلگە سۇ قاچىلاپ ئىستېمال قىلىش ۋە يامۇل ئىچىدىكى باغبارلارنى، گۈللۈك ۋە كوچا ـ رەستىلەرنى كۆكەرتىش ئۈچۈن، گۈلباغ ئۆستىكىنىڭ غەربىي «خەلپىلىك ھويلا» تەرەپتىن سېپىل تەرەپكە قارىتىپ مەخسۇس تاناي ئېرىق ئېلىپ، سېپىلنىڭ

جەنۇبىدىكى كوچا بىلەن، جەنۇبىي سىپىلىنىڭ تېگىدىن نور ئارقىلىق سۇ كىرگۈزۈپ ئىستېمال قىلغان. «تاناي ئېرىق» سۈيى كېچە ـ كۈندۈز ئۆكسۈپ قالماي راۋان ئېقىپ تۇرۇشنى ئامبال يامۇلدىن يارلىق چۈشۈرۈپ، تاناي سۈيىنى باشقۇرغىلى مەخسۇس ھوقۇقلۇق ئادەم بەلگىلىگەن. بۇ كىشىنى «تاناي مىراب» دەپ ئاتىغان. بۇنىڭ بىلەن تاناي سۈيى دائىم ئۇزۇلمەي ئېقىپ، ئىستېمال سۇ كەڭرى بولغان. باغ ـ باراڭلار، دەل ـ دەرەخلەر، گۈل ـ گىياھلار ئوبدان كۆكەرتىلىپ، سىپىل ئىچىنىڭ مۇھىتى پاكىز، تازىلىقى ياخشى، يازلىق ھاۋاسى ئىللىق بولغان. كوچا ـ رەستىلەرنى تازىلايدىغان، گۈل ـ گىياھلارنى پەرۋىش قىلىدىغان خادىملار قويۇلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ كوچىنىڭ نامى «تاناي ئېرىق كوچىسى» دېيىلىپ، ھازىرمۇ بىر چوڭ ئاۋات رەستىنىڭ نامىغا ئۆزلىشىپ «تاناي يولى» نامى بىلەن ئاتالماقتا.

چاغان ـ بايرام كۈنلىرىدىن بۇرۇن قولىدا ئوچ قىرلىق كالتەك كۆتۈرگەن، رەتلىك تىزىلىپ ماڭغان يامۇل چېرىكلىرى كوچا ـ رەستىلەرگە چىقىپ ۋاراقىراپ، كوچىغا بايراق ئېسىشنى، كوچا ـ رەستىلەرنى سۈپۈرۈپ سۇ چېچىشنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ، بايرامنى كۈتۈۋېلىشنى ئالدىن ئۇقتۇرۇپ، رەستە ـ بازارلارنىڭ تازىلىقىنى تەكشۈرىدىغان، سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ گەز (ئۇزۇنلۇق ئۆلچەگۈچ)، ئاشخانا، ناۋايخانىلارنىڭ غىزا (تاماق) لىرىنىڭ مىقدارىنى ئۆلچەيدىغان «نېقىپ بەگ» باشچىلىقىدا ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇرۇلغان. ئۆلچەمگە يەتمىسە تىجارىتى توختىتىلغان. ئۆلچەمگە توشمىغان مېتىر، جىڭ ـ تورۇزلىرى نەق مەيداندا بىر تەرەپ قىلىنغان.

دېمەك، خوتەن سېپىلى خوتەن ـ ئىلچى، قاراقاش، لوپ، چىرا بەگلىكلىرى، كېرىيە ناھىيەسى قاتارلىق جايلاردىكى پۇقرالارغا ئالۋان ھېسابىدا ھاشار (ھەقسىز ئەمگەك مەجبۇرىيىتى) ۋەزىپە قويۇلۇپ، ئىش باشلىنىپ، 1886 ـ يىللىرى قىش پەسلى كىرىشتىن بۇرۇن قاتتىق زۇلۇم بىلەن بىر قانچە ئادەمنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلىش بەدىلىگە ياسىلىپ پۈتكەن.

سېپىل ياساش داۋامىدا كېرىيە ناھىيەسى ۋە ھەر قايسى بەگ-لىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئارقا سەپ تەمىنات يەتكۈ-زۈش ئورنى تەسىس قىلىنىپ، تۆگە، ئات، ئېشەك، ئۈي ـ توپاقلار ئارقىلىق ھاشارچىلار (ئەمگەكچىلەر)نىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، ئو-تۇن ـ شاخ، ياغاچ ماتېرىياللىرى، ئوت ـ چۆپ، سامان توشۇش يولغا قويۇلغانلىقتىن بۇ خىل جاپالىق سەپەر جەريانىدا ئاز بولمىغان ئادەملەر ئۆلۈپ كەتكەن. كېرىيە ناھىيەسى، چىرا بەگلىكلىرىنىڭ پۇقرالىرى كۆپرەك چىقىمغا ئۇچرىغان. ئۇ ۋاقتىدىكى چوڭ يول لوپتىن ئۆتۈپلا ساي بىلەن، بەشتوغراق ئارقىلىق يەيلىغانلىنىڭ قۇم بارخانلىرىدىن ئۆتۈپ چىرا بەگلىكىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇق يولى بىلەن توپا كەنتىگە بېرىپ، ئاندىن چىرا بەگلىكىگە باراتتى. كېرىد-يەدىن خوتەنگە ئۇلاغ بىلەن مېڭىپ تۆت ئۆتەڭ ـ قونالغۇدا قونۇپ 5 ـ كۈنى خوتەن شەھىرىگە يېتىپ كېلەتتى. چىرالىقلار ئىككى ئۆ-تەڭدە قونۇپ 3 ـ كۈنى خوتەن شەھىرىگە يېتىپ كېلەتتى. يول بويى-لىرىدا ئارقا سەپ تەمىنات توشۇش سەپىرىدە ئۇلگەن ھايۋانلارنىڭ ئۇستىخان دۆۋىلىرى يول بەلگىلىرى قىلىنىپ، ئېزىپ قېلىشتىن خالىي بولاتتى. تۆت چوڭ دەرۋازا، چوڭ كۆل، قۇدۇق، زىندان (تۇر-مە)، ئاشلىق ئىسكىلاتى قاتارلىقلار سېپىل سىلىش قۇرۇلۇشى بى-لەن بىرگە تاماملانغان. ئىچكى قۇرۇلما قۇرۇلۇشى خېلى بىر مەز-گىلگىچە داۋاملاشقان. سېپىل تېمىنىڭ ئىچى ۋە تېشىنىڭ تام يۈزى سامانلىق سىغىزلاي بىلەن قېلىن سۇۋالغاندىن كېيىن، ئاخىرى پۈ-تۈن سېپىلنىڭ ئەتراپىنى چۆرىدەپ تۆت مېتىردەك كەڭلىكتە چوڭ-قۇر خەندەك كولاپ تۆت دەرۋازا يولىغا تۇتاشتۇرۇلغان. دەرۋازا يولى-دىن باشقا جاي ھەممىسى خەندەك بىلەن توسۇۋېتىلگەن بولغاچقا، سېپىل تېمىغا ئاسانلىقچە يېقىن بارغىلى بولمىغان. خەندەك لېۋىگە يېقىنلاشتىن ھەممە ئادەم ئېھتىيات قىلىدىغان بولغان. بۇ خەن-دەكلەر 1944 ـ يىللىرىدىن باشلاپ (گومىنداڭ دەۋرىدە) تىندۇرۇ-لۇشقا باشلاپ، ئاھالىلەر ئاستا ـ ئاستا سېپىلغا يۆلەپ ئۆي سېلىپ

ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان. گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىدىن خا لەنجاڭ دېگەن كىشى قۇربان كالتە ئىسىملىك بىر كىشىگە تۇنجى قېتىم ئۆي سېلىشقا ماقۇل بولغاندىن باشلاپ، خەندەكنى تىندۇرۇپ سېپىلنى چۆرىدەپ ئۆي سېلىش باشلانغان. ھازىرمۇ شىمالىي سېپىل تېمىنىڭ ئارقىسىدا خەندەك ئىزناسى ساقلانماقتا.

3. خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ھازىرقى ساقلىنىش ئەھۋالى

بۇ نىسپىي ھالدىكى چاسا شەكىللىك سېپىل بولۇپ، جەنۇبىي تامىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 320 مېتىر، غەربىي تامىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 310 مېتىر، شىمالىي تامىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 403 مېتىر، سېپىل تېمىنىڭ ئۈل يۇزىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، يانتۇ ھالدا ئېگىزلىنىپ ئۇستى يەتتە مېتىر كەڭلىكتە بولغان. سېپىلنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 110 مۇ 77 كۋادراتمېتىر، يەنى 165 مو ئۇچ فۇك بولۇپ، سېپىل سېلىشقا 111 مۇ 974 كۇبمېتىر توپا كەتكەن (بۇنىڭدىن كۆپرەك بولۇشىمۇ مۇمكىن). چۇنكى يۆتكەپ كېلىنگەن توپا ھۆل بولسا قۇرۇتۇپ، يۇمشىتىپ تاسقىلىپ ئاندىن سېپىلغا ئىشلىتىلگەن. ئەگەر بىر ماشىنىغا ئۇچ كۇبمېتىردىن توپا سىغدۇرۇپ ھېسابلىساق، 37 مۇ 324ماشىنا توپا كەتكەن بولىدۇ.[8]

سېپىل سېلىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئاتچۇي ۋە نەزەرباغ كەنتىدە سېغىز مەنبەسىدىن پايدىلىنىپ خىش قۇيۇپ خۇمدان سېلىپ پىششىق خىش پىشۇرۇش ۋۇجۇدقا كېلىپ تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ھاكىمىيەتلەر سېپىل ئىچىگە پاناھلىنىپ ئۆزلىرىنى قوغداش جەريانىدا، يەتتە مېتىر كەڭلىكتىكى سېپىل ئۇستى يولىغا ئۆزلىرى ياسىغان توپ، زەمبىرەك، پىلىموت بېكىتكەن، جەڭ ھارۋىلىرى ۋە قوراللىق چېرىكلەر سېپىل ئۇستىدە

ده بىمالال ھەربىرىكەت قىلىپ ئۆزلىرىنى قوغدىغان، بايرام كۈنلىرى سىرتتىكى رەقىبلىرىنى ئوققا تۇتۇپ، سېپىلغا يېقىن يولاتمىغان.

1949 ـ يىلىغىچە ھاكىمىيەت تالىشىش، ئەمەلدارلار ئالمىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن سېپىل ئىچىدىكى بىنا ـ ئىمارەتلەر، يامۇل، داتاڭلار، باغباراڭ، مۇداپىئە ئىستېھكامى، سېپىل ئىچى ۋە تېشىدىكى چوڭقۇر ـ دۆڭ خەندەك، پوتەي، قۇدۇق، چوڭ ـ كىچىك يول قاتارلىقلارنى ئۆزگەرتىپ ياساش، يېڭىدىن قۇرۇلۇش قىلىش شۇ ۋاقىتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن داۋاملىشىپ تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ سېپىل ئىچىدىكى قۇرۇلمىلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرغان.[9]

ئەنگلىيەلىك ئارخېئولوگىيە ئالىمى ئاۋرىل ستېيىن 1900 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يېڭى شەھەر سېپىلىنى ئايلىنىپ كۆزدىن كەچۈرگەن. 14 ـ كۈنى ئىلچى ھېسار سېپىلىنى بويلاپ مېڭىپ، كۆرگەنلىرى توغرىسىدا تۆۋەندىكىچە خاتىرە قالدۇرغان: «1900 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئېتىگەنده يۇقا قۇن(yokakun)دىكى قارارگاھتىن يولغا چىقار چېغىمدا بەگ كەلدى. ئۇ، خوتەن شەھىرىنىڭ ئامبىلى ئىكەن. مېنىڭ خوتەنگە كېلىدىغانلىقىمنى ئاڭلاپ، ھەمراھ بولۇشقا ئادەم ئەۋەتكەن ئىكەن. بەگ جۇڭگونىڭ بايراملىق كىيىملىرىنى كىيىپ، بىر نەچچە ياساۋۇللىرىنى ئەگەشتۇرۇپ كەپتۇ. بىز خېلىلا يامان ئەمەس بىر ئاتلىق ئەترەت بولدۇق. ھەتتا بەدىردىن خان بىلەن ئالدىدا ماڭدۇق. بەدىردىن خان خوتەندىكى ئافغان سودىگەرلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، لاداقتا بىرنەچچە سودا قىلىدىغان چوڭ سودىگەر ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قانچە يۈرتداشى بىلەن، خوتەن شەھىرىدىن مەن بىلەن بىرگە بىر قانچە مىل ماڭدى.

مەن زور تۇرت چاسا شەكىلدىكى سېپىلدىن ھاسىل بولغان خەنزۇلارنىڭ «يېڭىشەھەر»ىنى (ھازىرقى ساقلانغان سېپىلنى دېمەكچى) ئايلىنىپ، ئاندىن «كونا شەھەر»نىڭ شەھەر ئەتراپىنى

كۆرگەچ، توختاخۇن باي سودىگەرنىڭ باغلىق ھويلىسىغا چۈشتۈم. بۇ باغلىق ھويلىلارنى بەدرىدىن خان ماڭا ئارىيەت بەرگەنىدى. يول ئۈستىدە ئادەتتىكىدىنمۇ پاسكىنا كونا بازاردىن ئۆتتۈم. كېسەل ئازابىدا قىينىلىۋاتقان نۇرغۇن ئادەملەرنى كۆردۈم. شەھەر ئەتراپىدىكى كىچىك كوچىلاردىن ئاتلىق ئۇزۇن مېڭىپ بۇرۇنلا يىقىلىپ كەتكەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان سېپىل لىنىيەسىنى بويلاپ، توختاخۇنىڭ ھويلىسىدىن يېرىم مىلچە (ئىككى يېرىم چاقىرىم) كېلىدىغان جايدىكى يەنە بىر ئېگىز تام بىلەن قورشالغان ۋە ئەتراپى ئېتىزلىق بىر باغلىق ھويلىغا كەلدىم. ھويلا ئىگىسىگە خەۋەر قىلمايلا قىلچە ئىككىلەنمەي ئۇنى زىيارەت قىلدىم.» دېمەك، بۇنىڭدىن 98 يىل بۇرۇن «ئىلچى ھاسا سېپىلى»نىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان توپا قورۇلمىلىق سېپىلىنىڭ گەۋدىسى ساقلانغانلىقىنى خاتىرىلىگەن.

بۇ سېپىل توغرىسىدا يەنە فىنلاندىيە يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئاتاقلىق ھەربىي ئالىم ۋە سىياسىيون كارىل مانېرھىيىم 1906 - يىللىرى خوتەنگە كەلگەندە يازغان خاتىرىسىدىمۇ: خوتەن شەھىرىنىڭ 24 ئىنگلىزچىسى ئېگىزلىكتىكى شەھەر سېپىلى بىلەن قورشالغانلىقى، شەھەرنىڭ غەربىي ئاھالىلەر ئولتۇرۇشلۇق رايون ئىكەنلىكى، شەھەرنىڭ شىمالىدىمۇ بەزى پاكار ئۆيلەر بارلىقى، تېرىلغۇ يەرلەر كىچىك ئېتىزغا بۆلۈنگەنلىكى، بۇغداي، قوناق، شال تېرىلىدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان. بۇ خاتىرە، سېپىلنىڭ غەربىي (يېڭىبازار كەنت) ۋە شىمالىي نۇرباغ، چىمەن باغ مەھەللىلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ.[10]

يېڭىشەھەر سېپىلى بۇنىڭدىن 98 يىل بۇرۇن ئاساسەن سەككىز مېتىردىن ئارتۇقراق ئېگىزلىكتە (24 ئىنگلىزچىسى — سەككىز مېتىردىن سەل ئارتۇقراق) بولسىمۇ، كېيىنكىلەر سېپىل تېمىنىڭ ئۈستىگە 1.6 ئېگىزلىكتە خام كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان مۇداپىئە توسۇق تام سېلىپ ھەر 5 ~ 4 مېتىر ئارىلىقتا بىردىن سىرتنى

كۆزىتىش تۆشۈكى (يەرلىكلەر قوقتا دەپ ئاتايدۇ) قويۇپ قوڭغۇراق تىكەن بىلەن سىرتقا قارىتىپ ساخال قويۇپ ئىشلىگەن. خام خىش-نىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22 سانتىمېتىر بولغان. سېپىل ئۈستىگە يەنە مۇداپىئە توسۇقلىرى سېلىنىشنىڭ مۇنداق ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى: 1944 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلاپ 1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسىنىڭ تاشقورغاندىن كىرگەن قىسمى قاغىلىقچە يېتىپ كېلىپ، قاغىلىقنى ئىگىلەپ گومىنداڭنىڭ 56 ئادەمنى يوقاتتى، 20 ئادەمنى يارىدار قىلدى. 2700 جەڭ ئېتىنى ئولجا ئالدى. 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى پوسكامنى ئىگىلەپ 30 ـ كۈنى يەنە قاغىلىقنى ئىگىلىدى. ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسىنىڭ قىستاپ كېلىشى بىلەن گومىنداڭنىڭ خوتەندىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى قاتتىق تەشۋىشكە چۈشۈپ، سېپىل ئىچىدىكى ئەسكەرلىرىنى كېچە ـ كۈندۈز ئىشقا سېلىپ سېپىلنى ئېگىزلەتكەن ئىدى. بۇ ساخال تام سېپىل تېمىنىڭ بۇزۇلمىغان قىسمىدا ھازىرمۇ ئۆز پېتى ساقلانماقتا. بولۇپمۇ شىمال قىسمىنىڭ پۈتۈن قىسمىدا ئەسلىي ھالىتىدە ساقلانماقتا.[1]

يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ تۆت چوڭ دەرۋازىسى پىششىق خىش، گەچ يۇغۇرۇلما لاي بىلەن چاك باستۇرۇپ تۇتاشتۇرۇلۇپ، كېمىر شەكلىدە سېپىل تېمىنىڭ تېگى ۋە سېپىل تېمىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن باراۋەر قىلىپ مەزمۇت ياغاچتىن ياسالغان. ئىككى قاناتلىق دەرۋازىلىرى پىششىق خىش ئارىلىقىغا بەللەنگەن ياغاچ كىشەككە تۇتاشتۇرۇلغان. ھەممە دەرۋازا يۈزى قارا رەڭلىك قاڭالتىر تۆمۈر بىلەن باستۇرۇلۇپ تۆمۈر مىخ بىلەن مىخلانغان. دەرۋازىنىڭ ئېگىزلىكى 5.3 مېتىر، كەڭلىكى 4.3 مېتىر بولۇپ، شىمالىي تامدىكى قاراقاش دەرۋازىسى ھازىرمۇ ساق ھالەتتە ساقلانماقتا.

شەرقىي دەرۋازىنى «تۆمۈر دەرۋازا»، غەربىي دەرۋازىنى «يەركەن دەرۋازىسى» (ئەسلىدىكى زاۋادىن ئاقساراي يېزىسى ئارقىلىق ئۆدۈل

قاراقاش دەريا كېچىكىدىن ئۆتۈپ، تايتاق كەنت بىلەن خوتەنگە كېلىدىغان يەركەن يولىنى كۆرسىتىدۇ)، جەنۇبىي دەرۋازىنى «توسالالا دەرۋازا»، شىمالىي دەرۋازىنى «قاراقاش دەرۋازىسى» دەپ ئاتىغان. بۇ دەۋرلەردە ئىلگىرىكى زامانلارغا ئوخشاشلا شەھەر سېپىل بىلەن قورشىلىپ، ئىچكى ـ تاشقى ئالاقە، قاتناش ئىشلىرى شەھەر دەرۋازىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان.

سېپىل ئىچى تۆت چوڭ دەرۋازىنىڭ كىرىش ـ چىقىش رەستە يولىنى ئاساس قىلىپ تۆت بۆلەككە يەنى تۆت چوڭ رەستىگە ئايرىلغان. شەرقىي جەنۇبى بۆلۈكىدە مەسچىت (پايپاق مەسچىتى دەپ ئاتالغان) بولۇپ، سېپىل ئىچىدىكى ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغانلارنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنى قىلىنغان. ماۋاڭمياۋ بۇتخانىسى ۋە سەينا سىغا مىراخور خادىمنىڭ ئېتىنى تۇتۇپ تۇرغان ھەيكىلى، يەنە بىر بۇتنىڭ بىر پۇتىنى كۆتۈرۈپ ئاتقا مىنىشكە تەمشىلگەن قىياپەتتىكى ھەيكەل ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بىر تەرەپتە چېرىكلەر قونالغۇ بىناسى (لىيەنزە) بولۇپ دوتەي مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا، بۇ چېرىكلەر «دوتەي يامۇل چېرىكى» دەپ ئاتالغان.

شەرقىي شىمال بۆلۈكىدە دوتەي يامۇل (ۋالىي مەھكىمە) بىنالىرى، باغ ۋە گۈللۈك ئېتىزلىرى، جۈڭيى تېبابەت ماگىزىنى، ئاشلىق ئىسكىلاتى (ساڭ) ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئىسكىلات ئىچىدە ئاشلىق بېجى تاپشۇرىدىغانلارنىڭ باج تاپشۇرىدىغان مەيدانى بولغان. ئاشلىق پاكىزلايدىغان شامال ساندۇقلار، مۇھاپىزەتچىلەر ئۆيى بولغان. غەربىي جەنۇبىي بۆلۈكىدە تۆڭلىن (يامۇل چېرىكلىرى تۇرىدىغان قورۇ)، چوڭ كۆل، تاناي ئېرىق كۆلچىكى (سۇنى بۇاستە باشلاپ، سۇنى تىندۇرۇپ سۇ باشلايدىغان كىچىك كۆلچەك) قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان. غەربىي شىمال بۆلۈكى لىمىڭ يامۇل (ئامبال ـ شىيەنجاڭ بىنالىرى)، تۆت سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ (شۆتاڭ) بولۇپ (4 ـ سىنىپنى گاۋجى سىنىپ دەپ ئاتىغان)، مەكتەپ ئاز قىسىدا مەخسۇس راھىبى بولغان بۇتخانا (چىڭخۇاڭمياۋ)، بىر يېنى

www.uyghurkitap.com

غا تۇرمە (زىندان ــ گۇندىخانا) قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

سېپىلنىڭ تۆت دەرۋازىسى ئۇستىدە ئوخشاش نۇسخىدا ئۇچ قەۋەتلىك ياغاچ قۇرۇلمىلىق تېگى كەڭرەك، ئۇستى ئۇچلۇق شەكىلدە ياسالغان بالىخانا (قاراۋۇلخانا) ئۆيى بولغان. 1 ــ قەۋىتىدىن 3 ــ قەۋىتىگىچە تاختا شوتا قويۇلغان بولۇپ، سۇ يېغى بىلەن يورۇتۇلىدىغان ئالتە بۇرجەكلىك پانۇس چىراغ ئاخشامدىن تاڭ ئاتقىچە ئۆچۈرۈلمىگەن. كېچىدە نۆۋەتلىشىپ قوراللىق كۆزەتچىلىك قىلىدىغان چېرىكلەر سېپىل ئۇستىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ مۇڭدەش بىلەن كېچىنى ئۆتكۈزگەن. دىجورنىلىك قىلىدىغان تۆڭلىن يامۇل چېرىكلىرى قوراللىق كۆزەتچىلىك قىلغان. بۇ بالىخانا ئۆي (قاراۋۇلخانا) كېينىكىلەر تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن. پۈتۈن سېپىل تېمىنى چۆرىدەپ سىلىنغان مۇداپىئە تېمىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە چوڭقۇر خەندەك (يەرلىكلەر «چۇقۇ خەندەك» دەپ ئاتالغان) قېزىلغان.

1933 ــ يىلغىچە سېپىلنىڭ ئىچىدە سېپىلغا يانداش بىر كالتە تام بولۇپ، تامغا يۆلەپ سىلىنغان چوڭقۇر مۇداپىئەلىنىش خەندىكى بولغان. بۇ خەندەكنىڭ سېپىل ئىچى يان قېشىغا يەنە بىر خەندەك كولانغان بولۇپ، بۇنى «دۆڭ خەندەك» دەپ ئاتىغان. دېمەك، ئەسلىدە چوڭقۇر ۋە دۆڭرەك كولانغان ئىككى مۇداپىئە خەندىكى بولغان. ئەچى تەرەپتىكى سېپىلغا يۆلەپ سىلىنغان مۇداپىئە تېمىدىن سېپىل ئۇستىگە چىققىلى بولىدىغان پەلەمپەيلىك يولى بولغان. ئەسلىدە سېپىل ياسالغاندا سېپىل تاملىرىدا پىشىق خىش بىلەن ئۆلچەملىك ياسالغان تۆت بۇرجەكلىك كۆزىتىش تۆشۈكى بولغان. قوقتالىتراپى ئاق گەچ لاي بىلەن ئاقارتىلىپ، ھەر خىل سۈرەتلەر بىلەن بېزەلگەن ئىكەن. بۇ كېينىكىلەر تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن.

شىمالىي سېپىل تېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «قاراقاش دەرۋازىسى»دىن ئىككى تەرەپكىچە 60 مېتىردىن بوش ئورۇن قالدۇرۇپ، ئىككى ئىشىك ئېچىلغان. غەربىي شىمال بۇرجەكتە سېپىل گەۋدىسىدىن 10 مېتىردەك چىقىپ تۇرغان ئالتە بۇرجەكلىك كۆزىتىش

سۇپىسى ياسىلىپ ھازىرغىچە ساقلانغان.

جەنۇبىي سېپىل تېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدا «توساللا دەرۋازىسى» بولۇپ، ھازىر ئۆزگەرتىلگەن قالدۇق ئىزناسى بار. شىمالىي تام بىلەن جەنۇبىي تامنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەرۋازىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە سېپىل گەۋدىسىدىن تۆت مېتىر چىقىپ تۇرىدىغان 62 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى توپا بىلەن قوپۇرۇلغان كالتە تام سېپىلى بولۇپ، ئىككى يانداپ پەلەمپەي بىلەن سېپىل ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ.

3. خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنىڭ ئىچكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى

مىنگو دەۋرلىرىگىچە سېپىل ئىچىدە تۆت كوچا بولۇپ، بۇ كوچا ـ رەستىلەردە ئاشپۇزۇل، ھەر خىل تىجارەتچىلەر دۇكانلىرى، يېمەك ـ ئىچمەك دۇكانلىرى ۋە گۆرۈكەش خەنزۇ ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقان. ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبىسى سىرتتىن تىجارەتچىلەر ۋە بازار سودىسى قىلىدىغانلار كۆپلەپ كېرىپ، ئالماق ـ ساتماق قىلىدىغان ئاۋات يېڭىشەھەر بازىرى شەكىللەنگەن. سېپىل سىلىنغاندىن كېيىن، سېپىلنىڭ شەرقىدىكى «تۆمۇر دەرۋازا»دىن گۈلباغ قىچە ئىككى قاسناققا ئۆي ـ ئىمارەتلەر سېلىنىپ، سېپىلنىڭ سىرتىدىمۇ ئاشپۇزۇل، ناۋايخانىلار، سودا ـ تىجارەت دۇكانلىرى ئېچىلىپ ئابادىغا يەتكەن. يېڭىشەھەر (خەنچىڭ) ۋە كونا شەھەر (خۇيچىڭ) نىڭ چوڭ رەستە كوچىلىرىدا يامۇل تەرەپتىن بېكىتىلگەن، كېچىدە جىڭ چالىدىغان چارلىغۇچىلار بولغان. مەلۇم ئارىلىقتا مەخسۇس تۆۋرۈككە بېكىتىلگەن ئالتە بۇرجەكلىك پانۇس چىراغقا كەچ كىرىشى بىلەنلا پىلىك سېلىپ يېقىپ كوچىنى يورۇتىدىغان، تاڭ ئېتىش بىلەن چىراغ ئۆچۈرىدىغان مەخسۇس چىراغچىلار بولغان. گۈلباغنىڭ جەنۇبىدىكى كىچىك كوچىنىڭ ئىچىدە بەردى بەگ نېقىپ دېگەن بىر كىشى بولۇپ، شۇ كىشىنىڭ ھويلىسىدا ھەر كۈنى چىراغچىلار چۈشتىن كېيىن ياغاچ پەنزىگە تىزىلغان

نۇرغۇن چىراغلارنى كۆتۈرۈپ كېلىپ ياغ قۇيۇپ، پىلىك سېلىپ ئېلىپ كېتىپ تۇرغانكەن.

سېپىلنىڭ شەرقىدىكى تۆمۇر دەرۋازىدىن سېپىل ئىچىگە كىرىش يولىدا دەرۋازىغا يېقىن جايدا پايپاق (زىننەت دەرۋازا، شەرقىي جەنۇب بۆلىكىنىڭ پايپاقىغا يېقىنراق جايدا) مەسچىتى بار ئىدى. بۇ مەسچىتنىڭ تۈراخۇنۇم ئىسىملىك ئىمامى ۋە جامائىتى بولغان. جۈمە نامىزى ۋە مېيىت نامازلىرى ئۆتۈلۈپ تۇرغان. سېپىل ئىچىدە ئىككى ئورۇندا «چىكىخۇاڭمياۋ» ۋە «ماۋاڭمياۋ» بۇتخانىلىرى بولۇپ، ئۆزىگە تۇشلۇق راھىبلىرىمۇ بولغان ئىدى.

بۇددا دىن مۇخلىسلىرى بۇتخانا راھىبلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە كۈجە كۆيدۈرۈپ شاكا يېقىپ بۇتلىرىغا چوقۇنۇپ دۇئا ــ تىلاۋەت قىلىش نورمال ھالەتتە بولۇپ تۇرغان. مۇسۇلمانلار پايپاق مەسچىتىتە ئەزان چاقىرسا، بۇتخانىلاردا بۇددا قوڭغۇرىقى چېلىنىپ كۈجە كۆيدۈرگەن. ھەر مىللەت ئېتىقادچى ئاممىسى ئۆز ئىبادىتى بىلەن خاتىرجەم بولۇشقان. سېپىلنىڭ غەربىي شىمال بۆلىكىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا خەنزۇچە ئوقۇيدىغان باشلانغۇچ مەكتەپكە (شۆتاك) ئۇيغۇر، خەنزۇ پەرزەنتلىرى قوبۇل قىلىنغان. گاۋجى سىنىپنى پۈتكۈزگەنلەر ئىمتىھاندىن ئۆتسىلا ئەمەل بېرىپ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇشۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنىپ گاۋجى سىنىپنى پۈتكۈزۈپ چىققان ئۇيغۇرلاردىن قاراقاش چۈرۈقلا كەنتلىك ناسىر بەگ (نالاۋسى) خوتەندىن زايىت بەگ، نايىپ بەگ، ئەمەت بەگ (ئەر-تىكشۇ) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. ئىلگىرى ــ كېيىن 400 نەپەردىن ئارتۇق ئۇيغۇر خەنزۇچە ئوقۇپ، لاياقەتلىك بولۇپ يېتىشىپ چىققان. مەنچىڭ ۋە مىنگو دەۋرىدە بۇ مەكتەپنى پۈتكۈز-گەنلەردىن خوتەنگە ۋالىي، ھاكىم (ئامبال)، مۇئاۋىن ۋالىي بولغانلار بولۇپ، ئەڭ تۆۋىنى رايون بېگى ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىدا بۆلۈم دەرىجىلىك ئەمەلگە ئېرىشكەن. مىنگو دەۋرىدە ئوقۇش پۈتكۈزگەن-لەرنى لايىقىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ رولىنى جارى

قىلدۇرغان. ئازادلىقتىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا، ئىداره ـ جەمئىيەتلەرگە قوبۇل قىلىنغان تەرجىمانلارنىڭ كۆپچىلىكى سېپىل ئىچىدىكى مەكتەپنى (شۆتاڭ) پۈتكۈزۈپ چىققان ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. پايپاڭ، ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان چاغان بايرىمىدا رەڭلىك رەختلەر بىلەن چەگمەك چىگىپ (بۆز، خام ـ ماتانى ھەر خىل رەڭده بويياپ، زىننەت دەرۋازىسىنى بېزەش)، بايراق ئېسىپ، رەڭلىك پانۇسلانى بېكىتىپ بايرامنى قارشى ئېلىش ئىپادىسىنى بىلدۇرىدىغان چوڭ دەرۋازا بولۇپ، بايرام مەزگىلىده كۈندۈز ۋە كېچە پوجاڭ ئېتىپ نيۇياڭگار ئويناپ بايرام تەبرىكلەنگەن. ئەجدىھا ئويۇنى، دەريادا كېمە ھەيدەش، يولۋاس ئوينىتىش ئويۇنى، ياغاچ ئاياغتا مېڭىش، داردا مېڭىش، يۈزىگە ئاجايىپ ـ غارا ـ يىپ شەكلىده گىرىم قىلىپ ھەر خىل كىيىملەرنى كىيىپ تۇرلۇك ئويۇنلار كۆرسىتىلگەن. ئاخشاملىرى سېپىل ئىچىدىكى چاڭچىلەخا ـ نىدا كېچە يورۇغىچە ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. خەنزۇ ئويۇن قويغۇچىلاردىن باشقا بايرام كېچىسى خوتەن شەھەردىن مەتتوختى چاڭچىلىكەش دېگەن بىر كىشى 28 دىن ئارتۇق ئۇيغۇرنى تەشكىللەپ، خەنزۇچە كوچا ئويۇنى كۆرسىتىش گۇرۇپپىسىنى يېتەكلەپ ئۆزلىرى تەييارلىغان دەريادا كېمە ھەيدەش ماھارىتى ئويۇنى، ئەجدىھا ئويۇنى، يولۋاس ئوينىتىش ئويۇنى، ياغاچ ئاياغتا مېڭىش قاتارلىق كوچا ئويۇنى نومۇرلىرىنى ياغاچ دەستىلىك گۈللۈك پا ـ نۇسنىڭ يورۇقىدا دوتەي يامۇل قورۇسىدا، ئامبال يامۇل، تۆڭلىن يامۇل ھويلىسىدا كۆرسەتكەن. بۇلارنىڭ ئويۇنلىرىنى دوتەي ـ ئام ـ بالىلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى ۋە باشقا ئەمەلدار، چېرىكلەر ۋە پۇقرالار قىزىقىپ كۆرگەن، ئەمەلدارلار مۇكاپات بەرگەن. مەتتوختى چاڭچىلىكەشنىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم ـ كېچەكلىرى، ھەر خىل باش كىيىملىرى، تاج، چالىدىغان جاڭ ـ جۇڭ، كىچىك دۇمباق ـ سۇنايلىرى، ھەر خىل قول پانۇس چىراغلىرى قاتارلىق ئويۇن ئەسلىھەلىرى بار بولغان. ھەر يىلى «يۇلتۇز چاغان»

www.uyghurkitap.com

كېچىسى سېپىلىنىڭ شەرقىي شىمال بۆلىكىدىكى چوڭ ئاشلىق ئىسكىلاتىنىڭ غەللە ــ پاراق ئالىدىغان مەيدان ئىچى يامۇل تەرەپتىن 360 رەڭلىك پانۇس چىراغ بىلەن يورۇتۇلۇپ، تاڭ ئاتقۇچە ئويۇن قويۇلغان. چاڭچىلە تىياتىرلىرى قويۇلۇپ، بايرام ناھايىتى قىزىق ھەم قىزغىن ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان.

ھەر كۈنى كەچقۇرۇن ياتار ۋاقتىدا بەلگىلىك سائەتتە سېپىل ئىچىدىن تۇرسۇن دۇمباق دېگەن كىشى بىر قانچە پاي پاۋ ئاتقاندىن كېيىنلا سېپىلنىڭ تۆت دەرۋازىسى بىراقلا تاقالغان (بۇنى يەرلىك-لەر ئىككى جىڭدا پاۋ ئاتتى دېيىشكەن) ھەمدە دەرۋازىدىن كىرىش ــ چىقىش بىراقلا توختىغان. سىرتتىن كىرىپ ئىچىدە قالغانلار ئىچىدە، ئىچىدىن سىرتقا چىقىپ پاۋ ئېتىشتىن بۇرۇن قايتىپ كېلەلمىگەنلەر سىرتتا بىر كېچە تۇنىگەن. ئەتىسى بامداتتىن يانغاندا تۆت دەرۋازا بىراقلا ئېچىلىپ، قاتناش باشلانغان ھەمدە دەرۋازىدا قوراللىق پوستا تۇرىدىغان ئەسكەر بولغان.

دوتەي ــ ئامبالار بىرەر ئىش بىلەن سىرتقا چىقماقچى بولسا، پەسرەك ئىككى چاقلىق مەپىدە ئولتۇرغان. مەپىنىڭ ئالدى ۋە كەيىنىدە ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەر سەپ تارتىپ قوغداپ ماڭغان. دوتەي ــ ئامبال سىرتقا چىقىدىغانلىق بەلگىسى بېرىلگەن. ئەمەلدارلار كوچىغا چىققاندا ھەممە ئادەم، سودا ــ تىجارەتچىلەر دۇكانلىرى ئىچىدە ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئېگىلىپ تۇرۇپ ئولارغا ھۆرمەت بەجا كەلتۇرۇش ئادىتى بولغان. كوچا ــ رەستىلەردە كېتىۋاتقان ئامما قەدىمىنى توختىتىپ كوچىنىڭ چېتىدە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۇرگەن. خىلاپلىق قىلمىسا تەقىب ئاستىغا ئېلىنغان. ئامبال ــ دوتەي ئولتۇرغان مەپە ۋە ياساۋۇللار ئۆز ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ بولغاندا ئاندىن ئىختىيارى ھەرىكەت قىلىشقا يول قويغان. ئۇ زامانلاردا شەھەر كوچىلىرى تار بولۇپ، ئۇستىگە ياغاچ لاپاس ياسىلىپ بورا بىلەن يېپىپ قويۇلغان. خوتەن شەھەر ئىچىدىكى بىرلا كوچا بىر ئات قوشۇلغان مەپە ماڭالايدىغان ھالەتتە بول-

غان. كوچا ـ رەستىلەر ئەگرى ـ بۈگرى تۈزۈلگەن.

1883 ـ يىلى خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقى قۇرۇلۇپ قەشقەر دوتەي مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولۇپ، تاكى 1913 ـ يىلىغىچە 30 يىل داۋاملاشقان. 1913 ـ يىلى (مىنگونىڭ 2 ـ يىلى) خوتەن بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، باشلىقى تاڭ چوڭجۇڭ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان.

مىنگونىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 1913 ـ يىلى) خوتەن ناھىيەسى قاراقاش بەگلىكىنى قوشۇپ ناھىيە تەسىس قىلىندى. چىڭ يۈەنچىڭ ئىسىملىك خەنزۇ ئامبال بولۇپ، مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (مىلادىيە 1920 ـ يىلىغىچە) خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلى ئىچىدىكى ئامبال يامۇلدا ئىش بېجىردى. 1920 ـ يىلىدىن تاكى 1937 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىگىچە «خوتەن ئىسلامىيە ھۆكۈمىتى» ۋە ماخوسەن خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنى ئىگىلەپ ھاكىمىيەت باشقۇردى. 1937 ـ يىلى 10 ـ ئۆكتەبىر شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردەمى بىلەن ماخوسەننى مەغلۇپ قىلىپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇردى. ئەلچىسى خوتەنگە كېلىپ خوتەن سېپىلىغا ئورۇنلاشتى. خوتەن گارنىزون قوماندانلىق ئىشتابى ۋە 38 ـ پولك (ئاتلىق قىسمى ـ نىڭ) ئورنى سېپىل ئىچىدە بولدى. 1938 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى پەن توڭ (پەن بونەن) خوتەن ـ نىڭ گېنېرال مايۇر دەرىجىلىك گارنىزون قوماندانلىقىغا تەيىنلەندى ۋە 4 ـ ئايدا خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى. شۇ يىلى 4 ـ ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيە ـ سىنىڭ ئەزاسى گوشىيەننەن (گوجىڭيۈەن) خوتەن گارنىزون قو ـ ماندانلىق ئىشتابىنىڭ ھەربىي تەمىرات باشقارما باشلىقلىقىغا، تەن چىڭرۇڭ (تەن گوبياۋ) خوتەن 38 ـ پولك ئاتلىق قىسىم 1 ـ لىيەننىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا گار ـ نىزون قوماندانلىق ئىشتابىغا سەنمۇلۇقا يۆتكىلىپ باردى. 1943 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى گومىنداڭنىڭ ناھىيەلىك

www.uyghurkitap.com

پىرقىسى قۇرۇلدى. 1944 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلى ئۆكتەبىرگىچە گومىنداڭنىڭ 8 ـ پولكى خوتەن سىپىلىنى ئىگىلىدى. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى خوتەن ۋىلايىتى بۇرھان شەھىدىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش توغرىسىدىكى تېلېگراممىسىغا ئاۋاز قوشتى. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ بىرىنچى دالا ئارمىيە 2 ـ كورپۇس 5 ـ دىۋىزىيە 15 ـ پولىك كوماندىرى جياڭ يۈخې، سىياسىي باشقارما مۇدىرى لىۋ يو ـ نىڭ باشچىلىقىدا ئالدىدىن يۇرۇش ئەترىتى تەشكىل قىلىپ ئاقسۇ ـ دىن يولغا چىقىپ، ئاپتوموبىل ئارقىلىق قەشقەردىن خوتەنگە تېز ـ لىك بىلەن يۇرۇش قىلىپ، 12 ـ كۈنى خوتەنگە يېتىپ كېلىپ يې ـ كۈشەھەر سىپىلىغا ئورۇنلاشتى.

خوتەن يېكۈشەھەر سىپىلى 1949 ـ يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى. 50 يىل ـ دىن بېرى سىپىلىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىلىرىدا زور ئۆزگىرىش بو ـ لۇپ، قەۋەتلىك بىنالار، ماگىزىنلار سېلىنىپ تېخىمۇ كۆركەم تۈس ـ كە كىرىپ شەھەر ھۆسنىگە ھۆسن قوشتى.

بۇ سىپىل ئۆز تارىخىدا نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلارنى، بومبار ـ دىمان قىلىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ھازىرغىچە يەنە بىر قىسىم سىپىل تاملىرى ۋە شىمالىي تامىدىكى «قاراقاش دەرۋا ـ زىسى» ساقلىنىپ، ئەمگەكچان، باتۇر، جاپاكەش ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ـ نىڭ قان ـ تەر ئاققۇزۇپ، بۇ سىپىلنى ياساش جەريانىدىكى تارتقان زۇلمى، چەككەن جاپاسىغا شاھىتلىق بىلدۇرۇپ تۇرماقتا.

ئىزاھاتلار:

① «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى». شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 477 ـ بەت.

② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 ـ يىلى 4 ـ سان 195 ـ بەت.

③ جىن شياڭيىن ــ قەشقەر پەيزاۋاتلىق خۇيزۇ فېئودال بولۇپ، قەشقەر كوناشە ـ ھەرنى بېسىپ يانقان سىدىق بەگ قىپچاق (قىرغىز) قوقەندتە قېچىپ يۈرگەن جەنۇبىي شىنجاڭلىق خوجا ئەۋلادلىرىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى كۆچەي ـ

تىش غەربىزىدە جەن شيائېيىڭنى ئالاقە باغلاشقا قوقەندگە ئەۋەتىدۇ. 1865 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ياقۇپ بەگ ئۆزىنىڭ يېقىن تايانچلىرىدىن 68 كىشىنى يىغىپ، جەن شيائېيىڭنىڭ يول باشلىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ياقۇپ بەگ جەن شيائې-يىڭنى خوتەنگە بىللە ئېلىپ كېلىپ، ئەسكەرلىرىگە باش قىلىپ، خوتەن خەلقىنى قىر-غىن قىلىشتا باش جاللات قىلدى. نىياز ھېكىم بەگ خوتەندىن قېچىپ كەتكەچكە، جەن شيائېيىڭنى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، جەھەننەمگە ئۇزاتتى.

④ «ئۇيغۇر تارىخى» 1 ـ قىسىم 990 (2) ـ بەت.

⑤ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 ـ يىلى 4 ـ سان 196 ـ بەت.

⑥ خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنى سېلىش ۋاقتىدىكى تارىخىي ۋاقىئاتلەر (قول يازما).

⑦ خوتەن يېڭىشەھەر سېپىلىنى سېلىش ۋاقتىدىكى تارىخىي ۋاقىئاتلەر (قول يازما).

⑧ بىۋاسىتە ئۆلچەپ خاتىرىلىگەن خاتىرىگە ئاساسەن، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ يەكۈنى.

⑨ ئاۋرېل سىتەيىن «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرى-ياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑩ «كارىل مانېرھېمنىڭ خاتىرىسى»، شىنجاڭ گېزىتى 1994 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى سانىدىن (ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى).

⑪ «خوتەن تەزكىرىسى» خوتەن ۋىلايەتلىك تەزكىرە ئىشخانىسى تۈزگەن.

ئاپتور رەجەپ يۈسۈپ 1927 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قاراقاش ناھىيەسىنىڭ ئالتۇنجى كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

1934 ـ يىلىدىن تارتىپ دىنىي مەكتەپ ۋە پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغان. 1941 ـ يىلى ناھىيەدە ئېچىلغان ئالتە ئايلىق ئوقۇتقۇچى تەربىيەسىدە ئو-قۇغان. قاراقاش ناھىيە شەھەر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان.

1953 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە قاراقاش ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇر-تىنىڭ باشلىقى، ناھىيەلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

1957 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ۋالىي مەھكىمە مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ بۆلۈمى-گە يۆتكەپ كېلىنىپ، مەدەنىيەت خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىغان ھەم خوتەن ۋىلايەتلىك «ئىتتىپاق سەنئەت ئۆمىكى»گە بىر مەزگىل ئۆمەك باشلىقى بولغان. 1979 ـ يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باش-قۇرۇش ئورنى قۇرۇلغاندا رەجەپ يۈسۈپ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق-لىرىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە ۋىلايەتلىك كۈتۈپخانىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن.

رەجەپ يۈسۈپ 2010 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن 83 يېشىدا ۋاپات بولدى.

هاجى ئابدىلھەمىد يۈسۈفى

خوتەننىڭ 1884 ـ يىلىدىن جۇڭخۇا مىنگوغىچە بولغان ئىجتىمائىي ئەھۋالى

1878 ـ يىلى نويابىردا زوزۇڭتاڭ قوشۇنلىرى خوتەنگە يېتىپ كېلىپ، ياقۇبېگ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ قالدۇقلىرىدىن خوتەننى قايتۇرۇۋالدى. ياقۇبېگنىڭ خوتەندىكى نائىبى (ۋالىيسى) نىياز بەگ، ھوشۇر بەگلەر يوقالدى. زوزۇڭتاڭ قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلى دۇڭ فۇشياڭ باشچىلىقىدا خوتەنگە يېتىپ كەلگەن مانجۇ قوشۇنلىرىنى خوتەن خەلقى دەسلەپ قورقۇنچلۇق كۈچ دەپ گۇمان قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ خەلققە بولغان مۇئامىلىسىنى، خەلقنى ياقۇبېگ ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىپ ئاز ـ تولا بولسىمۇ ئارام-لىق بەرپا قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا نىسبەتەن ياخشى تۇنۇشقا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇن ياقۇبېگنىڭ زۇلمىغا چىدىماي ئۆيلىرىنى ، يۇرتلىرىنى تاشلاپ باشقا يۇرتلارغا سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەنلەر ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىشكە باشلىدى.

1878 ـ يىلىنىڭ ئاخىرغىچە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خوتەندىكى قىسمەن مەمۇرىي ئىشلىرى ھەربىي ئورگانلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، 1879 ـ ۋە 1880 ـ يىللىرىدىن باشلاپ مەمۇرىي ئەمەلدارلار تەشكىلى قۇرۇلۇپ قانۇن ـ تۈزۈم، باج، غەلىلە ـ پاراق قانۇن بويىچە يولغا قويۇلدى. بۇ ئىشلار بۇرۇنقى زۇلۇملارغا نىسبەتەن خەلقلەرگە يەڭگىلرەك تۇيۇلدى. خوتەندىكى مەز-

چىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ گۈلباغ ئاستىدىكى بازار - كوچىلارنى ئاساس قىلىپ ئورۇنلاشقان بولۇپ، كونا تۆت دەرۋازىنى (قىزىق دەرۋازىسى، گۈجان دەرۋازىسى، سۇ دەرۋازىسى، ھېيتكاھ دەرۋازىسى قاتارلىق دەۋازىلار بولۇپ بۇ دەرۋا-زىلار ياقۇپبەگ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان ھېببۇللا ھەزرەت ھاجى سالدۇرغان سېپىلنىڭ دەرۋازىلىرى ئىدى) «لىموك ياموُل»، «شەنگەن ياموُل»، «دىڭزا ياموُل»، «ئەرموُك ياموُل»، «شەنتوُك ياموُل» دەپ ئاتاپ ھەربىي ئورگانلارنى قوُردى. شۇ چاغدا خوتەندىكى مانجۇ ھەربىلىرى مەخسۇس ھەربىي ئورگان قوُرۇش ئۇچۇن، سېپىل سالمىز دەپ، ھازىرقى گۈلباغنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى تېرىم ھالىتىدە تۇرغان تۇرلەك يەرنى تاللاپ، سېپىل سېلىشقا كىرىشتى. بۇ، خوتەندە تۇ-رۇشلۇق زوزۇڭتاڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرىنىڭ 1883 - يىلى ياساشقا باشلىغان ھەربىي ئىستىھكامى بولۇپ، بۇ قوُرۇلوُشقا ئومۇمىي خەلقنى مەجبۇرىي ئىشلەتتى. سېپىلنى سېلىشتا خوتەن خەلقى بۇ-لوُپمۇ، يېزىلاردىكى دېھقانلار تۆت يىلغىچە ئىنتايىن جاپالىق ئىش-لىدى. سېپىلنى سېغىز بىلەن خاڭداپ قاتوُرۇپ سېلىش جەريانىدا بىر نەچچە ئادەم مەجبۇرىي ئۆلتوُرۇلدى.

شۇ مەزگىلدە ئۇرۇمچى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن جياڭجۇن بولۇپ تەينىلەنگەن يۇەن داخۇ ۋە ھەربىي باشلىق فۇتەي، ئومۇمىي ھەربى باشلىق ياڭ تۇڭلۇڭلارنىڭ ئورۇنلاشتوُرۇشى بىلەن خوتەنگە دوتەي، ئامبال (شەنتوُك)، جىسا (ساقچى مەمۇرى)، تۇڭلوُك (ھەربىي باشلىق) لار كېلىشكە باشلىدى. يېڭى سېلىنغان سېپىلنىڭ ئىچىگە دوتەي ياموُل، شەنيامۇل، لەڭزە (تۇڭلوُك تۇرىدىغان جاي)، شۆتاڭ (خەنزۇچە مەكتەپ)، ساڭ (ئاشلىق ئامبىرى) قاتارلىق ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى قوُرۇلدى. چوڭ رەستىلەردە مانجۇچە قوُرۇلوُش شەكلى-دىكى فايخاڭ دېگەن بىنالارسېلىنىپ، خەنزۇ تىجارەتچىلىرى، گۆ-

رۇكەش جاڭگۈيدىلەرنىڭ دوكانلىرى قۇرۇلدى. سېپىل ئىچى ۋە سېپىل ئەتراپى يېڭىشەھەر (گۈلباغنىڭ شەرق تەرىپى) ـــ خەنچىلىك، گۈلباغنىڭ ئاستى تەرىپى كونا شەھەر ـــ خۇيچىلىك دېيىلدى.

ئۇرۇمچى جياڭجۇن تەرەپتىن خوتەنگە بەلگىلەنگەن دوتەي ۋە ئامبالىلار ئۇچ ـ توت يىلدا بىر يېڭگۈشلىنىپ تۇراتتى. بۇ بىر مەز-گىل 1884 ـ يىلىدىن باشلاپ ياقۇپبەگنىڭ شىنجاڭدىكى زۇلمەت-لىك كۈنلىرى تەلتۆكۈس ئاياغلىشىپ، خوتەن خەلقى ئارامدا تۇر-مۇش كەچۈرۈپ سودا ـ تىجارەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، زىلچا ـ گىلەم، شايى ـ ئەتلەسچىلىك، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرى خېلى راۋاج تاپقان مەزگىل ئىدى. مەمۇرىي ئەمەلدارلار پۈتۈنلەي مانجۇلاردىن بولسىمۇ، يۇرت بەگلىرى تولاراق خەنزۇچە تىل بىلىدە-غان ئۇيغۇر ئەمەلدارلاردىن ئىدى. ھۆكۈمەتكە مەنسۇپ بولغان ھەر قانداق ئەمەلدار مانجۇچە كىيىم كىيىشكە، بېشىغا قارا پوسما، ئۇس-تىگە ئۇزۇن كۆك ئىزمىلىق چاپان، ئۇنىڭ ئۈستىگە قارا كالتا جۇ-يازا، پۇتىغا قارا لاتا خەي كىيىپ، ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇپ يۇ-رۇشكە مەجبۇر ئىدى. يۇرتنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرى پۈتۈنلەي شۇلار-نىڭ قولىدا بولۇپ، بەگلەرنى ئەمەل نامىلىرى بىلەن قوشۇپ«سەنبەز-تو»، «جىسا»، «كا بەگ»، «يايى»، «دورغا» دەپ ئاتايتتى. خەلق خا-تىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈپ سودا ـ تىجارەت، ئۆرپ ـ ئادەت، دىنىي ئېتىقادتا ئەركىنلىككە ئېرىشىپ، شەھەر ئىچىدە تىجارەت سارايلە-رى، دەڭلەر، دىنىي مەكتەپ، مەدرىسە ـ مەسچىتلەر كەڭ كۆلەمدە قۇرۇلدى. خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى قەدەممۇقەدەم ياخ-شىلىنىپ تۇرغان بىر پەيتتە ئۇرۇمچىدىكى يۇەن جياڭجۇن 1908 ـ يىلى بۇيرۇق كېلىپ، ئۆلكە بويىچە نوپۇس سانىقى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ، شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى نوپۇس سانىقى ئىدى. نوپۇس سانىقى باشلىنىش بىلەن خەلق ئىچىدە «ئەسكەر تۇتماقچىمىش» دې-گەن گەپلەر تارقىلىپ گۇمانلىنىش، قورقۇش پەيدا بولۇپ ئۆزىنى ۋە كىچىك بالىلىرىنى قاچۇرۇش، يوشۇرۇش ئىشلىرى كۆپ يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن بۇ نوپۇس سانىقىمۇ ئىشەنچلىك بولمىدى. شۇ

چاغدا، يەنى 1908 - يىلى يۈەن داخۇنىڭ ئېلان قىلىشىچە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئۇچ يېرىم مىليون دىگەن ئىدى (چەت ئەل تارىخچىلىرىنىڭ يازغانلىرىدىن ئېلىندى).

خوتەندە مانجۇ هاكىمىيىتى هۆكۈم سۈرگەن 1878 - يىلىدىن 1910 - يىلىغىچە سېپىل سېلىش، شەھەر قۇرۇلۇشى (كوچىلارنىڭ ئۇستىنى يېپىش)، سودا - تىجارەت، دىنىي پائالىيەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، چار رۇسىيە، ئافغانىستان قاتارلىق چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ ۋە باشقا ھەر خىل كىشىلەرنىڭ كېلىشى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن تىجارەتچى خەنزۇ، خۇيزۇ ۋە گۇرۇكەش جاڭگۇيدىلەرنىڭ چىقىشى بىلەن شەھەر - بازارلار ئاۋاتلىشىشقا باشلىغان ئىدى. شۇ پەيتتە، يەنى 1912 - يىلى خوتەن خەلقىنىڭ بېشىغا يەنە ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي ئاپەتلەر يېغىشقا باشلىدى. مەسىلەن: ئۇشتۇمتۇت قايسى تەرەپتىن كەلگەنلىكى نامەلۇم بولغان، بېشىغا قارا رەخت ئورىۋالغان، بەللىرىگە خەنجەر، كالتە قىلىچ ۋە تاپانچا ئېسىۋالغان بىرەر مىڭدىن ئارتۇق خەنزۇ ياشلار پەيدا بولۇپ قالدى. بۇلارمۇ تەشكىللىك ئاساستا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئادەملەرنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئەۋەتىلگەنلىكى ياكى ھۆكۈمەتكە قارشى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. كېيىن بۇلار خەلق ئارىسىغا تاراپ خەلق بىلەن ماسلاشقاندەك، خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئەركىنلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە يار-دەملەشكەندەك كۆرۈندى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىمۇ ئۇلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە قارشىلىق قىلمىدى. لېكىن، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشلىرى بۇزۇلۇپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ۋە خەلقە زورلۇق - زومبۇلۇق ئىشلىتىپ، خەلقنىڭ ئىقتىسادىغا قول سېلىش ئىشلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. قىمارۋازلىق، ئوغرىلىق، باسقۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ خەلق ئارىسىدا يامان تەسىر پەيدا قىلدى. خەلق ئاممىسى بۇلارنى يامان كۆرىدىغان، بۇلاڭچىلار

www.uyghurkitap.com

دەپ ھېسابلايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن زىددىيەت كۆپەيىپ، پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. ئەنە شۇ ھالقىلىق پەيتتە ئۇرۇمچى، قەشقەرلەردىن بىر بۆلۈك ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى كېلىپ بۇلار-نى خوتەندىن يوقاتتى. بۇ ئەھۋال خەلق ئارىسىدا «قارا سىپەچىلەر ۋەقەسى» دەپ تارىخىي ھادىسىلەر قاتارىدا ئاتىلىپ كەلمەكتە. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇرۇمچىدىكى يۇەن داخۇ جياڭجۇن بىلەن ھەربىي باشلىق ياڭ تۆڭلۈڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولۇپ قوراللىق توقۇنۇشلار بولغاندىن كېيىن، ئىچكىرىدىن فوتەي دېگەن يەنە بىر ھەربىي باشلىق چىققان. شۇنىڭ بىلەن ياڭ تۆڭلۈڭ ئىلى تەرەپكە قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەردە، بىر مۇنچە خەنزۇ ياشلارنى تەشكىللەپ «گېلاۋخۇي» دەپ بىر جەمئىيەت قۇرۇپ ئۆزلىرىنى «تەرەققىيپەرۋەرلەر» دەپ ئاتىۋالغان. ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋېلىپ نوچى كىينىپ، جياڭجۇنگە قارشى تۇرغان. ئۇلار بۇ قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە يېڭىلىپ قەشقەر، خوتەن تەرەپلەرگە قېچىپ كەلگەن ئىكەن، كېيىن بۇلار يەنىلا جياڭجۇن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يېڭىلىپ، شىمال تەرەپ ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپكە قېچىپ كەتكەن، دەپ خاتىرىلەنگەن.

«قارا سىپەچىلەر» خوتەندىن يوقالغاندىن كېيىن، خوتەن خەلقى يەنە بىر قېتىم تىنچ تۇرمۇش ۋە ئاسايىشلىققا ئېرىشتى. مەدەنىيەت ــ مائارىپ راۋاجلاندى. لېكىن، بۇ ياخشى كۈنلەر ئۇزاققا بارمىدى. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى خەلقلەردىن خەنزۇچە مەكتەپكە كۆپلەپ مەجبۇرىي بالا ئېلىش، ئۇلارغا نوقۇل خەنزۇچە تىل ــ يېزىق ئۆگىتىش ئىشلىرى باشلاندى. خەلق ئىچىدە يەنە بىر تەشۋىشلىك كەيپىيات پەيدا بولدى. بۇنى خەلقلەر «خەنزۇچە مەكتەپكە بالا تۇتۇش ئالۋانكى» دەپ تونۇدى. ھەقىقەتەن ھەر بىر ئائىلىگە بىردىن بالا ئالۋۇكى قويۇلغان ئىدى. بايلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى پۇلغا سېتىۋېلىپ ئۆتكۈزەتتى. شۇچاغدا خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلىققا بېرىش

دىغان بىر بالىنىڭ سېتىلىش باھاسى 100 سەر كۈمۈشكە چىققان، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەمما خەنزۇچە مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ راۋان سۆز-لىيەلەيدىغانلار ۋە يازايدىغانلار كېيىن چوڭ بەگ ۋە ئەمەلدار، تەر-جىمان بولۇپ چىقتى. شۇ چاغدا يېتىشىپ چىقىپ خوتەننى سورىغان چوڭ بەگلەردىن روزى بەگ ھاجى، يۈسۈپبەگ ھاجى، باھاۋۇدۇن بەگ، فىراۋىدىن بەگ، ئىلى بەگ سەنبەنتو، لوپ تۇختى بەگ، نەج-مىدىن بەگ قاتارلىق بەگ ۋە سەنبەنتولار شۇ چاغدىكى مەنچىڭ ھۆ-كۈمىتىنىڭ نوپۇزلۇق ئەمەلدارلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەھلى - ئەۋلادىمۇ چوڭ - كىچىك بەگلەر ئىدى.

خەنزۇچە مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھوقۇقى بەك چوڭ ۋە ئۇلار بەك ئەركىن بولۇپ، خەلقتە زوراۋانلىق قىلسا، ئۆي - باغلىرىغا بېسىپ كىرىپ ئۆزلىرى خالىغانچە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلسا، ھۆكۈمەت ئۇلار بىلەن كارى بولماي ئۆز ئىختىيا-رىغا قويۇپ بېرەتتى. خەلق «خەنزۇچە مەكتەپنىڭ بالىلىرى» دېسە ناھايىتى قورقاتتى. يەنە شۇ مەزگىللەردە، بۇرۇنقى سوقۇشلاردا ئۆي-غۇرلاردىن مانجۇلارغا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى ئۆز يۇرتى شىنجاڭغا قايتۇرغان بولۇپ، ئۇلارمۇ خەنزۇچە تىل ئۆگىنىپ كەلگەچكە يۇر-تىغا كېلىپلا بەگ، ئەمەلدار بولدى. بۇلارنى خەلق «چەنفەن بەگلەر» (ئۇرۇشتىن قايتۇرۇلغانلار) دەپ ئاتايتتى. بۇلار تولاراق ھازىرقى خوتەن ناھىيەسىنىڭ توساللا يېزىسىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ھازىرمۇ توساللىدا چەنفەن زاراتلىقى (قەبرىستانلىق) ياكى «توققۇز گۈمبەز» دەپ ئاتىلىدىغان، چەنفەنلەردىن قالغان بىر جاي بار.

1910 - يىلىدىن باشلاپ قەشقەردىكىگە ئوخشاش خوتەن شەھىرى-دىمۇ دىنىي مەكتەپ، مەدرىسە، خانىقالار ۋە مازارلار يەنە كۆپىيىشكە باشلىدى. لوپنىڭ سامپۇل يېزىسىدىن يولداش ئاخۇنۇم دەپ بىر كە-شى چىقىپ تالىپلارغا ئەرەبچە، پارسچە ئۆگىتىشنى باشلىدى (بۇ كىشى قەشقەردە ئوقۇپ كەلگەن). ئۇ چاغلاردا تېخى خوتەندە ئەرەبچە، پارسچە بىلىدىغان كىشىلەر يوق ئىدى. شۇڭا شەرئىەت مەھكىمىلە-

www.uyghurkitap.com

رىدە «مۇبەييان»، «مۇھەممەد مىسلىم» دېگەن چاغاتايچە يېزىلغان دىنىي كىتابلار ئاساسىي پەنتۇا (قانۇن) كىتابى قاتارىدا ئىشلىنەتتى. يولداش ئاخۇنۇم بىلەن ئىسكەندەر ئاخۇنلۇقۇم دېگەن كىشىلەر، پۇتۇن خوتەن ۋىلايىتى بويىچە داڭقى چىققان دىنىي شەرىئەت ۋە تەرىقەت رەھبەرلىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئەھلى ــ ئەۋلادى بەزىلىرى چوڭ ئاخۇن، بەزىلىرى چوڭ ئىشان بولۇپ، ئۇلارنىڭمۇ يەنە ئەۋلادلىرى ۋە سوپىلىرى بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر شۇ ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە.

خوتەنگە يېڭى كەلگەن مانجۇ ئەمەلدارلىرى دەسلەپتە بەزى كونا دىنىي مەكتەپ، مەدرىسەلەرنى بۇزۇپ ئەسكەرخانا، بۇتخانا، ئاشلىق ئامبىرى قىلىپ، مەھكىمە شەرئىيلەرنى بىكار قىلغان ئىدى. مەسىلەن: ھازىرقى سوخەن مەدرىسە، سۇ دەرۋازىسىدىكى چوڭ مەدرىسەنى ئامبار قىلغان ئىدى. لېكىن خەلقنىڭ كەيپىياتى ياخشى بولماي نارازىلىق كۆچىيىپ، زىددىيەت ۋە قارشىلىق، ئۆلتۈرۈش ۋە ئوت قويۇشلارمۇ چىققاچقا، ھۆكۈمەت خەلقنىڭ مىللىي ئۆرپ ــ ئادىتى ۋە دىنىي پائالىيەتلىرىگە ئارىلاشمايدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇرۇنقى شەرئىەت مەھكىمىلىرىنى قايتا قۇرۇشقا، قازى، ئەلەم، مۇپتى، مۇھتەسسىپ، ئىمام، مەزىن، مۇددەرىسلەرنىڭ ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈپ ئەمرىمەرۇپ قىلىشقا رۇخسەت قىلدى. شۇ مەزگىللەردە قەشقەر، بۇخارا، مىسىر، تۈركىيە ۋە ھىندىستان تەرەپلەردە ئوقۇپ كەلگەن كىشىلەر دامولا، خەلپەت، ئەپەندى، مەۋلىۋى دېگەن نامىلار بىلەن كېلىپ، مەدرىسە ــ مەكتەپلەرگە ئورۇنلىشىپ ئومۇمىي ئىسلام دىنىي مائارىپىنى راۋاجلاندۇردى. خەلقنىڭ دەۋا ــ دەستۇر، ھەققىيات، نىكاھ، مىراس قاتارلىق ئىشلىرى شەرئىەت مەھكىمىلىرى تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئەدلىيە ــ سوراق ھوقۇقى ۋە جازالاش، تەكشۈرۈشى (بازارلاردا يۈزى ئوچۇق يۈرگەن خوتۇن ــ قىزلارغا دەررە ئۇرۇش، ناۋاي، قاسساپلارنىڭ جىڭ ــ تو-رۇزلىرىنى تەكشۈرۈش) ھەپتىدە بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلاتتى، يەنى بازار كۈنلىرى مەھكىمە شەرئىيىنىڭ ئاخۇنلىرى چوڭ ئارغىماق ئاتلارغا مىنىپ، 50 ~ 40 شەيخۇلئىسلاملار بىلەن دەررىلەرنى كۆ-

تۇرۇشۇپ رەستە - بازارلارنى ئايلىنىپ خەلققە دىنىي ئەمرىمەرۇپ، نەھىي - مۇنكىر قىلاتتى. شەرئىەت ھۆكمىگە رىئايە قىلىش، بالىلارنى مەكتەپكە بېرىش، ئاياللار يۈزىنى يۆگەش، ئۆشرە - زاكات ئادا قىلىش، جامائەت بىلەن نامازغا ئوقۇش، ھاراق - شاراب ئىچمەسلىك، زىنا، زالالەت، جازانە قىلماسلىق، ئوغرىلىق قىلماسلىق قاتارلىق يامان ئىشلار توغرىسىدا تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ باراتتى. زىنا، پاھىشە قىلغانلارنى تۆتۇۋالسا يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ شەھەر ئايلاندۇرۇپ سازايە قىلاتتى. ياغلىق ياكى چۈمبەل بىلەن يۈزىنى يۆگەپ يۈرمىگەن ئاياللارنى بولسا كۆشۈككە سېلىپ بازاردىكى تۆۋرۈكلەرگە ئېسىپ قويۇاتتى.

مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دوتەي - ئامبالىرى، ئەمەلدارلىرى ھەممىسى دېگۈدەك ئەپيۇنكەش، پارىخور بولۇپ، كېچە - كۈندۈز يالىمۇلدىن چىقماي ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى. ئادەم ئۆلۈش ۋەقەلىرىنى ئۆزلىرى سوراق قىلسىمۇ، قالغان ئىشلارنى بەگلەرگە تاپشۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇرت ئىچىدە زۇلۇم - ئىستىبداد ئېغىرلاشقان، فېئودال، پومېشچىك - زومىگەر، بەگ - ئەمەلدارلارنىڭ زۇلمىمۇ ھەددىدىن ئاشقان، پارىخورلۇق ئەۋج ئالغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن چەتتىن كەلگەن سودا - تىجارەتچىلەر، رۇس پۇقرالىرى، ئۆزبېك سودىگەرلىرى، ھىندىستان سودىگەرلىرى (ئەنگلىيە پۇقرالىرى) مۇ كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا باشلىغان ئىدى. بولۇپمۇ پەرەڭ پۇقرالىرى (ئەنگلىيە ھۆكۈمەت پۇقرالىغا ئۆتكەن ھىندىستانلىقلار)، ئافغانلار ۋە رۇس پۇقرالىغا ئۆتكەن ئۆزبېكلەرنىڭ ھوقۇق ۋە ئىمتىيازى پەۋقۇلئاددە بولۇپ، ئۇلار مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىگە بويسۇنمايتتى. ئۇلار تىجارەت ئىشلىرى ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىدىمۇ ئەركىن ئىدى. ئۇلاردىن باج - سېلىق ئېلىنمايتتى. ئەگەر ئۇلار جىنايەت ئۆتكۈزسە، مەنچىڭ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى سۈرۈشتە قىلالمايتتى. ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ كونسۇلخانىلىرى بىر تەرەپ قىلاتتى. كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقان بۇ مۇھاجىرلار خوتەن شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپىدىن يەر سېتىۋېلىپ خالىغانچە ئۆي ۋە باغلارنى سېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى يەرلىك خەلقلەر-

نىڭ ئۆيلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنەتتى. دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا، زىرائەتلىرىنى سۇغىرىشتا خەلقنىڭ زىرائەتلىرىگە كىرىدىغان سۇلارنى ئۆزى خالىغانچە تارتىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭكىنى سۇغىراتتى. گويا ئۇلارمۇ بىر ھۆكۈمەت ئىدى.

1910 ـ يىللىرى خوتەن كونا شەھەر ئەنجان ساريىدا ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، شەھەر 13 كېچە ـ كۈندۈز كۆيۈپ، ئۆچۈرۈشكە ئامال قىلالماي، پۈتۈن شەھەرنىڭ 2/3 قىسمى كۆيۈپ تۈگىگەن ئىدى. شۇ چاغدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئايال بولۇپ 500 دىن ئارتۇق ئادەم ئوتتا كۆيۈپ ئۆلگەن. مىڭلارچە شەھەر ئاھالىسى ئۆيۈڭاقلىرىدىن، دۇنيا ـ ئوقەتلىرىدىن ئايرىلغان، دەپ يېزىلغان. بۇ ھازىرغىچە بىر تارىخىي ۋەقەلىك قاتارىدا سۆزلىنىدۇ.

مىنگونىڭ 1 ـ يىلى (1912 ـ يىلى) كېرىيە ناھىيەسىنىڭ بوغاز لەنگەر دېگەن يېرىدە دەھشەتلىك بىر يۇقۇملۇق كېسەل ۋابا ـ تائۇن (چۇما ـــ بىرىنچى نومۇرلۇق كېسەل) تارقىلىپ، خەلقلەر تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ قىرىلىپ كەتكەن. بۇ كېسەل دەرھال ھەر قايسى ناھىيەلەرگە تارقىلىپ، بىر كۈندە يۈزلەپ ـ مىڭلاپ ئادەم ئۆلۈپ كۆمۈشكە ئۇلگۈرمەي قالغان. بۇنى خەلقلەر «ئاغرىق ـ سىلاق» دەپ ئاتىغان. بۇ ئەھۋال خوتەن، قەشقەر ۋە گۇما قاتارلىق جايلارغىمۇ تارقىلىپ سەككىز يىل داۋام قىلغان. خوتەندە يۈز بەرگەن بۇ پاجىئەلىك ھادىسىنىڭ خەۋىرى چەت ئەلگە تارقىلىپ، ياۋروپاغىچە يېتىپ بارغاندا ئەنگلىيە، فىرانسىيە، چارروسىيە ھۆكۈمەتلىرى بىرلىشىپ بىر پىروپلاكتىكا ئەترىتى تەشكىللەپ خوتەنگە ئەۋەتكەن. لېكىن، ئۇلار قەشقەرگە كېلىپ قايتىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشىنى بەزىلەر خوتەنگە بېرىشتىن قورقۇپ قايتىپ كەتكەن دېيىشسە، يەنە بەزىلەر ياۋروپا ۋەزىيىتى ياخشى بولماي 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاچقا قايتىپ كەتكەن، دېيىشتى.

ئۇرۇمچى جىيانجۇندىن پەرمان كېلىپ خوتەندىكى ئاغرىق ـ سىلاقنىڭ باشقا ۋىلايەتلەرگە تارقىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خو-

تەنگە كىشىلەرنىڭ بېرىپ ـ كېلىشىنى قەتئىي چەكلىگەن. خوتەن چېگرا سىدىن چىققانلارنى ئېتىپ تاشلاشقا ھۆكۈم قىلغان.

ئاتۇشلۇق ئابدۇقادىر داموللام دېگەن كىشى 1907 ـ يىللىرى چەت ئەلگە سایاھەتكە چىقىپ بۇخارادا ئوقۇغان ۋە رۇسىيە، تۈركىيە، مىسىر، ئەرەبىستان، تاتارىستان قاتارلىق جايلاردا تۆت يىل سا-ياھەت قىلىپ 1911 ـ يىللىرى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن. كېيىن تۇرپان، كۇچار، ئاتۇش، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا يېڭى زاما-نىۋى مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، زامانىۋى ئىلىم ـ پەن بىلەن خەلقنى ئويغىتىش ۋە جاھالەت، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇش، پەن ـ مەدەنىيەت-كە يۈزلىنىش توغرىسىدا تەشۋىق قىلغان. تۈركىيە، قازان تەرەپلەر-دىن مۇئەللىم ـ ئەپەندىلەرنى تەكلىپ قىلغان. شۇ چاغلاردا مۇئەل-لىملىك قىلغان قاسىم ئەپەندى، تەۋفىق ئەپەندى، ئەھمەت كامال قاتارلىق كىشىلەر شۇ چاغدا تەكلىپ قىلىنغانلار بولۇپ، خوتەن، قەشقەرلەردىكى زامانىۋى مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇلار بۇ مەكتەپلەردە بىر تەرەپتىن دىنىي ئوقۇتۇشنى تۇتسا يەنە بىر تە-رەپتىن يېڭى پەن ئوقۇتاتتى. مەسىلەن: جۇغراپىيە، دۇنيا تارىخى، ماتېماتىكا، ھېساب، تەبىئەت، ئاستىرونومىيە، رۇسچە، خەنزۇچە تىل ـ يېزىقلارنى ئۆگىتىش بىلەنلا قالماي گىمناستىكىمۇ ئۆگەت-كەن. خوتەن شەھىرىنىڭ ھازىرقى ئالتۇن مەدرىسەسىنى يېڭىچە مەكتەپ قىلىپ شۇ يەردە خوتەننىڭ بايلىرى ۋە يۇقىرى تەبىقىلەر-نىڭ بالىلىرىنى تاللاپ ئۆگەتكەن. بۇ مەكتەپلەردە يېڭىلىق جارى قىلدۇرۇلۇپ خەلق ئويغىنىشقا باشلىغاندا، خوتەندىكى سۇلايمان ئە-لەم باشلىق دىنىي مۇتەئەسسىپ موللىلار قارشى چىققان. ئۇلار «جە-دىتلەر پەيدا بولدى، بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ھۆكۈمەت ئۇچۇن خەۋپ-لىك» دەپ، مەنچىڭ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا دوكلات قىلغان. نە-تىجىدە ئامبال يارلىق چۇشۇرۇپ مەكتەپنى تارقىتىۋەتكەن. تۈركە-يەدىن كەلگەن ئەپەندىلەرنى قوغلاپ چىقارغان. بۇ ئەھۋال قەشقەر، تۇرپانلاردىمۇ يۈز بېرىپ ئۇ جايلاردىكى ئەپەندىلەرمۇ قوغلانغان ئە-دى.

مەھەممەد ھېيت

خوتەننىڭ يېقىنقى زامانىدىكى سودا ــ تىجارەت ئەھۋالى

تارىختا ئۇدۇن نامى بىلەن ئاتالغان «يىپەك يۇرتى»، «قاشتېشى ماكانى» دەپ شۆھرەتلەنگەن خوتەن دىيارى شەرق بىلەن غەربنىڭ سودا، مەدەنىيەت تۇتۇنى بولۇشتەك جۇغراپىيەلىك ئورنى، ئالاھىدە ئەۋزەل شارائىتى تۈپەيلى نۇرغۇن توقۇش، يونۇش، قېزىش، بېقىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك، باقمىچىلىق، توقۇمىچىلىق سانائىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئىدى.

خوتەننىڭ قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى تەبىئىي ھالدا ئۆزىنىڭ، ئۆز جايىنىڭ ئىستېمالىدىن ھالقىپ تاۋار ــ تىجارەت بىلەن زىرىنى ۋە مۇناسىپ ھالدىكى تىجارەتچى، سودىگەرلەر تەبىقىسىنى، يىراق چەت ئەللەرگە مال يۆتكەپ ساتىدىغان ئالماشتۇرغۇچىلار سېپىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇلار خوتەندە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك تۇرىدىكى مال ھەم خام ئەشيالارنى ئەتراپتىكى قوشنا دۆلەتلەرگە، ئىچكىرى جايلارغا ئاپىرىپ ساتسا، ئۇ يەرلەردىن زۆرۈر دەپ قارىغان نەرسىلەرنى خوتەنگە يۆتكەپ كېلەتتى. بۇ خىل ئالماشتۇرۇش بىر تەرەپتىن بازارلارنى ئاۋاتلاشتۇرۇپ سودىگەرلەرنى زور دەرىجىدە پۇل ــ بايلىققا ئىگە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن يەرلىك ھۈنەر ــ سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، كىشىلەر (مەبلەغ سالغۇچىلار)نى جەلپ قىلىشقا تۈرتكە بولغان ئىدى... مانا، شۇ سەۋەبتىن خوتەننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا تەسىرى چوڭ، بايلىقى كۆپ

بولغان خېلى نۇرغۇن نامدار سودىگەر - بايلار، چارۋىدارلار بارلىققا كەلدى. ئۇلار ھىندىستان، كەشمىر تەرەپلەرگە خوتەندە ئىشلەنگەن جاينامازلار، خام يىپەك (مەشۇت)، تۇزلىت، ئۇچەي... قاتارلىقلارنى تايلاپ، ئاتقا ئارتىپ ئاپىرىپ ساتاتتى. ھىندىستان، كەشمىر تەرەپتىن ئىپار، ھەر خىل دورا، يارىدان، دەبيارى، تاۋار - دۇردۇن، داكا... دېگەندەك تاۋارلارنى يۆتكەپ كېلىشەتتى. ئەنجان تەرەپكىمۇ ئوخشاشلا يىپەك، گىلەم، يۇڭ، تېرە، ئۇچەي، ئەلتېرە... قاتارلىق خام ماللارنى يۆتكەپ سېتىپ، ئۇ يەردىن گەزمال، ھەر خىل يېنىك سانائەت مالىلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كېلىشەتتى.

بۇ مالىلار ئەنئەنىۋى كارۋان يوللىرىدا پۈتۈنلەي ئات - قېچىرلار ئارقىلىق توشۇلاتتى. سەپەردە نەچچە ئون ئات - ئۇلاغ بىر كارۋان قىلىنىپ، ئۇلاغلارنى ھەيدەشكە ئاتچى - چاكارلار يالىلىشاتتى، چاكارلارغا كارۋان بېشى مەسئۇل قىلىناتتى. سودىگەرلەرنىڭ ھىندىستان، ئەنجان تەرەپلەردە ساراي - دەڭلىرى ۋە ياكى دائىمىي تۇرۇشلۇق شەھەر - گۇماشتىلىرى بولۇپ، يۆتكەپ بېرىلغان مالىلار شۇلارغا تاپشۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ قولى ئارقىلىق سېتىپ بىر تەرەپ قىلىناتتى. خوتەن تەرەپكە ئېلىپ كېلىنگەن مالىلارمۇ ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە، گەزمال دۇكانلىرىغا نەق ياكى مەلۇم مۇددەتلىك نەسىي بېرىلەتتى. نەسىنىڭ ۋاقتى ئالتە ئايلىق ياكى بىر يىلغىچە بولاتتى. ئومۇمەن توختام - ھۆججەت يېزىلمايتتى. پەقەت بېرىلگەن مالىنىڭ سانى، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك پۇل مىقدارى دەپتەرگە تىزىملاپ قويۇلسىلا كۇپايە ئىدى. بۇ خىل سودىنىڭ (نەسىنىڭ) جازانە ئۆسۈمى ھېسابلانمايتتى. مال - تاۋار مەيلى نەق بېرىلسۇن، مەيلى نەسى بېرىلسۇن باھاسى، تاپشۇرىدىغان پۇلى بىر خىل ئىدى...

1942 - يىللىرى ئەتراپىدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ سوۋېت رۇسىيەسىگە بولغان غەرەزلىك مايىللىقى، ئۇ تەرەپلەرگە بېرىپ تۇرغان سودىگەرلەرنىڭ تەسىر يۇقتۇرىشى بىلەن خوتەندە يەككە ئۇششاق

تىجارەتچىلەر پاي تۇزۇمىدە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش، پىششىقلاپ ئىشلەش، يۆتكەش خاراكتېرىدىكى كارخانا ـ شىركەتلەرنى قۇرۇش دولقۇنى مەيدانغا كەلدى. بۇ خىل شىركەتلەرنىڭ كەسپىي خاراكتېرى بولسا، بىر بۆلۈك كىشىلەر جاي ـ جايلاردىن يۇڭ، يىپەك، تېرە، ئۇ ـ چەي، گىلەم، ئەتلەس ـ شايى، ئۇزۇم، ياڭاق... قاتارلىق مەھسۇلاتلار ـ نى سېتىۋېلىپ «سەپسەن تۇرك» نامىدىكى باش ئورگانغا ئۆتكۈزۈپ، سوۋېتنىڭ گەزلىمە، قەنت ـ گېزەك، تۆمۇر، ئۆي سەرەمجان بۇيۇم ـ لىرى قاتارلىقلارنى سېتىۋالاتتى. ئۇلار تاي باھاسى بىلەن توپ سې ـ تىش ئوتتۇرىسىدىكى تاپاۋەتتىن كىرىمىنى ئاشۇرسا، ئۇششاق تىجا ـ رەتچىلەر توپ ئېلىپ پارچىلاپ سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن پايدا تاپاتتى. شۇ چاغلاردا خوتەنده «دېھقان شىركىتى»، «ئىتتىپاق شىركىتى»، «بىرلىك شىركىتى»، «گىلەم شىركىتى»، «ياڭاق شىر ـ كىتى» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتالغان شىركەتلەر قۇرۇلغان ئى ـ دى. بۇ شىركەتلەرنىڭ پايچىلىرى باجدىن ئاشقان ساپ پايدىنى دەس ـ مايىسىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە نىسبەتلەشتۇرۇپ بۆلۈشۈۋالاتتى.

ئېسىمده قېلىشچە خوتەنده تۆۋەندىكىدەك ھۇنەر ـ كەسىپ تۇر ـ لىرى بار ئىدى:

كانچىلىق ـ قېزىش تۇرىدە: ئالتۇن قېزىش، گۈڭگۇرت قېزىش، قاشتېشى قېزىش...؛

توقۇش تۇرىدە: خالۋاپ (زىلچا ـ گىلەم توقۇمىچىلىقى)، شايى ـ ئەتلەس توقۇش، تاغار ـ خۇرجۇن توقۇش، بۆز ـ خام توقۇش، چەك ـ مەن (يۇڭ بىلەن توقۇلىدۇ)، ئۇشتىگەرلىك، داستىخان، ياغلىق، پو ـ تا ـ بەلباغ توقۇش، غەلۋىر ـ ئەلگەك توقۇش...؛

پىششىقلاپ ئىشلەش تۇرىدە: قاشتېشى ئويمىچىلىقى، كىگىز ـ جاينامаз ئىشلەش، كۆن ـ خۇرۇمچىلىق، ئەۋرىشىم قەغەز (ئۇجمە قوۋزىقىدا قەغەز ياساش)، موزدۇزلۇق (ئاياغ كىيىم تىكىش)، كۇلا ـ كۇشۇك، ئارغامچا ئېشىش، جۇۋازچىلىق... دوپپا ـ بۆك تىكىش،

تەلىپەكسازلىق، ماشىنا - سەيفۇڭچىلىق؛

قىرغۇچىلىق، زىبۇ - زىننەت تۇرىدە: سەرگەزلىك، بويىاقچىلىق، زىرە - سۆكە، بىلەزۈك، ئۈزۈك ياساش (زەرگەر)، گۈل بېسىش - كەشتىچىلىك، ياغاچتىن ئويۇپ گۈل - نەقىش ئىشلەش، ئىياغ - قوشۇق، كاساڭچىلىق؛

ئىستېمال، يېمەك - ئىچمەك تۇرىدە: ناۋاي (گۆشگىردە، سامسا، پەرمۇدە، گىردە - نان)، ئاشپەزچىلىك، كاۋاپچىلىق (تونۇر كاۋىپى، زىخ كاۋاپ، سوقما كاۋاپ)، باققال، قۇرۇق يەل - يېمىش تىجارىتى، قاسساپچىلىق؛

مېمارچىلىق - قىرغۇچىلىق تۇرىدە: دىمكار (تامچى)، سۇۋاقچى، خارەت - ياغاچچى، سىرچى - نەققاشچى، ئۆي - ئىمارەت ئويمىچىلىقى (گەچ - ھاكىتىن، ياغاچتىن ئويۇپ گۈل چىقارغۇچى)، خۇمدانچى (خىش پىشۇرغۇچى..).؛

باشقا تۇرلەردە: تۆمۇرچى، مىسكەر، تاقىچى، ئانقۇچى (پاختا، يۇڭ ئانقۇچى)، زەيچى (قوي، ئۆچكە ئۇچەيلىرىدىن زەي ياسىغۇچى)، ئەينەكچى (ئادەتتىكى ئەينەكنى سىرلاپ كۆرىدىغان ئەينەك قىلغۇچى)، ئارا - تاماقچى، قازانچى (چويۇن بىلەن قازان قۇيغۇچى)، تۇگمەنچى، جۇۋازچى، مەشچىلىك، ياماقچى، ساتىراش، پىچاق - قايچىچىلىق، سائەت تۇزىگۈچى، تىكىش ماشىنىسى رېمونتچىلىقى... قاتارلىقلار.

يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتۈلگەن بىر قاتار ھۈنەر - سەنئەت ۋە بۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئىشلەپچىقارغان مال - بۇيۇملار سودىگەرلەرنىڭ قولى ئارقىلىق سىرتقى ماكانلارغا چىقىرىلىش سەۋەبى بىلەن ئۇ يەردىكىلەرنىڭ دىققىتىنى - خوتەنگە بولغان قىزىقىشىنى قوزغاپ ۋە خوتەننى چەت ئەللەرگە تونۇتۇش يولى بىلەن بىر تەرەپ-تىن ئۆزلىرى پايدا ئېلىپ كاتتا مال - مۈلۈك ئىگىلىرىگە ئايلانسا، يەنە بىر تەرەپتىن سىرت ماكانلىقلارنى، ئۇلارنىڭ مەبلىغىنى خەتەنگە جەلپ قىلغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، خوتەن يېقىنقى 100

يىلدا ھۇنەر ـ سەنئەت، تىجارەت بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، سودا جانلانغان، پاي تۇزۇمىدىكى شىركەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان، جۇملىدىن تەسىرى بىر قەدەر چوڭ، پۇل ـ مەبلىغى كۆپ بايلار، چارۋىدارلار بار ئورۇن بولۇپ قالدى...

ئائىلىمىزدىكىلەر ئۇچ ئەۋلاد سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان، كەمىنە (ماقالە ئاپتورى)17 يېشىمدىن باشلاپ سودا ـ تىجارەتكە بېرىلگەن. دادام ھېيت ھاجىم 70 يىللىق ئۆمرىدە 15 يېشىدىن تارتىپلا تىجارەت ـ سودىنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان، دادامنىڭ دادىسىمۇ بىر ئۆمۈر سودىگەر بولغانىكەن. شۇڭا خوتەن سودىگەرلىرى، بايلىرى، چارۋىدارلىرى بىلەن بىر قەدەر مۇكەممەلراق تونۇشلۇقىمىز بار ئىدى. مەن ئاشۇ باي، سودىگەر، چارۋىدارلارنىڭ ئاتالغانراقلىرىنىڭ ئىسىم ـ شەرىپى، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تۇنۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

توختى ھاجىم: بۇ كىشى لوپ ناھىيە دول كەنتىدىكى مەھەممەت ھاجىمنىڭ ئوغلى، زېمىندار بايلاردىن ئىدى. بۇ زات 1889 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ھىندىستانچىلىق (مەخسۇس ھىندىستان تەرەپلەرنىڭ سودىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى) قىلاتتى. ئۇنىڭ 300 ئېتى يۇك ئارتىپ خوتەندىن ماڭسا، يەنە 300 ئېتى يۇك ئارتىپ ھىندىستاندىن يولغا چىقاتتى. ئۇلارنىڭ ئاتچىلىرى قاراقۇرۇم تاغلىرىدا ئۇچرىشاتتى، سەرمايىسى ھازىرنىڭ پۇلى ھىسابىدا 500 مىليونغا يېتەتتى. توختى ھاجىم خوتەندىن مەخسۇس قاشتېشى ئەسۋابلىرى، يىپەك، جايناماز، شايى ـ ئەتلەس يۆتكەپ بېرىپ، ھىندىستان تەرەپتىن دۇخاۋا، تەتىللا، كىمخاب، يارەن، ئەلپاكى خەسە، رەڭ، تۇرلۇك چىرچىنماللارنى ئېلىپ كېلەتتى (1933 ـ يىلى چەتكە چىقىپ كەتكەن).

روزى ھاجىم (توختى ھاجىمنىڭ ئىنىسى): بۇ زاتمۇ ئاكىسى توختى ھاجىم باراۋىرىدىكى كاتتا باي كىشى ئىدى. ئۇ 1901 ـ يىللىرىدىن كېيىن ھىندىستانچىلىقنى توختىتىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەر تىجارىتىگە يۈزلەندى. ئۇ يەردىن چەرچىنمال، توقۇلما رەخت،

چاي يۆتكەپ سېتىپ زور پايدا ئالدى. روزى هاجىم كېيىنكى ئۆمۈرىدە تۇرپاننى مەركەز قىلىپ، پۈتۈن ئۆلكە تىجارىتىنى يولغا قويدى. مەزكۇرنىڭ چۆچەك، ئالتاي، خوتەن، گۇچۇڭ... قاتارلىق جايلاردا ۋاكالەتچى گۇماشتىلىرى بولغان ئىدى. 1921 ـ يىللىرى تۇرپاندا 83 يېشىدا ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى كەلدى. خاس ئالتۇن ـ يامبۇسىلا 10 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى...

بەردى هاجىم (مەھەممەت يۈسۈپ هاجىم ئوغلى): خوتەن شەھىرى گۈجان دەرۋازىلىق (هازىرقى كونا شىنخۇبي قورۇسىدىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ هەقداسى). بۇ زات هەم هىندىستان هەم ئەنجان، موسكۇا... تەرەپكە يۈرۈش قىلغان بولۇپ، هەر خىل چەرچىنمالدىن باشقا ئورۇس گۈگۈت، تىكىش ماشىنىسى يۆتكەپ كېلەتتى. ئۇنىڭ قوش يۆنىلىشلىك سودىسى 1890 ـ يىللىرىدىن كېيىن ۋايىغا يەتكەن ئىدى. بايلىق دەسمايىسى هازىرقى خەلق پۇلى هېسابىدا 300 مىليوندىن كۆپ ئىدى، ئۇ 55يېشىدا ۋاپات بولغان. بەردى هاجىم ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ سودا ئىشلىرىغا، ئوغۇللىرىدىن سىدىق هاجىم، ئەھمەت هاجىم قاتارلىقلار ۋارىسلىق قىلىشتى. ئۇلار تاكى 1933 ـ يىللىرى چەت ئەل سەپىرىگە چىقىپ كەتكۈچە تىجارىتى گۈللىنىپ، بايلىقى ئېشىپ بارغان ئىدى. شۇ يىللىرى سىدىق هاجىم 65 ياشتا، ئەھمەت هاجىم بولسا 56 ياشلاردا ئىدى...

مىرابلا هاجىم (بەردى هاجىمنىڭ ئىنىسى): 1907 ـ يىللىرى پەرغانىچىلىق بىلەن راسا بېيىۋاتقاندا ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن مەرهۇمنىڭ ئوغلى تۇرسۇننىياز ئاخۇن موسكۇادا باش سودا تىجارىتى قۇرۇپ شېرىكلىرىدىن مەھەممەت ئىبراهىم هاجىمنى قەشقەر، مەمەتئابلا هاجىمنى خوتەن سودىسىغا قويغان ئىدى. بۇ شىركەت قەشقەردىكى «سەپسىن تۇرك» بىلەن دىگۈارلىشىپ تىجارەت يۈرگۈزەتتى. تەخمىنەن 100 مىليون يۈەندىن ئارتۇق دەسمايە مەبلىغى بار ئىدى. بۇ زاتلارنىڭ هەر ئىككىلىسى شېڭ شىسەي قەتلىسىدە ۋاپات بولۇشتى.

بارلىق مال ـ مۈلكى مۇسادىرە قىلىۋېلىندى. شۇ چاغدا مەمەتئابلا ھاجىم 41 ياشتا، مەھەممەت ئىبراھىم ھاجىم 35ياشتا ئىدى...

قاسىمجان ھاجىم: بۇ زاتمۇ موسكۋا تەرەپلەرنىڭ سودىسى بىلەن مەشغۇل خوتەنلىك كىشى ئىدى. سەرمايىسى 10 مىليوندىن كۆپ ئىدى. 1933 ـ يىلى چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى...

ئىمىن ھاجىم، سېلىم ھاجىم: بۇ زاتلار بىر تۇغقان سودىگەرلەر بولۇپ، ئولتۇراق جايى ھازىرقى ۋىلايەتلىك پارتكوم قورۇسىنىڭ ئارقا تەرىپىدە ــ ناۋاغ مەھەللىسىدە ئىدى. باغ، ئۆي ـ ئىمارەتلىرى كاتتا ئىدى. بۇلارمۇ پەرغانە تەرەپلەرگە خوتەننىڭ پۇتۇن خام مالىلىرىنى دېگۈدەك يۆتكەپ چىقىپ، ئۇياقتىن كەلتۈرگەن چەرچىنمالىلىرىنى توپ ھالدا نەق ۋە نېسى ساتاتتى. تەخمىنەن 15 مىليون يۇەنلىك سەرمايىگە ئىگە ئىدى. بۇ ئاكا ـ ئىنى سودىگەر بايلار 1910 ـ يىللىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋاپات بولۇشتى...

يەركەنتلىك توختاخۇن باي (نىياز ئاخۇننىڭ ئوغلى): بۇ زات خوتەنگە 1915 ـ يىللىرى قەشقەرلىك ئاخۇنبايۇپنىڭ ۋاكالەتچىسى بولۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ خوتەندىكى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان ئىدى. ئاخۇنبايۇپ نامىدا يۇرۇكقاش دەرياسى بويىغا مويكا (يۇڭ، ئۇچەي پىشىقلاش ئورنى) بەرپا قىلغان ئىدى. ھەر يىلى تۆت ـ بەشيۈز ئۇلاغلىق يۇڭ پىشىقلاپ قەشقەرگە ماڭغۇزاتتى. قەشقەر تەرەپتىن كەلتۈرگەن ھەر خىل مالىلارنى ساتاتتى. توختاخۇن باي پۇتۇن خوتەن ۋىلايىتىنىڭ باجلىرىنى كۆتۈرە ئېلىۋېلىپ، ناھىيەنىڭ باجلىرىنى پارچىلاپ سېتىپ، خاس باجدىنلا يەتتە ـ سەككىز مىڭ سەر كۈمۈش تاپاتتى. ئۇنىڭ يېشى 80 لەردە ئىدى. قەشقەر ساراي دېگەن جايدا (ھازىرقى ئىلچى مېھمانخانىسىنىڭ ئالدىدا) ئولتۇراق ئورنى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن دېگەن كىشى ياردەملىشەتتى. دەسمايىسى 500 مىليون يۇەندىن كەم ئەمەس ئىدى. شېڭ شىسەي دەۋرىدە ئۇلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئىقتىسادىنى مۇسادىرە قىلغان ئىدى.

قۇربان ھاجىم قايماق: بۇ زات خوتەندىن بولۇپ، قەشقەر سودىگەر-لىرى بىلەن ھەمدەملىكتە سودا - تىجارەت يۈرگۈزىدىغان كىشى ئىدى. سەرمايىسى 20 مىليوندىن ئاشاتتى. شېكى شىسەي مال - مۇلكىنى تالان - تاراج قىلىپ، ئۆزىنى قەتلى قىلغاندا 65ياشلاردا ئىدى.

سۈپۈرگى ھاجىم: بۇ زاتمۇ خوتەندىكى نامدار سودىگەر بايلاردىن ئىدى. ئىچكىرى ئۆلكىلەرنى ئاساسلىق تىجارەت سەپەر نىشانى قىلغان بولۇپ، سەرمايىسى 60 مىليون يۈەندىن كەم ئەمەس ئىدى. 1928 - يىلى ۋاپات بولغان.

قادىراخۇن باي: بۇ زات خوتەن گازۇن كەنتلىك كىشى بولۇپ، ئۆزى سەپەرگە چىقمايتتى. ئىچكىرى ۋە چەت ئەللەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن تاۋارلارنى سېتىۋېلىپ خوتەننىڭ ناھىيە، يېزا - بازارلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ زور پايدا كۆرگەن. 1928 - يىللىرىدىن باشلاپ پىلە ئېلىپ مەشۇت تارتقۇزۇپ ھىندىستان تەرەپلەرگە مال ماڭدۇرغان. ماخۇسەن خوتەندە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندە «فىنمىن گوڭچاڭ» نامىلىق بىر كارخانا ماڭدۇرغان. قادىراخۇن باي بۇ كارخانىغا چاڭجاڭ بولدى. شېكى شىسەي دەۋرىدە ئۇ كىشىنى 60 يېشىدا قولغا ئېلىپ، ئالتە مىليون يۈەن مىقدارىدىكى سەرمايىسىنى تالان - تاراج قىلدى.

ساۋۇر ھاجىم شاڭزۇڭ: بۇ زات 1910 - يىللىرىدىن ئېتىبارەن ئەنجان سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەن ئىدى. كېيىن قەشقەردىكى «سەپسىن تۇرك» شىركىتى بىلەن سودا ماڭغۇزغان ۋە ئۇلارغا شاڭزۇڭ (سودىگەرلەر باشلىقى) بولغان. 55 ياشلىرىدا (1933 - يىللىرى) چەتكە چىقىپ كەتكەن. سەرمايىسى 10مىليونچە بار ئىدى.

ئابدۇراخمان خەلپە ھاجىم: بۇ زات ھىندىستانچى سودىگەرلەر تەركىبىگە مەنسۇپ كىشى ئىدى. ئۆزىنىڭ 100 ئېتى بار ئىدى. ھەر يىلى ئىككى قېتىم ھىندىستانغا مال يۆتكەپ، مال كەلتۈرەتتى. تەخمىنەن 15 مىليون يۈەن سەرمايىسى بار ئىدى. 1933 - يىلى

خوتەن ناھىيەسىگە مۇناۋەن ھاكىم بولغانلىقىنى باھانە قىلىپ، شېكى شىسەي قولغا ئېلىپ كۆزدىن يوقاتقان ۋە مۇلكى ـ بىساتىنى مۇسادىرە قىلغان ئىدى.

خوتەن يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن چاۋىدارلار

مەتقاسىم ھاجىم: بۇ زات خوتەن توساللا كەنتلىك كىشى بولۇپ بەش مىك چاۋىسى، نۇرغۇن يەر ـ زېمىنى بار باي ئىدى. 1929 ـ يىلى ۋاپات بولدى.

خېلىل ئاخۇن ھاجىم: بۇ زاتمۇ خوتەن توساللا كەنتلىك كىشى ئىدى. چاۋا ـ مالىرى ئىككى مىڭدىن ئاشاتتى. 1953 ـ يىلى 75 يېشىدا ۋاپات بولغان.

مەتروزاخۇن ھاجىم: بۇ زاتمۇ توساللا كەنتىدىن بولۇپ بىر مىك ئىككى يۈز چاۋىسى بار زېمىندار باي ئىدى. 1953 ـ يىلى يەتمىش يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئايۇپ ھاجىم: بۇ زات خوتەننىڭ گۈجان كەنتىدىن بولۇپ، ئۈچ مىك چاۋىسى، نۇرغۇن باغ ـ يېرى بار كىشى ئىدى. 1951 ـ يىلى 75 يېشىدا ۋاپات بولغان.

مەھەممەتئابلا بەگ ھاجىم: بۇ زات خوتەن بورزان بوۋا قەمبەر كەنتلىك كىشى بولۇپ، بىر مىك يەتتە يۈز چاۋىسى بار ئىدى.

تۇرسۇننىياز ھاجىم: بۇ زاتمۇ خوتەن بورزان كەنتلىك كىشى بولۇپ سەككىز يۈز چاۋىسى بار ئىدى. 1933 ـ يىلى 85 يېشىدا ۋاپات بولغان.

قۇربانىياز ھاجىم گوش: بۇ زات خوتەن تامباغ كەنتىدىن بولۇپ، چاۋىسىنىڭ سانى مىڭدىن ئاشاتتى. ئۇ 1940 ـ يىلى 70 يېشىدا ۋاپات بولغان.

قۇربانىياز ھاجىم ئورۇس: بۇ زات خوتەننىڭ توساللا كەنتىدىن ئىدى. چاۋىسى ئۈچ مىڭدىن ئاشىدىغان، يەر ـ زېمىنى كۆپ نامدار باي ئىدى. 1937 ـ يىلى 68 يېشىدا ۋاپات بولغان.

جامالىدىن ھاجىم: بۇ زاتنىڭ مىڭدىن ئارتۇق چاۋىسى، نۇرغۇن يېرى بار ئىدى. 1951 ـ يىلى 72 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئەخمەت ئاخۇن: خوتەنلىك بۇ چارۋىدارنىڭ سەككىز يۈزدىن ئار-تۇق چارۋىسى بار ئىدى. 1953 - يىلى 70 يېشىدا ۋاپات بولدى.

مىزرەپ باي: بۇ زات خوتەن لاسكۇيىدىن بولۇپ چارۋا سانى بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئاشاتتى، زېمىندار باي ئىدى.

يۇقىرىدا ئىسمى قەيت قىلىنغانلار پەقەت خوتەن شەھەر ئەتراپى-دىكى يېزا - كەنتلەردە ياشاپ ئۆتكەن چارۋىدارلار بولۇپ، تاغ - يايلاقلاردا مەخسۇس چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. چارۋىچىلىق تەرەققىياتى ئەينى چاغدىكى يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى، تۇرمۇش ئىستېمالى بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان، تېخىمۇ مۇھىمى تېرە - يۇڭ، ئۇچەي، گىلەم، چەكمەن... ئىشلەش قاتارلىق قول ھۈنەر كەسى-پىگىمۇ زور تۇرتكە بولغان. بۇ تۇرتكە ئاخىرقى ھېسابتا خوتەننىڭ ئەينى زامانىدىكى سودا - تىجارەت، ئوبوروت ساھەسىنى جانلاندۇرغان ۋە بىز يۇقىرىدا نامىنى زىكىر قىلىپ ئۆتكەن ھىندىستانچى، تاش-كەنتچى، شەمەيچى، كۇلى - شاگىخەيچى سودىگەرلەرنىڭ بارلىققا كې-لىشى - مەۋجۇتلۇقىنى مەنبە بىلەن تەمىنلىگەن ئامىل ئىدى...

www.uyghurkitap.com

جاپپار رەھمى

قاراقاشتىكى «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى»

قاراقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسىدا نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى»، «سەئىد ئەۋلادى»، «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام نەسەبىدىن» دەپ ئاتالغان بىر يەرلىك ئالاھىدە ئىمتىيازلىق تەبىقە 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغا قەدەر ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن.

«ئېگىزئېرىق غوجىلىرى» ئاساسەن زاۋا يېزىسىدىكى ئېگىزئېرىق، شاخلىق، ياربېشى ۋە ئاقسارايى يېزىسىدىكى تاقىئالدى قاتارلىق تۆت كەنتتە ئولتۇراقلاشقان؛ ئۇلارنىڭ ئومۇمىي نامى «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى» ياكى «شاخلىق غوجىلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ يەرلىك ئىمتىيازى كۆچلۈك، بايلىقلىرى ھېسابسىز بولۇپ، ئەۋلادىۋ ئەۋلاد نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر، يايلاق، دەڭ ـ ساراي ۋە ئىشلەمچىلىرى بولغان. جۈملىدىن «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى»نىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى مەمتىلىخاننىڭ زاۋا يار بېشىدا تۆت مىڭ مو، يېزىسىدا مىڭ مو (ھازىرقى «مىڭ مو كەنت» دېگەن نام شۇنىڭدىن قالغان)، جاھانباغ يېزىسىنىڭ داراسكال كەنتىدە 800 مو (شاللىق)، ئاراگۇ، غازلىق دېگەن يەرلەردە 400 مو، بوستان توغراقتا 600 مو يېرى بولغان؛ دۇۋا، مېتىز، پوشا تاغلىرىدىكى يايلاقلاردا 22 مىڭدىن ئارتۇق قويى يايلىغاندىن باشقا، قاراڭغۇ تاغ ۋە كېرىيە تاغلىرىدا ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق قويى، مىڭغا يېقىن قوتىزىمۇ بولغان؛ ئەگرىسای، پوپۇنا، پۇكا، پىيالما قاتارلىق جايلاردىمۇ خېلى كۆپ يايلاق ۋە تېرىلغۇ يەرلىرى بولغان.

مەمتىلىخان غوجىنىڭ خوتەن شەھىرى ئىچىدىكى زاۋا كۆتۈرەم دېگەن يەردە (ھازىرقى ۋىلايەتلىك بىناكارلىق شىركىتىنىڭ ئورنىدا) ئوندىن ئارتۇق ھەشەمەتلىك دەڭ ـ سارايلىرى بار ئىدى. بۇ

سارايلاردا خوتەنگە كەلگەن تىجارەتچى ـ سودىگەرلەر، بايلار، سايا ـ ھەتچىلەر قونۇپ ئۆتەتتى. دەك ـ سارايلارنىڭ مەخسۇس مۇلازىملى ـ رى، كۈتكۈچىلىرى، ئاشخانىلىرى بولۇپ، مۇلازىملار دەك ـ سارايـ ـدىن كىرگەن كىرىمنى غوجىنىڭ خەزىنىسىگە ئۆتكۈزەتتى، خەزىنە باشقۇرغۇچى ماڭسۇر ئاخۇن ھەممە كىرىم ـ چىقىم ئىشلىرىنى بە ـ جىرىدىغان ھېساباتچىلارنى باشقۇرۇپ، خەزىنە تولدۇرۇش كويىدا كېچە ـ كۈندۈز چېپىپ يۈرەتتى، شۇنچە كۆپ يەر ـ جاي، چارۋا ـ مال ۋە خەزىنىگە ئىگە غوجىلار، ئۆز ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرگە ئۆز تەۋەلىكىدىكى دېھقانلارنى ئىشلىتەتتى، ئۇلار ھاكىمىيەت ئىش ـ لىرىغىمۇ ئارىلىشىپ، ھۆكۈمەت بىلەن چىقىشىپ ئۆتەتتى، ھەر قېتىملىق ھۆكۈمەت سايلىمىدا، غوجىلارنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى بىلەن غوجىلاردىن بىر كىشى ھاكىمىيەت تەركىبىگە كىرگۈزۈلەـ ـتى. مەسىلەن، 1935 ـ يىلى مەمتېلىخان غوجا بىر مەزگىل بەگ بولغاندا، غوجىلارنىڭ يەرلىك ھوقۇقىنى بىمالال يۇرگۈزۈشىگە قولايلىق يارىتىپ بەرگەن. غوجىلارنىڭ يەرلىرىگە ئاقىدىغان سۇ «تەرەت سۇيى» دەپ ئاتىلىپ، سۇ قېسى ۋاقىتلىرىدىمۇ بۇ سۇ تۇخـ ـتماي ئېقىپ تۇراتتى، ئەمما دېھقانلار ئازغىنا كۆكتاتلىقىنى دىنىي تۇس ئالغان بۇ «تەرەت سۇيى» دىن ئېچىپ سۇغىرىشقا ھەرگىز جۈر ـ ئەت قىلالمايتتى، «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» شۇنچە كۆپ يەر، چارۋا قاتارلىق بايلىقلاردىن پايدىلىنىشتا، ئۆزلىرىگە چەكسىز سادىق ئاق ـ ساقاللىرىغا تايىناتتى. مەسىلەن، خەزىنە ئاقساقىلى ماڭسۇر ئاخۇن، دېھقانچىلىق ئاقساقىلى ھاشىم ئاخۇن، سەيلە ـ سايا ھەت، مېھـ ـمانداركىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان (غوجىلار قۇش ـ قارچىغا بىلەن ئوۋغا چىققاندا، ھەمراھ بولۇپ بىللە ماڭىدىغان) ئاقساقىلى تۇرسۇن ئاخۇن ئىدى. ھەممە ئاقساقاللارنى باشقۇرىدىغان چوڭ ئاق ـ ساقال روزى كۆز ئىدى. ئۇ ئومۇمىي ئىشلارنى باشقۇرغاندىن تاشقـ ـرى، غوجىلارنىڭ مۇھىم ئالاقە تاپشۇرمىلىرىنى ھۆكۈمەتكە يەتكۈـ ـزۈش، ھۆكۈمەتتىن سورايدىغان ئىشلارنى سوراپ جاۋاب ئېلىپ كېـ ـلىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ بېجىرەتتى. ئۇ غوجىلارنىڭ ئەڭ ئىشەنچـ ـلىك ئادىمى بولغاچقا، غوجىلارنىڭ مەنپەئەتىگە زىت ئىش قىلىدـ ـ

www.uyghurkitap.com

غان، غوجىلارنىڭ كەينىدىن غەيۋەت ـ شىكايەت قىلغان ئادەملەرنى تىڭ ـ تىڭلاپ، غوجىلارغا دوكلات قىلىپ تۇراتتى. ھەر بىر ئاقسا-قالنىڭ بىردىن كاتىپى بولۇپ، ھەر بىر كاتىپقا ئون مو، ھەر بىر ئاقساقالغا 20 مو ئەتراپىدا يەر بېرىلەتتى. ئاقساقاللار جاي ـ جايلاردىن غوجىلارغا ئەۋەتىلگەن ھەر خىل سوۋغا ـ سالام، پارا ـ زەللىلەردىن چوتا ئايرىپ، چۆنتىكىنى تولدۇراتتى. غوجىلار ئۆز خەزىنىسىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش، قاشتېشى قاتارلىق قىممەت با-ھالىق بايلىقلارنى كۆپەيتىشكە مەخسۇس بىر ئاقساقال تۇرغۇزغان بولۇپ، ئۇ ھەرقېتىمدا 20 ـ 30 كالا ئۆلتۇرۇپ، گۆشىنى قوناققا ئالماشتۇرۇپ، قوناقنى ئۇلۇغلاتا دېگەن يەرگە ئېلىپ بېرىپ قاش-تېشىغا ئالماشتۇراتتى. غوجىلار بۇنىڭدىن باشقا، مەخسۇس شېكەر قونىقى شىرنىسى، ئۇزۇم شىرنىسى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇنى نەچچە پاتمان تۇلۇمغا قاچىلاپ،ئات ـ تۆگىلەرگە ئارتىپ، شىمالىي شىن-جاڭغا ئاپىرىپ سېتىپ، خەزىنىسىنى تولدۇراتتى.

غوجىلارنىڭ يەرلىرىدە ئىشلەيدىغانلار پۇتۇن دېھقان، يېرىم دېھ-قان، ئورتاقچى، ئىجارىكەش، يىللىقچى دەپ بەش خىلغا بۆلۈنەتتى، پۇتۇن دېھقان يىلىۋىي ئىشلەيتتى، ئىش ھەققى ئۇچۇن 10 مودىن 15 موغىچە يەر تېرىپ يېيىشكە بېرىلەتتى،يېرىم دېھقان ئالتە ئاي ئىشلەيتتى، ئۇلارغا ئالتە مو يەر بېرىلەتتى، ئورتاقچى دېھقان قاز-چىلىك يەر ئالسا شۇنچىلىك يەر بېرىلەتتى، چىققان ھوسۇلنى تەڭ بۆلۈشەتتى، ئىجارىكەش دېھقانلار قانچە مو يەرنى قانچىلىك ئاشلىققا ۋەدىلىشىپ ئالغان بولسا، شۇنچىلىك ئاشلىقنى تولۇق تاپشۇرۇش توختام قىلىناتتى، ئۇلار پايدا ئالسىمۇ، زىيان تارتسىمۇ ئۆزىگە ھېساب بولاتتى. لېكىن، ئالۋان ـ ياساق، سۇ پۇلى دېگەنلەرنى غو-جىلار ئۆزى تۆلەيتتى، غوجىلار دېھقانلارنى شۇكرىگە دالالەت قىلىش ئۈچۈن: «ئاللاتائالا بىزنىڭ زۇۋۇلمىزنى چوڭ ئۆزگەن، بىز ئاسماز-دىن ئالتۇن بۆشۈكتە چۈشكەن» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن نادان دېھ-قانلارنى ئالدايتتى.

غوجىلارنىڭ ئىش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا، كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرى ئاساسەن ئىككى خىل ئىدى. بىر خىل دىنىي تۈس ئالغان

زىكرى ـ سۆھبەت بولۇپ، بۇنىڭدا ھۆكمەت ئوقۇش، ساپايى چېلىپ ئۇسسۇل ئويناش ۋە ئاللاغا تېۋىنىش بىلەن سورۇننى قىزىتاتتى، ئاخىرىدا داستىخان تارتىلىپ شورپا، پولۇ، ھالۋىلار بىلەن زىياپەت بېرىلەتتى. يەنە بىر خىلى، ئاتاقلىق سازەندىلەر ۋە داستانچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، «يۈسۈپ ـ زىلەيخا»، «يۈسۈپ ـ ئەھمەت» قاتارلىق داستانلارنى ئوقۇش، مۇقام چالدۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قىلاتتى، بۇنىڭدا بەزىلەر قىمار ئويناش، نەشە چېكىش بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى، غوجىلار قىش كۈنلىرى ئوغلاق تارتىشىش، ئوۋغا چىقىش ئىشلىرى بىلەنمۇ كۆڭۈل ئاچاتتى.

غوجىلار ئۆزلىرىنى «بىز پەيغەمبەر ئەۋلادى»، «سەئىد ئەۋلادى»، «ئەجدادىمىزنىڭ شەنىگە داغ چۈشۈرمەيمىز» دەپ يەرلىك دېھقانلار بىلەن تويلاشمايتتى، مۇبادا غوجىلارنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا دېھقانلار بىلەن نىكاھلىنىپ قالغانلار بولۇپ قالسا، ئۇنداقلارنىڭ ئىناۋىتى بولمايتتى ياكى ئۇنداقلار غوجىلارنىڭ ئىچىدىن سىقىپ چىقىرىلاتتى. غوجىلار ئاساسەن ئۆز ئەۋلادلىرى بىلەن تويلاشقاندىن باشقا، گوڭ ـ غوجىلار بىلەن قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتاتتى.

«ئېگىزئېرىق غوجىلىرى»نىڭ يەر ئىگىلىشى

«ئېگىزئېرىق غوجىلىرى» ئاپاق غوجا (ھىدايىتۇللا ئىشان) دەۋرىدە سوپى ـ ئىشانلىق يولى بىلەن ئىمتىياز تىكلەپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە قاراتقان بولسا، مەنچىڭ خانىدانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، تۇيۇقسىز كەلگەن ئامەتتىن نۇرغۇن يەر، مال ـ مۈلۈككە ۋە زور ئىقتىسادىي ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋالغان. غوجىلار بۇنداق ئىمتىيازغا قانداق ئىگە بولغان؟

ئەسلىدە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يەكەندىكى خان ئامبىلى قارا-قاشتىكى «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى» ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «خان» دې-گەن سۈپەت قوشۇلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، شۇ چاغدىكى غوجىلارنىڭ ۋەكىلى تارىخاننى ئۆز يېنىغا ئېلىپ كېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن. يەرلىك ئەمەلدارلار خان ئامبالنىڭ تارىخاننى نېمە مۇد-

دىئا بىلەن چاقىرتقانلىقىنى بىلمەي، پەرمانىنى جىددىي بەجا كەلتۈ-
رۈش ئۈچۈن ئۇنى باغلاپ ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ، بېشىغا مىس لە-
گەننى قىزىتىپ يېقىپ، مىڭبىر ئازابتا يەكەن خانىنىڭ ئالدىغا ئې-
لىپ بارغان. يەكەن خان ئامبىلى تارىخانىنىڭ رىيازەت چەككەنلىكى-
دىن ئەپسۇسلانغان قىياپەتتە ئۇنى قىزغىن كۈتۈۋالغان. ئاندىن ئۇ-
نىڭدىن: «سىزنىڭ ئىسمىڭىزنى نېمە ئۈچۈن تارىخان دەيدۇ؟» دەپ
سورىغان. مەلۇم بولۇشىچە، خان ئامبالىنىڭ تارىخانىنى چاقىرتىپ
كېلىشتىكى مەقسىتىمۇ دەل مۇشۇ «خان» نىڭ ئۆزىدىن خانلىق تا-
لىشىدىغان ــ تالاشمايدىغانلىقى جەھەتتىكى گۇمانىنى ئايدىڭلاشتۇ-
رۇپ، ئۆزىنى خاتىرجەم قىلىش ئىكەن. تارىخان ناھايىتى قۇۋ ۋە
زېرەك ئادەم بولغاچقا، خان ئامبالىنىڭ سوئاللىرىغا دۇدۇقلىماي
جاۋاب بېرىپ: «بىز دېھقان خەق، يەر تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىمىز.
شۇڭا، بىزنى ئىسمىمىزنىڭ ئاخىرىغا «دېخان» دېگەن سۆزدىكى
«خان» قوشۇلۇپ كەلگەن» دېگەن. خان ئامبال ئۇنىڭ سۆزىدىن قانا-
ئەت ھاسىل قىلىپ: «خۇش، رىيازەت چېكىپسىز، نېمە تەلەپ ــ
ئارزۇلىرىڭىز بار؟» دەپ سورىغاندا، تارىخان: «ھېچقانداق چوڭ تەلە-
پىممۇ يوق، پەقەت بىر كالا تېرىسى چوڭلۇقتا يەرگە مۆھۈرلۈك خەت
قىلىپ بەرسىڭىز، شۇ يەرنى تېرىپ يەپ جان باقسام» دېگەن. خان
ئامبال ئۇنىڭ دېگىنىدەك مۆھۈرلۈك خەت قىلىپ بېرىپ، ئۇنى
قوغداپ قاراقاشقا يەتكۈزۈپ قويۇشقا پەرمان چۈشۈرگەن. تارىخان
قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى
ئىناۋەتنى ئۆسكەن. ئاندىن ئۇ بىر كالا تېرىسىنى ئىنچىكە تىلىپ ئۇ-
زۇن زەيتاسما قىلىپ، بۇ تاسمىنى شىمالدىن جەنۇبقا، شەرقتىن
غەربكە تارتىپ نەچچە مىڭ مو يەرگە ئىگە بولۇۋالغان. كېيىن يەنە،
زاۋادىن تارتىپ پىيالما، دۇۋا، پوپۇنا، خوتەن ياۋا قاتارلىق جايلارغا-
چە بىرمۇنچە تاغ ــ يايلاق ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنىمۇ ئىگىلىۋالغان. دې-
مەك، «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» نىڭ زاۋادىن خوتەنگىچە بولغان
جايلاردىكى نەچچە مىڭ مو يەرلىرى، نەچچە يۈزلىگەن دەڭ ــ سارا-
لىرى، نەچچە مىڭ تۈياق چارۋىلىرى شۇ چاغدىن باشلاپ روناق تې-
پىپ كۆپەيگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ يەرلىك ئىمتىيازىمۇ بارغا-

سېرى كۆچىيىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ بۇ «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى» غا بولغان ساددا ھۆرمەت ـ ئېتىقادى بارغانسېرى ئېشىپ بارغان.

«ئېگىزئېرىق غوجىلىرى»نىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى

1) «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» نىڭ ئاقساراي يېزىسىدا «غوجا خەلپىلىرىم» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر ئۇرۇقداش تارمىقى بولۇپ، ئۇلار نامرات تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا موللا، ئۆلىما، ئىشانلار كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار «خەلپىلىرىم» دەپ ئاتالغان. «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى»نىڭ يەر ۋە مال ـ دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا موللا كىشىلەر يوق دېيەرلىك ئىدى. شۇڭا، ئۇلار «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

ئەڭ دەسلەپ مەۋلانا خەلپەم دېگەن كىشى چىڭگىزخان ئىستىلاسى ۋاقتىدا بەلختىن قېچىپ كېلىپ، كۇيا يېزىسىنىڭ دەرۋىش كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. مەۋلانا خەلپەمنىڭ سوپى ـ تالىپلىرى دەرۋىشتىكى يەرلىك خەلقلەر بىلەن سۇ تالىشىپ قېلىش ماجىرا-سىدا، يەرلىك كىشىلەر مەۋلانا خەلپەمنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇ-ۋەتكەن. مەۋلانا خەلپەمنىڭ بىر قىزى خەزىنە ئاچقۇچىنى، بىر ئوغلى قۇرئان ۋە باشقا كىتابلارنى كۆتۈرۈپ قېچىپ چىققان. شۇ چاغدا مەۋلانا خەلپەم ئاچقۇچ كۆتۈرۈپ چىققان قىزىغا: «ساڭا ئاللا دۇنيا ئاتا قىلغاي» دەپ دۇئا قىلغان؛ قۇرئان ـ كىتابلارنى كۆتۈرۈپ چىققان ئوغلىغا: «ساڭا ئاللا ئىمان ۋە ئىلىم ئاتا قىلغاي» دەپ دۇئا قىلغانكەن. شۇڭا، قىز تەرەپ نەسەبى، يەنى ـــ «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى» مال ـ دۇنياغا ئىگە بولغان، ئوغۇل تەرەپ نەسەبى، يەنى «ئاق-ساراي خەلپىلىرىم» ئىلىم ـ بىلىم ئۆگىنىپ، موللا ـ ئۆلىمالاردىن بولغان. بۇ رىۋايەت ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن.①

2) «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى» ئۆز نەسەبىدىن بولمىغان يەرلىك خەلقلەر بىلەن نىكاھلانمىغىنى بىلەن، ئۆز نەسەبىدىن بولمىسىمۇ يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر بىلەن نىكاھلىناتتى. مەنچىڭ خانىدانلىقى

①مەن بۇ ماتېرىيالنى 1992 ـ يىلى «ئېگىزئېرىق غوجىلىرى»نىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان يەھياخان ھاجىدىن ئىگىلىگەن. بۇ كىشى شۇ يىلى ۋاپات بولغان.

www.uyghurkitap.com

دەۋرىدە ئاتچۇيدىكى غوجىلاردىن ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ قىزى «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» دىن مۇھەممەت توختىخان بىلەن نىكاھلاڭغان. كېيىن ئۇنىڭ ئاكىسى ئابدۇراخمانخان مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ تەييارلىقى ئۈچۈن غوجىلارنىڭ كالا ـ قويلىرىنى ھەيدەپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتكەن. غوجىلار: «مالىلارنىڭ يېرىمىنى قويۇپ كەتسەڭلار» دېگەندە، ئۇلار ئۇنىماي ھەممىنى ھەيدەپ ماڭغان. نەتىجىدە ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولغان. غوجا تەرەپتىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى قېچىپ جېنىنى قۇتقۇزغان بولسىمۇ، ئابدۇراخمان خان غوجىنىڭ سىڭلىسىنى ئۆز نىكاھىدا ساقلاۋاتقان مۇھەممەت توختىخان: مەن ئۇلارغا كۆيۈنۈۋۇل بولغاندىكىن ماڭا چېقىلمايدىغۇ، دەپ ئويلاپ، ئۆيىدە خاتىرجەم تۇرۇۋەرگەن. لېكىن ئابدۇراخمانخان ئەۋەتكەن ئادەملەر دەرغەزەپ بولۇپ، مۇھەممەت توختىخاننىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ، ئۇنى چالا بوغۇزلاپ تاشلاپ كەتكەن. مۇھەممەت توختىخان داۋالاش ئارقىلىق ساقايغان بولسىمۇ، ئاتچۇيدىكى غوجىلار ئالتە ئايدىن كېيىن ئۇنىڭ ھايات يۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى تولۇق بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگۈزگەن. مۇھەممەت توختىخاننى بوغۇزلىغان پىل سۆڭىكى دەستىلىك پىچاقنى «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» دىن ئۆمەرخان ئاتا ـ بوۋىسىدىن تارتىپ ساقلاپ كەلگەن.

3) «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى»دىن زىكرىيا ئىشان مۇھەممەت ئەلى گۈڭ غوجىنىڭ قىزى سامساق خېنىمنى نىكاھلىغا ئالغان. ئۇ بىر نەچچە قىز ـ ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» نىڭ يەكەندىكى تۇغقانلىرىدىن بىرى سامساق خېنىمنى رازى خېنىم ئىسىملىك خوتۇننىڭ ئۇستىگە ندىكاھلاپ ئالغان. شۇ ۋەقەدىن توقۇلغان تۆۋەندىكى قوشاق مۇشۇ ئىشنىڭ شاھىتى سۈپىتىدە خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە:

ئاق بوز ئاتنى داڭلايسەن،
قارا بوز ئاتقا يەتمەيدۇ.

سامساقخاننى داڭلايسەن،
رازىخانغا يەتمەيدۇ.

دېمەك، «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى»نىڭ ئۇرۇق - پۇشتىلىرى ئۇلارنىڭ يەكەندىكى تۇغقانلىرى، خوتەن ئاتچۇيدىكى غوجىلار ۋە قاراقاشنىڭ تەۋەت يېزىسى تەۋەسىدىكى گۇڭ - غوجىلارغىچە چېتىلىدۇ.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» بىلەن ئاتچۇيدىكى غوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى

«ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» بىلەن گۇڭ غوجىلارنىڭ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتىلا بولۇپ قالماي، ئۇلار ئەسلىدىنلا پىكىر ۋە كۆزقاراش جەھەتلەردە ئورتاقلىقتا ئىگە ئىدى. ھەر ئىككى تەرەپ ھۆكۈمەتنى قوللايتتى. ھۆكۈمەتمۇ ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە ۋە كۆپ تەرەپلىمە ئىشلىرىغا يول قويۇاتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن، بۇ ئىككى گۇرۇھ غوجىلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يوق ئىدى. كېيىنچە، «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» بىلەن ئاتچۇيدىكى گۇڭ غوجىلار ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت پەيدا بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى بارا - بارا دوست - دۇشمەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە بېرىپ يەتكەن. چۈنكى، «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» ئۆزلىرىنىڭ يەر ۋە مال - دۇنيالىرىنىلا قوغدايتتى، قانداق ھۆكۈمەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە چېقىلمىسىلا شۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھمايىسىدە ئۆز ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىشنى، «سەئىد ئەۋلادى» دېگەن نامىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىقنى ئارزۇ قىلاتتى؛ مەيلى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ زوراۋانلىقى بولسۇن، مەيلى سىرتنىڭ تاجاۋۇزى بولسۇن ھەممىسىگە مېھماندارچىلىق، مۇرەسسەچىلىك ۋە سوۋغا - سالام بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىشنى ئويلايتتى. ھەببۇللا مۇپتى ھاجى بولسا، ئۆزىنىڭ ئەلەملىك ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغىمۇ

www.uyghurkitap.com

قارشى تۇراتتى. ئۇ «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» بىلەن قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشتىمۇ ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، غوجىلار-نىڭ مال ـ دۇنياسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغانىدى.

بۇ ئىككى مۇددىئا ئىككى تەرەپنى قاتتىق ئۆچمەنلىك گىردابىغا ئېلىپ باردى. ھەببۇللا مۇپتى ھاجى مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھەربىي كۈچنى ئۇلغايتىش مەقسىتىدە 1860 ـ يىلى «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» دىن تارىخاننى ئۆزىنىڭ خوتەن گازۇندىكى ئۆيىگە خۇپىيانە تەكلىپ قىلىدۇ. تارىخان ئۆزىنىڭ يېقىن سىردىشى پەتتار خەلپەمنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. لېكىن، مۇپتى ھاجىنىڭ مۇلازىملىرى تارىخاننى كىرىشكە رۇخسەت قىلىپ، پەتتار خەلپەمنى كۈزىتىپ گۇزەمەيدۇ. تارىخان: «بۇ كىشى مېنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمىم، بۇكىشى كىرمىسە مەنمۇ كىرمەيمەن» دەپ تۇرۇۋالىدۇ. ئۇلار ئائىلاج ھەر ئىككىيلەننى كىرگۈزگەندىن كېيىن ھەببۇللا مۇپتى ھاجى تارىخان بىلەن سۆھبەتلىشىش جەريانىدا، ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ تەييارلىقى ھەققىدە كۆپ مەسلىھەتلەرنى بېرىدۇ. ئاخىرىدا: «بىز خوتەندە قوزغىلاڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ بولدۇق، سىلەر قاراقاشنى پەتھ قىلىڭلار، بىز خوتەننى پەتھ قىلىمىز. تايىتاق بازىرى ئۇدۇلىدىكى دەريا بويىدا غەلىبىلىك ئۇچرىشايلى» دەيدۇ. تارىخان ئۆز بايلىقلىرىنى ۋە ئىمتىيازىنى قوغداشنىڭ كويىدا، بۇ پىكىرلەرگە كۆڭلىدە قىلچە قوشۇلمىسىمۇ، ئېغىزىدا «ھە» دەپ قويۇپ قايتىدۇ. تارىخان قاراقاشقا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ ئورنىغا قېچىش تەييارلىقىنى قىلىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، بالىچاقىلىرىنى ۋە جانجان بۇرادىرى پەتتار خەلپەمنى ئېـ

لىپ يەكەنگە قاچىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ھەببۇللا مۇپتى ھاجى قاتتىق غەزەپلىنىپ تارىخان بىلەن پەتتار خەلپەمنى تۇتۇشقا 300 ئاتلىق ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇلار تارىخاننى تۇتالمىغان بولسىمۇ، پەتتار خەلپەمنىڭ يەتتە ياشلىق ئوغلى رەھىم باقىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئەمما، ئۇنى ئېلىپ كەتمەيدۇ. تارىخان يەكەنگە بېرىپ ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ سەرۋازلىرى «ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ مەسۇمخان، سۇدۇرخان ئىسىملىك ئىككى ئوغلىغا تون كىيگۈزۈپ، ھاجىدىن دۇئا ئالغىلى كەلدۇق» دېگەن ساختا نام بىلەن ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنى ئۆلتۈرىدۇ. ھەببۇللا مۇپتى ھاجىنىڭ تاجاۋۇزچىلار-غا ئالدانغانلىقىنى بىلگەن خەلق مۇنداق قوشاق توقۇغان:

مەسۇمخان دېگەن ئەخمەق،
بىلمىدە كۆموش چاقماق.
بۇ جاھاندا بارمىكىن،
چار چاپانغا شە ساتماق.

بۇنى ئاڭلىغان تارىخان يەكەندىن قاراقاشقا خاتىرجەم قايتىپ كېلىپ، ئۆز ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» نىڭ ئىسلام قوزغىلىڭىغا قاتنىشىشى

1933 - يىلى قاراقاشتا پارتلىغان مۇھەممەتئىمىن دامولا باشچى-لىقىدىكى ئىسلام قوزغىلىڭىدا «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن ئاكتىپ رول ئوينىغان. ھېچقانداق سىيا-سىي ھەرىكەتلەرگە ئارىلاشماي، ئۆزىنى ئايلاپ كەلگەن غوجىلار ئۆزلى-رىنىڭ دىنىي ئىمتىيازىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىسلام قوزغىلىڭى-غا ئاكتىپ قاتنىشىپ، قوزغىلاڭ چىقمىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز خەزىنىسىدىن چىقارغان؛ ئۇلاردىن ئىملىخان ھاجى مۇئاۋىن قوماندا-لىققا تەينىلەنگەن. ئەسكەر باشلىقى بولغان تۇرسۇنباقىخان ۋە يۈسۈپ-

خانلار يېڭىساردىكى ماخوسەن قوشۇنلىرى بىلەن بولغان سوقۇشتا ئۆلگەن. 1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئىسلام قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئامىلىخان هاجى هەرەمگە كېتىپ شۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغان. ئۇنىڭ ئوغلى مەتتۇردىخان هاجى هازىر تۇركىيەدە هايات بار.

ئەبەيدۇللا غوجىنىڭ ماخوسەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشى

1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئىسلام قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، مۇهەممەتئىمىن دامولا 300 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن لاڭرۇ، پوپۇنا تاغ جىلغىلىرىنى بويلاپ غەربىي جەنۇب تەرەپكە چېكىنگەن. ئۇلار چېكىنىپ كېتىۋېتىپ، كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن ماخوسەن قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېتىشقان. چېكىنىش جېڭى قىلىۋاتقان قوشۇن ئىچىدە «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى»دىن جالالىدىنخان غوجىنىڭ 20 نەچچە ياشلىق ئوغلى ئەبەيدۇللاخانمۇ بار ئىدى. ئۇ ئېلىشىش داۋامىدا ماخوسەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان. ماخوسەن قوشۇنلىرى مۇهەممەتئىمىن دامولا قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئەبەيدۇللاخاننى خوتەنگە ئېلىپ بېرىپ تۇرمىگە قامىۋېتىپ قويغان. جالالىدىنخان جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان ئوغلىنىڭ قامىلىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق ئازابلىنىپ، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن خوتەنگە سوۋغا ـ سالام ئېلىپ بېرىپ، ماخوسەننىڭ ئەمەلدارلىرىغا يالۋۇرىدۇ. ئەمەلدارلار: «15 چاڕەك ئالتۇن ئېلىپ كېلىسەڭ بالاڭنى بېرىمىز» دەيدۇ. جالالىدىنخان غوجا ئىككى قېتىمدا جەمئىي 15 چاڕەك ئالتۇن بېرىدۇ. لېكىن، ئەمەلدارلار ئالتۇننى ئېلىپ بولۇپلا، جالالىدىنخاننىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئەبەيدۇللاخاننى رەھىمسىزلەرچە چېپىپ تاشلايدۇ. بۇ پاجىئەلىك ئەلەمدىن پۈچىلانغان جالالىدىنخان غوجا تۇگىمەس دەرد ـ

① بۇ «قاراقاش خەلق داستانلىرى»ئىچىدىكى مەشھۇر داستانلار قاتارىدا جەمئىيەتتە كەڭ تارقالغان. يېقىنقى يىللاردا «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان. كېيىن «قاراقاش خەلق داستانلىرى»نامىلىق كىتابتا «ئەبەيدۇللاخان» دېگەن سەرلەۋھە ئاستىدا ئېلان قىلىنغان ـــ ت.

ئەلەمگە پاتىدۇ. ئۇ، داڭلىق داستانچىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئوغلى ئەبەيدۇللاخاننىڭ ۋەقەلىرى ھەققىدە داستان توقۇتىدۇ. ئەمەلىي ۋەقەدىن ئېلىنغان بۇ داستان ئەبەيدۇللاخاننىڭ ماتىمىدە مەرسىيە سۆيۈتىدە ناھايىتى تەسىرلىك ئوقۇلۇپ، مېيىت ئۇزىتىلىدۇ.[1]

«ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى»نىڭ نەسەبنامىسى

«ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» ئۆزلىرىنىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش، مۇبارەك نامىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مۇكەممەل بىر نەسەبنامە (سىجىلات) قالدۇرۇپ ماڭغان. ئەپسۇسكى، بۇ نەسەبنامە ھەببۇللا مۇپتى ھاجى تەرىپىدىن كۆيدۇرۇۋېتىلگەن. «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» مەخسۇس خەتتاتلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆز نەسەبنامىسىنى قايتىدىن تۇرغۇزۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى جېنىدىنمۇ ئارتۇق كۆرۈپ ساقلاشنى بىر - بىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ (ھەتتا «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»نىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدىنمۇ ساق ئۆتكۈزۈپ)، ئىككى نۇسخا نەسەبنامە ساقلىغان. ئۇنىڭ بىرى ئادەتتىكى سامان قەغىزىگە چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، كونىراپ ۋە يىرتىلىپ كەتكەن بولسىمۇ،خەتلىرى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ؛ يەنە بىرى ئۇزۇنلۇقى ئۈچ مېتىر، كەڭلىكى 3.5 سانتىمېتىرلىق خوتەن قەغىزىگە (ئۇجمە قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەن قەغەزگە) يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى ئاخىرقى غوجا ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇلئەزىزخان ساقلاپ كەلگەن (بۇ كىشى ھازىرمۇ ھايات). بۇ نەسەبنامىغا قارىغاندا، «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى»نىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق ئىكەن:

چىڭگىزخان قوشۇنى ماۋەرائۇننەھرگە بېسىپ كىرگەندە، بۇخارادا ئەبۇھەفىز كەبىرى، خارەزمدا شەيخ نەجمىدىن كۇبرا قاتارلىق ئالىملارنىڭ ھۇزۇرىدا 60 مىڭدىن ئارتۇق تالىپ ئىلىم ئېلىۋاتاتتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ 21 - ئەۋلادى، ئىلىم - ئېرپاندا كامالەت تاپقان يۈسۈف خوجا ئىسىملىك بىر كىشى

بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىلمىگە قايىل بولغانلار ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن ئۇنى «مەۋلانا خەلپەم» دەپ ئاتىشاتتى. چىڭگىزخاننىڭ قىرغىنچىلىقىدىن ئېھتىيات قىلغان ئالىم ۋە تالىبىل ئىلىملەر ئۆزلىرى خالىغان مەملىكەتلەرگە قېچىپ بېرىپ، پاناھلىق ئىزدەشكە ئۇسۇتازلىرىدىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، يۈسۈف خوجا، مەۋلانا خەلپەم بەلىخ ئارقىلىق يەكەنگە بېرىپ، بىر مەزگىل تۇرغان، كېيىن قاراقاش ناھىيەسىنىڭ كۇيا يېزىسىدىكى دەرۋىش كەنتىگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇ ماجىراسى سەۋەبى بىلەن ئۇ يەردىن ئاقساراي يېزىسىغا كۆچۈپ چىقىپ، تاشمازار دېگەن يەردە تۇرغان. ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شۇ يەردىكى «تاقائالدى مازىرى»غا دەپنە قىلىنغان. شۇڭا، 800 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ئۇنىڭ مەقبەرىسى ياخشى ئاسرىلىپ كەلگەن. «ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» مەۋلانە خەلپەمنىڭ ئوغۇل ئەۋلادى. ئاقسارايدىكى خەلپىلەر ئۇنىڭ قىز ئەۋلادى بولۇپ، ھازىرغىچە بۇ نەسەبنامىنى بىر ــ بىرىگە ۋەسىيەت قىلىپ ساقلاپ كەلمەكتە.

نەسەبنامىدىكى زەنجىرسىمان ئىسىملار

مەۋلانا خەلپەمنىڭ ئوغلى: خۇشرىق؛ خۇشرىقنىڭ ئوغلى: خۇشتۇرخان غوجا؛ خۇشتۇرخان غوجىنىڭ ئوغلى: خوجا شۇكۇر؛ خوجا شۇكۇرنىڭ ئوغلى: نامانخان غوجا؛ نامانخان غوجىنىڭ ئوغلى: ئابدۇشۇكۇرخان غوجا؛ ئابدۇشۇكۇرخان غوجىنىڭ ئوغلى: زىكرىياخان غوجا؛ زىكرىياخان غوجىنىڭ ئوغلى: غوجا يەھياخان غوجا؛ غوجا يەھياخان غوجىنىڭ ئوغلى: غوجا زىكرىياخان ئىشان. غوجازىكرىياخان ئىشانىنىڭ ئوغۇللىرى: ئىبراھىم خان غوجا، مەتتوختىخان، تارىخان، ئىلىخان، ئەرەخان غوجا؛ قىزلىرى: ماھىشاده خېنىم، ھەجەر خېنىم، چولپان خېنىم. يۇقىرىدا غوجا زىكرىياخان ئىشانىنىڭ ئوغۇللىرى قا-

① غوجازىكرىياخان ئىشانىنىڭ ئوغۇللىرى قاتارىغا يېزىلغان ئىلىخان ھاجىنىڭ ئوغلى ــ مۇھەممەت ئىلىخانىنىڭ زېينەپ خېنىم، ئاتىكەم خېنىم ئىسىملىك ئىككى قىزى بار ئىدى.

تارىغا يېزىلغان مەتتوختىخان ئىشاننىڭ ئوغلى غوجا ئەبەيدۇللاخان (1937 ـ يىلى قاراقاشتا تۇنجى ماۋارىپنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۆھ-پە قوشقان زات) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىزخان ھازىرمۇ ھايات. تا-رىخانىنىڭ ئوغۇللىرى: ئىسمائىلخان غوجا، ئاتاۋۇللاخان غوجا، نامـاز-خان غوجا ھاجى، ئەكرەمخان غوجا، غازىخان غوجا[1]؛ قىزلىرى: ئاي-شىخان ھاجى، نىساخان ھاجى، ئوغۇلخان.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى» تاكى 1949 ـ يىلىغىچە قاراقاشتا ھۆ-كۈمران تەبىقە بولۇپ كەلگەنىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەھۋا-لىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن مەھەممەت-ئىلىخان، غوجا ئەبەيدۇللاخان قاتارلىق 25 تىن ئارتۇق كىشى زالىم پومېشچىك تەرىپىگە ئايرىلدى، ئەخمەتخانلار زالىم قانخورلار قاتارىدا باستۇرۇلدى. كېيىن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى (مەسىلەن، غوجا ئەبەيدۇللا خانلار) سىياسىي ـ ئىدىيە جەھەتتىن ئاكتىپ بولۇپ، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىپ خەلق ئۈچۈن تۆھپە قوشقان بولغاچقا، دېموكراتىك ئىلغار زاتلار قاتارىدا سىياسىي كېڭەشنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتۇ-رۇلدى.

«ئېگىز ئېرىق غوجىلىرى»نىڭ ئاخىرقى ئەۋلادى مەتتۇرسۇنخان ھاجىنىڭ بىر يۈرۈش ھەشەمەتلىك بېغى ۋە باغ ئىچىگە سېلىنغان قورۇ ـ جايى «شاخلىق قورۇسى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، 1962 ـ يىلىدىن بۇيان ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئاسار ـ ئەتىقىلەر قاتارىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

(«قاراقاش مەدەنىيەت تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرىدىن ئېلىندى).

لوشاۋۇبن

«جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»نى ئويۇشتا خوتەننىڭ ئېسىل قاشتېشىنى ئىشلىتىش جەريانى

1928 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شەمالغا يۈرۈش قىلىشتا غەلىبىگە ئېرىشىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئىشقا ئاشقانلىقىنى جاكارلىدى. «دۆلەتنىڭ ئوبرازىنى ئىچكى قىسىمدا ۋە چەت ئەللەردە توغرا شەكىللەندۈرۈش» ئۈچۈن، «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»نى يېڭىدىن ئويۇش بەلگىلەندى. بۇ تامغىنى ئويۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قاشتېشىغا شىنجاڭنىڭ كېرىيە ناھىيەسىدىن چىقىدىغان «دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان ئېسىل قاشتېشى» ئىشلىتىلمەكچى بولغاندا، بۇنى جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى تەقدىم قىلغانىدى. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر كىچىككىنە ھېكايىمۇ بار تېخى.

شىنخەي ئىنقىلابى مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندىن كېيىن، جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى 1912 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەنجىڭدە قۇرۇلدى. كېيىن، يۇەن شىكەي شىمالىي ملىتارىستلارنىڭ كۈچىگە ۋە جاھانگىرلارنىڭ مەدەت بېرىشىگە تايىنىپ، بېيجىڭدە جۇڭخۇا مىنگونىڭ ۋاقىتلىق بۇيۇك زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن خۇڭشيەن شەرمەندىچىلىكى، مەلىتارىستلارنىڭ تەپرىقچىلىق قىلىشى، شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشى يۈز بېرىپ، توپتوغرا 16 يىل بىئارامىلىق كۆرۈلدى، 1928 ـ يىلىغا كەلگەندىلا دۆلەتنىڭ بىرلىككە كەلگەنلىكى جاكارلاندى. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ۋاقىتىدىكى مۇستەبىت پادىشاھلىق دۆلەتنىڭ «دۆلەت

تامغىسى»نى ئىشلىتىشكە، ئەلۋەتتە بولمايتتى. يۇەن شىكەي ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان مەزگىلدە، «دۆلەت تامغىسى نىزامى»نى بەلگىلىگەن بولۇپ، بۇنىڭدا «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى»، «مەنسەپكە تەيىنلەش تامغىسى»، «مەنسەپ ـ مەرتىۋە ئاتا قىلىش تامغىسى»دىن ئىبارەت ئۈچ دانە دۆلەت تامغىسى بار ئىدى. يۇەن شىكەينىڭ سېپىق نامى جاھانغا پۇر كەتكەچكە، بۇ تامغىلارنى ئىشلىتىشكىمۇ بولمايتتى، بۇنىڭ بىلەن يېڭى تامغا ئويۇش قارار قىلىندى. ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسى بويىچە، چىن سۇلالىسى زامانىسىدا خې ھەزرەتلىرى تەقدىم قىلغان ئېسىل قاشتېشىدىن دۆلەت تامغىسى ئويۇش ئىشى داۋاملاشقاندىن بۇيان، دۆلەت تامغىسى ئويۇشقا كۆپىنچە قاشتېشى ئىشلىتىلىپ كەلگەنىدى، بۇ قاشتاشلىرىنىڭ ئىچىدە خوتەن قاشتېشى ئەڭ داڭلىق ئىدى.

جۇڭخۇا مىنگونىڭ يېڭى تامغىسىنى ئويۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قاشتېشى نورمال ئەھۋالدا شىنجاڭدىن ئېلىنىاتتى. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى، قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى ياڭ زېڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك رۇسچە قانۇن ـ سىياسىي مەخسۇس مەكتىپى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمىدا ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتكە قاتناشقاندا باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتتا جىن شۇرېن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى، خارجى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ئالاھىدە خادىمى پەن ياۋنەن قاتارلىق 20 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ـ سىياسىي چوڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، شۇ ھامان ئۆلكىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى ۋە باش قوماندانى نامى بىلەن ئېلان چىقاردى، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئارقىدىن بىر نەچچە قېتىم تېلېگرامما يوللاپ، پەن ياۋنەننىڭ «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى قوزغىغان جىنايەتلىرىنى ۋە سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ جەريانىنى مەلۇم قىلدى. نەنجىڭ ھۆكۈمىتى جىن شۇرېننىڭ سۆز ـ

لىرىگە قۇلاق سالماي، ھەقىقىي ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشنى قارار قىلدى. نەنجىمىك ھۆكۈمىتى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى لىيۇ ژېنلۇڭ (لىيۇژېنلۇڭ شۇ چاغدا شىنجاڭ مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ، ئۇنى ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن نەنجىڭگە ئەۋەتكەن)نى شىنجاڭدىن ھال سوراش ئەلچىلىكىگە تەيىنلەپ، دەرھال شىنجاڭغا قايتىپ كېتىپ، كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇدى ھەمدە گەنسۇنىڭ باشبۇغى لىيۇ يۇ فېنغا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى «پات ئارىدا ئۇزۇل ـ كېسىل تەكشۈرۈپ دەرھال جاۋاب بېرىش» توغرىسىدا تېلىگراممىا بەردى. ئەينى چاغدا لىيۇ يۇفېن «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»دە جەن شۇرېن تەرەپتە تۇرغانلىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنە شىنجاڭدا «جەن ×× ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرالمايدۇ»، «پىشقان ۋە ئابرۇيلۇق زاتنى ئەۋەتىپ بۇ يەرنىڭ ئىشلىرىنى يېغىشتۇرۇپ، ۋەزىيەتكە ماسلىشىپ، سەگەكرەك بولۇش» لازىملىقىنى كۆرسەتتى. 10 ـ ئايدا، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى يەنە بەي چۇڭشىنىڭ قوشۇن باشلاپ شىنجاڭغا كىرىشىنى پىلانلىدى. نەنجىڭ ھۆكۈمىتى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، جەن شۇرېننى شىنجاڭنىڭ «ۋاقىتلىق مۇھەققەت رەئىسى»لىكىگە تەيىنلىگەندىن باشقا، خېلى ۋاقىتقىچە رەسمىي رەئىسلىككە تەيىنلىمىدى. نەنجىڭ ھۆكۈمىتى يېڭى تامغا ئويدۇرۇش ئۈچۈن، ئېسىل قاشتېشى ئىزدەۋاتقان چاغدا، شىنجاڭنىڭ «ئېسىل قاشتېشى ماكانى» ئىكەنلىكىنى بىلەتتى ھەمدە شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن دۆلەت مالىلىرى كۆرگەزمىسىگە شىنجاڭنىڭ ئېسىل قاشتېشى قويۇلغانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، قاشتېشى تېپىش ئىشى توغرىسىدا جەن شۇرېن بىلەن مەسلىھەتلىشىشنى ئەپ كۆرمىدى، ئەگەر بۇ ئىش توغرىسىدا جەن شۇرېن بىلەن مەسلىھەتلەشسە، ئەمەلىيەتتە، جەن شۇرېننىڭ شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى باشقۇرىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ قويغان بولاتتى. بىراق باشقا جايدىن ئىزدەپ

گەن بولسىمۇ، بىر نەچچە ئايغىچە مۇنداق قاشتېشى تېپىلمىدى.

جىن شۇرېن «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دىن كېيىن، ھەر خىل ئۆزگىرىشكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەييارلىقىنى ئاللىبۇرۇن تولۇق قىلىپ قويغانىدى، ئۇ، چىەن تۇڭ، لۇ شياۋزۇلارنى شىنجاڭنىڭ نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا ھەر جەھەتتىكى مۇناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇشقا ئەۋەتكەندىن سىرت، ئۇ شىنجاڭ ئارمىيەسىنى تىزگىنلەشنى كۈچەيتىپ، شىنجاڭدىكى كېڭەش ئەزالىرىنى، موڭغۇل، قازاق ۋاڭ ـ گۇڭلىرىنى، ھەر خىل ئۇيۇشمىلارنى ۋە گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتى تېخى ئېتىراپ قىلمىغان «شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقە»نى بىر نەچچە قېتىم نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە جىن شۇرېننى ئۆلكە رەئىسلىكىگە، قوشۇمچە باش قوماندانلىققا رەسمىي تەينىلىسىكەن، دەپ ئىلتىماس سۇنۇشقا سەپەرۋەر قىلدى ھەمدە چېگرانى توسۇشنى كۈچەيتىپ، باشقا ئارمىيە ۋە ئىچكى ئۆلكىدىكى خادىملارنىڭ چېگرادىن كىرىشىنى چەكلەشنى پىلانلىدى، يەنە «چېگرا ئەھۋالى» دېگەن بىر نېمىنى توقۇپ چىقىپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەھدىت سالدى. ئىش تەرەققىي قىلىپ مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەندە، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى شىمالغا يۈرۈش قىلىشنىڭ ئەمدىلا ئاياغلىشىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى مۇستەھكەملەش خىزمىتىنىڭ تېخى ئىنتايىن مۇشكۈلىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، شىنجاڭنىڭ يىراق، ياقا رايون ئىكەنلىكىنى، باشقۇرۇشمۇ تەس ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، «7 ـ ئىيۇل سىياسىي ئۆزگىرىشى»نى «ئۈزۈل ـ كېسىل تەكشۈرۈش» ئىشىنى تاشلاپ قويۇشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ تۆت ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى جىن شۇرېننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە رەسمىي تەينىلىدى، لېكىن، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان چېگرا مۇداپىئە دۇبەنىنىڭ ئورنىنى بوش قالدۇردى.

www.uyghurkitap.com

شۇنداق قىلىپ، نەنجىك ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭنىڭ مۇناسىۋىتى دەسلەپكى قەدەمدە «نورمالىلاشتى». 12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى نەنجىك شەھىرىنىڭ باشلىقى لیۇ جىۋېن شىنجاڭنىڭ نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرى چېيەن تۆك، لۇشياۋزۇ ۋە جاك فېڭجيۇ قاتارلىقلارغا زىياپەت بەردى، قانۇن چىقىرىش پالاتاسىنىڭ باشلىقى خۇخەنمىن، ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋاك پاڭخۇي قاتارلىقلار زىياپەتكە قاتناشتى. لیۇجىۋېن زىياپەت ئۈستىدە چېيەن تۆك قاتارلىقلارغا ئېسىل قاشتېشى تېپىپ، يېڭىدىن دۆلەت تامغىسى ئويۇش ئىشىنى ئېيتتى. بۇ چاغدا شىنجاڭمۇ نەنجىك ھۆكۈمىتى بىلەن ئەپلىشىپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىپ، شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن دۆلەت مالىلىرى كۆرگەزمىسىگە شىنجاڭدىن ئەۋەتىلگەن خوتەنلىك تىك تۆت تەرەپلىك قاشتېشىنى تامغا ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە سۇۋۇغا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، شەھەر باشلىقى لیۇ جۇڭبىن بەلەن پالاتا باشلىقلىرى خۇ، ۋاڭلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ قالتىس خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدى. شۇنىڭ بىلەن، دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان كېرىيەنىڭ بۇ ئېسىل قاشتېشى يېڭىدىن «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى» نى ئويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

بۇ ئېسىل قاشتېشى مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ تامغا ئويۇش ئىدارىسىغا ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، ئىدارە باشلىقى جۇ جۇڭلياڭ ئالاقىدار خادىملارنى ئۇيۇشتۇرۇپ ئېھتىيات بىلەن لايىھەلەپ، تامغا ئويۇشقا ئۇستا تامغىچىلارنى بەلگىلىدى. ئۇلار ئۇچ ئاي ئالىتە كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىپ، تامغا ئويۇش خىزمىتىنى 1929 ـ يىلى 10 ـ ئۆكتەبىر بايرىمىدىن بىركۈن ئىلگىرى تاماملىدى. «جۇڭخۇا مىنگو تامغىسى» ناھايىتى نەپىس ئويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار ۋە رىۋايەتلەردىكى ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ شەكلى چۇشۇرۇلگەن. تامغا ئويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 9.2 سانتىمېتىر، چاسىلىقى 12.2 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 92 سەر يەتتە

مەسقال، رەڭگى زۇمرەتتەك يېشىل بولغان. شۇ چاغدىكى مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى جياڭ جيېشى بۇنى كۆرۈپ ئىنتايىن مەمنۇن بولغان ھەمدە تامغىچىلارنىڭ تۆھپىسىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، ئۇلار - غا يۈز يۈەن مۇكاپات بېرىشنى بۇيرۇغان، بۇ تامغا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، 1929 - يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن.

ئىسلام ھۈسەيىن تەرجىمىسى

(«شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1991 - يىلى 4 - سانىدىن ئېلىندى)

www.uyghurkitap.com

نەبي يۇچىك

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قانداق كىشى

60 نەچچە يىلدىن ئىلگىرىكى شىنجاڭدا، مۇستەبىت، زالىم، ئاچ كۆز جىن شۇرىن ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمى ئاستىدىكى قومۇل ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى دېھقانلار ئارقا ـ ئارقىدىن تۇغ كۆتۈرۈپ قوزغىلىپ، زوراۋانلىققا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ ۋە كۈرەشنى قانات يايدۇردى، لېكىن ناھايىتى تېزلا بىر قىسىم پانتۈركىزمچىلار ۋە قارا نىيەتلىك كىشىلەر بۇ كۈرەشنى مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە دىنىي كۈرەشنىڭ تۈيۈق يولىغا باشلاپ قويدى. سىياسىي تەرەپتىكى ھوقۇق ـ مەنپەئەت تالىشىش ۋە باشقا تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبەرلىرى يەنە بىر ـ بىرى بىلەن قىرغىنچىلىق قىلىشىپ كەتتى ۋە ئاخىرى 1933 ـ يىلىغا كەلگەندە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن باستۇرۇلدى. بىراق بۇ كۈرەش كېيىنكى چاغلاردا تېخىمۇ چوڭقۇر قاتلامدا قانۇنلۇق ۋە قا ـ نۇنسىز بولۇشتەك ئوخشاش بولمىغان كۈرەش شەكىللىرى ئارقىلىق تاكى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىغىچە داۋاملا ـ شىپ كەتتى. بۇ تارىخىي جەريانداا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناندى. ئۇ بىر مەدرىسەنىڭ مۇدەررىسى بولۇپ ئىش ـ لىگەن ۋاقىتتىن باشلاپ پانتۈركىزمنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆسۈپ دىنىي رەھبەر، دىنىي رەھبەردىن قوراللىق قوزغىلاڭنى تەشكىللىگۈچى باشلىق بولۇپ يېتىلدى، كېيىن يەنە بىر تارىخچى قىياپىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ تاكى كۆزى يۇمۇلغىچە پانتۈر ـ كىزمدىن ئىبارەت سىياسىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

دىنىي تونغا ئورۇنئوبلىپ، ھەدەپ سۆيىقەست بىلەن شۇغۇللاندى

ئۇنىڭ ئەسلىي نامى مۇھەممەتئىمىن پىراۋدىن بولۇپ، «بۇغرا» ئۇنىڭ تەخەللۇسى ئىدى. بىرقۇلىقى ئازراق كەمتۈك بولغاچقا، لەقىمى «چوناق» ئىدى. ئۇ گۇاڭشۇنىڭ 24 - يىلى (1898 - يىلى) خوتەننىڭ لوپ ناھىيەسى يۇرۇڭقاش رايونىنىڭ ئېگىز ئېرىق كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئانىسى قاراقاش ناھىيەسىدىن ئىدى. ئۇ تۇغۇلغاندىن كېيىن ئانىسىنىڭ يېنىدا قاراقاش ناھىيەسىدە چوڭ بولغان، شۇڭا ئۇ ئۇزۇنى قاراقاشلىقمۇ دەيتتى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ ئانىسى ئۇنى كىچىكىدىن تارتىپلا پۇلنىڭ كۆزىگە قارىماي نەزەر ۋە شەمشىدىن داموللىلارغا دىنىي ئو-قۇشقا بەرگەن. ئۇ زېرەك، ئەقىللىق بولغاچقا ئوقۇشتا تېز ئىلگە-رىلەپ، دىنىي قائىدىلەرنى ناھايىتى پۇختا ئىگىلىۋالغان. ئۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تۈركىلەرنىڭ مۇئەل-لىملىك قىلىشىنى چەكلەش ۋە تۈركىلەر قۇرغان مەكتەپلەرنى ئە-مەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدە ئومۇمىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بولغانىدى، يەكەندە تۈركىيە تەۋەلىكىدىكى ئىنژېنېر ياقۇپ قۇرماقچى بولغان كەسپىي مەكتەپنىمۇ ياڭ زېڭشىن مەنئى قىلدى. بۇ ئىشلار مۇھەم-مەتئىمىن بۇغرادا قاتتىق نارازىلىق پەيدا قىلدى.

نەزەر ۋە شەمشىدىن داموللىلار ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، مۇ-ھەممەتئىمىن بۇغرا شۇ جايدا بىر مەدرىسە ئاچتى، بۇ مەدرىسەدە ئوقۇش ئۇچۇن تىزىملاتقانلار 70 ~ 60 تىن ئېشىپ كەتتى. شۇ-نىڭدىن ئېتىبارەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا مەدرىسەنىڭ مۇئەللىمى بولۇپ قالدى ھەمدە دىنىي ساھەدە كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىدى، شۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى «داموللا» دەپ ئاتىدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زۇلمى ئاستىدا ئىسلام دۇنياسىدىكى نۇر-غۇن ھاكىمىيەتلەر يىمىرىلدى، دۇنيانى 600 يىلدىن ئارتۇق زىلزە-لىگە كەلتۈرگەن ئوسمانلىي ئىمپېرىيەسىمۇ پەيدىنپەي زەئىپلە-

www.uyghurkitap.com

شىپ تۇگىدى. 1921 ــ يىلى ئوسمانلى ئىمپېرىيەسى ئۆز نامىنى تۈركىيە دەپ ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، گىرېتسىيەنىڭ ھەربىي يۈرۈ- شىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت قايتىدىن گۈل- لىنىشكە باشلىدى. ئوسمانلىي ئىمپېرىيەسى تۈگەشكەن ۋە تۈركىيە قايتىدىن گۈللىنىشكە باشلىغان مەزگىللەردە، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتار- لىق جايلاردا ۋەزىيەتكە ماس ھالدا ئاتالمىش پانتۈركىزم سىياسىي ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئوسمانلىي ئىم- پېرىيەسى، رۇسىيە، جۇڭگو، ئىران ۋە ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەر چېگرالىرى ئىچىدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئوسمانلىي ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا قىتئەلىرىدە سەلتەنەت سۈرگىنىدىنمۇ كاتتىراق سەلتەنەت سۈرۈش خام خىيالىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ سىياسىي ھەرىكەت شىنجاڭدىن ھەج ــ تاۋاپ قىلىشقا بېرىپ قايتقانلار ۋە ھىندىستان، ئافغانىستان،تۈركىيەلەردىن شىنجاڭغا كەل- گەن سودىگەرلەر، دىنىي كەسىپتىكىلەر، شۇنىڭدەك مائارىپنى كەسىپ قىلغانلار ئارقىلىق شىنجاڭغا تارقالدى، ئۇلار پانتۈركىزمنى تەشۋىق قىلىدىغان كىتاب، گېزىت ــ ژۇرناللارنى ئۇزۇكسىز تۇردە ئېلىپ كە- رىپ تۇردى. شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىغا پانتۈركىزم ئۇرۇقى مانا شۇ تەرىقىدە كەڭ چېچىلدى. ئۇ چاغدىكى شىنجاڭ قالاق ھەم نامرات ئىدى، بولۇپمۇ 1928 ــ يىلىدىن كېيىن ھۆكۈمرانلار زورلۇق بىلەن ئالۋان ــ ياساق سېلىپ خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلۋالغان بولغاچ- قا، قوللانغان قاتتىق قوللۇق سىياسىتى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەچكە، خەلق قاتتىق ئازاب ــ ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانىدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا سىرتتىن كىرگەن ئىدىيەنىڭ ۋە خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، پانتۈركىزم ئىدىيەسىنى ناھايىتى تېزلا قوبۇل قىلدى ھەمدە ئۇنىڭدا خەنزۇ ھۆكۈمرانلارغا قارشىلىق كۈرسىتىش ۋە ئۇلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت كۈچلۈك ئارزۇ تۇغۇلدى. شۇ- نىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ مەدرىسەنىڭ مۇدەرىسى(مۇئەللىمى) بولۇشتەك قولايلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ، تالىپلار ۋە مۇسۇلمانلارغا ئۆز مىل- لىتىنىڭ ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقانلىقىدەك ئەھۋالغا بىرلەشتۈرۈپ پاد- تۈركىزم ئىدىيەسىنى كەڭ تەشۋىق قىلىشقا كىرىشتى.

1931 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، جىن شۇرىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى سىياسىي چىرىكلىك نەتىجىسىدە ھەربىي قىسىملار كېڭەيتىلدى، باج ـ سېلىق ئاشۇرۇلدى، قەغەز پۇل كۆپلەپ بېسىپ تارقىتىلدى، بولۇپمۇ قومۇلدا ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ئەمەلدارلىق تۇزۇمى بىكار قىلىنىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلىق تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئېغىر باج ـ سېلىق قومۇل ۋاكالىتىنىڭ ئالۋان ـ ياساقلىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلىپ، قومۇل دېھقانلىرى ئۈستىدىكى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە يەڭگىللىمەستىن، بەكرەك ئېغىرلىشىپ كەتتى، شۇڭا بىر خەنزۇ ئوفىتسېرنىڭ بىر ئۇيغۇر قىزنى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولغان «شوپۇل ۋەقەسى» بىرى يۈزگە، يۈزى مىڭغا ئايلىنىپ دېھقانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ پاتۇرکىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ھەربىكەت پىلانىنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن ۋاقىتنىچە قاراقاشتىن چىقىپ شىنجاڭ بويىچە خەلق ئەھۋالىنى ئېگىلىمەكچى، چوڭقۇر ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماقچى بولدى. ئۆزىنىڭ ھەقىقىي غەرىزى ۋە مەقسىتىنى ئاشكارىلاپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئۇ، چۆچەكتىكى ئاتاقلىق مۇرا (تاتار) ئەپەندىدىن دىنىي بىلىم ئېلىشقا بارىمەن، دېدى. دەرۋەقە چۆچەككە بېرىپ بىر مەزگىل ئۆگەندى ھەمدە دىنىي بىلىم جەھەتتە ئالىي ئۆلىما دىپلومىغىمۇ ئىگە بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يېرىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ، چۆچەك، ئىلى، ئۈرۈمچى، تۇرپان، قاراشەھەر، كورلا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا بىر قاتار جەمئىيەت تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىپ، جايلاردىكى خەلقنىڭ ئاھۇزارىنى ئۇقتى ھەمدە شىمالىي شىنجاڭ پانتۇركىزم ئىدىيەسىنى تەشۋىق قىلىشتا خېلى ياخشى ئاساسقا ئىگە ئىكەن، دەپ بىلدى. ئۇ يەنە شۇ چاغدا ئىلدا تۇرۇۋاتقان سابىت دامۇللا بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئوبدان پاراڭلاشتى. 1932 ـ يىلى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاراقاش ناھىيەسىگە قايتىپ كەلدى، ئۇ شۇ چاغدا، شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ فېئودال مۇستەبتىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرمەكتىن بۆلەك چارە يوق؛ سىياسىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، جۇغراپىيەلىك

www.uyghurkitap.com

جايلىشىش ۋە ئاممىۋى ئاساس جەھەتتە خوتەننى قوراللىق قوزغىلاڭ-نىڭ بازىسى قىلىش ھەممىدىن مۇھاپىق؛ ھازىر قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنىڭ شەرت ــ شارائىتى پىشىپ يېتىلدى، كۈچلۈك تەشكىلىي رەھبەرلىككىلا قاراشلىق بولۇپ قالدى؛ قورال ــ ياراغ جەھەتتە قومۇل قوزغىلىڭىنى ئۇلۇغ قىلىپ، ھۆكۈمەت ھەربىيلىرىنىڭ قورال ــ ياراغلىرىنى تارتىۋېلىپ قوراللىنىش كېرەك، دەپ ھۆكۈم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا مەخپىي تەشكىلات قۇرۇش، تەشكىلاتنىڭ نامىنى «مىللىي ئىنقىلابىي كومىتېت» دەپ ئاتاش قارارىغا كەلدى، ئۇ چاغدىكى ئاساسىي مەقسىتى، كومپارتىيەگە قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، تۆڭگانلارغا قارشى تۇرۇش، شىنجاڭدا ئىسلام ئىستىقلالىيىتى دۆلىتى قۇرۇش ئىدى. كومىتېت خەلقنىڭ جەن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلىنىپ، «غازات ئاچايلى»، «كاپىرلارنى يوقىتايلى»، «ئىسلامغا يول ئاچايلى» دېگەنگە ئوخشاش كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ئېرىتىدىغان شۇئارلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خەلقنىڭ فېئودال مۇستەبىت زوراۋانلىققا قارشى كۈرىشىنى دىنىي ۋە مىللىي كۈرەشكە بۇرۇۋەتتى. دەسلەپتە ئۇنىڭ مەخپىي تەشكىلاتىغا قاتناشقۇچىلار پەقەت ئۇنىڭ ئىنىسى ئابدۇللا مەخسۇم (كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى شامەنسۇر)، نۇرئەخمەت، شۇنىڭدەك نىياز ئاخۇن، تۇرسۇنمۇھەممەت ئاخۇن، قۇربان ئابدۇللا قاتارلىق نەچچە ئونلا كىشى ئىدى، بىراق تېزلا 130 دىن ئارتۇق ئادەم-گە كېڭەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيە ئىشپىيونى قاسىمجان ھاجىمۇ، سوۋېتلىك قىرغىز (سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرغانلىقتىن، سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تۇتۇش بۇيرۇقى چىقىرىلغانلىقى سەۋەبلىك قېچىپ شىنجاڭغا كېلىۋالغان، كېيىن قەشقەر مەمۇرىي مەكتىمە باشلىقى ماشاۋۇ تەرىپىدىن خوتەنگە ئاپىرىلىپ نازارەت قىلىنىۋاتقان) جانابېك قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىغان چاغدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا باش قوماندانلىقنى ئۇستىگە ئالدى. ئۇ ئالدى بىلەن مەدرىسەدىكى تالىپلارنى ھەمدە قارا-قاش ناھىيەسىنىڭ ياۋا، قاراساي قاتارلىق يېزىلىرىدىكى ئۇۋچىلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى مەخپىي تەشكىلاتقا قاتناشتۇرۇشنى ئو-

رۇنلاشتۇردى. ئوۋچىلارنىڭ ئىچىدىكى ئاقتۇرسۇن دېگەن كىشى بۇ- رۇن ھاكىم يەنجۇ تەرىپىدىن كۆپ قېتىم بوزەك قىلىنغانلىقى ئۈچۈن مەخپىي تەشكىلاتقا دەررۇلا قاتناشتى ھەمدە باشقا ئوۋچىلار بىلەن ئالاقىلىشىپ ئۇلارنىمۇ قاتناشتۇردى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۇنىڭغا ئىش باشلىغاندا ئىشلىتىش ئۈچۈن 20 تال ئوۋ مىلتىقى ياساتتى. ئۇ يەنە ئەسلىي يۈرتى لوپ ناھىيەسىنىڭ سامپۇل يېزىسىغا قايتىپ كە- لىپ، بەزى باي ۋە دىنىي زاتلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنى ئۆزىنى قوللايدىغان قىلدى، يەنە بەزى تۆمۈرچىلەرنى تەشكىللەپ ئاچچىق تە- غىدا دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش نامى بىلەن 50 تال ئوۋ مىلتە- قى ۋە بىر قىسىم قىلىچ ـ نەيزىلەرنى ياساتتى ھەمدە ئىنىسى بىلەن بىرلىكتە تاغ ئىچىدىكى «ئۇجمە مازىرى»دا قارىغا ئېتىشنى مەشىق قىلدى. كېيىن مەخپىي تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى قەشقەردە تۇرىكلەرنىڭ تەربىيەسىنى ئالغان مۇھەممەت خان تەرىپىدىن، تۇركچە ئەمەلىي جەڭ قىلىش ئۇسۇلى بويىچە مەشىق قىلدۇرۇلدى.

بۇ چاغدا سابىت دامۇللا ئەرەبىستان ۋە ھىندىستاندا ھەربىكەت قىلىپ قايتىپ كەلگەنىدى، ئۇ ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئەينى زامانداا ئىلىدا مۇخاپىقان قاراقاشتىكى مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ يېنىغا بېرىپ، مەخپىي تەشكىلاتنىڭ مەسلىھەتچىسى بولدى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قوزغىلاڭغا ئاكتىپ تەييارلىق كۆرۈۋاتقان چاغ دەل قاراقاش ناھىيەسىنىڭ خەلقە قاتتىق زۇلۇم سالغان، گۇ- ناھى چېكىدىن ئاشقان ھاكىمى يەنجۇ ئەسكەر ئېلىۋاتقان چاغ بول- غاچقا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا دەرھال ئوۋچى ئاقتۇرسۇن قاتارلىق كىشىلەرنى ناھىيەنىڭ ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قاتارىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى.

1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ماجۇڭيىنىڭ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلغان، يولۋاس پە- چان، تۇرپانلارنى ئالغان، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا جەن شۇ- رېنغا قارشى كۈرەشمۇ كۈندىن ـ كۈنگە ئۆڭ ئېلىۋاتقان بىر مەزگىلدە، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى

www.uyghurkitap.com

قارار قىلدى. 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا تەرىپىدىن ئالدىنىپ ئۇنىڭ پېشىگە چىڭ ئېسىلغان قوزغىلاڭچىلار مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ پىكرى بويىچە، ئۆزلىرىنىڭ باتۇرلۇقلىرىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن ھەممىسى چاچلىرىنى ئۈزۈن ئۆستۈرۈپ، باشلىرىغا قىزىل سەللە ئوراپ، ئۇچىسىغا يېشىل تون كىيىپ، شەھەر سىرتىدىكى مەسچىتكە يىغىلدى، ئاندىن كېيىن ئالتاغىل توڭلىشىپ، قوللىرىدىكى ئوۋ مىلتىقى، چوماق ۋە قىلىچ ـ نەيزىلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ، توپ-توغرا ناھىيەلىك ياموللا قاراپ ماڭدى. ئۇ چاغدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ناھىيەلىك ياموللا ئەسكەر بولۇپ تۇرغان ئاقتۇرسۇن قاتارلىقلارنى ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ قويۇشقا ئالدىنئالا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىدى، شۇڭا پەقەت ئىككى سائەت ئىچىدىلا قاراقاش ناھىيەسى ئىشغال قىلىنىپ بولدى، ھاكىم يەنجۇ بىلەن ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە باشقا 50 تىن ئارتۇق كىشى جەڭ مالمانچىلىقىدا ئۆلدى. قاراقاش قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغانلىقتىن ئادەتتە ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمىغا ئۇچراپ كەلگەن دېھقانلار يۈزلەپ، مىڭلاپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قوشۇلدى، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تېزلا كېڭىيىپ كەتتى. بۇ چاغدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا مەخپىي تەشكىلات «مىللىي ئىنقىلابىي كومىتېتى»نى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە ئۆزگەرتتى، شۇنىڭغا ئۇلاپلا خوتەنگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە لوپ، كېرىيە، گۇما، قاغىلىق، يەكەن قاتارلىق جايلارنى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇشقا ھەرىكەتلەندۈردى. بۇ چاغدا خوتەندە نازارەت ئاستىدا تۇرغان رۇسىيە قاچاقلىرىدىن جانابېك، قاراقاشنىڭ قوزغىلاڭ ئارقىلىق ئىشغال قىلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەررۇ توپلاڭچىلارنى توپلىدى ھەمدە بىر قىسىم ئاخۇن، مولىلارنى قۇتراتىپ، مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ، مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ خوتەنگە ھۇجۇم قىلىشىغا ماسلاشتى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاراقاشتا غەلىبە ـ نۇسرەتكە ئېرىشكەن ئۇزۇن چاچ، يېشىل تونلۇق باتۇر ئەزىمەتلىرىنى باشلاپ خوتەنگە كەلگەندە، ۋەزىيەت بىر مەھەل قالتىس يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. شۇ چاغدا خوتەن مەمۇرىيىتىنىڭ باشلىقى تەن خېڭىيى، ھاكىم ۋاڭ شۇرېن بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن قاتتىق قورقۇپ كەتكىنىدىن جان ـ پېنى چىقىپ تەسلىم بولۇشقا مەج-

بۇر بولدى، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا جەڭ قىلمايلا خوتەننى ئالدى. بۇ چاغدا تۈركىيەدىكى خەلقئارالىق پانتۈركىزمچىلار تەشكىلاتى مەخسۇس قۇربان ھاجى قايماق ئىسىملىك بىر كىشىدىن مۇھەممەتئىمىن بۇغراغا ئاي، يۇلتۇزلۇق كۆك بايراقتىن بىرنى ئەۋەتتى. 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاراقاشتا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلغان «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نى يەنە «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قىلىپ تەشكىللەپ، تۈركىيەدىن ئەۋەتىلگەن بايراقنى دۆلەت بايرىقى قىلدى، تەسىس قىلغان ئەمەل ۋە مەرتىۋە ناملىرىنى تۈرك تىلىدا قوللاندى. ئۆزىگە ھەربىي ئىشلار باش قوماندانى دەپ نام بېرىپ، «ئەمىر ھەزرەت» دەپ ئاتىدى، سابىتنى دىنىي ئىشلار باشلىقى قىلىپ «شەيخۇلئىسلام» دەپ ئاتىدى، ئەنگلىيە ئىشپىيونى قاسىمجان ھاجىنى دىپلوماتىيە مىنىستىرى قىلدى ۋە باشقىلار. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا يېنىغا توپلىغان بۇ دىنىي ساھەدىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام زاتلار ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە بەدىلىگە ھايات كەچۈرىدىغان باي سودىگەر، پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرەشىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ پانتۈركىزمنى ئەملىگە ئاشۇرۇپ، ۋەتەندىن ئايرىلىپ چىقىشتەك جىنايى مەقسىتىنى ئەنە شۇ يوسۇندا ئەملىگە ئاشۇردى. ئۇلار بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، خوتەن ۋىلايىتى بويىچە تېزلا قازىلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويدى.

«خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قومۇل، تۇرپانلاردىكى قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى خوجەنىياز، مەھمۇت شىجاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ غەلىبىنى مۇستەھكەملىمەكچى ۋە جەڭ مۇڭۇپپەقىيەتلىرىنى كېڭەيتمەكچى بولغانىدى، لېكىن ئاقىۋەتتە، ئىچكى قىسىمدا پىكىرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش قىيىن بولغاچقا ۋە ھوقۇق كۈرىشى تۇپەيلىدىن مەقسەتكە يېتەلمىدى.

«خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دەل خوتەن مەۋرىي مەھكىمىسىدە تەرجىمان بولغان، كېيىن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا تەرىپىدىن «خائىن» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن باۋۇدۇن بەگ: «بۇ، بىر نەچچە موللاملارلا كۆتۈرگەن ئىش، ئۇزاققا بارمايلا پۇقرالار بىز تەـ

www.uyghurkitap.com

رەپكە قايتىپ كېلىدۇ» دەپ ئېيتقاندەكلا ئىش بولدى، ئىككى ئايدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىنكى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىدىن ماخوسەن خوتەنگە كېلىپ، بۇ «جۇمھۇرىيەت» نى ئاسانلا يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلىدى، «جۇمھۇرىيەت»نىڭ رەھ-بەرلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ماخوسەنگە تەسلىم بولۇشتى. لېكىن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ خوتەن شە-ھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قاراڭغۇ تاغقا قېچىپ بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، ئامان قالغان قوشۇننى ئوڭشاپ قايتىدىن باش كۆتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئويلىمىغان يەردىن ماخوسەن ئۇلارنى قوغلاپ ئارام بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا-نىڭ پىلانى ئەملگە ئاشمىدى، ئاخىرى قالغان 20 نەچچە ئادەمنى باشلاپ شەيدۇللا ئارقىلىق كەشمىرگە قېچىپ كەتتى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بۇ چاغدا تازا قۇرامىغا يەتكەن 35 ياشلىق يىگىت ئىدى، ئىلگىرى ئۇ خوتەندە دىنىي تونغا ئورنىۋېلىپ، مەسچىت ـ مەدرىسەلەرنى تايانچ بازا ۋە يوشۇرۇنۇش ئورنى قىلىپ، كېڭ تۈرده سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانىدى، داغدۇغىلىق بولغان، گۇناھسىزلارنىڭ ھاياتى بەدىلىگە تۆرىلىپ پە-قەت ئىككى ئايدىن كۆپرەكلا ھايات كەچۈرگەن، خەلق ئۇستىدىن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقىنى يۇرگۈزگەن «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئۇستىده بولسا، ئۇ قانداقتۇر شىنجاڭدا بىر قېتىم «مىللىي ئىنقىلاب» قا رەھبەرلىك قىلدىم، دەۋالدى.

تايىنىدىغان يۆلەنچۈك ئىزدىدى، تارىخنى بۇرمىلىدى

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قېچىپ كەشمىرگە كەلگەندىن كېيىن، يەنە ئافغانىستاننىڭ كابۇل شەھىرىگە كۆچۈپ كەلدى. ئۇ چاغدا ياپونىيە شىنجاڭنى ئەنگلىيەدىن تالىشىپ قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئاسان بول-سۇن ئۈچۈن، شىنجاڭدا «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇپ، شۇ چاغدا ياپونىيەده تۇرۇۋاتقان تۈركىيەنىڭ سابىق سۇلتانىنىڭ ئىنىسى ئابدۇمۇھائىد ئا-بىتنى پادىشاھ قىلماقچى، ئۇنى فۇيىنىڭ ئاتالمىش مانجۇرىيە دۆلىتى-دىكى رولى بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدىغان قىلماقچى بولۇۋاتاتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن،ئۇلار دەرھال ئىشپىيون ئەخمەت تەۋپىق پاشانى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئالا-قىلەشتى ھەمدە مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ چەت ئەلدە «شەرقىي تۈر-كىستان ئازادلىق جەمئىيىتى» قۇرغانلىقىنى قوللىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ يۈرۈپ شىنجاڭلىق ھاجى، مۇھاجىر سودىگەرلەرنى جەمئىيەتكە قوبۇل قىلدى ھەمدە شىنجاڭدا قېپقالغان كۈچلەر بىلەن داۋاملىق ئالاقىلىشىپ، ھەمىلگە چۈشنى يېڭىباشتىن كۆرۈشكە ئۇرۇندى. لېكىن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بۇ چاغدا شىنجاڭدا شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن چەت ئەلنىڭ قوللىشىغا ئېرىشمەي تۇرۇپ ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەندى. شۇ سەۋەبتىن بىر ئامال قىلىپ ياپونىيەنىڭ ئافغانستاندا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بېيتيەن جېڭبېن بىلەن كۆرۈشۈپ، ياپونىيەدىن ئىقتىساد، قورال - يارىغ جەھەتتە ئۇنىڭ ھەرىكىتىگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا خوتەن قوزغىلىڭىدىن يەنە بارلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يەنىلا ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىپ، مۇستەقىل بولۇشقا ۋە بۆلۈنۈپ چىقىشقا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ شىنجاڭدا مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى قۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭ خەلقىگە تەشۋىقات ۋە جامائەت پىكرى جەھەتتىكى تەربىيەۋى خىزمەتلەرنى پائال ئىشلەش زۆرۈر ئىكەن دەپ تونۇدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ يەنە خەلقئارا پانتۈركىزم نەزەرىيەسىنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلدى، جۈڭگو ۋە دۇنيا تارىخىنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلدى ھەمدە «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نى يېزىپ چىقىشقا كىرىشتى. ئۇ بىر يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت سەرپ قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇرمىلىغان ۋە ساختىلاشتۇرغان بۇ كىتابنىڭ ئارگىنالىنى يېزىپ پۈتكۈزدى، ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى 1940 -يىلى بۇ كىتاب كەشمىرده ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىندى. ئۇ مۇشۇ كىتابنى ئاساس قىلغان ھالدا يەنە «شىنجاڭ تارىخى»، «شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى» دېگەن كىتابلارنى ئار-

www.uyghurkitap.com

قا ـ ئارقىدىن نەشر قىلدۇردى. ئۇنىڭ بۇ كىتابلىرىدا ئەڭ ئېغىر دە-رىجىدە بۇرمىلانغان ۋە ساختىلاشتۇرۇلغىنى خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىغىچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ شىنجاڭ بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت تارىخىنى خەنزۇلارنىڭ شىنجاڭنى «ئىشغال قىلىۋېلىش» ۋە شىنجاڭغا «تاجاۋۇز قىلىش» تارىخى قىلىپ ئۆزگەرتكەنلىكىدە. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ھېچقانداق ئاساسسىزلا خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا «خەنزۇ ئەسكەرلىرى ئىگىلەپ تۇرغان 157 يىلدىن باشقا، قالغان 700 يىلغا يېقىن ۋاقىتتا شىنجاڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇپ تۇرغان» دەيدۇ. تاڭ سۇلالىسىدىن چىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىق توغرىسىدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا پاكىت توقۇپ: «بۇ 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا، شىنجاڭ غەربىي لياۋ ۋە موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان 207 يىلدىن باشقا 800 يىل-دىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇپ تۇرغان ۋاقىت» دەيدۇ. شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قانداشلىقى ھەققىدە دۇنيا ئىرقشۇناسلىرى تەتقىق قىلىپ ھىندى ـ ياۋروپا، تىبەت ۋە خەنزۇ قېتىمدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىپتىكى قانۇنىڭ ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەت، دەپ خۇلاسە چىقارغان بولسا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئېغىز غېرىچلاپ: «خەنزۇلار-نىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورنى ئەنشى، دۇنخۇاڭلارغىچىلا؛ شىنجاڭدا ئول-تۇراقلاشقانلارنىڭ 96 پىرسەنتى خەنزۇلارغا يېقىنمۇ كەلمەيدىغان تۈرك قان سىستېمىسىغا كىرىدىغان مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان» دەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىپ، بۇمىللەتلەر پەرقلەنمەيدىغان بىر تۈرك مىللىتى دەۋالدى ھەمدە ئوخشاش بىر مىللەت ۋە ئوخشاش بىر قانداشلىق دېيىش ئارقىلىق شىنجاڭ مۇستەقىل بىر دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇشى كېرەك، دەپ ئىسپاتلىماقچى بولدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا غەربىي شىمالدىكى نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تۈرك قان سىستېمىسىدىكىلەر، دەيدۇ ھەمدە «جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈرك قان سىستېمىسىدىكى كىشىلەرنىڭ سانى پېقىر ۋە باشقىلارنىڭ ئەتراپلىق تەكشۈرۈشىمىزچە سەككىز مىليوندىن ئوشۇق» دەپ پاكىت توقۇپ

چىقىرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، 1946 ـ يىلى شىنجاڭدىكى نوپۇس تەكشۈ-رۈشتىن قارىغاندا، شىنجاڭدىكى ئۇمۇمىي نوپۇس تۆت مىليون 11 مىڭ 330 كىشى ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە تېخى خەنزۇ، موڭغۇل، مانجۇ، شىبە ۋە رۇس قاتارلىق غەيرىي ئىسلام دىنىدىكى مىللەتلەرنىڭ نوپۇسىمۇ بار ئىدى.

لى دۆڭفاڭ بىلەن بولغان مۇنازىرە

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلىنىپ، گومىنداڭ ھۆ-كۈمىتى پايتەختىنى چۇڭچىڭغا كۆچۈرگەندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىر زىيارەت ئۆمىكى تەشكىللەپ ئوتتۇرا شەرقتىكى دۆ-لەتلەرگە ئەۋەتتى. بۇ چاغدا قانۇن پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ تۇر-غان، 1933 ـ يىلىدىن كېيىن نەنجىڭدا ھەربىكەت قىلىپ داڭ چىقار-غان شىنجاڭنىڭ يەنە بىر پانتۇركىزمچىسى ئەيسا ئالىپتېكىن زىيا-رەت ئۆمىكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ چىققانىدى. زىيارەت قىلىپ ئافغانىستانغا بارغاندا، ئەيسا ئالىپتېكىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، كابۇلدا تۇرۇپ قالغىلى ئالتە ـ يەتتە يىلدىن ئې-شىپ كەتكەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى ۋەتەنگە قايتىشقا سەپەرۋەر قىلدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مەقسىتى، ئاساسەن، مۇشۇنداق بىر تۇركۇم شىنجاڭلىقلاردىن پايدىلىنىپ كومپارتىيەگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا تايا-نىۋاتقان شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇش ئىدى. شۇ چاغدا مۇھەممەتئە-مىن بۇغرا چەت ئەلدە ئۇزاق تۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، شىنجاڭنى مۇس-تەقىل قىلىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ تازا كۆڭۈلدىكىدەك پې-تى كەلمەيۋاتقانلىقىنى، مۇبادا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە تايانغۇدەك بولسا، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى زورايتىشتىن ئۈمىد كۈتكىلى بولە-دىغانلىقىنى، ئاندىن كېيىن پانتۇركىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كې-رىشىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى ئويلىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئەيسا ئالىپتې-كىن ھەربىكەتلەندۇرگەندىن كېيىن، ۋەتەنگە قايتىپ چۇڭچىڭغا كەل-دى. گومىنداڭ مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى دەرھال مەركىزىي كومىتېت تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ مەخسۇس ئەزاسى قىلىپ بەلگىلىدى، كېيىن يەنە مەركىزىي كومىتېت تەپتىش كومىتېتىنىڭ كاندىدات ئەزاسى

قىلىپ سايلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا، ئەيسا ئالىپتېكىن ۋە شۇ چاغدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى، گو-مىنداڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە باش ئىشتاب چېگرا ئىشلىرى تەنتىقات ئورنىنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ تۇرغان مەسئۇد سەبىرىدىن ئىبارەت ئۈچ شىنجاڭلىق پانتۇركىزمچى بىر يەرگە جەم بولۇشتى، ئۇلار قولغا قول تۇتۇشۇپ كومپارتىيەگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، شېڭ شىسەيگە قارشى كۇرەشكە ئاتلاندى، بۇ، چۈڭچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۆتكىنى بولغاچقا، ئۇلارنى قوللىدى. شىنجاڭدا ئوچۇق-تىن ئوچۇق ئوتتۇرىغا چىقىپ مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە مۇستەقىللىق بىلەن شەرقىي تۈركىستان قۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىش بىئەپ ئىدى، چۈنكى ئۇنىڭغىمۇ چۈڭچىڭ ھۆكۈمىتى قارشى تۇراتتى. بىراق ئۇلار ئايلىنىپ ئۆتۈش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، چۈڭچىڭ ھۆكۈمىتى يول قويالايدىغان دائىرىدە، جامائەت پىكرى توپلاش ئۇچۇن تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشتەك ئالاقىدار ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۆزىنىڭ كۆچمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، چۈڭچىڭدىكى شىنجاڭلىقلارنى جۇملىدىن چۈڭچىڭدىكى شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچىلارنى ئۇيۇشتۇردى. ئەي-سا ئالىپتېكىن ۋە مەسئۇد سەبىرىلەر ئالدى بىلەن نەنجىڭدا قۇرغان نەنجىڭدىكى شىنجاڭلىق يۇرتداشلار جەمئىيىتىگە ئوخشىتىپ چۈڭچىڭ-دىمۇ «چۈڭچىڭدىكى شىنجاڭلىق يۇرتداشلار جەمئىيىتى»نى قۇرۇپ چىقتى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بۇ چاغدا ئۆزىنىڭ كەشمىردە نەشر قىل-دۇرغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نى ئېلىپ چىقىشقا جۇرئەت قىلالمىدى، بىراق ئۇ، مەسئۇد سەبىرى چۈڭچىڭدا ئۇيغۇر تىلىدا چىقار-غان «يۇرت» دېگەن ژۇرنالغا ئۇلاپلا 1943 ــ يىلىنىڭ ئاخىرى، ئۇيغۇر-چە ــ خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا ئېلان قىلىشقا پائال تەييارلىق كۆ-رۈپ، 1944 ــ يىلى 1 ــ ئايدىن باشلاپ «ئالتاي» ژۇرنىلىنى نەشر قى-لىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ جامائەت پىكرى توپلاش ئۇچۇن تەشۋىقات ئېلىپ بارىدىغان قورالى قىلدى. ئۇ دائىم سەل غۇۋا، يوشۇرۇن ئۇسۇلدا پاۋ-تۇركىزمغا دائىر بەزى ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ تۇردى ھەمدە بۇنداق ژۇرناللارنى شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلارغا كۆپلەپ ئەۋەتىپ تۇردى.

1943 ــ يىلى 5 ــ ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ماۋاريپ مىنىس-

تىرلىقىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى گويۇشيۇ شىنجاڭغا مائارىپنى تەكشۈرۈشكە كەلدى، ئۇنىڭغا دۆلەتلىك تەھرىر ـ تەرجىمە ئىشخانىسىنىڭ مەخسۇس خادىمى، ئالىم لى دۇڭفاڭ ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. لى دۇڭفاڭ شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن، كۇچا، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ۋە زىيارەتتە بولۇپ يۈرۈپ، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنىڭ «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى تۈرك مىللىتى» دېگەن سەپسەتىسىنىڭ شىنجاڭدىكى زەھىرىنىڭ ناھايىتى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى بايقىدى. شۇڭا ئۇ چۈڭچىغا قايتقاندىن كېيىن مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ ئىزچىل تۈرده ئۇيغۇر، قازاق،قىرغىز، تارانچى، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك دېگەن يەتته خىل نام مىللەتنىڭ نامى ئەمەس، قەبىلىنىڭ نامى، «بۇ يەتته خىل قەبىلىنىڭ ئىرقى، دىنى، تىلى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئوخشاش بولۇپ، بىر مىللەتكە ـــ تۈركىي مىللەتكە يەنى شەرقىي تۈرك مىللىتىگە ياتىدۇ، بۇ خىل نام شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىختا قوللانغان نام» دېگەن مەنتىقىسىگە قارىتا «شىنجاڭلىق قەيسىنداشلار تۈرك مىللىتىمۇ؟» دېگەن ماقالىنى يېزىپ، 1944 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى «داگۇڭباۋ» (ئادالەت) گېزىتىنىڭ چۈڭچىلىك نۇسخىسىدا ئېلان قىلدى. ئۇ بۇ ماقالە ئارقىلىق ئەمەلىي تەكشۈرۈش، تارىخىي ھۆججەت ـ ماتېرىياللار ۋە ئىرقشۇناسلىق ئىلمى جەھەتلەردە مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ كۆز قاراشلىرىغا قارىتا باشقىچە پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كەتكەن، ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىسىگە رەئىس بولغان ۋاقىت ئىدى. ۋۇ جۇڭشىن ئىلگىرى موڭغۇل ـ زاكزۇ كومىتېتىنىڭ ۋېيېۋەنجاڭلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن بولۇپ، ئەيسا ئالىپتېكىن، مەسئۇد سەبىرى ۋە مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ پانتۈركىزملىق نىيىتىنى خېلى ياخشى بىلەتتى، شۇڭا بىرەر ئىش تېرىپ يۈرمەسۇن دەپ ئۇلارنى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلمىغانىدى. بىراق مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ھامىنى بىر كۈنى شىنجاڭغا قايتىدىغانلىقىنى، شىنجاڭدا پانتۈركىزمنى تەشۋىق قىلىش كېرەكلىكىنى، شىنجاڭدىكى زور كۆپچىلىك مىللەت تۈركىي مىللەت، تۈرك مىللىتى دېسە دەل ئۆزى

تەشۋىق قىلىدىغان مەسلەكنىڭ ئاساسى بولىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا بۇنىڭ ئۆزلىرى يەتمەكچى بولغان مەقسەت ئىكەنلىكىنى ئويلىدى. لى دۇڭفاڭنىڭ ئۇنىڭ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سەپسەتىلىرىگە رەددىيە بېرىشى ۋە ئۇنى ئاشكارىلىشى مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى پۈتۈن كۈچى بىلەن بۇ مۇنازىرىگە ئاتلىنىپ، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تارتىپ كىرەتتى، ئەلۋەتتە. شۇ سەۋەبتىن ئۇ لى دۇڭفاڭغا رەددىيە ھېسابىدا «شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى قېرىنداشلار تۈرك مىللىتى» دېگەن ماقالىسىنى شۇ يىلى 10 ــ ئاينىڭ 31 ــ كۈنىدىكى «داگۇڭباۋ گېزىتى»دە ئېلان قىلدۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن لى دۇڭفاڭ ئوتتۇرىسىدا «شىنجاڭدىكى تۈرك مىللىتى مەسىلىسى ئۈستىدىكى مۇنازىرە» باشلىنىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ مۇنازىرىسى «داگۇڭباۋ» گېزىتى، «جۇڭياڭرىباۋ» گېزىتى شۇنىڭدەك «دۆلەت تەلىمى» گېزىتىدە ئۇچ ئايغا يېقىن داۋاملاشتى. 1945 ــ يىلى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا لى دۇڭفاڭ بىلەن قىلغان مۇنازىرە ماقالىلىرىنى يېغىپ «شىنجاڭدىكى تۈرك مىللىتى مەسىلىسى ئۈستىدىكى مۇنازىرە مەجمۇئەسى»نى «ئالتاي» ژۇرنىلىنىڭ 1945 ــ يىللىق 1 ــ جىلد 2 ــ سانىدا ئېلان قىلدى. بۇ، كۆرۈنۈشتە ئىلمىي مۇھاكىمىدەك كۆرۈنگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ پانتۈركىزملىق ئىدىيەسىنى ئاشكارا تەشۋىق قىلىشى بولۇپ، كەسكىن سىياسىي جەڭ ئىدى.

يېڭىباشتىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى ۋە يەنە بىر قېتىم قاچتى

1944 ــ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى، 1945 ــ يىلىغا كەلگەندە ۋەزىيەت كۈندىن ــ كۈنگە كەسكىنلىشىپ كەتكەچكە، گومىنداڭ ئىچىدە خېلى نام ــ شۆھرەت قازانغان بىرمۇنچە سەركەردە دېگەن ئاتاقنى ئالغان ۋۇجۇڭشىنمۇ ئارمىنى بولغىنى بىلەن دەرمانى قالمىغاچقا ئارقا ــ ئارقىدىن چۆڭچىڭغا تېلېگراممىسىنى ئەۋەتىپ، جياڭ جېيشىدىن ئۆزىنىڭ قېرى جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ، ئۇرۇمچىدە تۇرۇۋاتقان 8 ــ ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى جۇ شاۋلىياڭ ھېچقانداق ئامال قىلالماي، ئۇچ

ۋىلايەت ئىنقىلابى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمى ئالدىدا ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. جياڭ جيېشى شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1945 - يىلى 9 - ئايدا جاڭ جۈڭنى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى تۈيۇقسىز ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، جاڭ جىجۇڭ خىزمەتكە قولايلىق بولسۇن دەپ مەسئۇد سەبىرى، ئەيسا ئالىپتېكىن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرالارنى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا شىنجاڭدىن ئايرىلىپ كەتكىنىگە 12 يىل بولغاندا يېڭىباشتىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنىڭ شۇنچىلىك ئۇزاق مۇددەتكىچە پانتۇركىزملىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى مەقسىتى شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش، شىنجاڭنى ۋەتەن قوينىدىن ئايرىپ چىقىپ كېتىش ئىدى، ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشى ئۇلارغا ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ياخشى شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۇزۇن مۇددەت چەت ئەلدە ۋە چۈچىكىدا تۇرۇپ پەقەت تەشۋىق قىلىش، جامائەت پىكرى توپلاش ئىشىنىلا قىلالىغان بولسا، شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دوست - ئاغىنە تېپىش، شېرىك توپلاش ۋە ھەر تەرەپلىمە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، شۇنىڭدەك ھەر خىل ئالاقىدار سىياسىي كۈچلەر جۈملىدىن چەت ئەل كۈچلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇشتەك كۆپ تەرەپلىمە پائالىيەتلەر بىلەن ئاكتىپ شۇغۇللاندى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا دوست - ئاغىنە تېپىش، شېرىك توپلاش جەھەتتە ئىشنى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىش بىلەنلا باشلىۋەتتى، ئۇ نەنلياڭدىكى تۇرالغۇسىدا كەڭ قوبۇلخانا ئېچىپ، ھەر قايسى ساھەلەردىن كەلگەنلەرنى بولۇپمۇ مىللىي زىيالىي ياشلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە ئۆزى ساقلاپ كەلگەن پانتۇركىزمنى تەرغىب قىلىدىغان كىتاب - ژۇرناللارنى، جۈملىدىن ئۆزى يازغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نى ۋە مەسئۇد سەبىرى بىلەن بىرلىكتە تەسىس قىلغان «ئالتاي» ژۇرنىلى قاتارلىقلارنى زىيارەتكە كەلگەنلەرگە ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلىپ بەردى. بۇ، شۇ زاماندا ئىلىمگە تەشنا زىيالىي ياشلارنى راسا جەلىپ

قىلدى، چۈنكى بۇنداق كىتاب ـ ژۇرناللارنى ئىلگىرى ئۇچرىتىش تولىمۇ قىيىن ئىدى. ئۇ يەنە دىنىي ساھەدىكى يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەرنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئۆزى بىرىپ زىيارەت قىلىپ، ھېس ـ تۇيغۇ ئالماشتۇرۇپ ئەھۋال ئۇقتى. ھۆكۈ ـ مەتتە ۋە مىللەت ئىچىدە تەسىرگە ئىگە كىشىلەر، ئېيتايلۇق، خۇي ـ زۇلار ئىچىدە ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ تۇرغان ۋاڭ زېكشەن، ئۆلكىلىك سەھىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بو ـ لۇپ تۇرغان مارۇجى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدد ـ رىيەت باشلىقى بولۇپ تۇرغان ماگويى، قازاقلار ئىچىدە ئۇرۇمچىنىڭ ۋالىيسى خادىۋاڭ (ئايال)، ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى جا ـ نىمقان ۋە ئەلەنۋاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ دوست ـ ئاغىنە ـ لىرىدىن ئىدى. ھەتتا موڭغۇللار ئىچىدە مەركىزىي قانۇن پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ تۇرغان چاۋجاپ (ئايال)، خىجىڭ ناھىيەسىنىڭ ئايال ھاكىمى ۋۇ جىڭبياۋ ۋە خەنزۇلار تەرەپتىن ئۆلكىلىك ج خ ئىدارىسە ـ نىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان لىيۇ فەندۇڭ، ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ باش ـ لىقى بولۇپ تۇرغان لىيۇ شاۋلى قاتارلىقلار بىلەنمۇ ئامال قىلىپ دائىم يېقىنلىشىپ تۇراتتى ھەمدە پۇرسەت بولسىلا دائىم ئۇلارغا تۇرك تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇراتتى. ھەربىيلەر ئىچىدىكى پائالىيەتچان كىشىلەر، ئېيتايلۇق، يولۋاس، شۇنىڭدەك ئاتلىق 5 ـ جۇنىنىڭ جۇنجاڭى ماچېڭشياڭ قاتارلىقلار بولسا، ئۇلار تېخىمۇ بەك ـ رەك ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرىدىغان ئوبىيېكتلار ئىدى. ھەتتا ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئەخمەتجان قاسىمىنىمۇ ئوچۇقتىن ئوچۇق چىشلەپ تارتىشنى خالىمايتتى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ھەر قايسى ساھەلەردىكى كىشى ـ لەر بىلەن كەڭ تۇرىدە ئالاقە باغلايدىغان چېغىدا، ئۆزىنىڭ تازا ئەجنە ـ بىلەرچە ياسىنىپ يۈرىدىغان ئايالى ئامىنەنىمۇ «خانىملار دىپلوماتى ـ يەسى» بىلەن شۇغۇللىنىشقا ھەرىكەتلەندۇرۇپ، ئۇنى دائىم گو ـ مىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى مۇھىم كىشىلىرى بىلەن شۇنىڭدەك چەت ئەللەرنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدىكى ئەمەلدارلار بى ـ لەن بېرىش ـ كېلىش قىلىپ تۇرۇشقا سالدى، يەنە ئۇنى ئۇرۇمچى

قىزلار 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىگە، قىزلار 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىگە، شۇ ـ نىڭدەك جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بېرىپ ھەربىر ھەت قىلىپ، مۇھەممەتئىمىن بۇغراپەرەسلەرنى يېتىشتۇرۇشكە سالدى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا 1933 ـ يىلى چەت ئەلگە قاچقاندىن باشلاپ ئىزچىل تۇرده پانتۇركىزمنى تەشۋىق قىلىش، جامائەت پىكرى توپلاش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. چۈڭچىڭدا تۇرغان يىللىرىدا ئا ـ ساسىي زېھنىنىمۇ تەشۋىقات خىزمىتىگە سەرپ قىلدى. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ، شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكىلى ئۇزاق بولغانلىقى ئۈچۈن، تەشۋىقات ۋە جامائەت پىكرى توپلاش خىزمىتىنى ئوخشاشلا ئۆزىنىڭ سىياسىي مەقسىتىنى ئەملگە ئاشۇ ـ رۇشتىكى ئاساسلىق خىزمەتلەرنىڭ بىرى دەپ تونۇدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا چۈڭچىڭدىن ئايرىلغان چاغدا، چۈڭچىڭدا تەسىس قىلغان «ئالتاي» ژۇرنىلى نەشرىياتىنى ئالدى بىلەن لەنجۇغا يۆتكىدى. ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئاز ۋاقىت تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، يەنە تەشكىلىي ئاپپاراتىنى كې ـ كەيتىپ ئالتاي نەشرىياتى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى قارار قىلدى ھەمدە مەبلەغ توپلاش ئارقىلىق ھۇسەينباينىڭ بېغىنىڭ (نەنخۇايۇەننىڭ) ئار ـ قىسىدىن كەڭ بىر ھويلىنى سېتىۋېلىپ نەشرىياتىنىڭ ئورنى قىلىپ، «ئالتاي» ژۇرنىلى نەشرىياتىنى 1946 ـ يىلى 5 ـ ئايدا لەنجۇدىن ئۇ ـ رۇمچىگە كۆچۈرۈپ كەلدى. 1946 ـ يىلى 7 ـ ئايدا جاڭ جىجۇڭ ئۆل ـ كىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى تەشكىل قىلغان چاغدا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى قوشۇمچە مائارىپ نازارىتىنىڭ نازا ـ رى قىلىپ بەلگىلەندى، كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپ سەپىدىن ئەزىزىنى مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى قىلىپ كۆرسەتكەچكە، 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يېڭى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلغان چاغدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى ھۆكۈمەت ئەزاسى قوشۇمچە تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى قىلىپ تەينىلىدى. بىراق مۇھەممەتئىمىن بۇغرا مائارىپ ۋە مەدەنىيەتتىن ئىبارەت بۇ تەشۋىقات بازىسىنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئۆزى باش مۇھەررىر بولغان ئالتاي نەشرىياتىدا ئۆ ـ زى باشقۇرىدىغان «ئالتاي» ئايلىق ژۇرنىلىنىڭ 1 ـ سانىنى بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بىر ئايدىن كېيىن ئۇرۇمچىدە چىقاردى. ياندۇرقى يىلى

www.uyghurkitap.com

6 ــ ئايدا شىنجاڭ مەدەنىيەت نەشرىياتى نامىدا باشقۇرۇلىدىغان، مۇ-
ھەممەتئىمىن بۇغرا باش مۇھەررىر بولغان «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنا-
لى يەنە ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئورۇمچىدە چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر
ۋاقىتتا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا يەنە ئەيسا ئالىپتېكىن بىلەن بىرلىكتە
پىلانلاپ، ئالتاي نەشرىياتىدا بىر گېزىت چىقاردى، ئۇ گېزىتنىڭ نامى-
نى «ئەرك» دەپ ئاتىدى ھەمدە گېزىتنىڭ بېشىغا «مىللىتىمىز تۇرك،
ئېتىقادىمىز ئىسلام، يۇرتىمىز تۈركىستان» دېگەن ئوچ شوئارنى مۇ-
قىملاشتۇرۇپ قويدى. 1948 ــ يىلى 6 ــ ئايدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا
يەنە ئامېرىكىنىڭ ئورۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پاكستون بىلەن ئۆز-
ئارا تىل بىرىكتۈردى ۋە ئۇنىڭ قوللاپ ــ قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئاتالمىش
شەرقىي تۈركىستان ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنى قۇردى ھەمدە مۇشۇ
ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ نامىدا، يېرىم ئايدا بىر سان چىقىدىغان
«چىنى تۈركىستان» ژۇرنىلىنى چىقىرىپ، شىنجاڭنىڭ «ئاپتونومىيەدىن
يۇقىرىراق، مۇستەقىللىقتىن تۆۋەنرەك تۈركىستان ئۆلكىسى» ئورنىغا
ئىگە بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەكلىكىنى تەشۋىق قىلدى. مۇھەم-
مەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلار قىسقىغىنە ئوچ يىل ئىچىدە شۇنچىلىك كۆپ
گېزىت ــ ژۇرنال چىقارغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا قانائەتلەنمەي، يەنە ئالتاي
نەشرىياتىنىڭ نامىدا تارىخ ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇردى، ئۇنىڭ ئاس-
تىدا تارىخ ــ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى ۋە تىل ــ ئەدەبىيات تەتقىقات
ئورنىنى تەسىس قىلدى، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا تارىخ ــ جۇغراپىيە تەت-
قىقات ئورنىنىڭ باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ تەتقىقات ئورنى ھەر
ھەپتىدە بىر قېتىم نۇتۇق سۆزلەش يىغىنى ــ «دەرنەك» ئۆتكۈزەتتى.
مۇھەممەتئىمىن بۇغرا «دەرنەك» تە ئۆزى بۇرمىلىغان ۋە توقۇپ چىقار-
غان شىنجاڭ تارىخىنى سۆزلەپلا قالماي، بەلكى ئۆزى پۇتۇنلەي بىلمەي-
دىغان تەبىئىي پەنگە دائىر ئاتوم بومبىسى ۋە ئاتوم ئېنېرگىيەسى دې-
گەنلەرنى سۆزلەپ، بۇنىڭ بىلەن ئالدامچىلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ نام ــ
ئابرۇيىنى تىكلىمەكچى بولدى. ئۇ ئۆزى قۇراشتۇرۇپ چىققان «شىنجاڭ-
نىڭ يېقىنقى زامان تارىخى» دېگەن كىتابنى يەنە ئورۇمچىدە ئۇيغۇرچە
نەشر قىلدۇردى ھەمدە ئۆزى شىنجاڭ شۆيۈەنگە بېرىپ ئوقۇغۇچىلارغا
سۆزلەپ بەردى، كېيىن يەنە ئورۇمچىدە قۇرۇلغىنىغا ئانچە ئۇزاق بولمە-

غان ئۇرۇمچى قىزلار 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىگە بېرىپ سۆزلىمەكچى بو ـ لىۋىدى، بىراق شۇ چاغدىكى مەكتەپ مۇدىرى بۇرھان شەھىدى ئەپەندى ـ نىڭ خانىمى رەشىدە خانىم ئۇنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن رەت قىلدى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا خىلمۇ خىل گېزىت ـ ژۇرنال ۋە كىتابلاردىن پايدىلىنىپ، پانتۇركىزمنى گاھ ئېنىق، گاھ غۇۋا تەشۋىق قىلدى. ئۇنىڭ ـ غا كېتىدىغان نۇرغۇن خىراجەتنى ئالتاي نەشرىياتىنىڭ نامىدا ئاچقان بىر نەچچە ماگىزىن، كىنوخانىلارنىڭ تىجارىتىدىن كىرگەن كىرىمدىن ھەل قىلغاندىن باشقا، ھەر قايسى ساھەدىكى زاتلارنىڭ بەرگەن ياردىمى ۋە مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن ئەيسا ئالىپتېكىنلەرنىڭ تەمىرات نازارىتى ـ نىڭ ۋە ئۇچ مەسلەكچى ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ خىراجىتىدىن يۆتكەپ ئىشلەتكەن قىسمىدىن ھەل قىلدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى، ئەيسا ئالىپتېكىن بولسا ئۇچ مەسلەكچى ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ باش ئىش باشقۇرغۇچىسى بول ـ غاچقا، خىراجەتلىرىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

جاڭ جىجۇڭ مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى ئىزچىل تۇرده ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت 1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلغان چاغدا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى ئۆلكىلىك ھۆ ـ كۈمەتنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى قىلدى؛ 1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا مەسئۇد سەبىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىگەندە مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆزگەرتمىدى؛ 1949 ـ يىلى 1 ـ ئايدا بۇرھان شەھىدىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلىگەندە مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى قىلىپ قالماي، بەلكى ئۇنى مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى قىلىپ ئۆستۇردى ھەمدە قوشۇمچە تەمىرات نازارىتى ـ نىڭ نازىرلىقىدا قالدۇرۇۋەردى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە قىسقىغىنە تۆت يىل ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىش ئىنتايىن مۇرەككەپ بولدى. پانتۇركىزمدىن ئىبارەت خام خىيالنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇ يۇرەك قېنىنى سەرپ

www.uyghurkitap.com

قىلدى، پۇتۇن سۇيىقەستلىرىنى ئىشقا سالدى، ھەقىقەتەن قاتتىق ھاردى. شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە، بىر تەرەپتىن، جاڭ جىجۇڭ ئۇچۇن ھەر قايسى تەرەپلەردىكى ئاخباراتلارنى توپلاپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، گومىنداڭنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئۆز شەرىكلىرىنىڭ قاتارىنى كېڭەيتتى. ئۇ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى تۇردى، بىراق، ئەينى زامانىدا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپ بىلەن دەلمۇ دەل تۇتۇشۇپ قېلىشتىن ئىمكانىيەتنىڭ بەرىچە ساقلاندى. 1946 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىنىڭ ھاكىملىرىنى ۋە ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ ئەزالىرىنى سايلايدىغان 7 ـ سايلام نازارەت گۇرۇپپىسىنىڭ گۇرۇپپا باشلىقى بولۇپ ئۆز يۇرتىغا ۋە ئۆزى ئۆمىرى كوتا «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى قۇرغان خوتەنگە كەلگەن چاغدا، شۇ يەردىكى دىنىي ۋە فېئودال يۇقىرى تەبىقىدىكى كۆچلەر شۇنىڭدەك بەزى باي سودىگەرلەر بىر مەھەل كۆرەڭلىشىپ، خۇددى 1933 ـ يىلىدىكى كالتەك ـ چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ چىققان كۈنلەر قايتا كېلىپ قالغاندەك بولۇپ كېتىشكەنىدى، ۋالىي قوشۇمچە ئامانلىق ساقلاش سىلىگى نۇربەگ (يەنى خادېڭباڭ)نىڭ يول قويۇشى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، رادىكاللارغا ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ھېسداشلىق قىلىدىغان يەرلىك كىشىلەرنىڭ سايلام رەقابىتىگە قاتنىشىشىنى ئوچۇقتىن ئوچۇق چەتكە قاقتى، بەزى جايلاردا ھەتتا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ سايلامغا ئارىلاشتى، كېرىيە ناھىيەسىدە تۇرۇشلۇق ھەربىيلەر تېخى سايلىغۇچىلارغا ئوق چىقىرىپ، تۆت كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، دېموكراتىك تۈزۈم پىرىنسىپلىرىغا قاتتىق بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئاخىر قاراقاش ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى ۋە ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسىنى سايلىيالمىدى، باشقا ناھىيەلەردە سايلانغان ھاكىم ۋە ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرىنىڭ تولىسى گومىنداڭچىلار بولۇپ، خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلالمىدى، بۇ، مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ سىياسىي پوزىتسىيەسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. 1948 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ئازادلىق ئۇرۇشى داۋامىدا گومىنداڭ

ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، ئېغىز ـ بۇرنى قانغا بويالغان چاغدا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا گومىنداڭنىڭ خەتەرلىك ئەھۋالغا قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئالىي ئاپتونومىيە ئورنىنى پائال تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى ھەمدە شىنجاڭ خەلقى بىلەن گومىنداڭ ئارمىيە-سىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بۇزۇشقا باشلىدى، نەنجىڭ مەركىزىي ھۆكۈ-مىتىگىمۇ نارازىلىق بىلدۈرۈشكە باشلىدى. 1948 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ شىاۋشىاۋ دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى ئەيمىڭ ئۈرۈمچىگە كەلدى، مۇھەم-مەتئىمىن ئۇنىڭغا شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى تەھلىل قىلىش ئۈ-چۈن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جەھەتلىرىدىكى ئىستاتىستىكا ماتې-رىيالىلىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى. 1949 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مەسئۇد تەختتىن چۈشتى، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئې-سى قوشۇمچە تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا كۆتۈرۈلدى. ئۇ چاغدا ئازادلىق ئۈرۈشىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولۇپ، گو-مىنداڭنىڭ مەغلۇبىيىتى مۇقىملىشىپ قالغانىدى، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلار ئۆزگىرىۋاتقان ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بۇرۇنقى خام خىياللىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى پىلانلاپ باقتى، بىراق شەرت ـ شارائىت پىشىپ يېتىلمىگەن بولسىمۇ، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولۇۋاتقان، ئېھتىمال بىر نىجاتلىق يولى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن بولغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ئەگەر ئامېرىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلىسە، ئوتتۇرا شەرقتىكى ھەر قايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئې-رىشەلىسە، ئازادلىق ئارمىيەنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى توسۇپ قالا-لىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئىلگىرى قارشى تۇرىدىغانلارنىڭ قاتاردا بولۇپ كەلگەن توڭگان جىياڭجۇن ماچېڭشياڭ بىلەن بولغان تىل بىرىكتۈرۈشىنى تېزلەتتى ھەمدە ئەيسا ئالىپتېكىننى لەنجۇغا مابۇفاڭنى شېرىكلىككە تارتىشقا ئەۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇ-ھەممەتئىمىن بۇغرا ئۆزىنىڭ خېلى كۈچلۈك ئىقتىدارلىق ئايالى ئا-مىنەنى جەنۇبىي شىنجاڭغا مىللىي، دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىكى زاتلار ئوتتۇرىسىدا كومپارتىيەگە قارشى كۈچلەرنى ئۇيۇشتۇرۇشقا ئەۋەتتى.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ خام خىيالى ئاخىرى كۆپۈككە ئايلىنىپ قالدى، تۆت يىللىق سۈيىقەست، ھىيلە ـ مىكىرلىرى ۋە ھەر خىل تىرىشچانلىقلىرى ئاخىر ئىلاجسىز يوققا چىقتى. 1949 ـ يىلىنىڭ 9 ـ ئەيىدا، تاۋسيۆ جيانگجۇن بىلەن بۇرھان شەھىدى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن بىز تەرەپكە ئۆتۈشىنى ئېلان قىلىش هارپىسىدا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلار ئالتاي نەشرىياتىنىڭ پۈتۈن ئۇسكۇنە ـ جابدۇقلىرىنى، ئۆي ـ هويلا ئارانلىرىنى سېتىپ بۆلۈشۈۋالغاندىن كېيىن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئائىلىسى بويىچە ئالتە جان، ئەيسا ئالىپتېكىن ئائىلىسى بويىچە بەش جان جەنۇبىي شىنجاڭ ئارقىلىق قېچىپ كەتتى. ئۇلار يول ئۈستىدە كۈچا قاتارلىق جايلارغا بارغاندا، ئىلگىرى ئامىنە قاتارلىقلار تەشكىللەپ قويغان كومپارتىيەگە قارشى كۈچلەرنىڭ يوشۇرۇن هالغا كۆچكەندىن كېيىنكى ۋەزىيىلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە چاقىلىق ناھىيەسىدىكى ئەلى هاجى باشچىلىقىدىكى «شەرقىي تۈركىستان پىدائىي قىسىملىرى»، كۈچا ناھىيەسىدىكى مۇھەممەت موللا باشچىلىقىدىكى پانتۈركىزمچىلار گۇرۇپپىسى، قاراقاش ناھىيەسىدىكى روزى مۇھەممەت دامۇللا باشچىلىقىدىكى پانتۈركىزمچىلار گۇرۇپپىسى، يەنە خوتەندىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي كۈرەشچىلەر تەشكىلاتى» قاتارلىقلار بار ئىدى، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا يەنە ئۇلارغا ئۆزئارا ئالاقىلىشىش ئۇسۇللىرىنى بەلگىلەپ بەردى. يول ئۈستىدە قاغىلىق ناھىيەسىگە بارغاندا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن ئەيسا ئالىپتېكىن ئىككىسى تېخى ئاممىۋى يىغىن ئۆتكۈزۈپ، «بىز كۆپ بولسا ئۈچ يىل، بولمىسا ئىككى يىلدا ئۇنىيا ئۇرۇشى پارتلىغاندا دەرهال قايتىپ كېلىمىز» دېيىشتى. كۆپچىلىكتىن هەر خىل ئاكتىپ هەربىكەتلەرنى قوللىنىپ، ئاشۇ كۈننىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋېلىشنى تەلەپ قىلدى. يىغىندىن كېيىن، جاھىل پانتۈركىزمچى، گومىنداڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر مۇئاۋىن رەئىسى بولغان بۇ مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقى تەبرىكلىنىۋاتقان تەنتەنە ئاۋازى ئىچىدە، كەيپى ئۇچقان پېتى تاشقورغان ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى.

ئۆلگىچە ئۆزگەرمەيدىغان جاھىل

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا 1949 ـ يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان مەزگىلدە، تاشقورغانىنىڭ غەربىي جەنۇبى ئارقىلىق ھىندىستان كونترولىدىكى كەشمىر رايونىنىڭ مەركىزى سىرىناگارغا قېچىپ بېرىۋالدى. سىرىناگار كەشمىرنىڭ ئىنتايىن مۇنبەت ئويمانلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى سودا مەركىزى، سایاھەت ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان، نەچچە يۈز مىڭ ئاھالىسى بار ئاۋات شەھەر ئىدى، ئۇ شەھەردە شىنجاڭلىق ئۇيغۇر مۇھاجىر سودىگەرلەرمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۇ شەھەرگە يېتىپ كېلىپلا ئىلگىرى تونۇيدىغان ـ تونۇمايدىغان شىنجاڭلىق مۇھاجىر سودىگەرلەر بىلەن كەڭ تۇردە ئالاقىلەشتى ھەمدە چەت ئەلدە شىنجاڭغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش بازىسى قۇرۇش ئۈچۈن تەيۋەن بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئۇمىد قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئەيسا ئالىپتېكىننىڭ ۋاستىسى بىلەن تونۇشقان كەشمىر خىرىستىيان دىنى جەمئىيىتى مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، ئامېرىكا مەركىزىي ئاخبارات ئىدارىسىنىڭ ئىشپىيونى ئاۋسترالىيەلىك ئىدمونت ئارقىلىق، كەشمىر ئىشتاتىنىڭ باشلىقى ئابدۇللا ۋە ئامېرىكىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بوس بىلەن تونۇشتى ھەمدە ئۇلارنىڭ قوللىشى بىلەن، 1950 ـ يىلى 2 ـ ئايدا سىرىناگاردا بۇرۇن دوستلۇق خاراكتېرىدە بولغان شىنجاڭلىقلارنىڭ كەشمىردىكى يۇرتداشلار جەمئىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، سىياسىي خاراكتېردىكى «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى» قىلدى، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن ئەيسا ئالىپتېكىن دائىمىي مۇدىرىيەت ئەزالىقىغا سايلاندى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنىڭ تىزگىنلىشى ئارقىسىدا، بۇ بىرلەشمىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ۋە ۋەزىپىسى مۇنداق بەلگىلەندى: 1) شىنجاڭدا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام دۆلىتى قۇرۇش؛ 2) ئوتتۇرا شەرقتىكى ھەر قايسى ئەرەب دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيـ

www.uyghurkitap.com

تىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ھەمدە شىنجاڭلىق ياشلارنى تۈركىيە، مىسىر ۋە ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئەۋەتىپ ئوقۇتۇپ زاپاس كۇچ تويلاش؛ 3) مۇھاجىرلاردىن ئىئانە توپلاپ، بىر-لەشمىنىڭ مەبلىغىنى تولۇقلاش؛ 4) ئىقتىسادىي جەھەتتە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، جياڭ جيېشىلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش؛ 5) رۇسىيەدىكى پانتۈركىزملىق تەشكىلاتلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، تەشكىلات دائىرىسىنى كېڭەيتىش. مانا بۇلار بۇ تەشكىلاتنى شىنجاڭنىڭ چەت ئەلدىكى قاچاق سىياسىي تەشكىلاتىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. بۇ بىرلەشمە كېيىن پاكىستانىنىڭ كاراچى قاتارلىق جايلىرىدا ئۆز شۆبىلىرىنى قۇردى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنىڭ شىنجاڭدا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشىنى تەيۋەن ماقۇل كۆرمەيتتى. 1950 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى جياڭ جيېشى خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى تەرىپىدىن زەربە يەپ قۇيرۇقىنى قىسىپ تىكىۋەتكەن يولۋاسىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەسمىي، قوشۇمچە شىنجاڭنىڭ باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەپ، شىنجاڭنىڭ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن سابىق مۇئاۋىن رەئىسى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن كارى بولمىدى. بۇ گەرچە مۇھەممەتئىمىن بۇغرا شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىمەن دېسە كېلىپ چىقىدىغان مۇقەررەر ئاقىۋەت بولسىمۇ، بۇنىڭدىن زازى بولمىدى. لېكىن ئۇ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى ئويلاپ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جياڭ جيېشى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى يامانلاشتۇرۇپ قويۇشنى خالىمايلا، يەنىلا جياڭ جيېشىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلدى. 1951 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ باشلىرى يولۋاسىمۇ شىزاڭنىڭ ئالى رايونىدىن ھىندىستان كونترولللۇقىدىكى لاداق ئارقىلىق كەشمىرنىڭ سىرىناگار دېگەن يېرىگە قېچىپ باردى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا جياڭ جيېشى، يولۋاسلارغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، ئەيسا ئالىپتېكىن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى» نامىدا يولۋاس شەرىپىگە كاتتا قارشى ئېلىش يېغىنى ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شىنجاڭدىن سىرىناگارغا قېچىپ كەلگەن كومپارتىيەگە قارشى جاھىل ئۇنسۇرلاردىن قالىبېك، دادالىقان، خۇسەيىن، سۇلتان شەرىپ

قاتارلىقلار ئۇچۇن كۆپ قېتىم قارشى ئېلىش يىغىنى ئۆتكۈزگەن ھەمدە بۇ ئادەملەر بىلەن بىرلىكتە قايتا - قايتا كومپارتىيەنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان سىياسەتلىرى ۋە ھەر خىل دېموكراتىك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى جان - جەھلى بىلەن قارشىلىغان ۋە ئىغۋا تارقىتىپ چۆكۈرگەنىدى. ئۇ چاغدا ئامېرىكىنىڭ ئىشپىيونلىرىمۇ سىرىناگارغا ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ، مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ يۇقىرىقىدەك ھەرىكەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، «قازاقلارنىڭ قېچىشى» دېگەن رەڭلىك كىنو فىلىمىنى ئىشلەپ چىققان، چەتكە قېچىپ كەتكەن بۇ ئەكسىلىنقىلابچىلارنى كومپارتىيە ئىستىبدادلىقىدىكى پۇقرالارنىڭ چەت ئەللەرگە قېچىش كۆرۈنۈشى قىلىپ كىنو فىلىمىغا ئېلىپ تەشۋىق قىلغان، بۇ ھال بىر مەھەل جۇڭگونىڭ ھىندىستاندىكى مۇھاجىرلىرى ئوتتۇرىسىدا خەلق ھاكىمىيىتى توغرىسىدا يامان تەسىرلەرنى پەيدا قىلغان. يولۋاس 1951 - يىلى 5 - ئايدا ھىندىستاندىن تەيۋەنگە بارغاندىن كېيىن، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۆزىنىڭ يېقىنى، مەسئۇد سەبرى مۇھاپىزەتچىلەر تۇەننىڭ باشلىقى، ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانىسىغا تەرجىمان بولغان ئەدھەم، ئۇرۇمچى ۋىلايىتىگە مۇئاۋىن ۋالىي بولغان ھەمدۇللا، گۇما ناھىيەلىك ساقچى ئىدارىسىغا باشلىق بولغان ئەلىيەگ قاتارلىقلارنى تەيۋەنگە مۇكاپات تەمە قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. تەيۋەن ھۆكۈمىتى ئەدھەم قاتارلىقلارغا ھەقىقەتنى چۈشەندۈرۈپ، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنىڭ شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلماقچى بولغانلىقىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇھەممەتئىمىن بۇغرا، ئەيسا ئالىپتېكىنلاردىن يۈز ئۆرۈپ، جىياڭ جېيشىغا تايىنىپ تەيۋەندە قېپقالدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەيۋەنگە تايىنىشتىن كېچىپ، چەت ئەللەردىنلا ياردەم تىلەيدىغان بولدى.

1951 - يىلى 10 - ئايدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلار «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى»نى قۇرغاندىن كېيىن، تۈركىيەدىكى خەلقئارا پانتۈركىزمچىلار تەشكىلاتى بولغان «تۈركىستان مىللىي بىرلىك كومىتېتى» بىلەن ئالاقە باغلىدى. بۇ تۈركىستان مىللىي بىرلىك كومىتېتىنىڭ تېگى سوۋېت ئىتتىپاقىدا

www.uyghurkitap.com

قىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم ۋەتەن خائىنلىرى ئامېرىكا-
نىڭ قوللىشى بىلەن قۇرغان، مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىقى، ئۆزىگە
ئۆزى خوجا بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان
پانتۈركىزملىق تەشكىلات بولۇپ، ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى-
غا، كوممۇنىزمغا قارشى تەشكىلات ئىدى. 1952 ــ يىلى «تۈركىستان
مىللىي بىرلىك كومىتېتى»نىڭ بىر خۇلاسە دوكلاتىدا: بىز «شەر-
قىي تۈركىستان رەھبەرلىرى بىلەن ئالاقە باغلىدۇق»، «شەرقىي
تۈركىستان بۇيۇك تۈركىستانىنىڭ بىر بۆلىكى» دېيىلگەن. بۇنىڭدا
ئېيتىلغان رەھبەر مۇھەممەتئىمىن قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا خەلقئارا پانتۈركىزملىق تەشكىلاتلار
بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ ئۇلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن،
شىنجاڭلىق مۇھاجىرلار ئارىسىدا شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش
توغرىسىدىكى تەشۋىقاتنى تېخىمۇ كۈچەپ ئېلىپ بارىدى. شىنجاڭنىڭ
تارىخىنى توقۇپ چىقىشى بارغانسېرى ئاجايىپ ــ غارايىپ تۈس ئالا-
غىلى تۇردى. 1953 ــ يىلى تەيۋەندىكى سىياسىيونلاردىن جۇ جيا-
خۇا، جياڭ جيېشىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بولسا كېرەك، مۇھەممەد-
ئىمىن بۇغرانى ئىككى قېتىم خەت يېزىپ، ئۇنىڭ شىنجاڭ تارىخ-
ىنى توقۇپ چىقىرىشى ۋە شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلماقچى بولغانلى-
قىنىڭ ئاتا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ مۇقامنى تۇغرىلىۋې-
لىشىنى ئۈمىد قىلدى ۋە تەيۋەنگە كېلىپ كېتىشىنى تەكلىپ قىل-
دى. بىراق، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۆزىنىڭ ئاتا قارىشىدا چىڭ تۇ-
رۇپ، جاھىللىق بىلەن ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، جۇجياخۇانىڭ
پىكرىنى قوبۇل قىلمىدى.

1953 ــ يىلى 10 ــ ئايدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا خەلقئارالىق
پانتۈركىزملىق تەشكىلات بىلەن تېخىمۇ ئوبدانراق ماسلىشىپ ھە-
ركەت قىلىش ئۈچۈن، تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىگە كۆچۈپ
بارىدى ھەمدە «تۈركىستان مىللىي بىرلىك كومىتېتى»دا مۇھىم ۋە-
زىپىنى ئۈستىگە ئالدى. ئەيسا ئالتىپتېكىنمۇ ياندۇرقى يىلى تۈركە-
يىگە كۆچۈپ بارىدى. ئىككىسى بىر ۋاقىتتا تۈركىيە تەۋەلىكىگە
ئۆتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئەسلىدە سىرناگاردىكى «شەرقىي

تۈركىستان مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى»نىڭ ئەسلىدىكى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ كەشمىردىكى «شىنجاڭلىق يۇرتداشلار جەمئىيىتى» قىلىپ، ئەسلىدىكى «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى»نىڭ پاكىستانىنىڭ كاراچى، راۋالپىندى، پېشاۋۇر قاتارلىق جايلىرىدىكى شۆبىلىرى بولسا بىردەك «تۈركىستان مىللىي بىرلىك كومىتېتى»نىڭ شۆبىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «تۈركىستان مىللىي بىرلىك كومىتېتى»نىڭ ئىستانبۇلدىكى باش ئورگىنى بىر قېتىم قۇرۇلتاي ئۆتكۈزدى، قۇرۇلتايدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرا كومىتېت باشلىقلىرىنىڭ بىرى قىلىپ سايلىنىپ، خىزمەت تەقسىماتىدا، ئاساسلىقى، شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدا قوزغىلاڭ قىلىشقا ۋە ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا مەسئۇل قىلىندى ھەمدە شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسىي مەقسەتنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن لاتىن يېزىقىدا ئۇيغۇرچە گېزىت چىقاردى. شۇنىڭدىن كېيىن «شىنجاڭ ئىستىقلالىيەت ئىتتىپاقى» دېگەن تەشكىلاتنىڭ ۋېۋىسكىسىنى كۆتۈرۈپ بولۇشچە چۈقان سالدى. 1956 ـ يىلى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئوتتۇرا شەرقتىكى بەزى جايلاردا شىنجاڭلىق مۇھاجىرلار ئوتتۇرىسىدا ئۆسەك تارقىتىپ: «شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىغا دائىر مەسىلىلەردە، ئامېرىكىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا جياڭ جېيشى زوڭتوڭ بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلدۇق، جياڭ جېيشى چوڭ قۇرۇقلۇققا قايتۇرما ھۇجۇم قوزغايدىغان، بىز شىنجاڭغا قايتۇرما ھۇجۇم قوزغايدىغان بولدۇق، كەلگۈسىدە شىنجاڭدا شەرقىي تۈركىستان قۇرۇلىدىغان، خەنزۇلار پۈتۈنلەي چېقىپ كېتىدىغان بولدى» دېدى. تەيۋەن تەرەپ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق نارازى بولدى. جياڭ جېيشى ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىغا ھەم مۇناسىۋەتلىك ھەر قايسى دۆلەت ئەلچىخانىلىرىغا ئۇنى ئىنكار قىلىش ھەم ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىش توغرىسىدا يوليورۇق يېزىپ: «بۇ، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنىڭ سىياسىي كاپىتالغا ئىگە بولۇش، مۇھاجىرلاردىن پۇل ئوندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن قوللانغان ئۇسۇلى» دېدى. تەيۋەنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق ئەلچىسى تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلىشىپ، مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ تۈركىيەدە «شىنجاڭنى مۇستەقىل قى-

www.uyghurkitap.com

لىش» ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىشنى چەكلىشنى تەلەپ قىلدى. تەيۋەن يەنە شۇ چاغدا سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى باش ئەلچىسى مابۇفاك ئارقىلىق مۇھەممەتئىمىن بۇغراغا شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش تەشۋىقاتىدىن كېچىپ، كومپارتىيەگە قارشى تۇرۇشى ئۈچۈن 15 مىڭ رىيال سەئۇدى پۇلى ئەۋەتتى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا پۇلنى تاپشۇرۇپ ئالدى، بىراق ئۇ: «جياڭ جيېشىنىڭ پۇل بېرىشى كىشىنى ئالداش، سېتىۋېلىش، قېرىنداشلارنىڭ ئۆزىنى ساتماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن. كىمنىڭ قىيىنچىلىقى بولۇپ پۇل كېرەك بولسا، بىز بېرىمىز» دېدى.

1958 ــ يىلى دېكابىر ئىككى قىرغىقىنىڭ ۋەزىيىتى جىددىيلىشىپ كەتتى، تەيۋەن چوڭ قۇرۇقلۇققا قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىماقچى بولدى. بەزى ئامېرىكىلىقلار مۇھەممەتئىمىن بۇغراغا: «بۇ يىل شىنجاڭ ئىستىقلالىيەت ئىتتىپاقىنىڭ ھەرىكەت يىلى» دېدى. بۇنىڭ مەنىسى خەلق ھاكىمىيىتىمىزنىڭ شەرقتىنمۇ، غەربتىنمۇ سوققىغا ئۇچرىشى ئۈچۈن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىقلارنى شىنجاڭدا يەنە بىر قېتىم قوزغىلاڭ تەشكىللەڭلار، دېگەنلىك ئىدى. شۇڭا، مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا 3 ــ ئاينىڭ 20 ــ كۈنى تۈركىيەدىن پاكىستانغا بېرىپ، ھەر يەر ــ ھەر يەردە نۇتۇق سۆزلىدى ۋە مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنلىرىنى ئېچىپ، شىنجاڭ ئىستىقلالىيەت ئىتتىپاقىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق قىلدى ھەمدە شىنجاڭ خەلق ھاكىمىيىتىنى قارىلاپ، ئۇ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان سەككىز ــ توققۇز يىل ئىچىدە «تۆت مىليون خەلق قىزىل ھاكىمىيەت تەرىپىدىن تازىلىۋېتىلدى» دەپ بىلجىرلىدى. شۇ چاغدا جياڭ جيېشى مۇھەممەتئىمىن بۇغرانى تەيۋەن بىلەن ئىستراتېگىيەلىك شوئارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن «شىنجاڭ ئىستىقلالىيەت ئىتتىپاقى»نى شىنجاڭ كومپارتىيەگە قارشى تۇرۇش ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى، بۇنىڭدا كۆرسەتكەن سەۋەبى چوڭ قۇرۇقلۇق نۇرلۇق يولغا قايتقاندىن كېيىنلا شىنجاڭنىڭ مۇستەقىل بولۇشىدىن سۆز ئېچىش ئىمكانىيىتى بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بولسا، مۇستەقىللىق ئۈتۈرىغا قويۇلغاندىلا، ئاندىن شىنجاڭ خەلقىنى كومپارتىيەگە قارشى تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلغىلى

بولىدۇ، دەپ قاراپ، تەيۋەننىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تەيۋەن بىلەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ مۇناسىۋىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئۇزۇل ـ كېسىل بۇزۇلدى.

1959 ـ يىلى شىزاڭدا توپلاڭ كۆتۈرۈلدى، بۇنىڭغا قاراپ مۇھەممەتئىمىن بۇغرا شىنجاڭغا قايتۇرما ھۇجۇم قوزغاش، شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش پۇرسىتى كەپتۇ، دەپ قاراپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نىڭ دۆلەت گېرېبنى بالدۇرلا بەلگىلەپ چىقتى، دۆلەت گېرېبدە يەتتە تال بۇغداي ئۈنچىسى بار باشاق بىلەن ئاي، يۇلتۇز بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىغا «ۋەتىنىمىز تۈركىستان، مىللىتىمىز تۈرك، دىنىمىز ئىسلام» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن. يەتتە تال بۇغداي شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان يەتتە مىللەتكە، ئاي، يۇلتۇز تۈركىستانغا ۋەكىللىك قىلاتتى.

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا چۆچۈرىنى خام سانىدى، شىنجاڭدىكى خەلق ھاكىمىيىتى ئاللىقاچان چوڭقۇر يىلتىز تارتقان چوڭ دەرەخكە ئايلىنىپ كەتكەنىدى، ئۇلارنىڭ ھەر قانداق قىلىپمۇ مىدىرلىتالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قېرىدى، يېشى ئاتمىشتىن ئېشىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۆمۈرىۋىي كۆرەش قىلغان پانتۇركىزملىق شېرىن چۈشى ئەمەلگە ئاشمىدى، ئەمەلگە ئېشىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدا قالغىنى پەقەت شېرىن خام خىيال ۋە ئەسلىمە. شۇڭا ئۇ «كۆرەش ئەسلىمىلىرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ تۈركىيەدە نەشر قىلدۇرۇپ، شىنجاڭدا ئىلگىرى ئەكسىلئىنقىلابىي توپلاڭ كۆتۈرگەنلەرنى «قەھرىمانلىرىمىز» دەپ بىھۇدە مەدھىيەلىدى.

1964 ـ يىلى ئاتاقلىق سۈيىقەستچى، چالا تارىخچى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا توپتوغرا 66 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، تۈركىيەدە كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى. مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ مەڭگۈ غەلبە قىلالمايدىغان پانتۇركىزملىق كۈچ ئۇلاش كالتىكى ئۇنىڭ جىيەنى مۇھەممەت رىزاتېكىن قاتارلىقلارغا قالدى.

(خەنزۇچە «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 ـ يىلى 2 ـ سانىدىن) تاشقىن تەرجىمىسى

(«شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1995 ـ يىلى 4 ـ سانىدىن ئېلىندى)

مەمتىمىن شېرىپ

يۇجى «ئالتۇن كان ۋەقەسى»

قوزغىلاڭنىڭ سەۋەبى

شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدا خوتەن رايو-نىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، 1944 ـ يىلىغىچە بولغان سەك-كىز يىل جەريانىدا ، خوتەن رايونىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەر-بىي جەھەتلەردە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ، نامى چىققان بايلارنى، سودىگەرلەرنى، دىنىي زاتلارنى ۋە خەلق ئىچىدە ئىززەت ـ ئابرۇيى بار نوپۇزلۇق كىشىلەرنى ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن تۇتۇپ، نەچچە مىڭ بىگۇناھ ئادەملەرنى ئۆلتۈرگەن. ھازىرقى خوتەن شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسى (بۇ جاي شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدىدا ئەرمەنستانلىق چوڭ باي خۇدابەردى ئەرمىنى دېگەن كىشى-نىڭ شەخسىي قورۇ ـ جايى بولغان) نىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان چېگرا مۇداپىئە ئەتىرىتى بىلەن ھازىرقى خوتەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمە-تى ئورگىنى ئورنىغا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سالدۇرغان خوتەن ساقچى ئىدارىسى قاتارلىق جايلاردىن تاكى يېقىنغىچە ئۆلتۈرۈلگەن كىشىلەرنىڭ جەسەتلىرى تېپىلغانلىقى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. تۇ-تۇلغانلارنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرى (15 تونىنا ئەتراپىدا) مۇسادىرە قى-لىنىپ 1938 ـ يىلى ماشىنا بىلەن يۆتكەپ كېتىلگەنلىكى، كىشىلەر ئېغىزىدا ھېلىغىچە تەكرارلىنىپ كەلمەكتە.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، بىر چارەك غەللە قويۇلغان يەرلەرگە، ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ ئۇچ چارەكتىن غەللە قويۇلغان.

خوتەن رايونىدىن تېخىمۇ كۆپ ئالتۇن قېزىۋېلىش مەقسىتىدە،

خوتەن ناھىيەسى لاڭرۇ يېزىسىنىڭ پۇجى كەنتىگە ئالتۇن كولاشقا نۇرغۇن ئادەملەرنى يىغىپ، ئۇلارنى كېچە ـ كۈندۈزلەپ ئالتۇن قېزىشقا سېلىپ، ئۇلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى، خىراجىتى بىلەن كارى بولمىغان. شۇ چاغلاردا بۇ يەرگە شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى جىنكاڭ بەنسىچۇ (ئالتۇن كان ئىش بېجىرىش ئورنى) ناملىق ئور ـ گان قۇرۇپ، خوتەن، قاراقاش، گۇما، لوپ ۋە كېرىيە ناھىيەسى قا ـ تارلىق بەش ناھىيەنىڭ ھەر بىرسىدىن مىڭدىن ئادەم بېرىش ۋەزى ـ پىسىنى قويۇپ، بەشمىڭ ئادەمنى توپلىغان. بۇلارغا كېتىدىغان ئاشلىقنى ھەر قايسى ناھىيەلەردىن تۆگە بىلەن يۆتكەپ كەلگەن بولسىمۇ ئاشلىق يېتىشمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كان ئىشچىلىرىنىڭ ئەتىگەن سەھەردىن تارتىپ، كۈن قىزارغىچە بولغان ئارىلىقتا كانغا چىقىپ ئىشقا چۈشۈپ بولۇشى بەلگىلىنىپ، بۇنى سۈرۈشتە قىلى ـ دىغان مەخسۇس ئادەم بېكىتىلگەن. كېچىكىپ قالغانلارنى تىك تۇر ـ غۇزۇپ، ئىككى قولىغا ئىككى تاشنى ئالدۇرۇپ، قولىنى ئىككى تە ـ رەپكە كېرىتىپ قويغان. ئىككى قولىدىن باشقا بېشىغىمۇ يوغان تاش ئېلىپ قويىدىغان ئىشلارمۇ بولغان. ئۇلارنى ئاشۇنداق بىر سا ـ ئەتتىن ئىككى سائەتكىچە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەتىگەندىن كەچكىچە ئىشقا سېلىشتىن تاشقىرى، يەنە ئاخشىمىمۇ قويۇپ بەرمەي كاندا ئىشلەتكەن. نەتىجىدە بۇنداق زۇلۇمغا چىدىمىغان ئىشچىلار ئىدىيە جەھەتتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بۇ ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇشقا تەييارلانغان. دەل مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابـ غا قاتناشقان ئىمىن ئەزىمەت دېگەن كىشى ئۇرۇمچىدىن خوتەنگە كېلىپ توختى بەگ بىلەن بىرلىشىپ، 50~40 ئادەمنى ئايلىق ئىشلىتىمىز دېگەن نامدا شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەتنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ، پۇجى كەنتىدىن ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتىكى گۈزە دېگەن تاغقا ئېلىپ چىقىپ، تەخمىنەن بىر يېرىم ئاي ئەتراپىدا ئالتۇن قېزىشقا ئىشلەتكەن. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئالتۇنغا ئىشلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىمىن ئەزىمەت بىلەن توختى بەگ ياقا جايلارغا بې ـ رىپ، شۇ دەۋردىكى زۇلۇم ھەققىدە ئۆزئارا سۆھبەتتە بولغان. ئۇلار بۇ خىل زۇلۇمنىڭ پەقەت پۇجىدىلا، خوتەندىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن

شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا بارلىقى ھەققىدە سۆزلىشىپ، بۇ زۇ-لۇم ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، شېڭ شىسەينىڭ خوتەندىكى ھا-كىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش قارارىغا كەلگەن. توختى بەگ: «بۇ ئىشقا قارىتا بىزنىڭ كۈچىمىز يەتمەيدۇ، ئىقتىسادىمىزمۇ يوق » دېگەندە، ئىمىن ئەزىمەت: « بۇ ئىشىمىزنىڭ ئارقا تىرىكى كۈچلۈك، سىلەر بۇ جايدا قوزغالساڭلار، بىز ئىلىدىن قوزغىلىپ،بۇ ھەربىكەت-نى ئېلىپ بارىمىز » دېگەن. توختى بەگ: « ئىلىدا بىزنىڭ ئارقا تىرىكىمىز كىم بولىدۇ؟ » دەپ سورىغاندا، ئىمىن ئەزىمەت: « ئىلە-دىكى بىزنىڭ ئارقا تىرىكىمىز قوناخۇن بايۇەچچە دېگەن كىشى بو-لىدۇ. ئۇنىڭ نەچچە زاۋۇتى بار. بىز قورال ـ ياراغ سېتىۋالساق شۇ يەردىن سېتىۋالىمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، بىزنىڭ ئىچكىرىدىمۇ ئالاقە قىلىشىدىغان ئادەملىرىمىز بار. بىز ھە دېسەكلا، ئۇلار بىزگە ياردەم قىلىدۇ. بىز يېزىدىن قوزغىلىپ شەھەرگە كىرسەك، شەھەردىكە-لەرمۇ ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ ئالدىمىزغا چىقىدۇ » دېگەن.

توختى بەگ بۇ سۆزلەردىن كېيىن بارلىق ئىشلارنى ئۆز زىممە-سىگە ئېلىپ، رەسمىي ھەربىكەت قىلىشقا باشلىغان. ئىمىن ئەزە-مەتمۇ : « ئەمىسە سىلەر بىلەن بولغان ھەربىكىتىمىز ھازىرچە مۇ-شۇنچىلىك بولغاچ تۇرسۇن. مەن شەھەرگە كىرىپ ئۆز ئىشلىرىمنى قىلغاچ تۇراي » دەپ، ھېلىقى 40 ـ 50 ئادەمنىڭ ئايلىقىنى توخ-تىتىپ شەھەرگە قايتىپ كەلگەن. توختى بەگ پۇجى ئالتۇن كانىغا قايتىپ كېلىپ، ئۇ يەردىكى بىر قىسىم ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشتىكى كىشىلەرگە ئىمىن ئەزىمەت بىلەن قىلىشقان مەسلىھەتىنى دېگەن. بۇ گەپلەر ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ جاي ـ بۇ جايلاردا تارقىلىپ يۈرگەن. توختى بەگ بۇ گەپلەرنىڭ ئاشكارىلىنىپ بولغانلىقىنى ئۇقۇپ، «بىز ئىلىدىكى ھەربىكەتكە قارىماي ئالدى بىلەن بۇ ئىنقىلابنى باشلىۋې-تەيلى» دېگەن قارارغا كېلىپ، ئەتراپىدىكىلەرگە: « شېڭ شىسەينىڭ خوتەندىكى تۇرمىسىدە تۆت ـ بەش مىڭ ئادەم بار. بىز بۇ تۇرمىگە ئالدى بىلەن قول سالساق، تۇرمىدىكى ئادەملەرنى چىقىرىۋېتىدىغان ئادەملەر بار، بىزنىڭ ئۇلار بىلەن ئالاقىمىز بار، ھەتتا بىزنىڭ ھەر-

بىلەر ئىچىدىمۇ تونۇشلىرىمىز بار. ئۇلارمۇ يارەم قىلىدۇ » دەپ تەشۋىق، تەربىيە ئېلىپ بارغان.

قوزغىلاڭ جەريانى

توختى بەگ پۇجى ئالتۇن كانىدا ئىشلەۋاتقان بەشمىڭدىن ئارتۇق كان ئىشچىلىرى ئىچىدىن قوزغىلاڭ قىلىشتىن خەۋىرى بارلارنى: «بۇگۈن بىزنىڭ ئۆيدە كەچلىك چاي بار، مېھمان قىلمىز » دەپ ئۆيىگە چاقىرغان. ئۇلار يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن توختى بەگ: «ئەمىسە بۇگۈن ئاخشام قوزغىلاڭ قىلمىز، بىز بۇيرۇق قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن پۇجىدىكى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ، ئالتۇن كان ئىدارىسىنى ئىگىلەيمىز. بۇ ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ ئۆيلىرى ئەسلىدە نىياز كېرەمبەگ دېگەن كىشىنىڭ ئۆيلىرى ئىدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى خوتەن رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ، ئۆيلەرنى مۇسادىرە قىلغان. » بۇ گەپتىن كېيىن كان ئىشچىلىرى سىرتقا چىقىپ (تەخمىنەن 100 دىن 200 گىچە بولغان ئىشچى) تۆت ئەتراپى باغ قىلىۋېتىلگەن بۇ ئىدارىنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ يوشۇرۇنۇپ ياتقان. تاكى سەھەرگىچە شۇنداق تۇرغان. ئۇلار دەرۋازىنى چېقىپ كىرەي دېسە، ئىدارە ئىچىدىن ئوق چىقىپ قالارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلغان. بۇ ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ ئىچىدە خىزمەت قىلىدىغان 15 تەك ئادەم بولۇپ، ئۇلاردا 8 ـ 10 دەك قورال بار ئىدى. ئۇلار شۇ قوراللاردىن پايدىلىنىپ كان ئىشچىلىرىغا زوراۋانلىق قىلغان. سەھەر ۋاقتىدا توختى پاسابەگ ئىسمىلىك شۇ ئىدارىنىڭ تەرجىمانى ئالدى بىلەن نامراز ئوقۇش ئۇ- چۇن دەرۋازا ئالدىدىكى ئىشىنقتا تاھارەت ئالىمەن، دەپ دەرۋازىنى ئېچىپ چىققان. ئۇ ياش جەھەتتە توختالغان ئادەم بولغاچقا، ئۇ كە- شى چىققان ھامان دەرۋازا ئالدىدا تۇرغان مەتقۇربان ئاخۇن قاغا دې- گەن كىشى ئۇنى دادىسىنىڭ يېقىن ئادەمى ھېسابلاپ ئۇنىڭغا: «سىلە دەرھال بۇ يەردىن چىقىپ كەتسىلە، بۇ يەردە ئىش بار » دەپ ئۇنى قاچۇرۇۋەتكەن. ئارقىدىنلا باشقىلارنى باشلاپ ئىدارىنىڭ ئىچىگە كىرگەن. ئالدى بىلەن ئىدارىگە كىرگەن بەش كىشى بولۇپ، ئۇلار

www.uyghurkitap.com

مەتقۇربان ئاخۇن قاغا، روزاخۇن دەڭگە، ئابدۇراخمان سېرىق، كا-
مىلبەگ، ئابدۇقادىر ئاخۇن سېرىق. بۇلار كىرگەندە باشقىلار
ئۇخلاۋاتقان بولغاچقا، قوزغىلاڭچىلار پالتا، تۆەزىن، پىچاق، كال-
تەك، توقماق قاتارلىقلار بىلەن ئۇلارنى ئۇرۇپ ياردار قىلغان. تاياق
يەپ ياردار بولغان خادىملار ئۆلۈم گىردابىغا كېلىپ قالغاچقا قوز-
غىلاڭچىلارغا يالۋۇرۇپ قولىدىكى 8 ـ 10 دەك قورالنىڭ ھەممىسى-
نى تاپشۇرۇپ بەرگەن. توختى بەگ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەربىكىتىنى
باشقىلار بىلەن بىللە سىرتتا كۆزىتىپ تۇرغان. دەرۋازا ئېچىگە
كىرگەنلەر ئىدارىدىكىلەرنى ياردار قىلىپ، ئۇلارنى تەسلىم قىلدۇ-
رۇپ، قورال ـ ياراغلىرىنى ئېلىپ چىقىپ توختى بەگكە تاپشۇر-
غاندا، توختى بەگ ئاندىن ئىدارىگە كىرگەن ھەمدە ھېلىقى ياردار
بولغان ئىدارە خادىملىرىغا: « سىلەر بىزگە زۇلۇم قىلغان ئىدىكلار،
بىز ئەمدى سىلەرنى قولغا چۈشۈردۇق. بىز پۇجىنىلا ئەمەس، بەلكى
خوتەننىمۇ قولىمىزغا ئالىمىز. ئەگەر بىز غەلىبە قىلساق، سىلەر
بىزنىڭ قولىمىزدا خىزمەت قىلىسىلەر؛ ئەگەر بىز يېڭىلىپ قال-
ساق، ئۆز ئىشىكلارنى ئۆزۈڭلار قىلىسىلەر. قېنى ئالتۇننى تاپشۇ-
رۇڭلار » دېگەن. ئۇلار: « ئالتۇن يوق، مۇشۇ بىر ھەپتە ئىچىدە 36
سەر ئالتۇن چۈشكەن ئىكەن، ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسىنى خوتەنگە ئې-
لىپ كەتكەنىدى. مۇشۇ جايدا بەش ـ ئالتە مىڭ يۈەن بار» دەپ
پۇللارنى توختى بەگكە تاپشۇرغان (شۇ چاغلاردا بەش ـ ئالتە مىڭ
يۈەن پۇلغىلا 60 سەر ئالتۇن ئالغىلى بولاتتى. چۈنكى ئۇ چاغلاردا
ئالتۇن بەكمۇ ئەرزان بولۇپ، بازاردا بىر سەر ئالتۇننى 100 يۈەنگە
ئالغىلى بولاتتى). توختى بەگ پۇلنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن،
سىرتقا چىقىۋېتىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەر بىرىگە 10 يۈەندىن تەق-
سىم قىلىپ بەرگەن. ئاندىن قوزغىلاڭچىلارغا: « ئېتى بارلار ئې-
تىڭلارنى ئېلىپ كېلىڭلار، ئېتى يوقلىرىڭلار بارلارنىڭكىدىن ئېلىپ
كېلىڭلار » دېگەن بۇيرۇقنى بەرگەن. قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسمى
توختى بەگنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئەتراپقا ئات ئەكېلىشكە ماڭغان. بۇ
ئىشلارمۇ پۇتۇن يۇرتقا تارقالغان. قوزغىلاڭچىلار شۇ كۈنى ئەتىگەن-
دىلا پۇتۇن پۇجىنى كونترول قىلىپ، ئاندىن خوتەن تەرەپكە قاراپ

ماڭغان. بۇ چاغدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە بولۇپ سانى ئالتە ـ يەتتە يۈزگە يەتكەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە ماڭغان. قوزغىلاڭچىلار پۇجىدىن چىقىپ، پوپۇناغا كەلگەن. بۇ يەردىكى خەلقلەرمۇ قوزغىلاڭچىلارنى قوللاپ، ئۇلارغا يېقىندىن ياردەم قىلغان. مەسىلەن، پوپۇنادا نامى بار سايىت ھاجىم دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ يارامليق بىر ئېتى بولغان. خوتەنگە ئەھۋالنى خەۋەر قىلىپ قويغىلى ماڭغان تۇرسۇن بەگ (بۇرۇن پۇجىغا بەگ بولغان) دېگەن كىشى پوپۇناغا كېلىپ، سايىت ھاجىمغا: «پۇجىدا ئىنقىلاب چىقتى، ئاتلىرىنى ماڭا بېرىپ تۇرسىلا، خوتەنگە بېرىپ كېلىۋال ـ سام، ئەگەر ئاتلىرى يولدا ئۆلۈپ كەتسە مەن بىر سەر ئالتۇن بەر ـ سەم» دەپ يالۋۇرغان. لېكىن سايىت ھاجىم بەرمىگەن. ئەمما قوز ـ غىلاڭچىلاردىن مەتقۇربان ئاخۇن قاغا دېگەن كىشى سايىت ھاجىم ـ نىڭ قېشىغا كېلىپ: «ھاجىم، بىز ياخشى بىر يولنى ئىزدە قىلىپ كېتىپ بارىمىز. بىزنىڭ مەقسىتىمىز بۇ زۇلۇمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، خۇدا بىزگە نۇسرەت بېرەر دېگەن ئۈمىدتە كېتىۋاتىمىز. سىلى ئىككى ھەرەم كۆرگەن كىشى، بۇ قوشۇنىمىزنىڭ راۋاج تېپىپ كېتىشىگە دۇئا قىلسىلا» دېگەن. سايىت ھاجىم ماقۇل كۆرۈپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، مەتقۇربان ئاخۇن قاغا يەنە: « ھاجىم، ئەمدى ئا ـ شۇ ئاتلىرىنى ياردەم قىلغان بولسىلا، پىيادە ئەسكەرلەر كۆپ بولۇپ قالدى » دېگەندە، سايىت ھاجىم ئىككىلەنمەيلا ئاتنى تەييارلاپ قوز ـ غىلاڭچىلارغا بەرگەن.

قوزغىلاڭچىلار پوپۇنادىن ئۆتۈپ بىر نەچچە سائەت مېڭىپ لاڭرۇغا يېتىپ كەلگەن. لاڭرۇدا تۇرسۇن بەگنىڭ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى خوتەنگە خەۋەر قىلغىلى كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان، ئەمە ـ لىيەتتىمۇ تۇرسۇن بەگ خوتەنگە كېلىپ ھازىرقى خوتەن ناھىيەسى ـ نىڭ بۇزاق يېزىسىغا جايلاشقان ئىمامى مۇساكازىمدا تۇرۇشلۇق پەي ـ چۇسو (ساقچىخانا، ئۇ چاغدا بۇ يەرنى ‹ئازنا بازار پەيچۇسوسى› دەپ ئاتايتتى) غا كىرىپ « پۇجىدا قوزغىلاڭ بولدى، بۇ قوزغىلاڭچىلار ـ نىڭ سانى بەك تولا، مەن شۇ جايدىن قېچىپ كەلدىم » دەپ مەلۇم قىلغان. شۇنىڭ بىلەن پەيچۇسودىكىلەر بۇ ئەھۋالنى خوتەن ھەربىي

www.uyghurkitap.com

رايونىغا خەۋەر قىلغان. ھەربىي رايون بىر قانچە 100 ئەسكەرنى چەقىرىپ ئازنا بازار پەيچۇسوسىنىڭ يېنىدا ساقلاپ تۇرغان.

قوزغىلاڭچىلار تۇرسۇنبەگنىڭ خوتەنگە ئەۋەتكەن خەۋەر قىلغىلى كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىدىيە جەھەتتىن ئىككى خىل قاراشقا كەلگەن. بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر، «خوتەن تەرەپكە ماڭماي، قاراقاش تەرەپكە بېرىپ كۇچىمىزنى كۇچەيتىپ ئاندىن خوتەن تەرەپكە كېتەيلى، قاراقاشلىقلار مۇنداق ئىنقىلابقا نىسبەتەن مەسلەھەت قىلمايلا قاتنىشىدۇ. خوتەنلىكلەر بولسا مەسلىھەت قىلمىز دەپ، ۋاقتىدا قاتنىشالمايدۇ» دېيىشكەن؛ ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر: «ئۇدۇل خوتەنگە بارايلى، مۇبادا قوراللىق قوشۇن ئالدىمىزغا چىقىپ قالسا، ئۇلار بىلەن قەتئىي ئېلىشمىمىز» دەپ چىڭ تۇرغان. نەتىجىدە كۆپ سانلىق كىشىلەر قاراقاش تەرەپكە مېڭىش تەرەپدارى بولغاچقا، قاراقاش تەرەپكە ماڭغان. ئۇلار بىر كېچە يول يۈرۈپ، ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا قاراقاشقا يېقىن بولغان تۇزاقچى دېگەن يەرگە كېلىپ تاماق يەيلى دەپ تۇرغاندا توساتتىن ساقچىلار بىلەن ئەسكەرلەر شۇ ئەتراپتا پەيدا بولغان. ئەسلىدە ساقچىلار بىلەن ئەسكەرلەر خوتەن يولىدا ساقلاپ تۇرۇپ قوزغىلاڭچىلار كەلمەگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ماڭغان يولى بىلەن، ئۇلارنىڭ ئىزى بويىچە تاڭ ئاتقاندا شۇ يەرگە كەلگەن.

قوزغىلاڭچىلار لاڭرۇدىن ماڭغاندا مېڭىدىن ئاتۇق ئادەم بولىدۇ، لېكىن قاراقاشقا قاراپ ماڭغاندا كۆز قاراشنىڭ ئوخشىماسلىقى، شۇنىڭدەك بۇ ئىشقا ئىشەنچىسى يوقلار كېچىچە سۇغۇرۇلۇپ قېلىشى نەتىجىسىدە ئۇلاردىن 200 دەك ئادەم قالغان. شۇنداقتىمۇ قوزغىلاڭچىلار ئەتراپتىن كېلىۋاتقان ساقچىلار ۋە ئەسكەرلەر بىلەن ئېلىشقان. پۈچىدىكى ئالتۇن كان ئىدارىسىدىن ئولجا ئالغان قوراللارنى قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى خوتەن قوزغىلىڭى ۋە ماخۇسەن ھۆكۈمرانلىقى ۋاقتىدا ئەسكەر بولغان پىشقان ئادەملەر ئالغان بولغاچقا، ئۇلار قورال ئارقىلىق بىر نەچچە سائەتكىچە قارشىلىق قىلغان. ساقچى باشلىقىغا ئوق تېگىپ ئېغىر يارىدار بولغان. ئېلىشىش جەريانىدا، ساقچىلار بىلەن ئەسكەرلەر تۆت تەرەپتىن قوز-

غىلاڭچىلارنى قورشۇالغان. بىر قىسىم قوزغىلاڭچىلار قېچىپ كەتكەن. 100 ـ 150 تەك قوزغىلاڭچى تۇتۇلغان. ساقچىلار بىلەن ئەسكەرلەر ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى باغلاپ، باش كېيىملىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئېتى بارلارنى ئاتقا مىندۈرۈپ، ئېتى يوقلارنى ماڭدۇرۇپ قاراقاش ناھىيەسىنىڭ تۇزاقچىدىكى ئالتۇن كان ئىدارىسىغا ئېلىپ بارغان ۋە بۇ يەردىكى بارلىق كانچىلارنى يېغىپ ئۇلارغا: « مانا ئىنـ قىلاب قىلغۇچىلارنى تۇتتۇق، سىلەر خاتىرجەم ئىشلەڭلار، بۇنداق بۇزۇقلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىمىز» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىپ، ئۇ يەردىن ئېلىپ مېڭىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئازنا بازارغا ئېلىپ كەلگەن. ئۇ يەرگە كېلىپ بولغىچە كەچ بولۇپ قالغاچقا، بۇ قوزـ غىلاڭچىلارنى ئۇچ ئۆيگە سولاپ ئاندىن ئۇلارغا بىرىدىن نان ۋە سۇ بەرگەن. كېچىسى بىر لېيەن (روتا) ئەسكەر ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىنى ۋە ئۆگزىدە پوستتا تۇرغان. تاڭ ئاتقاندىن كېيىن خوتەن شەھىرىگە ئېلىپ كەلگەن ۋە ئۇدۇل ساقچى ئىدارىسىغا ئەكلىپ تۇرمىگە تاشـ لىغان. شۇ كېچىدىن باشلاپ ھەر خىل قىيىن ـ قىستاق، سوـ ئال ـ سوراقلارنى ئېلىپ بارغان. بۇ سوراق 10 كۈن ئەتراپىدا داۋاملاشقان بولۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ سانى كۆپ بولغاچقا، بەزىـ لەر بولغان ئىشلارنى قالدۇرماي تولۇق دېگەن، نەچچە قېتىم سوراقتا ئېلىپ چىقىلغاندا شۇنچە قېتىم ئوخشاشلا دېگەن. بەزىلەر تۇنجى قېتىملىق سوراقتا ئۇنداق دېگەن بولسا، ئىككىنچى قېتىمـ لىق سوراقتا بۇنداق دەپ تايىق يېگەنلەرمۇ بولغان. بەزىلىرى : «بىز ئەسلىي كەلمەيتتۇق، پالانىنىڭ ھەيدەكچىلىكىدە كەلدۇق» دېسە، بەزىلىرى: «بىز باشقىلارنىڭ ھەيدەكچىلىكى بىلەن كەلمـ گەن، بەلكى ئۆز ئىختىيارىمىز بىلەن كەلگەن» دەپ جاۋاب بەرـ گەن. نېمە سەۋەبتىن قوزغىلاڭ قىلغان دېگەن سوئالنى پەقەت توختى بەگدىنلا سورىغان بولۇپ، ئۇندىن باشقا ھېچقانداق بىر قوزغىلاڭچىدىن ئۇنداق سوراق سورالمىغان.

سوراقچىلار توختى بەگدىن: « سەن نېمە ئۈچۈن قوزغىلاڭ قىلـ دىڭ » دەپ سورىغاندا، توختى بەگ: «مەن قوزغىلاڭنى ئۆز ھېسسـ

ياتىم بىلەن قىلغان»، دەپ جاۋاب بەرگەن. «ھېسسىياتىڭنى سۆز ـ لەپ باق » دېگەندە، «مەن ئۆز ھېسسىياتىمدا ھۆكۈمەتكە قارشى، ھۆكۈمەتمۇ ماڭا قارشى» دەپ جاۋاب بەرگەن. سوراقچى: «ھۆكۈمەت ساڭا نېمە ئۇچۇن قارشى » دەپ سورىغاندا، توختى بەگ: «مەن ئا ـ تا ـ ئانامدىن كىچىك قېلىپ غېرىبچىلىقتا چوڭ بولدۇم. يېتىم ـ چىلىكتە باشقىلارنىڭ ئۆيىدە تۇردۇم. بايلارنىڭ ئۆيىدە يالىنىپ ئىشلىدىم. ئەمدى ئۆزۇمنىڭ كۇنىنى ئۆزۈم ئېلىپ ياخشىراق تۇر ـ مۇشقا ئىگە بولاي دېسەم، ھەر خىل يوقىلاڭ باھانىلەر بىلەن مېنى سەككىز قېتىم تۇرمىگە سولاپ، ئىقتىسادىمنى بۇلاپ ئالدى، ۋىجدانىم قاياپ ھۆكۈمەتكە قارشى چىقتىم. ھۆكۈمەتمۇ ماڭا قار ـ شى چىقتى. ھۆكۈمەت مېنى سولاشقا، ئېزىشكە، نەرسىلىرىمنى تارتىپ ئېلىشقا تۇردى. مەن ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇپ ئۇنى ئاغدۇ ـ رۇشقا تۇردۇم» دېگەن. كېيىن باشقىلارنىڭ ئېيتىشىچە، باش سوراقچى «توختى بەگنىڭ قولىدىن ئىش كېلىدىكەن، يەنىلا قويۇپ بېرىڭلار» دېگەن. بۇ قېتىمقى سوراققا قاتناشقانلار ئۆلكىلىك ھۆ ـ كۈمەت، ساقچى، كېڭەش، دۇبەن مەھكىمىسى، مائارىپ ئىدارىسى ـ نىڭ خادىملىرى بولۇپ، ئۇلار: «توختى بەگ كەمبەغەل سىنىپىدىن چىققانىكەن، بۇنىڭ قولىدىن ئىش كېلىدىكەن، بۇنىڭغا يەنە كېڭ ـ چىلىك قىلىڭلار » دېگەن گەپنى قايتىپ كەتكەن. ئۇلار قايتىپ كۇچاغا بارغاندا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەسمىي قوز ـ غالغانلىقىنى ئاڭلاپ، كۇچادىن خوتەنگە: «توختى بەگنى ئېلان قىلماي، كېچىسى بېسىقتۇرۇۋېتىڭلار» دېگەن بۇيرۇقنى بەرگەن. خوتەن ساقچى ئىدارىسى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇپ ئېلىپلا، توختى بەگ ـ نى كېچىسى ئۆلتۇرۇپ كۆمۈۋەتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئاتلىق ئەسكەرلەر يېزا ـ كەنتلەردە، كوچا ـ كوچىلاردا كېچىلىرى پوست قىلىدىغان، ساقچىلار يېڭىشەھەردە پوست قىلىدىغان بولغان. پەي ـ چۇسونىڭ خادىملىرى بولسا، كونا شەھەردە كېچىلىرى پوست قى ـ لىدىغان بولغان. بۇ ئىش 10 كۇن ئەتراپىدا داۋاملاشقان.

توختى بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ ئال ـ

تۇن ـ كۇموش، مال ـ مۇلۈك، ئۆي ۋە يەر ـ زېمىن قاتارلىق بار-لىق نەرسىلىرى مۇسادىرە قىلىنغان.

1948 ـ يىلىغا كەلگەندە، تۇرمىدە ياتقان قوزغىلاڭچىلار خوتەن ۋالىيسى مۇھەممەت نۇرىغا ئەرز يازغان بولغاچقا، ۋالي ئۇرۇمچىدىن كەلگەن رەھبەرلەرگە ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ: «پۇچى ئالتۇن كان ئىشچىلىرى ھېسابات مەسىلىسىدە ئۇرۇشۇپ قالغان ئىش بىلەن، ئۇلارنى ئەكىرىپ سولاپ قويغىلى بەش ـ ئالتە يىل بولدى. ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلىۋەتسەك بولاتتى» دېگەندە، ئۇلار «قويۇپ بېرىلسۇن» دەپ جاۋاب قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى قويۇپ بەرگەن. قويۇپ بەرگەندە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كىرىيە، گۇما، لوپتىن كەلگەنلەرگە 50 يۇەندىن، خوتەندىن كەلگەنلەرگە 20 يۇەندىن پۇل بېرىپ يولغا سالغان.

بۇ قوزغىلاڭ گەرچە ئۇزاق داۋام قىلماي مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، شۇ ۋاقىتتىكى ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتكە سىياسىي، ئىقتىسادي جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە زەربە بەرگەن. ھەر مىللەت خەلقىلىرىنىڭ ئىنقىلابى روھىنى ئۇرغۇتقان.

(«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى45 ـ »، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرىدىن ئېلىندى)

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ۋەپا يۇلۇك

كېرىيە دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى بويىدىكى ئاھالىلەر

قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن باشلىنىپ شىمالغا قاراپ ئاقىدىغان كېرىيە دەريياسى نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى كەڭ بوستانلىق ـــ توغراقلىق ۋە مۇشۇ دەريا بويىدىكى ئاھالىلەرنى بېقىپ كەلدى. دەريا بويىلىقلار مۇشۇ قۇملۇقتا ماكانلىشىپ، بۇ يەرنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك شارائىتى، بېكىك تۈرمۇش مۇھىتىدا، ئۆزگىچە كېرىيە مەدەنىيىتىنى ياراتتى. بۇ يەردىكى ئاھالىلەر، ئىپتىدائىي ئەمگەك قوراللىرى، ئۆزگىچە يېمەك ـ ئىچمەك ۋە باشقا رايونلارغا ئوخشىمايدىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر بىلەن زامانىۋى جەمئىيەتتىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان قۇملۇق قەبىلىسى ـــ دەريا بويىنىڭ سىرلىق مەنزىرىسى ئارخېئولوگلار، ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە تولىمۇ جەلپ قىلىدۇ، ئۇلار بۇ ئىنسانلار توپىغا يېقىنلىشىشقا، ئۇلارنىڭ تارىخىنى بىلىشكە، ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھالىتىنى چۈشىنىشكە قىزىقىدۇ. مەنمۇ نۇرغۇن گۇمانلار بىلەن بۇ جايغا كېلىپ، بۇ يەرنىڭ سىرى ئۈستىدە ئىزدەندىم.

سىرلىق دەريا بويى

سىرتقى دۇنيانىڭ كېرىيەنى چۈشىنىشى تۇرلۇك ئاخباراتۋاستىلىرىنىڭ قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇراقلاشقان دەريا بويىلىقلارنى بەس ـ بەستە خەۋەر قىلىشىدىن باشلاندى. بۇ، كىشىلەرنىڭ غەلىتە نەرسىلەرگە قىزىقىش پىسخىكىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، دەريا بويىلىقلارنى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇپ قويدى. مېنىڭ بۇ يەرگە كەلگەن ۋاقتىم دەل جەنۇبىي شىنجاڭدا مېۋە ـ چۈلىلەر

پىشقان مەزگىل ئىدى.

كېرىيە دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى بۇك ـ باراقسان ئۆسـ
كەن مىليون موغا يېقىن توغراقلىق گەرچە قۇم بىلەن قورشىلىپ تۇر ـ
غان بولسىمۇ، لېكىن ئېقىن ئۇزۇلۇپ قالمىغاچقا، بۇ يەر «ئىنسانلار ئا ـ
رىسىدىكى جەننەت» بولۇپ، ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ ھاياتـ
لىق دەرياسى بۇ يەرنىڭ ئېكولوگىيەلىك سىستېمىسىدىكى ئەڭ ئاساسـ
لىق تۈزۈلۈك ھەمدە كىشىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ھاياتلىقـ
نىڭ ئۇزۇكسىز داۋاملىشىشىنىڭ ئۇزۇلمەس بۇلىقى ۋە توشۇغۇچىسىغا
ئايلانغان. مەن ھەر بىر كېرىيەلىكلەرنىڭ دائىم كېرىيە دەرياسى
ھەققىدە سۆزلەيدىغانلىقىغا قىزىقاتتىم. مەن ئۆزىنى بىر ئۆمۈر كې ـ
رىيە دەرياسىغا بېغىشلىغان بىر بۇۋاينى ئۇچراتقانىدىم. ئۇ ماڭا دەريا
بويىدىكى ھەممە نەرسىنىڭ ئۇنىڭغا خۇددى ئۆزىنىڭ ئۆيىدىكى نەر ـ
سىلەردەكلا بىلىنىدىغانلىقىنى، بۇنى «ھەممىنى بەش قولدەك بە ـ
لىش» دېگەن سۆزلەر بىلەن سۈپەتلىسىمۇ ئارتۇق كەتمەيدىغانلىقىنى
ئېيتقانىدى. كېرىيە دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ ھازىر بارغانسېرى ئازلاپ
كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆزلىگەندە، بۇۋاينىڭ قوللىرى تىترەپ،
كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. بۇ كۆرۈنۈش مېنىڭ بۇ دەريا ھەققىدىكى
خاتىرەمگە ئۇزاققىچە ئورنىشىپ كەتكەنىدى.

قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياشاۋاتقان ئىنسانلار توپى

يەرلىك كىشىلەر ماڭا كېرىيە دەرياسى ئېقىپ ئۆتكەن بەلباغـ
قويۇق ئۆسكەن توغراقلىق بارلىقىنى، چارۋىچىلىق ئائىلىلىرىنىڭ
مۇشۇ توغراقلىق ئارىسىغا جايلاشقانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. دەرۋە ـ
قە، دەريا بويىلىقلار ئىنتايىن تارقاق ئولتۇراقلاشقان. بىر ئائىلە
بىلەن بىر ئائىلىنىڭ ئارىلىقى ئادەتتە بىر نەچچە كىلومېتىر كې ـ
لىدۇ، ئەڭ يىراقلىرىنىڭ ئوتتۇز ـ قىرىق كىلومېتىر كېلىدۇ.
ئۆيلەر يۇلتۇزدەك تارقالغان بولۇپ، توغراقلىق ئارىسىغا، دەريا بو ـ
يىغا ياكى كىچىك كۆللەرنىڭ يېنىدىكى توغراقلارنىڭ يېنىغا سې ـ
لىنغان ياكى بولمىسا، قۇم دېڭىزى بىلەن توغراقلىقنىڭ ئارىسىغا
سېلىنغان. بىر پارچە توغراقلىق ئىچىدە كۆپ ھاللاردا بىر ـ ئىككىلا

www.uyghurkitap.com

ئائىلە ئولتۇراقلاشقان. بۇ يەردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم يېزا ـ كەنتلىرىگە ئوخشاش ئائىلە زىچ ئولتۇراقلاشقان ئەھۋال يوق. مەن بۇ خىل ئالاھىدە ئولتۇراقلىشىش شەكلىنى ئاڭلاپمۇ باقمىغاچقا، كۆڭلۈمدە ئازابلىق پىكىر يۈرگۈزدۈم. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئولتۇراقلىشىش شەكلىدە نېمە ئۈچۈن بۇنچە زور ئوخشىماسلىق بار؟ مەندەك مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەرگە قىزىقىدىغان ئادەمگە شۇ نەرسە ئايان ئىدىكى، يايلاق مىللەتلىرىنىڭ سۇ، ئوت قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى ھازىر مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەردى، لېكىن بۇ يەردىكى بىر كىچىك قەبىلىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، يىراق قەدىمكى زاماندىكى كېرىيەلىكلەر ئوۋچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، كېيىن تۇرمۇش ئۇسۇلىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان، نۇرغۇن يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، كېرىيەلىكلەر دەريا جىلغىسىنى بويلاپ، مال ـ چارۋىلىرىنى ھەيدەپ مۇشۇ بوستانلىققا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا زۆرۈر بولغان بوشلۇق، تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا زۆرۈر بولغان بوشلۇقتىن تېخىمۇ كەڭ بولغاچقا، تارقاق ئولتۇراقلىشىش ئۇلارنىڭ شۇ يەردىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ۋە تىرىكچىلىك شەكلىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئۇسۇللىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

بۇ يەردە بىر نەچچە كۈن ئىچىدە، بىر چارۋىچى ماڭا ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكى سىرلىرىنى تولۇق ئېيتىپ بەردى. توغراقلىق ئارىسىدىكى ۋە دەريا ساھىلىدىكى يايلاقلار ئۇلارنىڭ قوي باقىدىغان جايى، توغراق غازىكى چارۋىلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى، ھەر بىر چارۋىچى ئائىلىسىنىڭ ئۆزىنىڭ يايلىقى بار، بۇ يەردىكى قويلار توغراق غازىكى يېگەچكە، قوي گۆشىنىڭ تەمى ئالاھىدە ياخشى، باشقا جايلاردا ئۆچكە گۆشى قوي گۆشىدەك تەملىك ئەمەس، لېكىن بۇ يەردىكى ئۆچكە گۆشى ھەم سېمىز ھەم تاتلىق. قارىغاندا، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دەريا بويى ھەقىقىدە ئېيتقان نەزەرىيەلىرى بەك

ئابستراكتلىشىپ كەتكەندەك قىلىدۇ، بۇ چارۋىچىلارنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ ئەمەلىيەتتە شۇنچىلىك ئاددىي ئىكەنلىكىن ھېس قىلدىم.

تەنھا ياشاشتىن شەكىللەنگەن ئەسلىي تەم، ئەسلىي ھالەت

قۇرۇلۇش بىناكارلىق سەنئىتى ھەر بىر مىللەتنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئولتۇراقلىشىش مۇھىتى، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. دەريا بويىلىقلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش شەكلى ئۇلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەت قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدە ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنلىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك . ئۇلارنىڭ ئاددىي تۇرالغۇسىغا كىرىسكىز، ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش شەكلىگە چوقۇم قىزىقىپ قالىسىز. ئۇي ياساشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللار ئاساسەن يەرلىك ماتېرىيال بولۇپ، ئاساسىي گەۋدىسى توغراق ياغىچى ۋە توم يۇلغۇن ياغاچلىرىنى توقۇپ ياسىلىدۇ. تام بىر قەۋەت ياغاچلىق لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ. لېكىن، قۇم ـ بوراننىڭ زەربىسىدە لاي سۇۋاق چۈشۈپ كېتىپ، توم يۇلغۇن ۋە توغراق ياغاچلىرىلا چىقىپ قالىدۇ. توغراق ياغاچلىرىنىڭ رەڭگى ئاق بولۇپ، قۇم ـ بوراننىڭ قالدۇرغان ئىزلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە قېلىن بورا يېپىلغان بولۇپ، قومۇشنىڭ رەڭگىدىنمۇ قۇم ـ بوران ۋە كۈچلۈك كۈن نۇرىنىڭ قىزىتىشى قالدۇرغان ئىزلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئادەمنى ئەڭ ھەيران قالدۇرىدىغىنى، بۇ يەردىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى بىر تال چوڭ توغراقنى ئىككى پارچە قىلىپ كېسىپ، ئۇنى ئىشىك ئورنىدا قويۇپ قويۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. بىز دائىم ئۇمىد قىلىدىغان «كېچىسى ئۆينى تاقىماسلىق» بۇ يەردىكى رېئاللىققا ئايلانغان، دەريا بويىلىقلارنىڭ ئىشىكىگە قۇلۇپ سېلىنمايدۇ. بۇ، بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئاق كۆڭۈل، ساددا خاراكتېرىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قۇملۇقنىڭ ئېچكىرىسىگە جايلاشقان بۇ كېرىيەلىكلەرنىڭ ھەممىسى پاكىزلىققا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئالدى ـ

www.uyghurkitap.com

كەينىدىكى قۇرۇق دەريا ساھىلىغا قۇدۇق قېزىلغان، ئىشكىنىڭ ئالدىدا ئۇرۇق قويۇلغان بولۇپ، يۇز، قوللارنى يۇيۇش، بەدەن يۇ- يۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئىچى تولىمۇ رەتلىك، پاكىز سە- رەمجانلاشتۇرۇلغان؛ ئۆيگە ھەر كۈنى ناھايىتى كۆپ سۇ چېچىلىدۇ، كۆپ ساندىكى ئائىلىلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۇچ ـ تۆت ئېغىزى ئۆزئارا تۇتاشقان ھالەتتە بولىدۇ، ئادەتتە ھويلا تېمى بولمايدۇ. ئۇلار ئاساسـ لىقى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، ھەر يىلى قويلىرىنى ھەيدەپ ئوخشىمىغان جايلاردا مال باقىدۇ، شۇڭا نۇرغۇن ئائىلىلەر بىر قانچە جايدا مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ئۆي سېـ لىۋالىدۇ، بۇ ئۆيلەر تېخىمۇ ئاددىي بولىدۇ.

دەريا بويىلىقلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىمۇ ئەر، ئايال، ياشاڭـ غانلار بولۇپ پەرقلىق بولىدۇ. بولۇپمۇ، ئاياللار بېشىغا ئۇزۇن ئاق ياغلىق چىگىپ، ئۇستىگە قارا كېچىك تەلپەك كىيىۋالىدۇ. بۇ كـ- چىك تەلپەك قارىماققا دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇلغان چىرايلىق جامغا ئوخشايدۇ. شۇڭا، «جام تەلپەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەرلىكلەر ئۇنى كىچىك تەلپەك دەپ ئاتايدۇ. كىيىملەر تېخىمۇ ئۇزگىچە بولىدۇ، پە- رىجە قارا بولۇپ، كۆكرەك قىسمىدا رەتلىك تىزىلغان كۆك رەڭلىك يەتتە تال تاغاقچە چۇشۇرۇلىدۇ، ياقا، يەڭ، پەشلەرگە كۆكۈچ جىيەك تۇتۇلىدۇ. ياشانغانلارنىڭ ئېيىتىشچە، بۇ خىل كىيىم قەدىمكى كىشىلەر ئوۋچىلىق قىلغاندا، ئۇرۇش قىلغاندا كىيىدىغان بىر خىل ئوقيا كىيىمى بولۇپ، ئىككى تەرەپتىكى يەتتە تال تاغاقچە قەدىمكى زامانىدىكى ئۇزۇن چاپانلارنىڭ ئوق خالتىسى ئىكەن، تەدرىجىي ئۆز- گىرىش ئارقىلىق بۈگۈنكى شەكىلگە ئۆزگەرگەن. ياش قىزلار رەڭـ لىك كىيىم كىيىشنى ياقتۇرىدۇ، بېشىغا رەڭلىك ياغلىق چىگىدۇ.

ئۇزۇن مۇددەت قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدە ئولتۇراقلىشىپ تاشقى دۇنيا بىلەن ناھايىتى ئاز ئالاقە قىلىدىغان دەريا بويىلىقلارنىڭ خاراكتېرى ناھايىتى سادداً، ئاق كۆڭۈل، مەن بۇ قېتىمقى سەپىرىم ئارقىلىق ئۇلارنىڭ بۇ خىل ساددىلىقى ۋە ئاق كۆڭۈللۈكىنى ھېس قىلىپ يەتتىم. بۇ يەرگە كەلسىڭىز، ئۇلار بەس ـ بەستە ئەڭ ياخشى يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ چىقىپ سىزنى مېھمان قىلىدۇ. شۇنىڭ بـ-

لەن سىز ئىستىخىيەلىك ھالدا بۇنى دۇنيا بويىچە ئەڭ ياخشى يېـ‌مەكلىك دەپ ھېس قىلمىسىز، بۇ تەسىرات دەريا بويىلىقلارنىڭ ھەـ‌قىقىي ساپ كۆڭلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ يەردىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئائىلىلەرنىڭ ئاشخانىسىدا، يەرنى كولاپلا ئوچاق قىلىپ، ئۈنىڭدا نان پىشۇرۇش، سۇ قاينىتىش ۋە تاماق ئېـ‌تىش ئىشلىرىنى قىلىدۇ. لاي بىلەن ياسالغان مورا تاكى تورۇسقىچە تۇتـ‌شىدۇ، ئوچاقنىڭ يېنىدىكى تەكچىدە چاي، قاچا ۋە تاماق جابدۇقلىرى تـ‌ىزىپ قويۇلىدۇ. ئۆي ئىگىسىنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە، ئۆيىدە ئادەملا بولىدىـ‌كەن، ئوچاقتا ئوت ئۆچۈپ قالمايدۇ. ئوچاقنىڭ شەكلى ئالاھىدە بولۇپ، نان پىشۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ناھايىتى ئۆزگىچە: قۇرۇق يۇلغۇن ۋە توغراق ياغىچىـ‌نى ئوچاققا سېلىپ كۆيدۈرۈپ، ئوچاقتىكى قۇم قىزىغاندىن كېيىن، تەيـ‌يارلاپ قويغان خېمىرنى قىزىق قۇم بىلەن كۆمۈۋېتىدۇ، ئون نەچچە مىـ‌نۇتتىن كېيىن، نانىنى ئېلىپ توپىسىنى قېقىۋەتكەندىن كېيىن، ئوچاقنىڭ يېنىدا مېھمانلارنىڭ يېيىشىگە سۇنىدۇ. پۈتۈن ئۆيىنى نانىنىڭ مەززىلىك پۇرىقى قاپلايدۇ. كېرىيەلىكلەر بۇ خىل نانىنى «كۆمەچ» دەپ ئاتايدۇ. بۇ جايغا قەدەم باسقان ئېكسپېدىتسىيەچى، تەتقىقاتچى، رەسسام، فوتوگرافلار ئۇنى «قۇملۇق يېمەكلىكى» دەپ ئاتايدۇ. «قېرىن كاۋىپى» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل تاماق بولۇپ، ئۇنىڭ تەمى ھازىرغىچە ئېغىزىمىزدا.

«تەكلىماكاننىڭ كىندىكى» دىكى ئاھالىنىڭ كېلىش مەنبەسى

دەريا بويىلىقلار ئەسلىدىن مۇشۇ يەرلىكمۇ ياكى سىرتتىن كۆچۈپ كەلگەنمۇ دېگەن مەسىلە تەتقىق قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ ھەقتە ھازىرغىچە ئېنىق قاراش يوق. كېرىيە ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى خادىملارنىڭ ئېيتىشىچە، نۆۋەتتە يېغىپ ساقلىنىۋاتقان رېۋايەت، ما‌تېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، كېرىيەلىكلەرنىڭ ئەجدادى ھەققىدە، بەزىـ‌لەر ئۇلار شىزاڭنىڭ ئالدىدىكى گۈگې خانلىقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادـ‌لىرى بولۇپ، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن قېچىپ، قارا قۇرۇم تاغـ‌لىرىدىن ھالقىپ مۇشۇ بوستانلىققا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان دېيىشىدۇ. يەنە بەزىلەر ئۇلارنى يەرلىك ئاھالە دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىـ

www.uyghurkitap.com

لەرنىڭ قارىشى تېخىمۇ رىۋايەت تۈسىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلار دەريا بو-يىلىقلارنىڭ ئەجدادىنى بۇندىن ئىككى مىڭ يىللار ئىلگىرى سىرلىق ھالدا يوقاپ كەتكەن كرورانلىقلارنىڭ بىر تارمىقى دەپ قارايدۇ. دەريا بويى يېزىلىق ھۆكۈمەتتە، بىر نەچچە بوۋاي ماڭا بۇ يەردە ئول-تۇراقلاشقان كېرىيەلىكلەرنىڭ ئەجدادلىرى بۇندىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى مۇشۇ يەردە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى، تېخىمۇ ئىلگىرىكى ئىشلارنى ھېچكىم ئېنىق سۆزلەپ بېرەلمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى.

بىراق، ئۇ يەردىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، تۆۋەن-دىكى قاراش ئىشەنچلىك ئىكەن: 16 ــ ئەسىردە ئىككى قويچى كې-رىيە دەريا سۈيىدا قوي بېقىپ، يۇقىرى ئېقىمدىن قويلىرىنى ھەيدىگىنىچە دەريا بويىغا كېلىپ قاپتۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھەمە تەكە ئىسىملىك بىرى كېرىيە دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا ئول-تۇراقلىشىپتۇ، يەنە بىرەيلەننىڭ ئىسمى يۇمىلاق باراق بولۇپ، دەر-يانىڭ غەربىدە ئولتۇراقلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن دەريانى پاسىل قىل-غان ھالدا تەدرىجىي ئىككى جەمەت شەكىللىنىپتۇ. بۇگۈنكى كۈندە ھەمە تەكە جەمەتىدىن 68 ئائىلە ــ 293 ئادەم بار ئىكەن؛ يۇمىلاق باراق جەمەتىدىن 100 ئائىلە ــ 428 ئادەم بار ئىكەن. ئىككى جەمەت ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد ئۆزئارا نىكاھلىنىپ، بۇ رايوندىكى ئىككى چوڭ ئا-ئىلە توپىنى شەكىللەندۈرگەن.

دەريا بويىلىقلارنىڭ قەدىمىي تارىخى ئالىملارنىڭ تەتقىق قىلىشىغا ئەرزىيدىغان ئۇزۇن مۇددەتلىك تېما، شۇنداقلا مەڭگۈلۈك بىر سىر بو-لۇپ قېلىشى مۇمكىن. مەن قۇمۇلۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە ئولتۇراقلاشقان بۇ ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يەككە ــ يېگانە ئىكەنلىكىگە ھەرگىز ئىشەنمەيمەن. گەرچە، بۇ يەردىكى ئاھالىلەر دۆلەت ئىچىگە يې-قىنقى بىر قانچە يىل مابەينىدە تونۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى يۈز يىلدىن بېرى ئۇ دۇنيادىكى «بايقالمىغان نەرسە» بولۇپ قالغىنى يوق. كېرىيە دەريا سىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا ياشاپ كېلىۋاتقان بۇ كۆچمەن چارۋىچىلار توپىنى مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئازراقمۇ بىلمىگەن شارائىتتا، دەريا بويى دېگەن بۇ ئىسىم خەلقئارا ئوتتۇرا ئا-سىياشۇناسلىق ساھەسى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى غەربىي رايون ئارخېئو-

لوگىيە ساھەسىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك دىققىتىنى قوزغىغاندى. بۇ، يېقىنقى دەۋردىكى ئىككى نەپەر مەشھۇر غەربىي رايون ئېكسپېدىتسىيە-سىچە ۋە ئالىمىغا مەنسۇپ. بۇگۈنكى دەريا بويى بۇ ئىككى نەپەر چەت ئەللىكنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاللىقاچان تىلغا ئېلىنغان. بىراق، ئۇلارنىڭ ئىشلەتكىنى ھازىرقى يەر نامى ئەمەس، بەلكى ئېكولوگىيەلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان يەر نامى — «توڭگۇز باستى»دۇر.

1895 ـ 1896 ـ يىللار ئارىلىقىدا، شۋېتسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، جۇغراپىيەشۇناس سۋېن ھېدىن كېرىيە دەرياسىنىڭ شىمالىدىن زادى قەيەرگە بارىدىغانلىقىنى ئۆلچەپ چىقماقچى بولىدۇ، ئۇ كېرىيە دەرياسىنىڭ قىرغىقىنى بويلاپ، تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ ماڭىدۇ، ئۇ، بۇ يەردە چوڭ بىر پارچە توغراقلىقنى ۋە توپ ـ توپ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ دەريا قاسىنىقىدىكى توغراقلىق ئىچىدە چېپىپ يۈ-رۈۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. ئۇنىڭغا تېخىمۇ قىزىق تۇيۇلغىنى، بىر توپ كۆچمەن چارۋىچى بۇ يەردە ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ «توڭگۇز باستى» رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، قۇملۇقتىن ھالقىپ ئۆتۈپ، دەندەنئۆيلۈك ۋە قارا دۆڭ قەدىمىي شەھىرىنى بايقايدۇ.

ئۇ ئۆزىنىڭ «ئاسىيادىن ھالقىپ ئۆتۈش» ناملىق ئەسىرىدە، تەكلىماكاندىن ئىبارەت بۇ «ھالاكەت دېڭىزى» نىڭ مەركىزىدە كىچىكىنە بىر بوستانلىقنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ «توڭگۇز باستى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، بۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بىر توپنىڭ بارلىقىنى دۇنيا بويىچە تۇنجى بولۇپ ئېلان قىلغان كىشى بولۇشى مۇمكىن. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگرىيەلىك مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى ئاۋرىل سەتەيىن سۋېن ھېدىننىڭ ئىزىنى بويلاپ، «توڭگۇز باستى»غا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ سۋېن ھېدىننىڭ بايقىغانلىرى ئاساسىدا، قارا دۆڭ قەدىمىي شەھىرىنى قازىدۇ، شۇنىڭدەك «توڭگۇز باستى»دىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىنى ئېنىقلاش ئېلىپ بارىدۇ.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، دۆلىتىمىزنىڭ مەشھۇر ئارخېئولوگى خۇڭ ۋېنبى سۋېن ھېدىن ۋە جۇڭگو تەرەپ تەشكىللىگەن جۇڭگو غەربىي شىمالىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ بىر

ئەزاسى سۈپىتىدە قارا دۆڭ قەدىمىي شەھىرىگە كېلىپ، بۇ بەلباغدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. خۇاڭ ژېنبى بەلكىم بۇ يەرگە كەلگەن تۇنجى جۇڭگولۇق ئالىم بولۇشى مۇمكىن. تارىخ چاقى 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندا، جۇڭگو ـ فىرانسىيە كېرىيەنى تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى دەريا بويىغا كېلىپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىنى بويلاپ، قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىنى قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بىر ئايدىن ئارتۇق داۋاملاشقان تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇلار بەش قەدىمىي قەبرىستانلىق، بىر خارابە ئىزى، بىر قانچە جايدا ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئىزىنى بايقاپ، بەش دانە قۇرۇق جەسەت، ئېگەر شەكلىدىكى چوڭ تېپتىكى تاش تەختسە قاتارلىق قىممەتلىك بۇيۇملارنى ئېلىپ قايتتى. بۇ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىدىكى قۇملۇقنىڭ يۇرىكىدە بايقىغان يىل دەۋرى ئىڭ بالدۇر بولغان قەدىمىي شەھەرنىڭ بىرى، ئۇ زور ئارخېئولوگىيەلىك بايقاش كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا ياشىغان قەدىمىي ئاھالىلەرنىڭ مەدەنىيىتى، شۇنىڭدەك، بۈگۈنكى كېرىيە مەدەنىيىتى ھەققىدە يېڭى تونۇش ۋە چۈشەنچە ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن.

قارادۆڭ، دەندەنئۆيلۇك، مارجانلىق، يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرى قاتارلىق كۆپلىگەن خارابە ئىزلىرى يىپەك يولى قاتنىشىدىكى مۇھىم ئۆتەڭلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ۋە بۈگۈنكى كېرىيەلىكلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى كۆپلىگەن مازارلارنىڭ تارىخى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىكى «توڭگۇز باستى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار تەكلىماكان قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇھىم رايونلار بولۇپ، قەدىمىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە.

بەزىلەر ئوبرازلىق قىلىپ، «توڭگۇز باستى» ياكى دەريا بويىنى «تەكلىماكاننىڭ كىندىكى» دەپ ئاتاپ، كۆلىمى بىر نەچچە يۈز كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ بوستانلىقنى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇۋەتتى. نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى، ئۇلار تارىخىي خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنمىدى، ئۇ يەر ۋە ئۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق تارىخىي مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىدىغان ئادەم

چىقمىدى. لېكىن، سىرتقى دۇنيانىڭ ئۇچۇرلىرى خۇددى ئاشۇ كېرىيە دەرياسىنىڭ ئېقىنىدەك، قۇملۇقتىكى توغراقلىقتا ياشاۋاتقان ئاشۇ كىشىلەر ئارىسىغا ئاستا - ئاستا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى.

كېرىيە دەرياسىنىڭ ئېقىمىنىڭ قىسقىراپ كېتىشى نۇرغۇن ئەدىبىشىلەرنى پەيدا قىلدى. كېرىيە دەرياسىنىڭ سۇ مىقدارى يىلسېرى ئازىيىپ كېتىپ، يېقىنقى يىللاردا، 1949 - يىلىدىكىنىڭ ئۇچتىن بىرىگە چۈشۈپ قالدى، كېرىيە دەرياسى 20 - ئەسىرگە قارىغاندا يۇز كىلومېتىرغا يېقىن قىسقىراپ كەتتى، نۆۋەتتە يىلىغا بىر كىلومېتىرلىق سۈرئەت بىلەن قىسقىراۋاتىدۇ. قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى توغراقلىقلارنىڭ سۇ مەنبەسى توڭەپ، زور بىر تۈركۈم توغراقلىق قۇرۇپ كەتتى. چارۋىلارنىڭ يېمەكلىكى ئازىيىپ كەتتى. سۇ مىقدارىنىڭ جىددىي ئازىيىشى بۇ يەردە ئارامخۇدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرگە خەۋپ ئېلىپ كەلدى، كېرىيە دەرياسى ئۆتكەن نەچچە مىڭ يىللاردىكىگە ئوخشاش كېرىيەلىكلەرنىڭ يۇرتىنى قوغداپ، بېقىپ كېتەلەرمۇ؟

دەريا بويىلىقلار بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ ياشاۋاتقان توغراقلار ھەقىقەتەنمۇ قۇملۇق ئەركىسى بولۇشقا مۇناسىپ. ناچار تەبىئىي شارائىتتا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، توغراقنىڭ تەبىئىي خاراكتېرى، دەريا بويىلىقلارنىڭ خاراكتېرىمۇ خۇددى چۆلگە يىلتىز تارتقان توغراققا ئوخشايدۇ. ئۇلار ئۆزىگە خاس بولغان شەكىل بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئون - تىنىسىز ياشاپ، ئىنسانلار بىلەن ناچار تەبىئىي مۇھىت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە ھەقىقىي سەھىپە يازدى. قۇملۇقنىڭ كېڭىيىپ، ئادەملەرنىڭ چېكىنىشىدەك ھادىسە دەريا بويىلىقلارنىڭ رېئال تراگېدىيەسى بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى تەبىئەت بىلەن ئىناق بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى داۋاملىق ساقلىشى، بەختىيار، خوشال ھالدا قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇشۇ يېشىل ئائىلىدە ياشىشىغا كاپالەتلىك قىلغۇسى!

«شىنجاڭ ئىقتىساد گېزىتى»نىڭ 2007 - يىلى 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى سانىدىن **ئالمجان ئابلىز** تەرجىمىسى

ئۆمەرجان ئىمىن

دەريا بويى خەلقى ۋە ئوت

دەريا بويىلىقلارنىڭ ھاياتىنى ئوتتىن ئايرىپ پەرەز قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى ساتمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياسالغان يانتۇ ئوچاقتا يىلبويى كېچە ـ كۈندۈز كۆيۈپ تۇرىدىغان ئوت يېنىدا ئۆتىدۇ. ئۇلار ئوت يېنىدا تۇغۇلۇپ، ئوت ئەتراپىدا تايتاڭلاپ مېڭىپ چوڭ بولىدۇ. ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ، تۇز ـ تاماق يېيىشىپ دوستلىشىدۇ، ئۆملىشىدۇ. ئوت ئالدىدا قەسەملىنىغان ھەر قانداق ۋەدىگە ۋاپا قىلىدۇ. ئوتنىڭ كۈلىنىمۇ ھەر قانداق ئەخلەتكە ئارىلاشتۇرماي، ئايرىم، پاكىز «كۈلخانا»غا تۆكىدۇ.

دەريا بويى خەلقىنىڭ پىسخىك دۇنياسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ھازىرقى زامان روھىي ئانالىز ئىلمىنىڭ ئوت ھەققىدىكى ئانالىزلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ناۋادا ھەربىرىمىز ئىچىدىكى ھەر قانداق جىسمىنى ھاياتلىق نۇقتىسىدىن شەرھلەشكە توغرا كەلسە، ئۇنى ھەربىرىمىزنىڭ تەنىدىكى ئوتتىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئوت يالغۇز يورۇقلۇقنىڭ سىمۋولى بولۇپلا قالماي، يەنە ئىسسىقلىقنىڭمۇ سىمۋولى. نۇر جىسمىنىڭ سىرتقى يۈزىنىلا يورۇتىدۇ. ئىسسىقلىق بولسا، ماھىيىتىگە، روھىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئوت ئادەمنىڭ روھىغا تەسىر كۆرسىتىپ، قەلبىگە ئۆزىنى بېغىشلاش روھى ئاتا قىلىدۇ.

ئوت ھەققىدە 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياۋروپادا ياشىغان بىر دوختۇر مۇنداق يازغان:

«... ئوت يالغۇز يالقۇنجاپ كۆيۈپ، ئۆز ئىسسىقلىقى بىلەن ئەتراپتىكى ماددىلارنى غىدىقلايدىغان، تاماق ئەتكەندە قاڭسىق پۇراق، ئاچچىق ئىس چىقىرىدىغان ئاددىيلا نەرسە ئەمەس. ئوت شىددەت بىلەن

كۆيگەندە، ئەتراپقا قانغا ئوخشاش بىر خىل شەكىلسىز نەملىك تار-قىتىدۇ. بۇ نەملىك گويا ئوزۇقلۇق تولۇقلىغۇچى ماددىدەك يات ماد-دىلار ئارىسىغا قېتىلىپ، ئۇلارنى ئىللىتىپ، ئاجرىتىپ، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىدىكى قوپال قىرلارنى سىلىغايتىپ، خۇددى ئادەم ماھىيىتىدەك ساپ ھالەتكە كەلتۈرىدۇ»[1]. دېمەك، ئوت ھاياتلىقتىن ھالقىغان مەۋجۇتلۇق، ئۇ ئىچكى خاسلىققا، ئومۇملۇققا ئىگە.

ئوت ـــ ھاياتلىق، ھاياتلىقمۇ بىر خىل ئوت. ئوت ـــ ھاياتىي كۈچى ئەڭ زور، ھارارىتى ئەڭ كۈچلۈك مولېكۇلا. ئوت مولېكۇلا-رى خۇددى كۆپىيىش سىستېمىلىرىغا ئوخشاش ناھايىتى ئاسانلا ئە-مەلىي گەۋدىنگە ئايلىنالايدۇ. ئوت شارچىسى نوتىغا ئوخشاش كۆك-لەپ، يېڭى ئوتلارنى تۇغىدۇ. تەركىبىدە ئوت بار ھەر قانداق جىسىم ھاياتلىق نوتىسىغا ھامىلدار. چۈنكى، ھاياتىي كۈچى ئەڭ مول جى-سىم ئەمەلىيەتتە ئەڭ ئىسسىق جىسمدۇر.

دەريا بويى خەلقى نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا، سەي ـ كۆكتات، مېۋە ـ چىۋە قاتارلىق تەركىبىدە ۋىتامىن، ئاقسىل كۆپ بولغان «يېشىل يېمەكلىك»لەرنى ئىستېمال قىلىپ باقماي تۇرۇقلۇقمۇ، يە-نە شۇنچە ساغلام، تېتىك، پاكىز ياشاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نۇرغۇنلىغان ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش چولپانلىرى چىققان. بۇ جە-ر-يانداء بۇلغانمىغان ساپ ھاۋا، جاھاننىڭ غوۋغالىرىدىن خالىي تىنچ تۇرمۇش مۇھىتى ھەم ئاق كۆڭۈللۈك، كەڭ قورساقلىقتەك خىسلەت-لەردىن باشقا، ساتمىلاردا تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە كېچە ـ كۈن-دۈز كۆيۈپ تۇرغان ئوتنىڭ مىكروب يوقىتىش، شەكىلسىز سۈيۇق-لۇق ھالىتىدىكى ئوزۇقلۇق تولۇقلىغۇچى ماددا بولۇش ئىقتىدارىمۇ زور رول ئوينىغان. ئۇلار ئوت بىلەن بىرگە ياشاش داۋامىدا، ئوت يالقۇنى بەخش ئەتكەن تەسىرلىك ھەم گۈزەل تۇيغۇلاردىن شادلىق، ئۇمىد تېپىپ، ئۆز ئىرادىسىنى تاۋلاپ، چىڭىتىپ بارغان.

دەريا بويى خەلقى ئوت ئالدىدا ئېرىشكەن مۇستەھكەم ئۇلانما-لىققا ۋە ئالاھىدە مەپتۇنكارلىققا ئىگە تەگسىز تەسەۋۋۇرلىرى ئار-قىلىق ئادەمگە بارچە ھاياتلىق ھەرىكەتتىن توختاپ قالغاندەك تۇيغۇ

① گاستون باچېلارد (فرانسىيە:) «ئوت روھى ئانالىزى»، سەنلىيەن نەشرىياتى 1992 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، 9 ـ بەت

بىرىدىغان ئاشۇ تىمتاس ماكانلىرىدا جىمجىتلىق تەشۋىشلىرىدىن قۇتۇلۇپ ياشىغان.

ئۇلار ئوت ئالدىدا ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا ئولتۇرۇپ خىيال سۈ-رۈش داۋامىدا ياراتقان تەسەۋۋۇر دۇنياسىدا، زېرىكىشلىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فورمىسى ۋە ئاددىي تۇرمۇش شەكلى ئاساسىدىكى ھاياتلىق ئالمىنىڭ ئۆزگەرمەس رىتىملىرى بىلەن خوشلىشىپ، بارچە ھاياتلىق ئېزىلەڭگۈلۈك ئىچىدە داۋام قىلىدىغان، ۋاقىت ئۆز قىممىتىنى ئاساسەن يوقاتقان قاششاق مۇھىتقا نىسبەتەن ۋاقىتنى تېزلىتىش خاھىشىنى، يېڭىلىققا بولغان ئۇمىدنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇلار ئوت بەخش ئەتكەن تولىمۇ شېرىن تەسەۋۋۇرلار قوينىدا ئۇزۇپ يۈرۈپ، ئۆز تەقدىرى ھەم دۇنيانىڭ تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرىدۇ. ئوت ئالدىدا ئولتۇرغانسېرى يېڭى ـ يېڭى ئىدىيە، پىكىر-لەرگە چۆمۈلۈپ، ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان زور قۇملۇق گەۋدىسىدىن ھەم باش ئۈستىدە يېلىنجاپ كۆيۈپ تۇرغان قۇدرەتلىك قۇياشتىن ئالغان يۈكسەكلىككە ئىنتىلىش روھىنى تېخىمۇ پاكلاشتۇرۇپ، تې-خىمۇ ساپ، تېخىمۇ جانلىق مەنىۋى قانغا ئېرىشىدۇ.

دەريا بويىدا ئائىلىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرى ساتما ئوتتۇرىسىدىكى ئوچاق ئەتراپىدا داۋام قىلىدۇ. ئوچاق ــ دەريا بويىلىقلار تۇرمۇشىنىڭ مەركىزى بولۇپ، مۇئەييەن مەدەنىيەت قاتلىمى شەكىللەندۈرگەن.

ئوچاق ــ ئوتقا چوقۇنۇشنىڭ مەھسۇلى. ئەڭ دەسلەپكى ئوچاقلار ئوتقا (ياكى قۇياش ئىلاھىغا) ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ قىلىش مۇرا-سىملىرىدا ئىشلىتىلگەن. كېيىنچە ئائىلىلەرگە قەدەر كېڭەيتىل-گەن. ئوچاق ــ مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ۋە ئىگىلىك قۇرۇلمىسى بىلەن زىچ مۇناسە-ۋەتلىك. شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئوچ تال ياغاچنى چې-دىر شەكىللىك چېتىپ ئوچاق ھاسىل قىلىش ئەنئەنىسى، بىر تە-رەپتىن، يايلاقتا تاش كەمچىل بولۇش ئەمەلىيىتىگە بويسۇندۇرۇلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن كۆچمەن تۇرمۇش مۇھىتىغا ماسلاشتۇرۇل-غان. تاغلىق رايونلاردىكى ئوۋچى ـ چارۋىچى قوۋملاردا ئوچ پارچە تاشنى ئوچ بۇلۇڭى ھالەتتە تىزىپ ئوچاق ھاسىل قىلىش ئادىتى

ئومۇملاشقان. جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چاڭزۇ، يىزۇ، ناشىزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئەتراپى تاش بىلەن قاشالانغان ئوچاقلارنى ئىشلەتكەن ئارقىلىق ئوت كۆچىنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئوتنى ئۇزۇن-يىراق ساقلاشقا كاپالەتلىك قىلغان. ئامېرىكا مىسسۇرى رايونىدىكى يەرلىك خەلق ماندانلار ۋە يۇننەندىكى دۇلۇنلار ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرگە ماس هالدا، ئۆي ئوتتۇرىسىنى ئويۇپ ئوچاق ياساپ ئىشلەتكەن ئەنئەنىگە ئايلاندۇرغان. يۇننەندىكى يەنە بەزى مىللەتلەر ئۇچ پۇتلۇق تۆۋلۈك شەكىللىك ئوچاقلارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، ساپال چۆگۈنلىرىنى ئوت ئەتراپىغا قويۇپ، ئۆزلىرى ئۆستۇرگەن چايلىرىنى قاينىتىپ ئىچىش ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىنى ساقلاپ كەلگەن.①

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ شەھەرلەشكەن خەلقلەردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن مەدەنىيەتلىك ئائىلە تۈزۈلمىسىگە ناھايىتى ماس كېلىدىغان ئۆزگىچە ئوچاق مەدەنىيىتى بەرپا قىلغان. ئەجدادلىرىمىز بۇرۇندىن تارتىپ، مورىلىق ئوچاق، كاڭ، سەندەل قاتارلىق ئىسىنىش ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئوت بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە تۇرۇپ كەلگەن. بولۇپمۇ، مورىلىق ئوچاق ئىلمىيلىكى، كۆركەملىكى بىلەن ئىنسانىيەت ئوچاق مەدەنىيىتىدىكى جۇلالىق گۈلگە ئايلانغان. بۇ تېخنىكىنى ھۇنلار، تۈركلەر ياۋروپاغا ئاپارغان. دەريا بويى بىناكارلىقىدا ساتما ئۆي قۇرۇلمىسى ئاساس قىلىنىدىغان بولغاچقا، ساتما ئوتتۇرىسىغا يانتۇ ئوچاق سېلىش ئادەتكە ئايلانغان. بۇ خىل ئوچاققا ئىنسانىيەت ئوچاق مەدەنىيىتىنىڭ تاماق پىشۇرۇش، ئىسىتىش ۋە يورۇتۇشتىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئالاھىدىلىكىنىڭ ھەممىسى مۇجەسسەملەشكەن. ئېنىق ئېيتقاندا، دەريا بويى خەلقى ئوچاقنى ساتما ئوتتۇرىسىغا سېلىش ئارقىلىق ئوتنىڭ يورۇتۇش ئىقتىدارىدىن ئۇنۇملۈك پايدىلانغان بولسا، ئوچاق ئەتراپىنى قاشالاپ ماستىن، سۇپا ئېگىزلىكىدە ياساش ئارقىلىق ئوتنىڭ ئىسسىتىش خۇسۇسىيىتىدىن تولۇق پايدىلانغان. ئوچاق يۇزىنى يانتۇ -

① ياڭ فۇچۈەن، جىڭ شياۋيۈن: «ئوچاق مەدەنىيىتى»، يۇننەن خەلق نەشرىياتى 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 14 - 20 - بەتلەر.

تەكشى شەكىلدە سىلىش ئەنئەنىسىمۇ، ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ كۆمەچنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلىش ئادىتى ئۇستىگە قۇرۇلغان.

نۇرغۇن يەرلىك خەلقلەردە، ئوچاق ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇپ، تەبىئەتنىن ھالقىغان كۈچكە ئايلانغان. بەزى يەرلىك مىللەتلەر بىر ئائىلىنىڭ باي ـ كەمبەغەللىكىنى ئاشۇ ئائىلىنىڭ ئوچىقىغا باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەيمەنگەن. يەنە بەزى مىللەتلەر ئوچاقنى بىر جەمەت ياكى بىر ئائىلىنىڭ نەسىل ـ نەسەب ئىقتىدارىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل، دەپ ئىشەنگەن. يەنە نۇرغۇن جايلاردا «ئوچاق ئەجدادنىڭ ئوبرازى، ئۇنىڭدا ئەجداد روھى بار» دەيدىغان قاراش كەڭ تارقالغان.

دەريا بويى خەلقنىڭ تۇرمۇش پەرھەزلىرى ئۇلارنىڭ ئوچاق ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىدە ئەڭ گەۋدىلىك ساقلانغان. ئۇلار ئوچاقنى خاسىيەتلىك جاي دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن ئەيمىنىپ ياشايدۇ. ئوچاقنى ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىنى ناھايىتى پاكىز تۇتىدۇ. ئوچاق ئەتراپىغا پاسكىنا نەرسىلەرنى ئەكىلىش تۇگۈل، ھەتتا پۇتىنىمۇ سۇنۇپ ئولتۇرماйدۇ. ئوچاق ئەتراپىدا ناشايان ئىشلارنى قىلىشتىن ساقلىنىدۇ. ئوچاق ئەتراپىدا قىلغان ھەر قانداق ۋەدىگە ئەمەل قىلىدۇ. كۈلنى باشقا ھەر قانداق تۇرمۇش ئەخلەتلىرىگە ئارىلاشتۇرماي، مەخسۇس كۈلخانىلارغا ئايرىم تۆكىدۇ. ئوچاقنى ئەجداد چىرىغى، ئوتنى ئەجداد روھى دەپ ئۇلۇغلايدۇ. ھەر قانداق ئەھۋالدا ئوتنى ئۆچۈرمەيدۇ.

ئوچاق ـــ ئادەمنىڭ سالاھىيىتىنى ئىنكاس قىلىدۇ. دەريا بويىدا، ئەزىز مېھمان ئوچاق ئۈدۈلىغا ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. قالغانلار سالاھىيەت دەرىجىسى بويىچە ئىككى تەرەپتە ئوچاقنى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ. يېقىن تۇغقانلار ئارا مېھماندارچىلىقتا، ئەر ـ ئايال بىر ساتمىغا باشلانغاندا، ئاياللار ئوڭ قولنى بېسىپ تۆرەر، ئەرلەر سول قولنى بېسىپ پەگادا ئولتۇرىدۇ. ئولتۇرۇش تەرتىپىگە ئاساسەن، ھەر كىمنىڭ سالاھىيىتىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئوچاق ـــ جىنسىي پەرقنىڭ سىمۋولى. دەريا بويىدا، ئادەتتە ئەر ـ ئايال مېھمانلار بىر ساتمىغا باشلانمايدۇ. ئوت بار ساتمىغا كۆپىنچە ئاياللار باشلىنىدۇ. پەۋقۇلئادده ئەھۋالدا، ئەر ـ ئاياللار بىر ساتـ

مىغا باشلانسىمۇ، ئاياللار ئوت بار سۇپىدا، ئەرلەر قارشى تەرەپتىكى ئوتسىز سۇپىدا ئولتۇرىدۇ.

ئوچاق ــ ئائىلىنىڭ سىمۋولى. دەريا بويىدا ئوغۇل ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ، داۋاملىق ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىدىكى چوڭ ئوچاق ئەتراپىدا ياشايدۇ. پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن، جەمئەت توقىيىنىڭ بىر چېتىگە ساتما سېلىپ ئوچاق ئايرىپ چىقىپ كېتىدۇ. بۇ ئۇنىڭ بەلگىلىك يايلاققا ئىگە مۇستەقىل چارۋىدارغا ئايلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى. يېڭى ئوچاققا تۇنجى قېتىم چوڭ ئوچاقتىن ئېلىپ كېلىنگەن ئوت يېقىلىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ، بۇ ئائىلە جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە بەلگىلىك ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولىدۇ ھەم ئەل قاتارى مەجبۇرىيەتلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىدۇ. ئوچاق ئايرىش ئەمەلىيەتتە جەمەتنىڭ پارچىلىنىشىغا باشلىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئوچاق ــ جەمەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىنكاسى. دەريا بويىدا چوڭ ئوچاق ئەجدادنىڭ بەلگىسى سانىلىدۇ. شۇڭا، جەمەتنىڭ شەجەرىسىنى چوڭ ئوچاق بىلەن كىچىك ئوچاقلارنىڭ تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىگە ئاساسەن ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ.

ئوچاق ــ تىرىكچىلىكنىڭ، مەۋجۇتلۇقنىڭ بەلگىسى. دەريا بويىدا ئادەم بارلىكى ساتمىدا ئوت ئۆچۈپ قالمايدۇ. ئوت بارلىكى ئۆيدە ھايات قاينايدۇ. ئوت توقچىلىقنىڭ، خاتىرجەملىكنىڭ سىمۋولى سۇپىتىدە ئائىلىنى يورۇتۇپ تۇرىدۇ.

ئوت ــ ئەجداد روھى! ئوت ــ ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ دىيالوگى!

دەريا بويى خەلقى ئەجداد چىرىغى بولمىش ئوتنى ئولۇغلاپ، كۆز قارىچۇقىنى ئاسرىغاندەك ساقلاپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ ھەر بىر تىلىكى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئىجابەت بولۇپ، ئاشۇنداق پاك زېھىنداۋا، ئىمانى، غۇرۇرى بىلەن ياشاش شەرىپىگە ئېرىشكەن. ئەسىرلەر ماۋابەينىدە تارىمنىڭ يۇرىكىدە لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان بۇ مۇقەددەس ئوت ئۆچۈپلا قالمايدىكەن، چوقۇمكى، بۇ خەلقنىڭ قەلبى مەڭگۈ يۇرۇپ تۇرىدۇ!

www.uyghurkitap.com

چىەن يۇ

يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ سىرى

يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرى 1994 ـ يىلى بايقالغاندىن بېرى ئىزچىل ھالدا جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان بولسىمۇ، خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ سىر ـ لىق قىياپىتى ئاشكارىلانماي كەلگەنىدى. 4 ـ ئايىنىڭ 19 ـ كۈنى فىرانسىيەلىك ۋە جۇڭگو شىنجاڭلىق ئارخېئولوگلار تۇنجى قېتىم ئۆزلىرىنىڭ يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك نەتىجىلىرىنى ئاشكارىلىدى. ئارخېئولوگلار پارىژدا يۇمىلاققۇم قە ـ دىمىي شەھىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى كۆرگەزمە قىلغاندا، بۇ يادىكارلىقلار پۈتۈن ياۋروپانى زىلزىلىگە سالدى، فىرانسىيە پىرېزىدېنتى شىراك ئاتايىتەن بۇ كۆرگەزمىنى كۆردى ھەم «بۇ قېتىمقى كۆرگەزمە دۇنيا خەلقىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تونۇ ـ شى ۋە چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇردى» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەردى.

يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرى زادى قانداق شەھەر ؟ بۇ يەردە قانداق ئادەملەر ياشىغان؟ بارسا كەلمەس بۇ ھالاكەت دېگىزىدا بۇ شەھەر زادى قانداق مەۋجۇت بولغان؟

ھەيران قالارلىق بايقاشلار

1994 ـ يىلى 10 ـ ئايىنىڭ 18 ـ كۈنى جۇڭگو ـ فىرانسىيە بىرلەشـ مە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى سەككىز تۆگە بىلەن يولغا چىقىدۇ. ئىدىرىس ئابدۇرۇسۇل ئەترەت باشلىقى، فىرانسىيە ئارخېئولوگى ھىنرى پائۇل فىرانكفورت مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. فىرانسـ ـ يەلىك ئارخېئولوگ روئەيلا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم ئەزا ئىدى.

1994 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى كەچ، ئارخېئولوگلار ـ نىڭ قۇملۇقتا كىرگەن يەتتىنچى كۈنى ئىدى، ئۇلار كېرىيە دەريا ـ سىنىڭ ئاخىرىدىكى ئاچالغا كېلىپ قالغانىدى. بۇ چاغدا ئۇلار قاتتىق چارچىغان بولۇپ، مېڭىش ئىنتايىن قىيىنغا توختاۋاتاتتى. كەچكى شەپەق نۇرى قۇملۇقنىڭ ئۈستىدە جۇلالىنىپ تۇراتتى. ئادەمنى تەـ خىمۇ شۇبھىلەندۈرىدىغىنى، يىراقتا قىپقىزىل نۇرلارنىڭ ئىچىدە ئۇشتۇمتۇتلا قارا رەڭلىك بىر نەرسە پەيدا بولۇپ قالغانىدى.

بۇ زادى نېمە ئىشتۇ؟ كۆپچىلىك ھەيران بولغان ھالدا ئالدىغا قاراپ ماڭىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئويلىمىغان يەردىن كۆپچىلىكنىڭ كۆز ئالدىدا بىر نامسىز شەھەر نامايان بولىدۇ.

گەرچە كۈن ئولتۇرۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەتراپنى خىلىلا ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. قەدىمىي شەھەر قانۇنىيەتلىك رەۋىشتىكى تۆت تەرەپلىك ئەمەس، شاپتۇلغا ئوخشاپ كېتەتتى. شەھەرنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 995 مېتىر، ئۆرۈلۈپ كەتكەن سېپىل تېمىنىڭ ئېگىزلىكى ئۇچ مېتىردىن تۆت مېتىرغىچە، ئەڭ ئېگىز جايى 11 مېتىر ئىدى. جەنۇبىي سېپىل ۋە شەرقىي سېپىلدىن قوۋۇق ۋە يوللارنىڭ ئىزىنى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. شەھەر ئىچىدىمۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ ئىزنالىرى بار ئىدى. سېپىلنىڭ ئىككى قاسىنقىدا توغراق كۆتەكلىرى بار بولۇپ، سېپىل تاملىرىدا يانتاق، چاكاندا، قامغاق قاتارلىق نەرسىلەر ئۆسۈپ كەتكەنىدى.

فرانسىيە ئارخېئولوگى ھىنرى پائۇل فرانكفورت: «شەھەر ئىچىگە نۇرغۇنلىغان چوڭ ـ كىچىك يارغۇنچاقلار تارقالغان، بۇ دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ» دەيدۇ.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنى ھەيران قالدۇرغىنى شەھەر ئەترا ـ پىدىكى تىك ـ توغرا كېسىشىپ كەتكەن ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر توري ئىدى! ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئاقاتتى. بەزى جايلاردا يار ئىزنالىرى بار ئىدى. ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ئاساسلىقى شەھەرنىڭ غەربىگە توپلاشقان، بۇ قەدىمىي شەھەربىلەن كېرىيە دەريا ـ ياسىنىڭ بۇرۇنقى قىنى ئاساسەن ماس كېلىدۇ.

فىرانسىيەلىك زوئولوگىيە ئارخېئولوگى سېباستىن يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىدە نۇرغۇنلىغان ھايۋانات سۆڭەكلىرىنىڭ بارلىقى، قوي، توگىلەرنىڭ سۆڭىكىنىڭ تېخىمۇ كۆپ ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ. كالا، ئات، ئېشەك، ئىت ۋە بۇغا، توشقان، بېلىق قاتارلىقلارنىڭ سۆڭەكلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، «چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق قاتارلىقلارنىڭ يۇملاققۇملۇقلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقى،كالىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئاساسلىق تېرىقچىلىق قورالى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ» دەيدۇ سېباستىن تونۇشتۇرۇپ. ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمىي شەھەردىن بۇغداي، قوناق قاتارلىق زىرائەتلەر بايقالغان بولۇپ، بۇلاردىن يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىگىلىك قىياپىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىدىرىس ئابدۇرۇسۇل ۋە فىرانسىيەلىك مۇتەخەسسىسلەر «يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ بايقىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. نېيا، دەندانئۆيلۈك، قارا دۆڭ قەدىمىي شەھىرى بايقالغاندىن كېيىن، بىز، كىشىلەر ئەڭ دەسلەپتە دەريا ـ ئېقىنلارنى بويلاپ تۇرمۇش كەچۈرگەنىكەن، دېگەن قاراشقا كېلىشتۇق. شۇنداق بولغانىكەن، قارا دۆڭدىن ئىبارەت بۇ نامى مەشھۇر قەدىمىي شەھەردىن باشقا كېرىيە دەرياسى ساھىلىدىكى باشقا جايلاردا جەزمەن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۇرمۇشنىڭ ئىزنالىرى مەۋجۇت» دەپ قاراشقانىدى.

يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ بايقىلىشى مۇتەخەسسىسلەر ھۆكۈمىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات خىزمىتىگە ئىلگىرى ـ كېيىن 12 يىل ۋاقىت كەتتى. يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرى 100 يىلدىن بۇيانقى كېرىيە دەرياسى ساھىلىدىكى ئەڭ چوڭ ئارخېئولوگىيەلىك بايقاش، شىنجاڭدىن بۇگۈنگىچە بايقالغان ئەڭ قەدىمىي شەھەر ھەم جۇڭگو ـ فىرانسىيەنىڭ كېرىيە دەرياسىدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش پائالىـ

يىتىنىڭ ئەڭ زور نەتىجىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

قەبرىلەرنى قېزىش

يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىدە زادى قانداق ئادەملەر ياشىغان؟ يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرى ئەتراپىدىن ئالتە قەبرە توپى بايقالغان. قەبرىلەردىن تېرە كىيىم، يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن كىيىم، ساپال، ياغاچ بۇيۇملار ۋە ئۇششاق مىس، تۆمۈردىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى چىققان. ئىنسانشۇناسلار مەزكۇر قەبرىگە دەپنە قىلىنغان كىشىلەرنىڭ ئىرق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بۇ قەبرىنىڭ يىل دەۋرىنى مۇندىن تەخمىنەن 2100 يىل بۇرۇن دەپ بېكىتىدۇ.

2001 ـ يىلى كۈزدە جۇڭگو ـ فىرانسىيە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىدىكى قەبرىلەرنى قېزىشقا باشلىدى. قەبرىلەرنىڭ زور كۆپىنچىسى يەر ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇراتتى، ئەتراپىتا دەپنە بۇيۇملىرى، ئادەم سۆڭىكىلىرىنى كۆرگىلى بولاتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇكەممەل ساقلانغان قەبرە ئۇچ ئىدى، جەسەت ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغانىدى. ئىدىرىس ئابدۇرۇسۇل: « يېقىن ئەتراپتىكى جايلاردىكى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشلاردا ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇپ دەپنە قىلىش شەكلى كەمدىن ـ كەم ئۇچرايتتى » دەيدۇ.

نىسبەتەن پۈختا ساقلانغان بىر نەچچە قەبرىدىن يۇملاققۇملۇقلارنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. ئۇلار يۇڭ رەخت، تېرە رەختلەردىن كىيىم كىيىۋالغان بولۇپ، پوتا باغلىۋالغانىدى.

مۇتەخەسسىسلەر دەسلەپكى قەدەمدە يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىدىكى قەبرىلەرنىڭ تۆت خىل شەكىلدە ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ، ئۇلار توغراق شاخلىرىدىن ياسالغان تاۋۇتتا دەپنە قىلىش، تىك ئورەك رەڭ شەكىلدىكى شاخ تاۋۇتتا دەپنە قىلىش، تىك ئورەككە دەپنە قىلىش، ياغاچ تاۋۇتتا دەپنە قىلىش قاتارلىقلار ئىدى. ياغاچ تاۋۇت ئىچىدىكى ئەر يالغان چاچ كىيىۋالغان، چېچى قوڭۇر رەڭلىك، قاشارلىق، ئورا كۆز بولۇپ، شاخ ـ شۇمبىلار ئارىسىغا ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغانىدى. نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى بوران ـ چاپقۇنلار

ئۇلارنىڭ چىرايىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسىتەلمىگەنىدى. ئۇلار زادى قانداق ئادەملەر؟

قەدىمىي شەھەرنى قۇم بارخانلىرى قاپلىغانىدى. قۇم ئارىسىدىن كۆرۈنۈپ قالغان قىزىل رەڭلىك بىر ساپال كوزا ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇنىڭدىن چاقناپ تۇرغان قىزىل رەڭ، كىشىلەرنى تارىخ ھەققىدىكى بىلىملەرگە ئۇندەيتتى. قۇملۇقتىكى ساپال كوزا گويا بىر ئاچقۇچقا ئوخشاش، ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنى قەدىمكى نامەلۇم بىر دۇنياغا جەلپ قىلىپ تۇراتتى.

قەبرىدىن بايقالغان توقۇلما بۇيۇملاردىن قارىغاندا، ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىل بۇرۇنقى يۇمىلاققۇملۇقلار يۈڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىغا ئىنتايىن پىششىق بولغان. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى، ئۇلار قوي يۈڭى ۋە تۆگە يۈڭىنى ئىشلىتىپلا قالماي، ئاتنىڭ قۇيرۇقىدىكى قىللارنىمۇ پىششىقلاپ ئىشلىگەن.

رەڭ ۋە رەسىم تاللاش جەھەتتىمۇ قەدىمكى يۇمىلاققۇملۇقلار مول تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىنى نامايان قىلغان. يۈڭ توقۇلما بۇيۇملىرى ئاق، سېرىق، قىزىل، كۆك، سۆسۈن، قارا، ھەتتا كافي رەڭدە بويالغان. رەڭ ماتېرىياللىرىنىڭ كۆپىنچىسى زىرائەت ۋە كان مەھسۇلاتلىرىدىن، ھاشاراتلاردىن ئالغان.

يۈڭ جىيەكلەرنىڭ تېخنىكىسى بىر قەدەر پىشقان بولۇپ، ئۇلار چاپان، ئىشتان ۋە كۆڭلەكلەرنىڭ بېزەكلىرىگە ئىشلىتىلگەن، رەسىملەرنىڭ كۆپىنچىسى گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەردىن ئىبارەت بولۇپ، تۈز نەقىش ۋە قاپارتما نەقىشلەر ئىدى. « بەزىدە تۈز نەقىش ئارىسىغا قاپارتما نەقىش، بەزىدە قاپارتما نەقىش ئىچىگە تۈز نەقىش ئېلىنغان، بۇنىڭدىن ئەينى دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئېستېتىك قىزىقىشىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ » دەيدۇ گاۋننا دىبانىا فىرانكفورت.

قەدىمكى يۇمىلاققۇملۇقلار زادى قانداق مۇھىتتا ياشىغان

2001 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى يۇمىلاققۇم قەدىمىي شە-

ھىرىگە قارىتا تۆتىنچى قېتىملىق دالا تەكشۈرۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇلىدۇ. ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى ھازىرقى يۇمىلاققۇم شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىن قۇرۇپ كەتكەن توغراقلارنى بايقاغاندىن باشقا، قەدىمىي شەھەر ئەتراپىدىكى ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتكەن ئۆسۈملۈك ۋە سۇ مەنبەسىنى بايقايدۇ. سۈنئىي ھەمراھ رەسىمىنى ئانالىز قىلىش ۋە ئەملىي تەكشۈرۈش خىزمىتى بۇنىڭدىن ئىكى مىڭ يىل بۇرۇن بۇ جايدا ئىنتايىن زىچ دەريا تورلىرى بارلىقى، ئۆسۈملۈك، دەرەخلەرنىڭ بۈك ـ باراقسان ئۆسۈپ تۇرىدىغانلىقى، نۇرغۇن ياۋايى ھايۋانلار، مەسىلەن، ياۋا توڭگۇز، ياۋا تۆگە، تۈلكە، تارىم توشقىنى، ھىندىستان چاشقىنى، قۇملۇق چاشقىنى، قارچىغا قاتارلىقلارنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى ھاۋا كىلىماتىنىڭ بىر قەدەر نەم ئىكەنلىكىنى بايقىغان.

تۆتىنچى قېتىملىق دالا تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتىنىڭ ئەزاسى، قۇش تۇرلىرى مۇتەخەسسىسى مامبىڭ قۇش تۇرلىرىنىڭ قۇملۇقتا بولۇشى چوقۇم تاسادىپىيلىق، ئاق قاناتلىق تۆمۇر تۇمشۇق، قۇملۇق بۇلبۇلى، ئاق قۇيرۇقلۇق قاغا، كىچىك تۇمشۇقلۇق قاغا قاتارلىق ماسلىشىشچانلىقى نىسبەتەن كۈچلۈك قۇشلار قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسى ۋە توغراقلىقلاردا ياشىيالايدۇ. باشقا زور كۆپ سانداكى قۇشلار كۆچىدىغان قۇشلاردۇر. ئۇلار قىش پەسلىنىڭ قۇشلىرىدۇر، دەپ قارايدۇ. « پەسىل قۇشلىرى ھاۋا بەك ئىسسىق ۋاقىتتا قۇم دېڭىزىدا ياشىيالمايدۇ. بىز يۇمىلاققۇم شەھرىنىڭ ئەتراپىدىن ئاددىتتىكى ئۆردەك ۋە غازلارنىڭ قالدۇقلىرىنى بايقىدۇق» دەيدۇ مامبىڭ.

گاۋىننا دىبانىنا فىرانكفورتمۇ قەبرىلەرنى ئارخېئولوگىيەلىك قازغاندا، يۇمىلاققۇملۇقلارنىڭ كىيىملىرىنىڭ شۇنداق مول ئىكەنلىكىنى، بۇرە تېرىسىدىن جۇۋىلارنى تىككەنلىكىنى بايقايدۇ. ئۇ «بۇ ئەينى دەۋردە بۇ خىل بۇرىنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىكەنلىكى، يۇمىلاققۇملۇقلارنىڭ ئۇنى ئاسانلا ئوۋلىيالايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ » دەپ قارايدۇ.

چوڭ تېپتىكى سۇت ئەمگۈچى ھايۋانلارمۇ بۇ يەرلەردە ئىز قالدۇرغان. فىرانسىيەلىك ھايۋانات ئارخېئولوگى سېباستىن: «سۇئېن ھېدىن 1896 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كېرىيە دەرياسىنى كېسىپ ئۆتكەندە، شىنجاڭ يولۇسى، قۇلان قاتارلىقلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىرىنى چۈشەنگەندى، بۇ ھايۋانلارنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ بار» دەپ قارايدۇ.

مۇتەخەسسىسلەر كېرىيە دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسى ئايرىلىپ كەتكىلى مىڭ يىل بولاي دېدى. نۇرغۇن ھايۋانلار، مەسىلەن، شىنجاڭ يولۇسى، قۇملۇق چاشقىنى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يوقىلىپ بولدى، دەپ قاراشتى، ئۇلار يەنە مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىش ئامىللىرىدىن باشقا ئىنسانلارنىڭ ئوۋلىشىمۇ ھايۋانلار تۇرلىرىنىڭ يوقىلىشىدىكى مۇھىم بىر سەۋەب، دەپ قاراشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گاۋېننا دېبانىنا فىرانكفورت ئېيتقاندەك: بۇ يەرنىڭ ئىز چىل ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى ئەڭ گۇللەنگەن رايونلارنىڭ بىرى » ئىكەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلاشتى.

ئۇنداقتا، « ئىنسانلار پائالىيىتى ئەڭ گۇللەنگەن بۇ جاي » نېمە ئۈچۈن قۇم ئاستىدا قالغان؟

دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىشى

يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھەرنىڭ سېپىللىرىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان كاربون 14 تەجرىبىسىگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 2200 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا، يەنى ـــ غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىگە توغرا كېلىدىكەن، يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھەرىدىن غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلمىغان.شۇڭا، جۇڭگو ـ فىرانسىيە مۇتەخەسسىسلىرى بىردەك: «بۇ شەھەر جەزمەن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن خاراب بولغان» دەپ قاراشتى.

گەرچە يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرى قۇملۇقتىكى بىر يېگانە ئارالغا ئوخشىسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگلار بۇ شەھەرنىڭ «يېپەك يولى» ئېچىلىشتىن بۇرۇنلا تاشقى دۇنيا بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. مەسىلەن، ئايالارنىڭ بويىنىغا

تاقۇالغان مارجان جەزمەن غەربتىن كەلگەن، «بۇ يەر ئەڭ دەسلەپ- تىلا شەرق - غەرب مەدەنىيىتى ئۆز - ئارا ئۇچرىشىدىغان جاي بولغان» دەيدۇ فرانسىيە ئىلىم - پەن مەركىزى ئوتتۇرا ئاسىيا تەت- قىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى گاۋننا دبانىنا فرانكفورت.

سۇنئىي ھەمراھ سۈرەتلىرىنى تەھلىل قىلىشتىن بايقىلىشىچە، يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرى جايلاشقان رايون كېرىيە دەرياسىنىڭ قەدىمىي بىر ئاچىلى ئىكەن، كېرىيە دەرياسى كۇئېنلۇن تېغىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتىن شىمالغا تەكلىماكان قۇملۇ- قىغا قاراپ ئاقىدۇ، بۇ دەريا ھازىرقى كېرىيە بوستانلىقىنى بېسىپ ئۆتۈپ، قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىگە تەخمىنەن 200 كىلومېتىر كىرگەندىن كېيىن ئاستا - ئاستا يوقاپ كېتىدۇ.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئەملىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق قەدە- مىي كېرىيە دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنىڭ يۇملاققۇم قەدىمىي شە- ھىرىنى چۆرىدەپ تەبىئىي مۇداپىئە سېپىنى شەكىللەندۈرگەنلىكە- نى ئىسپاتلىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى شىنجاڭ ئېكولوگىيە ۋە جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچە- سى جۇ شىڭجيا تەكشۈرۈش ئارقىلىق كېرىيە دەرياسىنىڭ ھازىرقى خوتەن دەرياسىغا ئوخشاش جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ قۇملۇق- نى كېسىپ ئۆتۈپ، شىمالدىكى تارىم دەرياسى بىلەن تۇتىشىپ كە- تىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغانىدى.

«يۇملاققۇملۇقلار ياشىغان ئاشۇ دەۋر دەل كېرىيە دەرياسى ئاچە- لى ۋە دەريا يولىنىڭ قۇملىشىۋاتقان مەزگىلى بولغان» دەپ كېسىپ ئېيتىدۇ ئىدىرىس ئابدۇرۇسۇل. ئۇ يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ قۇملىشىشى بىر تەدرىجىي جەريان، دەپ تەھلىل قىلىدۇ. شەھەردىكى 1.2 مېتىرلىق قېلىنلىقتىكى توپا قاتلىمىنىڭ ئاستى قوموش بو- لۇپ، ئۇنىڭ ئۈستى پەيدىنپەي قۇملىشىپ كەتكەن. كېرىيە دەرياسە- نىڭ ھازىر يوقاپ كەتكەن جايى شىمالدىكى تارىم دەرياسىغا 200 كە- لومېتىر كېلىدۇ، ئارىلىق بولسا چەكسىز قۇملۇقتۇر.

«ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان كېرىيە دەرياسە- نىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى شەرقە تەخمىنەن 40 كىلومېتىردىن 60

كىلومېتىرغىچە كۆچكەن، مۇھىتتىمۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن» دەيدۇ مامبك. مۇتەخەسسىسلەر بۇ ئامىل سۇغا تايىنىپ ياشايدىغان يۇمىلاققۇملۇقلارنىڭ يۇرتىنى تاشلاپ كېتىشىدىكى مۇ-ھىم بىر سەۋەب بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايدۇ.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يۇمىلاققۇم شەھىرىنىڭ شىمالىنى تەكشۈرۈۋېتىپ، ساپال پارچىلىرى ۋە ئېگەر شەكلىدىكى يارغۇنچاق قاتارلىق قىممەتلىك بۇيۇملارنى بايقايدۇ. ئۇلاردىكى بىر روشەن ئالاھىدىلىك يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سېغىزدىن ياسالغان ساپال پارچىلىرى قىزىل رەڭدە بولۇپ، نەقىش-لىرى باسما نەقىشلەر ئىدى، يەنە يېرىم ئاي شەكلىدىكى تاش ئور-غاق قاتارلىق ئەڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قى-مەتلىك بۇيۇملار بار بولۇپ، ئىنتايىن ئاز ئۇچرايتتى.

ئەمما يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى سېغىزدىن ياسالغان قىزىل ساپاللارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئاز، كۆل رەڭ ساپاللار نىسبەتەن كۆپ ئىدى. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى يۇ-مىلاققۇم قەدىمىي شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەبرىلەردىكى سا-پاللارنىڭ كۆل رەڭدە ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىدۇ. «بۇ كىشىلەرنىڭ پائالىيىتى كېرىيە دەرياسىنىڭ غەربتىن شەرققە قاراپ يۆتكىلىشى بىلەن بىردەك بولغان، بۇ كېرىيە دەرياسىنىڭ غەربىي شىمال ئايە-غىدىكى ئاچالنىڭ ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپتە پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ ئىسپاتلىدى» دەيدۇ ئىدىرىس ئابدۇرۇسۇل.

مۇھىتنىڭ ناچارلىشىشى ئىنتايىن ئېنىق ئىدى، ئارخېئولوگى-يە خادىملىرى ئۆسۈملۈكلەردىن بۇنىڭ تولۇق دەلىللىنى تاپتى. ئار-خېئولوگلار يۇمىلاققۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ نەچچە كىلومېتىر دائىرىسىدىن بىر تۇپمۇ توغراق تاپالمايدۇ. ئەمما يۇمىلاققۇملۇقلار-نىڭ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى توغراقتىن يا-ساڭان، ھەتتا قەبرىلەرمۇ توغراقتىن ياسالغانىدى. ئىسسىنىش ۋە تاماق ئېتىدىغان يېقىلغۇلارمۇ توغراقتىن ئايرىلمايتتى. «بۇ ھادە-سىدىن شۇنداق بىر خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ھەددىدىن زىيادە

كېسىش بوستانلىقىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتىنى زور دەرىجىدە يامانلاشتۇرۇۋەتكەن» دەپ قارايدۇ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل.

12 يىل بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق يۇملاق-قۇم قەدىمىي شەھىرىنىڭ نۇرغۇن سىرلىرى ئېچىلدى، شۇنداقتىمۇ جۇڭگو - فىرانسىيە مۇتەخەسسىسلىرىنى ئويلاندۇرۇپ قويغىنى، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن بايقالغان كۆرۈن، نىيا، دەندانئۆيلۈك قاتارلىق مەشھۇر خارابىلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ كىلاسسىك ئەسەرلىرىدە خاتىرىلەنگەن، ھەتتا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنى تۇركۇملەپ جەلپ قىلغانىدى. ئەمما قۇملۇقنىڭ مەركىزىدىكى يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرىنى ھېچقانداق تارىخ كىتابلىرىدىن ئۇچراتقىلى بولمايتتى. بۈگۈنگىچە يۇملاققۇملۇقلار ئېتىقاد قىلغان دىن، ئىشلەتكەن تىل توغرىسىدا ئارخېئولوگىيە خادىملىرى مۇناسىۋەتلىك يازما نەرسىلەرنى تاپالمىدى. «بۇمۇ يۇملاققۇم قەدىمىي شەھىرى بىزگە قالدۇرغان بىر سىر » دەيدۇ ئىدرىس ئابدۇرۇسۇل.

شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئارخېئولوگىيە ئەتىتى كېرىيە دەريا سىنىڭ كونا دەريا قىنىدىن غەربىي شىمالغا قاراپ داۋاملىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارالمىدى. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى كېرىيە دەريا سىنىڭ غەربىي شىمالىي ئايىغىدا يەنە چوقۇم مىس قورال ۋە تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى بار، دەپ ھۆكۈم چىقىرىشتى. « بۇ ھۆكۈم بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ » دەيدۇ ئىدرىس ئابدرۇسۇل.

قانداقلا بولمىسۇن، 2001 - يىلى پارىژدا ئۆتكۈزۈلگەن كېرىيە دەريا سى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆرگەزمىسى فىرانسىيە، شۇنداقلا پۈتكۈل ياۋروپانى زىلزىلىگە سالدى. بۇ قېتىمقى كۆرگەزمىگە قويۇلغان نەرسىلەر فىرانسىيە - جۇڭگو بىرلەشمە ئارخېئولوگىيە ئەتىتىنىڭ باسقۇچ خاراكتېرلىك نەتىجىلىرى ئىدى.

(« شەھەر ئىستېمالى سەھەر گېزىتى» نىڭ 2006-يىللىق 10-مايدىكى سانىدىن قىسمەن قىسقارتىپ ئىدرىس نۇرۇللا تەرجىمە قىلدى)

www.uyghurkitap.com

جۇرئەت مۇھەممەدئىمىن

خوتەن بىرھادىلىرىغا مەدھىيە

خوتەن شەھىرىدىكى ئۆز ئارا كېسىشىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق تۆت كوچىلاردىن بىرىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىدا گويا كى قاراقۇرۇم تېغىدەك بەھەيۋەت قەد كۆتۈرگەن، گۈزەل شەھەر قىياپىتىگە خۇددى ئال-تۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك خۇيمۇ ياراشقان، چىراي ـ بەس-تىدە سۇنماس جاسارەت، مەردۇ مەردانىلىق، باتۇرلۇق، چېۋەرلىك مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان بىر مۇقەددەس ھەيكەل بار. سىز بۇ ھەيكەلگە قارىسىڭىز، سۆيۈملۈك خوتەن دېھقانلىرىنىڭ تاغلارنى تالقان، چۆللەرنى بوستان قىلىدىغان قەھرىمانلارچە ئوبرازىنى كۆرگەندەك بولىسىز.

بېشىغا زەپمۇ يارىشىملىق تەلپەك، پۇتىغا كۆن ئۆتۈك كىيىپ، بېلىگە ئەجدادىمىزدىن تەۋەررۈك قالغان ئىرادە بەلبېغى ـ پوتىسى-نى مەھكەم باغلاپ، كۆكسىنى يېڭىلمەس پالۋانلارچە كېرىپ، دولـ-سىغا قەدىناس كەتمىنىنى سالغان پېتى ئۆتكۈر كۆزلىرىنى يىراقلارغا ـ بەكمۇ يىراقلارغا تىكىپ، بىر قولىدا تاشلانمىغان جۇ-ۋىسىنى كۆتۈرۈۋالغان بۇ دېھقانىنى شۇ تاپتا قەيەرگە ماڭغاندۇ، دەمـ-سىز؟ مەن سىزگە دەپ بېرەي: ئۇنىڭ مەزمۇت قەدەملىرى سۇ قۇرۇ-لۇشى ئەمگەكىگە ياكى سۇ ئامبىرى ياساشقا، بوز يەر ئېچىشقا، تاش-يول ياساشقا، سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشىغا ۋە ياكى شۇ-نىڭغا ئوخشاش ئىنسانىيەت ئۈچۈن بەخت ـ سائادەت ئاپىرىدە قىلـ-دىغان خاسىيەتلىك ئىشلارغا تاشلىنىۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە! سىز ئەمـدى ئۇنىڭ جۇۋىسىنى كۆتۈرۈۋالغىنى نېمىسى، دەۋاتامسىز؟

ھەيھات! خوتەن دېھقانلىرى ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى دالا ئەمگەكلىرىدىمۇ پىشىپ تاۋلانغان؛ ئۆز يېزا ـ قىشلاق-لىرىنىڭ خىلمۇ خىل كىلىمات ئۆزگىرىشلىرىگە كۆنۈپ ماسلىشىپ

كەتكەن؛ گاھىدا ئايدالادا يېتىپ ـ قوپۇپ، جاپالىق مېھنەت دۇردانە ـ لىرىنى تۆكۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن. تەھقىقكى، ئۇلار قەھرىمان ئەجدادىدىن تارتىپ «يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق» تەجرىبىسىگە باي كىشىلەردۇر. ئەمدى سىز ئۇنىڭ نېمىشقا جۇڭىسىنى كۆتۈرۈڭالغانلىقىنىڭ مەنىسى ھەم سەۋەبىنى ئوبدان چۈشەنگەنسىز؟!

شۇنداق دوستۇم، خوتەن دېھقانلىرى ئۇيۇل تاشتىن مەزمۇت، كۆك تىرىكەن قامەتلىك تاغلاردىن سۈباتلىق كىشىلەر؛ ئۆزلىرى يارانقان مۆجىزىلەر ئارقىلىق دۇنيانى ھەيرەتتە قالدۇرغان «پەرھاد ـ شېرىن»[1] داستانىنى تارىخ بەتلىرىگە ئالتۇن مىسرالار بىلەن پۈتكەن، جۇملىدىن تارىختا بىستۇن تېغىنى تېشىپ يۇرتقا سۇ باشلاپ كېلىش بىلەن ئالەمگە مەشھۇر بولغان يۇكسەك پەرھاد ئوبرازىنى يارانقان كىشىلەر؛ بەئەينى «پەرھاد ـ شېرىن» داستانىدىكىدەك، بەخت ـ نۇسرەتنى ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك شېرىن جانانى بىلىدىغان ۋە شۇ جانان ئىشقىدا جاپا چېكىشتىن قورقمايدىغان، جىسمى گۈل ـ خانەدەك يالقۇنجاپ تۇرىدىغان كىشىلەر؛ كۆڭۈل ـ كۆكسى ئالەمدىنمۇ كەڭ، مەردلىك ـ سېخىيلىق بابىدا تارىختىكى ھاتەم[2] ئوبرازىنمۇ ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان كىشىلەر؛ ھاياتقا بولغان قايناق مېھىر ـ مۇھەببىتى دېگىز ـ ئوكيانلاردىنمۇ تېرەن كىشىلەر... ئۇلارنى قەھرىتان قىش پەسلىنىڭ قار ـ شۇرغانلىرى، جاندىن ئۆتىدىغان نەشتەردەك سوغۇقلىرى ھەرگىز قورقۇتالمىغان ئەمەس؛ تومۇزنىڭ پىژغىرىم ھارارىتى كۆيدۇرەلىگەن ئەمەس؛ دەھشەتلىك بوران ـ چاپقۇنلار، ناچار ھاۋا كىلىماتى ياكى تۇرلۇك جاپا ـ مۇشكۈلاتلار ئۇلارنىڭ قەددىنى پۈكەلىگەن ئەمەس. ئۇلار ئەنە شۇنداق بەردەم، چىداملىق كىشىلەركى، ئۇلارنىڭ مەردۇ مەردانىلىق، جەسۇرلۇق مۇجەسسەملەنگەن قەددى ـ قامىتىنى تەرىپلەش ئۈچۈن جاھانىنىڭ لۇغەت ـ ئوكيانۇسلىرىدىكى ئەزگۈ سۆز ـ تېرمىنلار كەملىك قىلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، چېۋەر ـ جەسۇرلۇقى، مەردۇ مەردانىلىكى ھەمدە ئىشچانلىقى بىلەن بىپايان زېمىن باغرىنى كۆكەرتىپ، ھاياتلىق ئالىمىگە گۈزەللىك، بايىاشاتلىق ۋە مەئىشەت ئېلىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ جاپالىق ئەجرى بىلەن تارىختىن بۇيان

www.uyghurkitap.com

قاغجىراپ ياتقان قاقىر سايلار بوستانغا، بايا‌ۋانلار ئورمانغا، دەشت ـ چۆللەر بىنەمگە، مەرئالار بەئەينىكى غايەت زور رەڭدار زىلچىغا ئايلانغان... دېمەك، سىز كۆزىڭىزنى ئۇزەلمەيۋاتقان بۇ ھەيكەل ـ زامانىمىزدىكى خوتەن پەرھادلىرىنىڭ يارقىن ئوبرازىدۇر.

دېھقان ــ ھاياتلىقنىڭ يىلتىزى! ئويلاپ كۆرۈڭ، ھاياتلىقنى مەۋجۇت قىلىپ تۇرغۇچى جاندىن ئىبارەت مۆجىزە سۇ ۋە ھاۋا بىلەنلا ئەمەس، تېخىمۇ مۇھىمراقى ئاش ـ ئوزۇق بىلەن كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ ئەمەسمۇ؟! ئاش ـ ئوزۇقسىز ھاۋا يەپ، شامال كېكىرىپ ھايات سۈرگەن نەدە بار؟ ھالبۇكى، ئەنە شۇ ئاش ـ ئوزۇق پەقەت دېھقانلىق قان ـ تەرى بەدىلىگە ئاپىرىدە بولىدۇ. مۇبادا ئاش ـ ئوزۇق بولمايدىكەن، ئۇ ھالدا ھاياتلىقىمۇ مەۋجۇت ئەمەس، جانىمۇ كاپالەتكە ئىگە ئەمەس. چۈنكى جان بولمىسا ھاياتلىقمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ.

دېھقانلىق تۆھپىسىنى مەنلا ئەمەس، ھەر بىر ئەقىل ئىگىسى تەرىپلەيدۇ، مەدھىيەلەيدۇ، ئۇلۇغلايدۇ ھەمدە ئۇنىڭدىن سۆيۈنىدۇ. دېھقان تۆھپىسى كۈيلەنگەن بىر ناخشىدىكى:

دېھقان بولماي نان نەدە؟
نان بولمىسا جان نەدە؟
دېھقان بولماي، ھەيۋەتلىك
شەھەر نەدە، خان نەدە؟

دېگەندەك ئوتلۇق مىسرالارمۇ دېھقانلىقنىڭ ھاياتلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ تۇرغۇچى كۈچلۈك مەنبە، ھاياتلىقنى ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلىگۈچى يىلتىز ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغۇ؟! دېمەك، دېھقاندىن ئىبارەت ھاياتلىق يىلتىزى بولمايدىكەن، بىزنىڭ نېنىمىز، قېنىمىز، جېنىمىزمۇ بولمايدۇ. جۈملىدىن ھەممە ـ ھەممە بولمايدۇ. ھەقىقەت شۇنداقكى، دېھقان پۈتكۈل ئىنسانلار قوۋمىنىڭ ياشىشىغا ئىمكانلىق، جىسمىغا ساغلاملىق، دىلىغا ئاراملىق، يولىغا راۋانلىق، ئىشىغا ئاسانلىق، ئۆمرىگە ئامانلىق ئاتا قىلغۇچىلاردۇر. شۇڭا دەيمەنكى، دېھقانلىقنىڭ ۋىجدانى ئالىيجانابلىقى، مېھنەتى ئۇلۇغ، ھاياتى شەرەپلىك!

دېھقانلار ئاجايىپ سېخىي كىشىلەردۇر. ئۇلار ئەنە شۇ سېخىيلىق ھېممىتىدىن يەر ـ زېمىنغا رەڭدار تون ياپىدۇ. ئىنسانىيەتلا ئەمەس، ھەتتا كەڭ تەبىئەتتىكى ھايۋانات ۋە تامامى جانلىق ئۇنىڭ مەرھىمىتىدىن ھاياتلىق ۋىسالىغا ئېرىشىدۇ. خوتەن دېھقانلىرى ئاجايىپ ساددا ـ سەمىمىي، ساداقەتمەن، راستچىل كىشىلەر. سىز خوتەن دېھقانلىرى ئارىسىغا بارسىڭىز ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا چۆكسىڭىز، خۇددى دۇنيادىكى تامامى ئاق كۆڭۈللۈك پەزىلىتى پەقەت شۇلار ئۈچۈنلا يارىتىلغاندەك ھېسسىياتتا بولىسىز. خوتەن دېھقانلىرى بەكمۇ ساددا كىشىلەر، گويىاكى دۇنيادىكى تامامى كەڭ قورساقلىق پەقەت شۇلارغىلا بەخشەندە قىلىنغاندەك... ۋاھالەنكى، بۇ سەمىمىيلىك ۋە ساددىلىققا يۈكسەك جاسارەت قوشكېزەكتۇر. ئۇلار ئادىمىيلىك ھەم كىشىلىك مۇناسىۋەتتە شۇنچىلا سەمىمىي، ساددا بولغىنى بىلەن كىشىلىك تۇرمۇش دوقاللىرى ۋە مۇشكۈلاتلار ئالدىدا ئىنتايىن جەسۇر، مەردانە، مەۋقەسى قەتئىي ۋە راستچىل. سىز بەلكىم ئەل ئارىسىغا تارقالغان «خوتەنلىكلەر بىرنى بىر دەيدۇ» دېگەن ھېكمەتنى ئاڭلىغان بولغىيدىڭىز؟ مانا بۇ سۆز ئۆ ئىچىگە ئالغان مەنە خوتەنلىكلەرنىڭ ئىنتايىن سەمىمىي، راستچىل كىشىلەردىن ئىكەنلىكىنى، يالغان ـ ياۋىداق گەپ ـ سۆزلەردىن خالىي ئىكەنلىكىنى، ھەقىقەت سورۇ ـ نىدا بىرنى بىر دەپ ھەق سۆزلەيدىغانلىقىنى مۇنازىرىسىز ئىسپاتلايدۇ. ئۇلارنىڭ مېھنەت مەيدانلىرىدىكى پىداكارلىقىنى، تاغلارنى تالقان قىلىدىغان غەيرەت ـ جاسارىتى ۋە قەتئىيىتىنى كۆرگىنىڭىزدە، رايىش، دىلى يۇمشاق، سەمىمىي خوتەنلىكلەرنىڭ دەل ئاشۇ كىشىلەر ئىكەنلىكىگە ئېھتىمال ئىشەنمەي قېلىشىڭىز مۇمكىن. ھالبۇكى، سىز بىلەن دائىم دىدارلىشىپ تۇرغان سەمىمىي، ساددا كىشىلەر دەل ئۆزى شۇ! دېمەك، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدى جاھاندىكى ھەممە ئالىي پەزىلەتلەرگە باي، ئەمما سىز ئۇلارنىڭ تەبىئىتىدىن ھاكاۋۇرلۇق، ساختىلىق، يالغانچىلىق، تەمەخورلۇق ئىللەتلىرىنى تاپالمايسىز. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلار شۇنچە ئۇلۇغ، شۇنچە يۈكسەك!

خوتەن دېھقانلىرى ئاجايىپ پاراسەتلىك، جاسارەتلىك، باتۇر كىشىلەردۇر. ئۇلار سۇبھىنى شامغا، كېچىنى تاڭغا ئۇلاپ، ئۆزلىرىنىڭ

www.uyghurkitap.com

جاپالىق ئەمگىكى بەدىلىگە ئىنسانىيەت ئۇچۇن توقلۇق ۋە شوخلۇق ئاپىرىدە قىلىدۇكى، بۇ ھىممەتلىرى ئۇچۇن ھەرگىز مىننەت تەمە قىلمايدۇ. ئەجرىدىن بازارنى ئاۋات، تۇرمۇشنى قەنت ـ ناۋات قىلـ غانلىقىدىن پەخىرلىنىدۇ. ھېچ نەرسىنى تەمە قىلمايدۇ. مۇبادا سىز ئاشۇ يۇمشاق ئالىقانلىرىڭىز بىلەن ئۇلارنىڭ قاداق باستقان، يىرىك ئالىقانلىرىنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ، چىن كۆڭلىڭىزدىن ئۇرغۇپ چىققان ھەقىقىي ھۆرمەت ـ ئېھتىرامىڭىزنى بىلدۇرسىڭىز، ئۇلار خۇددى ئالەمنى بەرگەندەك خۇشال بولۇپ كېتىشىدۇ. جاپا ـ مۇشەقـ قەتتىن يەتكەن ھاردۇقىمۇ جىسمىدىن بىراقلا كۆتۇرۇلۇپ كەتكەندەك بولىدۇ.

خوتەن دېھقانلىرى گۈزەللىكىنى ئەڭ سۆيىدىغان كىشىلەردۇر. ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق گۈزەللىك يارىتىش، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى ۋە ئەل ـ ئاۋامنى بەھرىمەن قىلىشتىكى ماھىرلىقى جەھەتـ تە خوتەن دېھقانلىرى باشقىلاردىن سۆزسىز ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق ئانىسى بولغان تەبىئەت مۇڭازىنىتىنى ئاسراش، قوغداش، گۈزەل مۇھىت بەرپا قىلىپ يۇرتقا كۆركەم تۈس ئاتا قىلىش، شۇنداقلا مېۋىلىك باغلارنى ئەھيا قىلىشقا بارلىقىنى بېغىشلىغان. ئۇلار بۇ دىياردىكى شۇنچىۋالا ئورمانلارنى بىر تۈپ ـ بىر تۈپتىن كۆچەت تىكىپ بىنا قىلغان... دېھقانىڭ ئەجرى زىنھار يەردە قالمايدۇ. بىلەمسىزكىن؟ خوتەن دېھقانلىرى ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى جەھەتتە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن ئىپتىخارلىنىدۇ. مانا بۇ تەڭداشسىز يارقىن سىمۋىلەردە خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ھىممىتى ۋە قىممىتى ئالاھىدە جۇلالىنىدۇ.

سىز ئايروپىلانغا ئولتۇرغان چېغىڭىزدا، بۇ قاشتېشى دىيارىنىڭ كۆركەم، گۈزەل باغۇ بوستانلىقىغا، گۈلزار ـ چىمەنزارلىرىغا نەزەر تاشلايدىغان بولسىڭىز، جاھان رەسساملىرى بىر يەرگە جەم بولغان تەقدىردىمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ماي بوياقلىرىدا مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈـ رۈشكە قادىر بولالمايدىغان، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ساياھەتچىـ لەرنى كۈچلۈك جەلپ قىلىۋاتقان ئاجايىپ مەنزىرىنى كۆرىسىز. يەنە

كۆز يەتكۈسىز يېشىللىققا پۈركەنگەن 10 مىڭ چاقىرىملىق رەت-لىنىك، تەكشى ئۈزۈم تېلى كارىدورى كۆز ئالدىڭىزدا نامايان بولىدۇ. ئالتۇن كۈز پەسلىدە خوتەن ۋىلايىتىگە بارىدىغان بولسىڭىز، مېۋە-لىك باغلاردا مەي باغلاپ پىشىپ كەتكەن ھەر خىل مېۋە - چېۋە-لەردىن كۆزلىرىڭىز قامىشىپ كېتىدۇ - دە، دېھقانلارنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى سىجىل چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە مېۋىلىك باغلارنى ئەھيا قىلىشقىمۇ يىلمۇ يىل ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ھېس قىلماي تۇرالمايسىز. ھازىر خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىدە سەرخىل مېۋە-لىك باغ كۆلىمى 900 مىڭ مودىن ئاشقان. ئوتياش - كۆكتات كۆلەم-لىرىمۇ بەلگىلىك دەرىجىگە يەتكەن بولۇپ، بازارنى تولۇق مېۋە - چېۋىلەر، ئوتياش - كۆكتاتلار بىلەن تەمىنلەۋاتقان كەڭ، گۈزەل، ئەل-ۋەك باغلارنى، سالا - سالا ئېتىزلارنى، قىش پەسلىدىكى كۆز يەتكۈ-سىز پارنىكلارنى پىيادە مېڭىپ ئەمەس، ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ زىيا-رەت قىلغان تەقدىردىمۇ، كېسىپ ئېيتىمەنكى، ئۈزۈن يوللاردا پىيادە يۈرگەن يولۇچىلاردەك ھېرىپ - چارچاپ كېتىسىز. كۆرۈپ - كۆرۈپ تۈگىتىپ بولالمايسىز.

يېزا بىلەن شەھەرنى، يېزا بىلەن بازارنى، كەنت بىلەن مەھەللە-لەرنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، بەجايىكى كۈمۈش لېنتىلاردەك يىراقتىن يىراققا رەتلىك سوزۇلۇپ ياتقان، بۇك - باراقسان ئور-مانلار راھەت بەخش سايە تاشلاپ تۇرغان ۋە كېچە - كۈندۈز بەخت - قۇت توشۇلۇۋاتقان شەھەر يوللىرى، يېزا - بازار، كەنت - مەھەللە يوللىرىمۇ ئاشۇ سۆيۈملۈك دېھقانلار قوۋمىنىڭ جاپالىق مېھنىتى بە-دىلىگە كەلگەن. بىپايان سايلار، چۆللەر باغرىدا كۈمۈش پايانداز-دەك جۇلالىنىپ تۇرغان، ئۈزۈن مۇساپىلەرنى راۋانلىقى بىلەن قىسقارتقان ۋە سۈرئەتنى تېزلەتكەن يوللارمۇ خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ئەمگىكى بە-دىلىگە كەلگەن... سىز خوتەن يوللىرىدا «يول ئازابى - گۆر ئازابى» دېگەندىن قۇتۇلۇپ، راۋان يولنىڭ ھۈزۈرىنى سۈرۈۋاتقان، قەلبىڭىز-دە مەمنۇنىيەت ھېسلىرى بۇلاق كەبى بۇلدۇقلاۋاتقان دەقىقىلەردە، چىن يۈرىكىڭىزدىن ئۈرغۇۋاتقان ھەشقالا، رەھمەت - تەسەننانىڭ ئەنە شۇ ئېسىل دېھقانلار شەرىپىگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى ھېس قى-لىدىغانسىزمۇ؟

www.uyghurkitap.com

يۇرۇڭ دوستۇم، سۆھبىتىمىزنى داۋام ئەتكەچ مەن سىزنى قىش كۇنلىرىدىكى خوتەننىڭ سۇ قۇرۇلۇشى جەڭ مەيدانىنى زىيارەت قىلدۇراي. ئەنە، ئاۋۇ مۇز قاپلىغان دالىدا سوغۇقتا، ھېرىپ ـ چارچىغىنىغا پەرۋا قىلماي جىددىي ئەمگەك قىلىۋاتقان مىڭ ـ مىڭ ئادەملەر توپىنى كۆردىڭىزمۇ؟ دەل ئەنە شۇلار ئۆزلىرى توڭلاش، ھېرىپ ـ چارچاش بەدىلىگە، سىز ـ بىزگە ھارارەت ئاتا قىلىۋاتقان پىداكار ئەزىمەتلەر ـ خوتەن دېھقانلىرىدۇر! سىز ئۇلارنى بۇنداق قاتتىق سوغۇق دالىدا نېمە ئىش قىلىۋاتقاندۇ، دەپ ئويلامسىز؟ ئۇلار سۇ قۇرۇلۇشى ئەمگىكى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە! مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش باشلىمى تاغقا، ئايىغى بىنەمگە تۇتىشىدىغان تانابتەك تۇز نۇرغۇنلىغان تاش ئۆستەڭلەرنى ئۇلار جوتۇ، گۈرجەك، كەتمەن، تاغار، يۇدۇمە سېۋەت، زەمبىل، ئەپكەش قاتارلىق ئاددىي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا تايىنىپ بىر ـ بىرلەپ قېزىپ چىقىقان. ئۇلار بەرپا قىلغان چوڭ ـ كىچىك ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرىنىڭ سانىنىمۇ ئېلىپ بولالمايسىز. ئۇلار يەر شەكلى مۇرەككەپ، مۇسا ـ پىسى ئۆزۈن، چوڭ تېپتىكى ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى ئۇچۇن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد، نەچچە يىل، ھەتتا نەچچە ئون يىل جاپالىق كۈرەش قىلغان. بۇنىڭدىن مىسالغا ئالساق، 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا پۈتكۈزۈلگەن چىرا ناھىيەسىدىكى «جەڭگىۋار ئۆستەڭ» قۇرۇلۇشى جەڭ مەيدانىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە ياش قۇرامىغا يېتىپ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى كەتمەن ـ جوتۇلارنى قولىغا ئېلىپ سۇ قۇرۇلۇشىنى داۋاملاشتۇرغان كىشىلەر ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئەملىي تەسىرلىك ھېكايىلەر بار...

ئەنە، كۆز ئالدىڭىزدا يېيىلىپ تۇرغىنى زور سىغىمچانلىققا ئىگە گۇما ياپچان سۇ ئامبىرى، سانجۇ سۇ ئامبىرى، پىيالما 10 مىڭ مولۇق ئانار بازىسى، غازىغۇجام تەرەققىيات رايونى؛ قاراقاش «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» غول ئۆستىڭى، «شەرق شامىلى سۇ ئامبىرى»(بۇ سۇ ئامبىرىنى قاراقاش ناھىيەسىدىكى 100 مىڭ پالۋان ئۇدا 40 كېچە ـ كۈندۈز زەربىدارلىق بىلەن جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق پۈتكۈزگەن)، قاراقاش شىمالىي تەرەققىيات رايونى، غەربىي تەرەققىيات رايونى، قاراقاش دەرياسى ئېلىشىشى قۇرۇلۇ ـ

شى، كاۋاك ـ تۇزلۇقئوتاغ، ئۇرچى، ياۋا يېزىلىرىدىكى تەرەققىيات رايونلىرى؛ خوتەن ناھىيەسىدىكى يېڭىئېرىق سۇ ئامبىرى، تەۋەكـ كۆل يېزىسىدىكى «شەرق قىزاردى» سۇ ئامبىرى، «شەرق شامىلى» غول ئۆستىكى، 100 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى مەلىكە ئاۋات غول ئۆستىكى، مەلىكە ئاۋات 20 مىڭ مولۇق ئېكولوگىيەلىك ئورمانچىـ لىق بازىسى، ئۇزۇنشور، قارغاتۇز، چىگىلىك تەرەققىيات رايونلىرى، بورانچى غول ئۆستىكى، سۇپا غول ئۆستىكى، خوتەن پەيزاۋات سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى، قارا ئېغىل سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى، يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان پوپۇنا سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى؛ خوتەن شەھىرىدىكى شورباغ تاش ئۆستىكى، يۇرۇڭقاش دەريا بويى سانائەت رايونى، يۇرۇڭقاش دەريا سى چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىـ دىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان كەلكۇندىن مۇداپىيەلىنىش تۇسمىسى ۋە تىگانلىرى، كوئېنلۇن باغچىسى، ئارقاچال، ئاقشور تەرەققىيات رايونلىرى؛ لوپ ناھىيەسىدىكى يۇرۇڭقاش دەريا سىنىڭ ئېلىشىپىشى قۇرۇلۇشى، قارا يانتاق غول ئۆستىكى، بەشتوغراق غول ئۆستىكى، قارا كۆل سۇ ئامبىرى، بۇغرا قۇم سۇ ئامبىرى، چاھارباغ تەرەققىـ يات رايونى، دول تەرەققىيات رايونى، يايلىغان تەرەققىيات رايونى، سوغۇققۇم مالىيە تەرەققىيات رايونى، دۆلەت مۇداپىيە 315 ـ نومۇرـ لۇق تاشيولىنىڭ لوپ چېگرا بۆلىكىدىكى ئىھاتە ئورمان بەلبېغى؛ چىرا ناھىيەسىدىكى دامىكۇ «مول ھوسۇل» سۇ ئامبىرى، گۈلاخما قارا سۇ سۇ ئامبىرى، چىرا «جەڭگىۋار» ئۆستىكى، «غالىبىيەت» ئۆستىكى، چىرا ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى يېزا ـ بازار قۇمنى تىزگىنلەش، قۇمدىن مۇداپىئەلىنىش ئىھاتە ئورمان بەلبېغى، چىرا يېزا ـ بازار غول ئۆستىكى، چىرا تەرەققىيات رايونى؛ كېرىيە ناھىـ يەسىدىكى كېرىيە دەريا سى ئېلىشىپىشى قۇرۇلۇشى، كوئېنلۇن غول ئۆستىكى، توغراق سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى، «شەرق قىزاردى» سۇ ئامبىرى، يېڭىباغ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى، يېڭىباغ تەرەققىيات رايونى، « ئازادلىق» سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى، «ئىتتىپاق» سۇ ئىنـ شائاتى قۇرۇلۇشى، قازناق تەرەققىيات رايونى؛ نىيە ناھىيەسىدىكى «18 ـ ئاۋغۇست» تاغنى تېشىپ ئۆستەك قېزىپ نىيە ناھىيەسىگە سۇ باشلاش تونىلى قۇرۇلۇشى، نىيە «18 ـ ئاۋغۇست» ئېلىشىپىشى

www.uyghurkitap.com

سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى، كەڭ ساي سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى، روكيا، سالغۇزەك تەرەققىيات رايونلىرى، ئاقتاش ئېلىشىپىشى غول ئۆستىكى، ئايتاغ تەرەققىيات رايونى...

مانا مۇشۇنداق ئالەمشۇمۇل ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشلارنى خوتەن دېھقانلىرى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد كۈچ ئۇلاپ جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ پۈتكۈزگەن. بۇ قۇرۇلۇشلارنىڭ كەڭ، ئېگىز ۋە مۇستەھكەم تىگان ـ قاشلىرىنى يەنىلا شۇ دېھقانلار ئاممىسى پاتمان ـ پاتمانلاپ تاش، توپىلارنى بىر يۈدۈم ـ بىر يۈدۈم دۆمبىسىدە يۈدۈپ توشۇپ بىنا قىلغان. يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەرلەرنى بىر كەتمەن ـ بىر كەتمەندىن چېپىپ ۋە بىر تارام ـ بىر تارامدىن سۇ ئېقىتىپ لاي سېلىش بىلەن بارلىققا كەلتۈرگەن. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيە، يېزا ـ بازارلىرىدا كۆلەملەپ ئېچىلغان بوز يەرلەر بىر مىليون مودىن ئاشىدۇ. ناھايىتى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈرگەن شۇنچە كۆپ تەڭداشسىز قۇرۇلۇش ـ ئەسلىھەلەر ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق ۋە تۇرلۇك قۇشۇمچە كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ كۆچلۈك ئاساسى بولغان. خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ئۆتكەن يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش سەھىپىسىگە نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ۋىلايەت بويىچە ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق ھوسۇل مىقدارى بىر مىليون 50 مىڭ تونىدىن ئېشىپ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشتا يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلىپ، جەمئىيەتنىڭ ئاشلىق بىلەن تەمىنلىنىش بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي تۇرده كاپالەتلىك قىلىنغان. بۇنىڭغا ماس ھالدا ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق ۋە گىلەمچىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق تۇرلۇك كەسىپلەرمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن. ۋىلايەت بويىچە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى كارخانىلار 1600 گە يەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەيدىغان دېھقان ئىشلەمچىلەرنىڭ سانى 20 مىڭ نەپەردىن ئاشقان... خوتەن دېھقانلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۇرۇش، جۈملىدىن ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، گىلەمچىلىك، ئەتلەسچىلىك قاتارلىق ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ـ ۋەنچىلىك كەسىپلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئەنە شۇنداق

جاپا مۇشەققەتلىك ئەمگەكلىرى ئارقىلىق بىنا قىلغان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى، قۇمدىن مۇداپىئەلىنىش ئىھاتە ئورمان بەلباغلىرىنى، تەرەققىيات رايونلىرىنى بىر - بىرلەپ ساناپ چىقماقچى بولساق، سان - ساناقتا ئېزىپ كېتىشىمىز تۇرغانلا گەپ.

تەھقىقكى، بىز يۇقىرىدا يىغىنچاقلاپ تىلغا ئالغان ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەردە، پارلاق كارتىنىلاردا، جۇملىدىن قان - تەر بىلەن يېزىپ چىقىلغان تارىخ بەتلىرىدىكى بۇيۇك نامايەندىلەردە، ئەقىل - پاراسەتلىك، مېھنەتكەش، مەرد خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ئۆزىنى بېغىشلاش، يۇرت ماكانىنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىشتەك قەھرىمانا، ئالىيجاناب روھى يالقۇنجاپ تۇرىدۇ. دوستۇم، سىز «سۇ ــ يەرنىڭ قېنى، دېھقانچىلىقنىڭ جان تومۇرى» دېگەن گەپنى ئاڭلىغان بولغىيدىڭىز؟! دېمەك، سۇ بولمايدىكەن، ئۇ ھالدا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ جىددىي ئىشلىرى تۇگەپ قولى بوشىغان چاغلاردىمۇ ئەنە شۇنداق سىجىل ۋە جاپالىق ئەمگەكلىرى بىلەن سۇ مەسلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ بارلىق تەييارلىق خىزمەتلىرىنى پۈختا ئىشلىۋالىدۇ... مانا بۇ خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ئۆزىگىلا خاس بولغان ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر.

دوستۇم، سىز ئۇلارنىڭ توپا - توزانغا مىلەنگەن ئۇستىبېشىغا، ئاپتاپ كۆيدۇرگەن چىرايلىرىغا سىنچىلاپ قاراپ بېقىڭ، ئۇ چىرايلاردىن جاپا - مۇشەققەت چېكىۋاتقانلىق ياكى ۋايساش ئالامىتىلىرىنى ئەمەس، بەلكى بەخت تۇيغۇسى ئىپادىلىرىنى بايقايسىز. ئۇلارنىڭ قاينام - تاشقىنلىق جەڭ ئۇجىگە تەڭكەش قىلىپ ياڭرىتىۋاتقان ئەمگەك ناخشىلىرىدىن ھۇزۇر، ئىشەنچ ۋە كەلگۈسىگە بولغان تولۇپ تاشقان ئۇمىدۋارلىقنى چوڭقۇر ھېس قىلماي تۇرالمايسىز. يۇرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، قىلچىمۇ تەمە، مىننەتسىز تەر تۆكۈشلىرىگە قاراپ ئۇلارنىڭ بەخت يارىتىش ئىشقىدا ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماستىن تەرلەپ پىشۋاتقان ئالىيجاناب خىسلەتلەرگە ئىگە ئىنسانلار ئىكەنلىكىدىن تەسىرلىنىپ، كۆزلىرىڭىزدە يالتىرىغان ياش تامچىلىرىنى كونترول قىلالماي قېلىشىڭىز مۇمكىن...! ئۇلار ئەنە شۇنداق چىدام، بەرداشلىق كىشىلەر؛ ئەنە شۇنداق ئالىيجاناب

www.uyghurkitap.com

كىشىلەر، ئەنە شۇنداق ئېسىل پەزىلەتكە باي كىشىلەردۇر.

دوستۇم، سىز «بىر توقاچ مىڭ قولدىن ئۆتىدۇ»، «تونۇردا كۆيۈپ كەتكەن نان: دېھقان...! دەپ توۋلارمىش...»، «ناننىڭ ئۇۋۇقىغا دەسسەپ سالغان ئادەم قارىغۇ بولۇپ قالىدۇ» دېگەندەك ماقال ـ تەمسىللەرگە، ئىبرەتلىك ئىشارىلەرگە ئىشىنەمسىز؟ بۇ ھەقتە تالاش ـ تارتىش قىلغاندىن كۆرە، ئەتىيازدىن كەچ كۈزگىچە بولغان ئېتىز ئەمگەكلىرىنىڭ جەريانىنى ئەقىل ئېكرانىگىزغا پاكىت قىلىپ چۈشۈرەي:

ئەنە، قارىسىڭىز چەت ـ چېتىگە كۆزىڭىز، توۋلىسىڭىز ئۇنىڭىز يەتمەيدىغان پايانسىز ئېتىزلار، دېھقانلار بۇ كەڭلىككە جىددىي قىنغ ـ ئوغۇت توشۇۋاتىدۇ. ۋاقىت ئالدىراشلىقى چامداملارغا سۈرەت قوشۇۋاتىدۇ. ئەنە، ئوغۇت تەكشى يېيىتىلىپ، يەرلەرمۇ ئاغدۇرۇلدى. بوزاق تۇپراق ئاپتاپ بەھرىگە قاندۇرۇلدى... يۇزلىرىدە تەر ئېقىنلىرى ھاسىل بولغان دېھقانلار ئاغدۇرۇلغان يەرلەرنى تەكشىلىمەكتە. ئەتراپىغا قەر، قاش قويۇپ، خۇددى شاھمات تاختىسىدەك ھالەتكە كەلتۈرمەكتە... ئەنە، قىشتا توقۇزۇلغان ۋە ئەتىيازدا ئەكچىگەن ئېتىزلار يېڭىباشتىن ئاغدۇرۇلۇپ تۈزلەندى. دېھقانلار تېرىمغا ئالدىراش يۈزلەندى... ئەلۋەك سۇغا قېنىپ يېڭىباشتىن مادارىغا كەلگەن ئېتىزلارنىڭ بەت ـ رۇخسارى بوز رەڭدە ئېچىلىدى... مىنۇت پۇرسەتنىڭ ۋەزنى تاغلاردىنمۇ ئېغىر ھېسابلىنىپ، تاپ ـ تاپلار بويىچە ئۇرۇق سېلىندى... ئاز كۈن ئۆتمەي زىرائەت ئۇنۇپ مايسا بولدى، بىپايان ئېتىزلار يېشىل كىمخاب تون كىيدى... مانا ئەمدى دېھقانلار زىرائەت پەرۋىشىگە چۈشتى، ئوت ـ چۆپلەردىن ئادالىنىپ ئوغۇتلانغان سوختا مايسىلار قېنىپ سۇ ئىچتى...

ھەيھات، ئالدىنقى يىلى كەچ كۈز پەسلىدە باشلانغان ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى قىش ۋە باھارنى ئۆتكۈزۈپ تومۇزغا ئۇلاشتى... ئەمدى سالا ئېتىزلاردا يەلپۇنگەن ئالتۇن باشاقلار مول ھوسۇلدىن بېشارەت بەرمەكتە... دېھقانلار « يازنىڭ ئۇچ ئىشى» ئۇچۇن ئالدىرماقتا... ئورما باشلىنىپ ئالتۇن باشاقلار خامانلارغا توشۇلماقتا... پۈتۈرىم ئىسىقتا خامانلار قوشۇلماقتا... يىراقلاردىن «ھالايلوي» ناخشىسى ئاڭلانماقتا... سەلكىن شامالدا سورۇلۇپ ئادالانغان ئالتۇن

دان ـ چەشلەر تاغار ـ تاغارلارغا قاچىلانماقتا... ھەتتاكى بىر تال داننىمۇ زايە قىلماسلىق ئۈچۈن، پىشقەدەملەر خامان يۇزىنى تاسقا ماقتا... خامان ئىشىدىن يېڭىلا قولى بوشىغان دېھقانلار ئەمدىلەتىن دان تۇتۇۋاتقان قوناق پەرۋىشىگە چۈشۈپ كەتتى... كېۋەز ۋە باشقا ياغلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ پەرۋىشىمۇ ھەم ئىشلىنىۋاتىدۇ... دېھقانلار بىر تەرەپتىن كۈزلۈك يىغىم ئىشلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن ئېتىزنىڭ پاسار ـ مونەكلىرىنى چېپىش، ئادالاش، كۈزگى بۇغداي ـ غا يەر تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل... مانا، قىشمۇ يېقىن، سۇ ئىنشائاتى ۋە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ تەييارلىقى كۆز ئالدىدىلا...

ئەمدى بىز ئېتىز كۆرۈنۈشلىرىدىن يەنە بىر كۆرۈنۈشكە نەزەر ـ مىزنى ئاغدۇرايلى: باياتىن بىز كۆرگەن خامانلاردىكى ئالتۇن دانلار تۆگمەندە ئۇنغا ئايلىنىپ، ئۆي ـ ئۆيلەردە، ئاشخانا ـ رېستورانلاردا، ناۋايخانىلاردا مەززىلىك غىزالار، تاۋلىنىپ پىشقان نان ـ توقاچلار تەييارلانماقتا... ئەمدى سىز ھەر كۈنى ئەتىگەندە سۈتلۈك چايغا تۆگۈرۈپ ناشتا قىلىۋاتقان ھەر بىر توقاچنىڭ مىڭ قولدىن ئۆتىدىغانلىقىنى، ئىسراپ قىلىنغان ياكى تونۇردا كۆيۈپ ـ قارىداپ كەتكەن نانىنىڭ ئۆزىنى ئۇجۇدقا چىقارغۇچىدىن پاناھلىق تىلەپ: «دېھقان... دېھقان...!» دەپ ئۇنسىز ندا قىلىدىغانلىقىنى چۈشەنگەنسىز؟ نان ئۇلۇغ، مۇقەددەس، پاك ۋە قىممەتلىك. بەرھەقكى، يېمەك ـ ئىچمەكلەرنى ئىسراپ قىلغان ياكى نانىنىڭ ئۇۋۇنقىغا دەسسىگەن ئادەملەرنىڭ كۆزلىرى كور بولۇشقا مۇناسىپتۇر. دېھقان ئەجرىمۇ خۇددى نانغا ئوخشاشلا ئۇلۇغ. دېھقان ئەجرىنىڭ قەدرىگە يەتمىگەن كىشىلەرمۇ ئوخشاشلا كور ئادەملەردۇر. شۇنداق، دېھقان شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلۇغ ۋە سۆيۈملۈك كىشىلەردۇر.

مەن دېھقانىنىڭ ئوغلى، دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولدۇم. خوتەن دېھقانلىرىنىڭ جاپاغا چىداش روھىنى، يۈرتنى گۈللەندۈرۈش ئىرادىسىنى، جەمئىيەتكە خالىس تۆھپە قوشۇش جاسارىتىنى بەكمۇ تولۇق چۈشىنىمەن. كومپارتىيە ۋە خەلق مېنى تەربىيەلەپ يېتىشتۇردى. 1993 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلغىچە خوتەن ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ تەينىلىنىپ، خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ئىسلاھات ـ ئېچە ـ

www.uyghurkitap.com

ۋېتىش دەۋرىدىكى يۇرت ـ ماكانىنى گۈللەندۇرۇش، تۇرمۇشىنى ياخشىلاش كۈرەشلىرىدە ئەل ـ ئاۋام بىلەن دائىم بىللە بولدۇم. خوتەن دېھقانلىرىنىڭ بۇ دەۋردىكى ئىپادىسىگە گۇۋاھچى بولۇشقا لايىقمەن. مېنىڭ مۇشۇ سەككىز يىل جەريانىدىكى ئەڭ چوڭقۇر تە‌سىراتىم، يەنىلا خوتەن دېھقانلىرىنىڭ ئەقىل، پاراسىتىگە، چىدام ـ بەرداشلىقىغا، غەيرەت ـ جاسارىتىگە، شەخسىيەتسىزلىكىگە، جەمئى ـ يەتكە خالىس تۆھپە قوشۇش روھىغا، سەمىمىي راستچىللىقىغا، ئېسىل پەزىلىتى ۋە خىسلىتىگە ئاپىرىن ئېيتىش ۋە تولۇق قايىل بولۇشتىن ئىبارەت. خوتەن دېھقانلىرى نەقەدەر ئۇلۇغ خەلق ـ ھە!

يىللار كەينىدىن يىللار ئۆتتى. خوتەن ناھايىتى تېزلىكتە تەرەققىي قىلدى. نەتىجىلەرمۇ روشەن، كۆرۈنەرلىك بولدى. كومپارتىيە ـ نىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە دەۋران دېھقانغا باقتى. دېھقانىنى بېيىپ بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە كەلگەندە تەرەققىياتنىڭ تېز سۈرئەتتە يۈكسىلىشىگە ئە‌گىشىپ ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى زامانىۋى تۈس ئېلىشقا باشلىدى. نۇرغۇن ئىشلار قولايلاشتى. راۋانلاشتى. دېھقانلارنىڭ زىممىسىدىكى باج ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ھەر خىل يۈكلەرمۇ زور دەرىجىدە يەڭگىللىتىلدى. بىراق بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلارنى ئېتىزدىن ئايرىلدى دېگىلى بولامدۇ؟ ياق، ئۇلار ئېتىزنى ۋە دېھقانچىلىققا مۇناسىۋەتلىك بارلىق ئىشلارنى مەڭگۈ سۆيىدۇ. ئېكىنزارلىرىنىڭ ئارام بەخش ھىد ـ پۇراقلىرى ھۇزۇرىدىن ۋاز كەچمەيدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئېتىز ئىشلىرىغا باغلانغان سۆيگۈ ـ ئىخلاسى ھاياتلىقىنى، ئىنسانىيەتنى، شۇنداقلا تەبىئەتتىكى پۈتكۈل مەۋجۇداتنى قىزغىن سۆيۈش بىلەن يۇغۇرۇلغانكى، ئۇلارنىڭ بۇ سۆيگۈسى بارغانسېرى روشەنلىشىپ بارىدۇ. ئەبەدىي سۇسلاشمايدۇ.

خۇلاسە كالام شۇكى، دېھقانىنىڭ مېھنەت ـ ئەجرى بىلەن پۈتكۈل ھاياتلىق كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ، كۈلۈپ ياشنايدۇ، ۋىسالىغا يېتىدۇ، دۇنيا گۈزەللىككە پۈركىنىدۇ، تېخىمۇ نۇرلىنىدۇ! دېمەك، دېھقان بارچە ھاياتلىقنىڭ يىلتىزىدۇر. شۇڭا سالام بەرگەندە، ھەقىقىي ئە‌قىدە ـ ئىخلاس بىلەن ئاۋۋال دېھقانغا سالام بەرمەك لازىمدۇر؛ دېھقان ئەجرىنى ئۇلۇغلىماق ھەمدە دېھقان روھىنى ھەر بىر كىشى ھاياتىغا

ئۆرنەك قىلماق كېرەكتۇر.

ئاخىرىدا قەلبىمنىڭ ئىلھام دەريالىرىدىن سۇ ئىچىپ، ياشناپ پورەكلەپ ئېچىلىپ تۇرغان گۈلزارىمدىن خۇشبۇي گۈلدەستىلەرنى تىزىپ، ھاياتلىقنىڭ يىلتىزى، بارچە گۈزەللىكنى بەرپا قىلغۇچى ھەم پەرۋىشكارى دېھقانلارغا ھۆرمەتتە تۇتىمەن. ئۇلارغا بولغان چوڭقۇر سۆيگۈ - مۇھەببىتىمنى تۆۋەندىكى شېئىرىم ئارقىلىق يەنە بىر مەرتەم ئىزھار قىلىمەن.

دېھقانىنى تىلغا ئالساملا، دىلىمدا ئېھتىرامىم كۆپ،
دېھقانىنى سۆيسە گەر ھەر كىم، ئاڭا رەھمەت - سالامىم كۆپ.

ھاياتلىق ئالىمى ئىچرە دېھقاننىڭ ئەجرى ئەڭ كاتتا،
ئۇ بەرگەن نازۇ نېمەتتىن بەخت - قۇت دىل ئارامىم كۆپ.

ئۇ چاچقان زەر ئۇرۇقلاردىن، يارالقان ئاش - ئوزۇقلاردىن،
قازانغان شان - ئۈتۈقلاردىن ھاياتتا شاد - خۇرامىم كۆپ.

بولۇپ دۇنيا ئۇچۇن يىلتىز، جاپادىن ۋايسىماس ھەرگىز،
دىلى ئاق ھەم بەلەن، پاكىز... سۇپەتلەردىن چىدامىم كۆپ.

تۆكۈپ شامۇ سەھەر مېھنەت ئەزەلدىن ئەيلىمەس مىننەت،
ئۇنى ھەر كۆيلىسە جۇرئەت، دېگەي: ئىلھام قىيامىم كۆپ...!

ئىزاھلار:

① ئالىشىر نەۋائىينىڭ «بەرھاد - شېرىن» داستانى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. داستاندا يۇرت - ماكاننىي قورغاقچىلىق، ئەل ئىچىنى ئاچارچىلىق قاپلاپ كەتكەن زاماندا، باش قەھرىمان خو - تەنلىك پەرھاد ئىسىملىك يىگىتنىڭ ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، چېۋەرلىكى ھەمدە تاغلارنى تالقان، چۆللەرنى بوستان قىلىدىغان باتۇرلۇقى بىلەن بىستۇن تېغىنى يېرىپ، يۇرت - ماكا - نىغا سۇ باشلاپ كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت قەھرىمانلىق قىسسەسى تەسىرلىك بايان قىلىنغان.

② «ھاتەم ھەققىدە قىسسە» نامىلىق كىتاب ۋە ھاتەم توغرىسىدىكى تارىخىي قىسسە، رىۋايەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ھاتەم ئىسىملىك بىر زات ياشاپ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ تىللاردا داستان بولغان ئىش - ئىزلىرى، تەڭداشسىز ساخاۋەتچى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئالىيجاناب، ئېسىل خىسلىتى بىلەن، پۈتكۈل دۇنيا ئەللىرى ئارىسىدا مەردلىك - سېخىيلىقنىڭ سىمۋولىغا ئايلانغان.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يالقۇن ياقۇپ

تەكلىماكاندىكى گىگانت قۇرۇلۇش ـــ راۋاق

راۋاق قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى خوتەن رايونىدا ھا-زىرغا قەدەر بايقالغان قەدىمكى بۇددا ئىمارەتلىرى ئىچىدە، بىرقەدەر ياخشىراق ساقلانغان ئورۇن. ئۇ لوپ ناھىيەسىنىڭ شىمالىغا، يۇ-رۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان. خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىيان 80°09′49″، شىمالىي كەڭلىك 37°20′44″، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى1279مېتىر كېلىدۇ. ھازىرقى بوستانلىق بىلەن بولغان ئارىلىقى 30 كىلومېتىر، خوتەن شەھىر مەركىزىگە 53 كىلومېتىر،لوپ ناھىيە مەركىزىگە 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئېگىز قۇم بارخانلىرى بۇ خارابىنى ئوراپ تۇرىدۇ .

«راۋاق» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، «ئۇستىگە چىقىلى بۇ-لىدىغان قىلىپ ياسالغان مۇنار» ياكى «ئەتراپىنى كۆزەتكىلى ياسالغان مەخسۇس ئىمارەت» دىگەن مەنىلەرگە ئىگە. مۇشۇ چۈشەنچىگە ئا-ساسلانغاندا، بۇ خارابىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمى، يەرلىك خەلقنىڭ كېيىن بۇ خارابىغا قويغان نام ـ ئاتالغۇسىغا ئاساسەن مۇۋا-پىق. چۈنكى راۋاق بۇتخانىسى ئۆز زامانىسىدا ھەيۋەتلىك ئېگىز مۇنارى بولغان چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى بولسىمۇ، بۇگۈنكى كۆندە بۇ بۇتخانا-نىڭ ئۆيلىرى ۋە باشقا ئەسلىھەلىرى يوقىلىپ، خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن، پەقەت ئېگىز مۇنار ۋە ئىبادەتخانىنىڭ تۆت ئەتراپىغا سېلىن-غان قورشاۋ ھويلا تېمىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان.

راۋاق بۇددا خارابىلىقىدا ئارخېئولوگ سىتەين ـ 1901 يىلى ـ 1906 يىلى ئىككى قېتىم مەخسۇس قىزىش ئېلىپ بارغان. 1928 ـ يىلى گېرمانىيەلىك تىرىنكلېر قېزىش ئېلىپ بارغان. ئېلىمىز

ئارخېئولوگى خۇاڭ ژىنبىي 1929 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تەكشۈرۈش ئېـ لىپ بارغان. 1942 ـ يىلى لوپنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھاكىمى جۇباۋ ـ چىڭ بۇتخانىنىڭ شىمالىي تېمىدىن ئۇچ دانە ئالتۇن يالتىلغان بۇت قاتارلىق نۇرغۇن ئاساره ئەتىقىلەرنى قېزىپ ئېلىپ كەتكەن. خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئۇرنى 1980 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ۋە 1985 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. بىر نەچچە قېتىملىق قېزىپ تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ خاتىرىسى ۋە بۇ جايدىن تېپىلغان بۇت ھەيكەل، تام سۈرەتلەر شۇنىڭدەك خەن دەۋرد ـ گە توغرا كېلىدىغان «ۋۇجۇ» مىس پۇلى قاتارلىق تېپىلمىلارغا بىر ـ لەشتۇرۇپ قارىغاندا، بۇ بۇتخانا تەخمىنەن مىلادىيە 2 ـ ئەسىرلەر ـ دە ياسالغان، ياكى كېڭەيتىپ ياسالغان. 10 ـ ئەسىرلەردە (يەنى خو ـ تەنگە ئىسلام دىنى كىرىشىنىڭ ئالدىدا) قۇم ـ بوران ئاپىتىدە ئاستا ـ ئاستا خارابلاشقان. راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى 2001 ـ يى ـ لى «دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئۇرۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

راۋاق خارابىسىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلمىسى ۋە تېپىلمىلار

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ قۇرۇلمىسىدا قەندىھار ئۇسلۇبى بىلەن خوتەن بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىرلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، قۇرۇ ـ لۇش ئومۇمىي كۆلىمى 2242.25 كىۋادرات مېتىر ئەتراپىدا. ھا ـ زىرمۇ ئاساسەن ساق تۇرۇۋاتقان مۇنارنىڭ يەر يۈزىدىن ئىگىزلىگى توققۇز مېتىر ئەتراپىدا. مۇنار سۇپىسىنىڭ تۆۋەن قەۋىتى كىرىست (卐) شەكلىدە، ئىككىنچى قەۋىتى چاسا شەكلىدە، ئۈچىنچى قەۋەت گەۋدە قىسمى سىلىندىر شەكلىدە قوپۇرۇلغان. بۇددا بىناكارلىق سەنئىتىدىن قارىغاندا، سىلىندىر ئۇستىگە بارغانسېرى كىچىكلەپ ئۇچلىنىپ ئېگىزلىگەن قۇرۇلما بولۇشى مۇمكىن.

مۇنار سۇپىسىنىڭ ئۇمۇمىي دىيامېتىرى 9.6 مېتىر بولۇپ، سۇپى ـ دىن تەكشى يىراقلىقتا تۆت ئەتراپىغا چوڭ ھويلا قورشاۋ تېمى سىلىن ـ غان. شەرقىي شىمال ـ شەرقىي جەنۇب تەرەپ تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى 45.5 مېتىر، غەربىي شىمال ـ غەربىي جەنۇب تەرەپ تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى

www.uyghurkitap.com

49.5 مېتىر، تامنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىگى ئۇچ مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، تامنىڭ ئەڭ ئۈستى يۈز كەڭلىكى 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ھويلا قورشاۋ تېمنىڭ شىمال، جەنۇب، غەرب تەرەپلىرى ئاساسەن ساق. شەرق تەرەپ تامنىڭ ئوتتۇرىسى (تۆت مېتىرچە) بۇزۇلۇپ تۈگىگەن. بەلكىم بۇجاي بۇتخانىنىڭ چوڭ دەرۋازا ئورنى بولسا كېرەك. بۇ تەرەپ تامنىڭ قالغان قىسىملىرىمۇ ھازىر ئاساسەن يېقىلىپ كەتكەن. راۋاق قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى ھويلا قورشاۋ تېمنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى پۈتۈنلەي قۇم ئاستىدا (بۇلۇپمۇ تام سىرتقى يۈزى) قالغان. غەربىي شىمال تەرىپىنى يېرىم قۇم باسقان. شەرق تەرىپىنى قۇم باسمىغان بولسىمۇ، باشتا دېگىنىمىزدەك بۇ تەرەپ تام يېقىلىپ كەتكەن.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ ھازىرقى ھالىتى مۇنارنى مەركەز قىلغان چاسا شەكىللىك ھويلا بولۇپ، مۇنار ۋە ھويلا قورشاۋ تېمىدىن ئىبارەت. مۇنار ئۇستىدىن ئەستايىدىل كۆزىتىلسە، مۇنار ئۇلىنىڭ تۆت تەرىپىدە پەلەمپەي بارلىقىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ھازىرقى بايقاشتا غەربىي تام سىرتىدىن تام بويلاپ تۆت مېتىر كەڭلىكتە خېلى كۆپ بۇتخانا ئۆيلىرىنىڭ تام قالدۇق ئىزى بار. ئەينى چاغدا بۇتخانا ئۆيلىرى ھويلا قورشاۋ تېمىنىڭ دەرۋازىسىدىن باشقا جايلىرىنىڭ ھەممىسىدە بولسا كېرەك.

بۇ خارابىدىكى ھويلا قورشاۋ تېمى خام كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ھەربىر تال كېسەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 10سانتىمېتىر كېلىدۇ. تام ۋە مۇنارغا ئىشلىتىلگەن خام كېسەكلەر قېلىپ بىلەن قۇيۇلغان. يېقىنقى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، كېسەكنىڭ سىلىق يۈزىدە تىرناق ياكى باشقا نەرسە بىلەن (كېسەك قۇيۇلغان ھۆل چېغىدا) جىجىپ يېزىلغان يېزىق ــ ھەرپ، بەلگىلەرنىڭ بارلىقى بايقالغان. بۇ خارابىدىكى ھويلا قورشاۋ تېمىنىڭ ھەر ئىككى يۈزى چوڭ ــ كىچىك بۇت ھەيكەللەر، رەڭلىك تام سۈرەتلەر بىلەن توشقۇزۇلغان بولۇپ، ئېچىلىپ قالغان (1985 ــ يىلقى تەكشۈرۈشتە) چوڭ بۇت ھەيكەللەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگىدەك گەۋدىسى چېپىپ تاشلىنىپ بەل ئاستى قىسمىلا قالغان.

جەنۇبىي تامنىڭ شەرققە سوزۇلغان باش تەرەپ قىسمىدا قۇمغا

كۆمۈلۈپ تۇرغان (چېپىپ تاشلانغان چوڭ بىر بۇت ھەيكەللىنىڭ ئىككى يېنى تۆۋەن تەرىپىدە) ئالتىدىن جەمئىي 12 دانە تېۋىنغۇچى كىچىك بۇت ھەيكەل تامغا چاپلانغان پېتى ساق تۇرغان. تامدىكى مۇزاپىق ئارىلىق بويىچە ئورۇنلاشقان چوڭ ـ كىچىك بۇت ھەيكەللەر ۋە ئۇلار ئارىسىغا كىرىشتۇرۇپ سىزىلغان تام سۈرەتلىرى تۆت تەرەپ تامنىڭ ھەممىسىدە بارلىقىنى، تامنىڭ كۆرگىلى بولىدىغان يەرلىرى ئىسپاتلايدۇ (مەسىلەن: غەربىي تامنىڭ ئوتتۇرا قىسمى غەربي يۈزىدە، بىلى تار ئۈزۈن كۆڭلەك كىيگەن، چېچىنى تۇرۇۋالغان بىر ئايالنىڭ قولىدا پىيالىدەك قاچا تۇتقان ، ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بىر كىشىنىڭ چەينەكتەك بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغان رەڭلىك سۈرىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ. بۇ پەقەت بىرلا جايدىكى كىچىككىنە مىسال، ئەلۋەتتە).

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسى ئۆز ۋاقتىدا خام كېسەك بىلەن سېغىز لايدىن ياسالغان بولغاچقا، بۈگۈنگىچە بۇ جايدا ساقلىنىپ قالغان بۇتخانىغا ئائىت ئەمەلىي نەرسىلەر كۆپ ئەمەس. بۇ خارابىدىن بۇت ھەيكەللەر، بۇتخانىنىڭ قىسمەن بېزەك پارچىلىرى، رەڭلىك تام سۈرەتلەر، مىس پۇل، ھەرخىل مارجان، كەپتەرنىڭ كىچىك ھەيكىلى، قىسمەن ساپال بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىقلار تېپىلغان. مىس پۇلنىڭ دىياميتىرى 2.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىر مىللىمېتىر، ئوتتۇرىدىكى تۆشۈكى تۆت چاسا، مىس پۇل داتلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، خەن دەۋرىگە تەۋە « ۋۇجۇ» مىس پۇلى ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىدىكى بۇت ھەيكەللەر ۋە تام رەسىملىرىنىڭ سەنئىتى ئالاھىدىلىكى

مىلادىيەدىن كېيىنكىI، II ئەسىرلەردە خوتەنده قەدىمقى ئۇسلۇبى بىلەن خوتەن يەرلىك ئۇسلۇبى بىرلەشتۈرۈلگەن بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلوبى مەيدانغا كەلگەن. راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ دەل مۇشۇ خىلدىكى سەنئىت ئۇسلۇبىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئىبادەتخانىدىكى بۇت ھەيكەللەرنىڭ كىيىم فورمىلىرى، كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان كۆپ-تۇرمە سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. بەدىنىنىڭ گەۋدىلىك قىسىم-

لىرى تەبئىي ھالدا ئېسىلىپ ئىستېرىلۇق تۇيغۇ بېرىدۇ. ھەيكەل-لەرنىڭ ھەربىرىكەت شەكلى ھەم تەبئىي، ھەم نەپىس. كىيىملەر بەدەنگە يېپىشتۇرۇلۇپ، خوتەننىڭ مەشھۇر «ھۆل كىيىم» ئۇسلۇبى گەۋدە-لەندۇرۇلگەن. زىننەت خاراكتېرىدىكى «U» شەكىللىك كىيىم فور-مىلىرى ناھايىتى راۋان ۋە تەرتىپلىك بولۇپ، كىشىگە گويا يۇپقا قۇم ئارىسىدىن كۆرۈنگەن بەدەندەك تۇيغۇ بېرىدۇ. ھەيكەللەرنىڭ يۈزى يۇمىلاق، سالاپەتلىك، كۆزلىرىدىن تەبەسسۇم چاقناپ تۇرىدۇ. قاڭشى-رى ئېگىز بولۇپ، پېشانىسى بىلەن ئۇدۇللا تۇتىشىدۇ. ئېغىزى ئۆل-چەملىك، لەۋلىرى قېلىن، مۇرە ئارىلىقى كەڭ، كۆكرەك قىسمى توز، بىلى ئىنچىكە، كىيىمى پۈتۈن بەدىنىنى يۆگىگەن قىياپەتتە ياسال-غان. ئىبادەتخانا ھويلا تېمىنىڭ (ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان مەركىزىي تامنىڭ) ئىچى ــ سىرتىدا تامغا يۆلەپ ياسالغان چوڭ ئۆرە بۇت ھەي-كەللەرنىڭ (باشسىز گەۋدىسى) ئېگىزلىگى تەخمىنەن ئۇچ مېتىر كېـ-لىدۇ. ئۆرە بۇت ئارىلىقىغا (سەل تۆۋەنگىرەك) ئورۇنلاشتۇرۇلغان كـە-چىك بۇت ھەيكەللەرنىڭ بىر قىسمى ھېلىھەم قۇم ئاستىدا ياتماقتا.

ئۆرە بۇتلارنىڭ كۆكرىكىنىڭ ئوستى بۇزۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، قالغان ئوتتۇرانچى ۋە كىچىك بۇتلار ناھايىتى مۇكەممەل ساقلانغان. بۇت ھەيكەللەر ئارىلىقىغا يەنە كۆپتۇرمە قىلىپ ياسالغان نېلوپەر گۈلى ئىچىدە ئولتۇرغان كىچىك بۇت ھەيكەللەر چاپلانغان. چوڭ بۇتلارنىڭ ئارىسىدىكى بوش يەرگە تام رەسمى سىزىلغان. 1901 ــ يىلى ستېيىن شەرقىي جەنۇبىي تامنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن 91 دانە چوڭ ــ كىچىك بۇت ھەيكەللەرنى قازغان.

1980 ــ يىلى 2 ــ ئايدا ۋە 1985 ــ يىلى 10 ــ ئايدا خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى غەربىي جەنۇب تەرىپىدىن بىر بۇلۇك بۇت ھەيكەللەر توپىنى بايقىغان. بۇت ھەيكەللەر ئىنتايىن تەرتىپلىك ھالدا خۇددى ئېچىلىپ تۇرغان نېلوپەر گۈلىگە تەق-لىد قىلىنىپ، چوڭ بۇتنى مەركەز قىلىپ ئوستى ــ ئۈستىلەپ ئو-رۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ بۇتلار ئارىسىدىكى چوڭ بۇتلارنىڭ كۆكرىكىنىڭ ئوستى بۇزۇۋېتىلگەن. قالغان قىسمىنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە كىچىك بۇتلار سول قولىنى ئالدىغا چىقىرىپ، بۇددا دىنىدىكى

«abhayamudra»نى، يەنى ــ «قوغداشقا تەييار تۇرۇش» قول ئىشارىسىدە ئېچىلغان ئالىقىنىنى ئالدىغا قارىتىپ، تەبەسسۇم قىلىپ تۇرىدۇ. چېچى چوققىسىغا تۇرمەكلەنگەن. ھەممىسىنىڭ كەينىدە نۇر چەمبىرىكى بار. كىشىگە بىر خىل ئىستېرىئولۇق تۇيغۇ بېرىدۇ. بۇت ھەيكەللەر سېغىز لاي بىلەن ياسالغان بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چىرايىنىڭ ئاساسەن ئوخشاش. لىقىغا قارىغاندا، بېشى بىرخىل قېلىپتا قۇيۇپ چىقىرىلغان بولۇشى مۇمكىن.

1988 ــ يىلى شەرقىي جەنۇبىي تامنىڭ سىرتىدىن لايدىن ياسالغان بىر چوڭ بۇتنىڭ بېشى بايقالغان. ئېگىزلىكى 43.3 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22.5 سانتىمېتىر بولۇپ، گەۋدىسىدىن ئاجىراپ كەتكەن، باشنىڭ ئۆلچىمىگە قاراپ تۇرۇپ، مەزكۇر بۇتنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كەم دېگەندىمۇ 3.5 مېتىر ئېگىزلىكتە ياسالغانلىقىنى جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇ. چاچ شەكلىنىڭ دولقۇنسىمان بولۇشى، قۇلاق شەكلىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ھەم چىرايىدىن يېغىپ تۇرغان مېھرى ــ شەپقەت ۋە ئىللىقلىق ھالەتلىرىدىن ئۇنىڭ بۇددانىڭ ھەيكىلى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ھويلا تاملىرىنىڭ ئىچى ــ تېشىدىكى مۇزاپىق جايلارغا ئەينى دەۋردە گۈزەل تام رەسىملىرى سىزىلغان. يېقىنغىچە چوڭ بۇت ھەيكەللەر ئارىلىقىدىكى ھاك بىلەن ئاقارتىلغان بوش يەرلەردە تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. 1985 ــ يىللىرى ھويلىنىڭ غەربىي شىمالىي تامنىڭ سىرتى(مەركىزىي تامنىڭ سىرتقى يۈزى) دىن بىر قەدەر مۇكەممەل ساقلانغان تام رەسىمى بايقالغان. رەسىمدە ئوڭ قولىدا كۈجىدان كۆتۈرۈپ، سول قولىدا «jnana mudra» نى، يەنى ــ چۈشىنىش، بىلىش ئىشارىسىنى قىلىۋاتقان بىر ئايال تېۋىنغۇچىنىڭ ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئايالنىڭ كۇزى يۇمىلاق، بېشى تۆۋەنگە سەل ئېگىشكەن بولۇپ، «پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن مايىل بولۇش، بۇددىغا سېغىنىش» ئىچكى ھېسسىياتى روشەن ئىپادىلەنگەن. تېۋىنغۇچىنىڭ بېشىنىڭ سول تەرىپىگە يوپۇرماقلىق گۈل شېخى سىزىلغان بولۇپ، گۈل شېخىنىڭ تۆۋەن ئۇچى تېۋىنغۇچىنىڭ كۆكرىكىنىڭ سول تەرىپىگە تۇ-

تاشتۇرۇلغان. دېمەك بۇ «يۇرەكتىن كۆكلەپ چىققان گۈل» بىر خىل سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولۇپ، تام رەسىمىدە گۈلنىڭ ئۇستى تەرىپى ساقلانمىغاچقا، ئۇنىڭ نېمە گۈل ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ (ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بولمىغان گۈللەردە ئوخشىمىغان مەنە ۋە ئارزۇ ـ ئىستەك ئىپادىلىنىدۇ). گېرمانىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس گابائىننىڭ قارىشىچە، گۈل يەنە بىر جەھەتتىن بۇددانىڭ مۇبارەك جامالىغا سىمۇزول قىلىنغان. تېۋىنغۇچىنىڭ چاچلىرى تۇرمەكلەنگەن. ئىككى قۇلىقىغا زىننەت لېنتىلىرى ئورنىتىلغان، ئۇستىگە كالتە يەڭلىك نېپىز كىيىم كەيگەن، جەينىكىنىڭ تۆۋىنىدىن ئالىقىنىغىچە يۇپقا يەڭلىك كىيگەن، بېلى ئىنچىكە، كاسا سەل گەۋدىلەنگەن، بېلىنىڭ ئاستىغا پۇرمىلىك يوپكا كىيگەن ھالەتتە سىزىلغان بۇلۇپ، كالتە يەڭلىك كۆڭلىكىنىڭ ياقىسى ۋە كالتە يەڭىنىڭ ئۇچى ئايرىم نەقىش لىك كانارلار بىلەن بېزەلگەن. كۆڭلەك سىرتىدىن بۇ تېۋىنغۇچىنىڭ تولغان كۆكسى ۋە ئىنچىكە بەللىرى ئەينەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. پۇرمە لىك يوپكىنىڭ يۇقىرى تەرەپ بەل قىسمى تار بولۇپ، تۆۋەنگە چۈشكەنسېرى كېڭىيىپ بارغان. پۇرمىنىڭ باشلانمىسى دولقۇنسىمان توغرا سىزىقلار بىلەن، يوپكىنىڭ گارمونىك قاتلاملىرى پارالىلىل تۈز سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەزكۇر سۈرەت ھاك بىلەن ئاقارتىلغان ئاق تام ئۈستىگە سۈس قىزىل رەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن «ھۆل كىيىم» رەسىملىق ئۇسلۇبى جەھەتتە خوتەنىنىڭ ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن «ھۆل كىيىم» رەسىملىق ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئىشلەنگەن بولۇپ، تېۋىنغۇچى بۇتلار نىڭ كىيىم شەكلى گويا پەرىلەرنىڭ نېپىز يىپەك كىيىم بىلەن خۇددى ھازىرلا سۇدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققاندەك بەدىنىگە چاپلىشىپ، بەدەن گۈزەللىكىنى ھەقىقىي نامايان قىلىپ بەرگەن.

يەنە بىر ئەرنىڭ رەسىمىدە بېشىغا چوققىسى تۇگۇنچەكلەنگەن دوپپا كەيگەن، ئۇزۇنچاق يۈز، كۆز قاپىقى قاتلاش، بۇرنى ئېلىپتەك، قۇلىقى چوڭ، لەۋلىرى سەل قېلىن ، بۇرۇتى ئىنچىكە ياسالغان، كۆكرىكى كەڭ، بېلى ئىنچىكە، ئۇزۇن يەكتەك كۆڭلەكنىڭ بېلى پوتىدا چىڭ باغلانغان، پۇتىغا، قارا ئۆرۈمە كالتىساق ئۇتۇك كىيگەن بۇلۇپ، پۇتىنى سەل كېرىپ تۇرىشىدىن ناھايىتى چەبدەس، سالاپەتـ

لىكلىكى كۆرۈنىپ تۇرىدۇ.

دېمەك، خوتەن بۇددىزم تەسۋىرىي سەنئەت رەسسامىلىقىنىڭ ئەنە شۇنداق جازىبدارلىقىدىن قايىل بولغان ئىتالىيەلىك ئالىم، رىم ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ماريئو بوساگبرنىڭ: «ئوتتۇرا ئاسىيادا پەقەت بىرلا رەسسامچىلىق ئېقىمىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ نەپىس تام سىزمىلىرى ۋە ياغاچ ئويمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ ئەسەر-لىرى بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەر جۇڭگو سەنئەت ساھەسىدە-كىلەر ۋە ئوبزورچىلىرىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن خوتەن رەسسامچە-لىق ئېقىمىدۇر...» دېگەن باھاسى ھەرگىزمۇ ئاشۇرۇۋېتىلمىگەن.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خاراپلىشىش سەۋەبلىرى

ئېگىز مۇنارلىق بۇ بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بۇتخانا ئۆيلىرى ۋە باشقا ئەسلىھەلىرى تەخمىنەن مىلادىيە 10 ـ ئەسىرلەردە خوتەننى ئىسلاملاشتۇرۇشتىن ئىلگىرىلا قۇرغاقچىلىق ۋە قۇم ـ بوران ئاپىتى-تىدە ۋەيران بولغان؛ خوتەنگە ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، كۆپ قىسىم بۇت ھەيكەللەر ئىسلام ئاچقۇچىلار تەرىپىدىن چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن (مەسىلەن: ھويلا قورشاۋ تاملىرى ئالدىدىكى قاتار كەتكەن كۆپلىگەن ئادەم قامەتلىك چوڭ بۇت ھەيكەللەر بويىنىدىن چېپىپ تاشلانغان). قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بىر بۆلۈك ھەيكەل ۋە سۇرەتلەر بايلىق ئىزدىگۈچى كىشىلەن ئوغرىلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان.

قەدىمىي خوتەنلىكلەرمۇ ئىنسانلارنىڭ ياشاش قانۇنىيىتى بويىچە، تەكرار تارىخىي كۆچۈشلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. كۆپ قېتىم ئاھالە ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىللەرگىچە تاغ باغرى ۋە جىلغىلارنى ماكان تۇتۇپ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. مىلادىيەدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە كەلگەندە، ئۇلار بارا ـ بارا كۆپىيىپ، تاغ باغرىدىن چىقىپ سۇنىڭ ئېقىش يۆنى-لىنىشى بويىچە، شىمال تەرەپتىكى تۇزلىڭ رايونلارغا تارىلىپ دېھقا-چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ

ماكاندا ئولتۇراقلاشقان ئاھاللىلەر ئۆز ئارا بىرگەۋدە بولۇپ يۇرت ـ ماكانىنى گۈللەندۈرۈپ ئاۋات شەھەر، يېزا ـ بازارلارنى بەرپا قىلغان. قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئارىسى ۋە تاغ باغرىلىرىدىن قەدىمكى ئىزلار، قەبرىلەر بايقالدى، (مەسىلەن: مىلىكئاۋات قەدىمىي شەھىرى، لوپ ناھىيە سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقى قاتارلىقلار) بۇ بىرقاتار ئەمىلىي پاكىتلار قەدىمكى خوتەنلىك (ئۇدۇنلۇق)لەرنىڭ تەكرار يۆتكەلگەن ھايات پائالىيەتلىرى ۋە ياشاپ ئۆتكەن ماكانلىرىغا ئىسپات بولۇپ تۇرماقتا.

ئۇندىن باشقا بۇگۈنكى خوتەن رايونىنىڭ شىمالىدىكى بىپايان قۇملۇقلاردا بايقالغان قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى، يېزا ـ كەنتلەرنىڭ ئىز ـ نىشانلىرى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، ئېقىن ئىزلىرىنىڭ يۇلتۇزلاردەك تارالغانلىقى بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابلىشىشىنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىن يەكۈنلەش مۇمكىن.

1) خوتەن ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقان ، قۇرغاق مۆتىدىل بەلباغقا تەۋە، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز، قورغاق رايون. قەدىمكى خوتەن زېمىنى ھازىرقى ۋىلايەت زېمىنىگە ئاساسەن تەڭ (بەلكى ھازىرقىدىن چوڭراق) بولسىمۇ، لېكىن ئەينى چاغدا كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان يېشىل بوستانلىق ھازىرقىدىن كۆپ كەڭرى ئىدى. بۇگۈنكى خوتەن شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا كۆزىتىدىغان بولساق تەبىئەت ئاتا قىلغان ئەسلىي يەر تۈزۈلۈشى بىر قەدەر ئالاھىدە، يەنى جەنۇبىي قۇرۇم تاغلىرى تەرىپى ئېگىز بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ پەسلەپ بارىدۇ. خوتەننىڭ قۇرۇم تاغلىرى بىلەن ئورالغان جەنۇب، غەرب تەرەپلىرىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىن 180 كىلومېتىر كېلىدىغان مازار تاغقىچە، شەرقتىن نىيە ناھىيەسىنىڭ شىمالىغا 130 كىلومېتىر كېلىدىغان قەدىمكى نىيە خارابىسىغىچە بولغان شۇنچە كەڭ زېمىن (بۇگۈنكى كۈندە بۇ بىپايان زېمىننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قۇم بېسىپ كەتكەن) ئەينى چاغدا كىشىلەر ياشىغان بوستانلىق ئىدى. خوتەن ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى 30 دىن ئارتۇق چوڭ ـ كىچىك

دەريالارنىڭ سۇيى ئەينى زاماندا بۇ كەڭ زېمىننى قاندۇرۇپ، كۆپ قىسمى ئاخىر تارىم دەرياسىغا ، ئاندىن تارىم دەرياسى ئارقىلىق لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلاتتى. ھازىرقى كۇندە پەقەت يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنىڭ ئاز بىرقىسىم سۇيى ياز پەسلىدىكى كەلكۇن مەزگىلىدىلا تارىم دەرياسىغا قۇيۇلالايدۇ. قالغان دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ سۇيى ئەينى زاماندىكى بوستانلىق(ھازىرقى قۇملۇق) نىڭ ئوتتۇرىسىغىمۇ بارالماي قۇمغا سىڭىپ توگەيدۇ.

ئۇندىن باشقا جەنۇبتىكى قۇرۇم تاغلىرىدىن باشلانغان دەريا ـ ئېقىنلار ھەر يىلى زور مىقداردىكى قۇم، تاش، لاي ـ لاتقىلارنى ئۇ ـ زۇكسىز ئېقىتىپ تۇرغاچقا، دەريا ـ ئېقىنلار ئاسانلا تىنىپ قېـ لىپ، ئاھالىلەر كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مۇنبەت بوستانلىقلاردا ياشىغان خەلقلەر ئەسلىدىكى يۇرت ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، سۇ مەنبەسىنى قوغلىشىپ، بارا ـ بارا جەنۇبقا قاراپ كۆچكەن ۋە قايتىدىن ماكانلىشىپ ھاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرغان. بىز خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسىگە قارايدىغان بولساق، ھازىرقى خوتەن رايونىدا ياشاۋاتقان ئادەملەرنىڭ جەنۇبىي قۇرۇم تاغلىرىنىڭ باغرىغا قاپسىلىپ قالغانلىقىنى كۆرىـ مىز. ھازىرمۇ سۇ كەمچىل بولۇش يەنىلا خوتەندىكى ئەمەلىي مۇھىم مەسىلە.

2) ئەسىرلەردىن بۇيان يىلمۇ يىل داۋاملاشقان قۇرغاقچىلىققا ئەگىشىپ، تەبىئەتنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا ئاتا قىلغان قۇم ـ شېـ غىللىرى شامال ـ بوراننىڭ قۇترىشى بىلەن شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ، توختىماي ئىلگىرىلەپ مىلادىيە 3 ـ ، 4 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە خوتەننىڭ شىمالىدىكى كۆپ قىسىم كەڭ مۇنبەت بوستانـ لىقلارنى قۇم بارخانلىرى كەينى ـ كەينىدىن يۇتۇپ كېتىپ، بۇ جايلارنى قۇم دېڭىزىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان.

3) تارىختىكى رەھىمسىز ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۇپەيلىدىن سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى ئۇزۇن مۇددەت تاشلىنىپ قېلىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر بۇزۇلۇپ، تېرىلغۇ يەرلەر قۇرۇپ كەتكەن، يۇرت ـ ماكانىنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش مۇمكىن بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، كىشىلەر باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئىسلام دىنى خوتەنگە قۇراللىق كۈچ بىلەن مەجبۇر كىرگەندە خەلقە نۇرغۇن ئۇرۇش مالىمانچىلىقلىرىنى كەلتۈرۈپلا قالماي، مۇ-ھىمى بۇددا دىنى قاتارلىق غەيرىي ئىسلام دىنىغا ئائىت بارلىق مە-دەنىيەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلغان. ئىبادەتخانىلار، بۇددا تۇسىدىكى ئىمارەتلەر، ھەيكەللەر چېقىپ تاشلانغان. تۇرلۈك سۇرەت، كىتاب، پۈتۈكلەر كۆيدۈرۈلگەن (يەنى ئەرەب يېزىقىدىن باشقا يېزىقتىكى بارلىق تارىخىي مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى يوقىتىلغان). 11 ـ ئەسىر-دە ئۆتكەن بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ (ئىندىكس فاكسىمىل)609 ـ بېتىدە، ئىسلام ئاچقۇچىلارنىڭ مۇنداق بىر كۆپلىت شېئىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، يۇقىرىقى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ:

كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق بىز،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق بىز.
بۇتخانىلارنى چاقتۇق بىز،
بۇت ئۈستىگە چىچتۇق بىز.

ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ ئەڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، كۆپ قىسىم بۇددا ھەيكەللىرى ئىسلام ئاچقۇچىلار تەرىپىدىن چېقىپ ۋەيران قىلىۋە-تىلگەن (مەسىلەن: باشتا تىلغا ئېلىنغاندەك ھويلا قورشاۋ تامدىكى قاتار كەتكەن كۆپلىگەن ئادەم قامەتلىك چوڭ بۇت ھەيكەللىرى بۇي-نىدىن چېپىپ تاشلانغان).

4) راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۇزاق تارىختا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بىر بۆلۈك بۇددا ھەيكەلى، مايمۇن ھەيكەلى، داچەن پۇل، قەدىمىي پۇل پارچىلىرى، مارجان، تام سۇرەتلىرى قاتارلىق مەدەنە-يەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى 1901 ـ يىلى ۋە 1906 ـ يىلى ئەنگلە-يەلىك ئارخېئولوگ ستەين، 1928 ـ يىلى گېرمانىيەلىك تىرنە-كېلېر، 1942 ـ يىلى لوپنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھاكىمى جۇباۋچىڭ قاتارلىق ئاسار ئەتىقە ئىزدىگۈچىلەر ۋە بايلىق ئىزدىگۈچى كېپەن ئوغرىلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن ياكى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرە-غان.

راۋاق بۇددا خارابىسى 1980 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك قوغدە-

لىدىغان ئورۇن، 2001 ـ يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك قۇغدىلىدىغان ئۇرۇن» قىلىپ بېكىتىلىپ، مەخسۇس قوغدىغۇچى خادىم ئورۇنلاش-تۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما 1998 ـ يىلى 3 ـ ئايدا لوپ ناھىيە جىيا يېزىسىدىن (ھازىر خوتەن شەھىرىگە تەۋە) 30 نەچچە كىپەن ئوغ-رىسى ئوغرىلىققا كىرىپ تۇتۇلغان. 2009 ـ يىلى 4 ـ ئايدا لوپ ناھىيەسىنىڭ چارباغ يېزىسىدىن بەش نەپەر كىپەن ئوغرىسى ئوغ-رىلىققا كىرىپ، بەش بۇتنىڭ كاللىسىنى ئوغرىلىغان، تېخىمۇ ئەپ-سۇسلىنارلىقى ئوغرىلار ئاسراش تەدبىرى قوللانماي بۇت بېشىنى ماشىنىنىڭ كەينىگە سېلىپ قايتىشىدا بۇتنىڭ ھەممىسى چېقىلىپ بۇزۇلۇپ كەتكەن (بۇ قىلمىش شۇ يىلى 11 ـ ئايدا پاش قىلىنىپ، قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىندى). بۇ ئوغرىلىق قىلمىشى يۇز بەر-گەندىن كېيىن، بۇ ئورۇننىڭ قوغداش تەدبىرى تېخىمۇ كۈچەيتە-لىپ، قوغداش ئۆيى سېلىنىپ، تۈرلۈك بۇزغۇنچىلىق ۋە ئوغرىلىق قىلمىشلىرىدىن ئۇنۇملۇك ساقلىنىش ئۈچۈن 24 سائەتلىك مۇ-تىزىم قوغداش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

ئانا يۇرتىمىزدىكى ئاسار ئەتىقىلەردىن ئىبارەت بۇ بىباھا گۆھەر-لەرنى تېخىمۇ مۇكەممەل قوغداش، ئاسراش ۋىجدانىي بۇرچىمىز. ئۇلارنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىز بولسا، تەك-لىماكاننىڭ سىرىنى ئېچىش، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىيات تا-رىخىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1) ئاۋرېل ستەيىن (ئەنگلىيە): «خوتەن بوستانلىقىغا قايتا كەلگەندە». گۈاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2000 ـ يىلى 10 ـ ئاي نەشرى.

(2) پېتېر خوپكىرك (ئەنگلىيە) «يېپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

(3) لى يىنپىڭ «بۇددا ئېلى ئۇدۇن» ناملىق كىتابى.

(4) مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 ـ يىلى 1 ـ نەشرى.

(5) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «غەربىي يۈرت تاشكېمىر سەنئىتى».

(6) نىزامىدىن توختى «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار».

(7) ئابدۇللا سۇلايمان (تۈزگۈچى): «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» 2ـتوم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003ـيىلى 8ـئاي 1ـنەشرى.

www.uyghurkitap.com

ۋاڭ دېيى

قاشتېشى كانىغا سەپەر

7 ـ ئاي پەسلى، بىز تاغقا كىرىشنىڭ ئەڭ ياخشى پەيتىنى تاللاپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا قاراپ سەپەر قىلىپ، خوتەن بويىچە داڭلىق قاشتېشى ماكانى ـــ ئالماس قاشتېشى كانىغا زىيارەت قىلىش ئۈچۈن باردۇق.

خوتەن ـــ قاشتېشى ماكانى، ئېسىل قاشتېشى ھەقىقەتەن بىباھا گۆھەر ھېسابلىنىدۇ. «ئالتۇننىڭ باھاسى بار، قاشتېشى بىباھادۇر» دېگەن سۆز بىكار ئېيتىلمىغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە: قەدىمكى زاماندا چىرايلىق بىر مەلىكە مۇھەببەت ئىشى تۈپەيلىدىن ئۆزىنى دەريياغا تاشلاپتۇ، ئۇنىڭ سەبىي، ساپ يۈرىكى كىرىستالدەك سۈزۈك قاشتېشىغا ئايلىنىپتۇ. شۇڭلاشقا قەدىمكى زامانىدىكى خان ـ پادىشاھلار قاشتېشى قېزىش مەزگىلىدە، بىرەر گۈزەل قىزنى سۇ مۈ-ئەككىلىگە تەقدىم قىلىپ، ئاندىن گۈزەل، بىباھا قاشتېشىغا ئىگە بولغانمىش. بۇ پەقەت قاشتېشى دەرياسى بويىدىكى كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدىكى رىۋايەت بولسىمۇ، لېكىن كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. خوتەندە يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن ئاق قاشتېشى، قاراقاش دەرياسىدىن قارا قاشتېشى چىقىدۇ. ھازىرغىچە بۇنداق ئېسىل قاشتېشى چىقىدىغان كان نۇقتىسى تېخى تېپىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئېقىندىن قاشتېشى تېپىلمايدىغان كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن قاشتېشى كانى تېپىلدى. كېرىيە دەرياسى بىلەن خوتەن دەرياسىنىڭ ئارىلىقىمۇ 180 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا خوتەندە 24 دەريا بار، بۇنىڭ بەزىلىرىدىن قاشتېشى چىقىدۇ. قاراقۇرۇم تېغىدا

نۇرغۇن ئاجايىپ - غارايىپ سىر - ھېكمەتلەر يۇشۇرۇنغان. خوتەن قاشتېشى مۇشۇلار ئىچىدىكى بىر سىرلىق مۆجىزات ھېسابلىنىدۇ.

ئالماس قاشتېشى كانى كېرىيە ناھىيە بازىرىغا 80 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئىلگىرى بۇ جايغا ئاپتوموبىل بارالمايتتى، ئېشەككە مىنىپ بەش كۈن سەپەر قىلغاندا، ئاندىن يېتىپ بارغىلى بولاتتى. ھازىر گەرچە تاشيول ياسالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەگرى - بۈگرى، خەتەرلىك. سەپەر ئوڭۇشلۇق بولدى، دېگەندىمۇ ئاپتوموبىل بىلەن يەتتە - سەككىز سائەت يول يۈرگەندە ئاندىن ئېقىن كەنتىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

بىز بەش كىشى ناھىيە بازىرىدىن ئايرىلغاندا، دەل ياز مەزگىلى بۇلۇپ، ئۆزىمىزنى يەلپۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدۇق، ئېقىن كەنتىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، سوغۇق بەدىنىمىزنى قورۇپ، دەرھال پاخىتىلىق ئېگىنىمىزنى كىيىۋېلىشقا مەجبۇر بولدۇق. كەچكى شەپەقتە ھەيۋەتلىك قاراقۇرۇم تېغى ئالتۇن لىباسقا پۈركۈنگەن ئىدى. يول بويلىرىدا، تاغ قاپتاللىرىدا پورەكلەپ ئېچىلغان ياۋا جۇخۇا گۈلىنىڭ خۇش پۇرىقى ئەتراپنى بىر ئالغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە، ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا بۇغدايلار ئورۇلۇپ بولسىمۇ، لېكىن بۇ جايدا بۇغداي ئەمدىلا دان تۇتۇشقا باشلاپتۇ، ئالتۇن رەڭلىك زاغۇن چېچەكلىرى بۇغدايلىق قىرلىرىدا لەرزان چايقىلاتتى. بۇككىدە ئېچىلغان پۇرچاق گۈللىرى قىزىل كۆڭلەك كىيىپ ئۇسسۇلغا چۈشكەن قىزلارنى ئەسلىتەتتى. يىراق - يىراقلاردىن ياۋا كەكلىكلەرنىڭ ئاۋازى كېلىپ تۇراتتى، ئېزىپ كەلگەن تاغ سۇلىرىنىڭ تاش - قىيالارغا ئورۇلغان چاغدىكى دەھشەتلىك ئاۋازى قۇلاقنى پاكىڭ قىلىۋېتەتتى. ئۇستىمىزدە قېلىن پاختىلىق ئېگىنلەر بولمىغىنىدا ، جەنۇبنىڭ مەنزىرىلىك جايلىرىدا تۇرۇۋاتىمىزمۇ قانداق دېيىشىمىز چوقۇم ئىدى.

بۇ جاينىڭ ھاۋاسى سوغۇق، ھۆل - يېغىن مىقدارى تۇلەڭلىككە قارىغاندا نەچچە ھەسسە كۆپ، قىش پەسلىدە ھەر كۈنى دېگۈدەك قار ياغىدۇ، ياز پەسلىدە قاتتىق يامغۇر توختىمايدۇ، ئىسسىقمۇ بولىدۇ،

www.uyghurkitap.com

ھاۋاسى ئىنتايىن ساپ بولۇپ، ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلارغا سېلىشتۇرغاندا ئاسمان ـ زېمىن پەرقلىنىدۇ.

ئېقىن كەنتى يېرىم دېھقانچىلىق رايونى، شۇنداقلا قاشتېشى كانىغا بېرىشتىكى ئۆتەڭ، قاشتېشى كانىنىڭ خېلى كۆپ ئىشچىلىرى ئېقىن كەنتىدىن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئالماس قاشتېشى كانىنى ئېقىنلىقلار تاپقان ئىكەن: «شۇ يىللاردا بىر چارۋىچى قاپقان قۇرۇپ، بىر جەرەن تۇتۇۋاپتۇ، جەرەننى قاپقاذ-دىن ئاجرىتاي دېگەندە، جەرەن قاپقاننى پۇتىدىن سىلكىپ چىقىرد-ۇپتىپ، ياردار پۇتىنى سۆرىگىنىچە، قارلىق تاغقا قاراپ قېچىپتۇ. چارۋىچى جەرەننى ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز توختىماي قوغلاپتۇ، ئاخىرى جەرەن دەرمانسىزلىنىپ يىقىلىپتۇ. چارۋىچى جەرەننى ئۆلتۈرۈپ «جەڭ مېۋىسى» نى ئېلىپ يۇرتىغا قايتاي دەپ تۇرغاندا، جەرەننىڭ قېنى ئاققان قار ئارىسىدىن سۇپسۇزۇك، پارقىراق بىر نەرسە كۆرۈ-نۈپتۇ. چارۋىچى قار ۋە تاشلارنى سۇپۇرۇپ ئېلىۋېتىپ ئىنتايىن چىرايلىق، كىرىستالدەك سۇزۇك ئىككى تاش تېپىۋاپتۇ.

چارۋىچى بۇۋاي بۇ ئىككى تاشنى يۇرتىغا ئېلىپ كېلىپ، ئوچاق يېنىغا تىزىپ قويۇپتۇ، يالغۇزلۇقتىن زېرىككەندە، بۇ تاشلارغا قاراپ كۆڭلىنى خۇش قىلىدىكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي تاغلىق رايونغا بىر سو-دىگەر كېلىپ ھېلىقى بوۋاينىڭ ئۆيىدىكى تاشقا كۆزى چۈشۈپ قا-لىتۇ. بۇ تاشنىڭ بىباھا قاشتېشى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ھەممە مالىلىرىغا تېگىشىشىنى تەلەپ قىلىپتۇ. لېكىن، سادداڭ ئاق كۆڭۈل چارۋىچى تېگىشىشكە ئۇنىماپتۇ. ئۇ، مەن گەرچە ھېچنەرسەم يوق نامرات بولساممۇ، لېكىن، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا، بۇ ئىككى تاشنى ئۇنچىۋالا كۆپ نەرسىگە تېگىشمەيمەن دەپ تۇرۇۋاپتۇ. سودىگەرمۇ نىيىتىدىن يانماپتۇ، بارلىق چارە ـ ئا-ماللار بىلەن چارۋىچىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ھېلىقى ئىككى چىرايلىق تاشنى قولغا كىرگۈزۈۋاپتۇ. كېيىن، سودىگەر يەنە نۇرغۇن قىممەت باھالىق نەرسە ـ كېرەكلىكلەرنى ئېلىپ كېلىپ،

چارۋىچىدىن كان تومۇرىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى ئېلىتىجا قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن ئىتىبارەت ئالماس قاشتېشى كانى تېپىلىپتۇ.»

گەرچە، بۇ ئېقىنلىقلار ئارىسىدىكى رىۋايەت بولسىمۇ، لېكىن گېئولوگىيە تارماقلىرىنىڭ دەلىللىشىچە، بۇ كان مەركىزى ھازىر 50 كىلومېتىر چوڭقۇرلاپ قېزىلغان بولۇپ، ئۆتمۈشتىكى ئاددىي، قالاق سايمانلار ۋە ئىش ئۇنۇمى بويىچە ھېسابلىغاندا بۇنچىلىك قېزىش ئۇچۇن ئاز دېگەندىمۇ 100 يىل ۋاقىت كېتىدىكەن. تاغ ئېگىز، يول يىراق بولغاچقا، كان قېزىش بەزىدە ئەۋج ئېلىپ، بەزىدە توختاپ قالغان. يېقىنقى نەچچە 10 يىلدىن بېرى كان قېزىش ئەۋج ئالغىنى بىرى ياڭ ئائىلىسى قۇدۇقى، يەنە بىر چى ئائىلىسى قۇدۇقى ئىكەن. ئاڭلاشلاردىن قارىغاندا، چى ئائىلىسى قازغان كان قۇدۇقىنىڭ قاشتېشى ياخشى ئىكەن. ھازىر قېزىلىۋاتقىنىمۇ چى ئائىلىسىنىڭ كان قۇدۇقى ئىكەن.

ئېقىن كەنتىدىن يەنە يۇقىرىلاپ مېڭىشتا ئاپتوموبىل يولى يوق. شۇڭلاشقا بىز كانچىلارنىڭ يۈك توشۇيدىغان ئېشەك كارۋىنىغا ئەگىشىپ تاغقا قاراپ ئاتلاندۇق. 40~30 كىلومېتىرلىق تاغ يولىدا پۈت ـ قولىمىزدا مادار ھەم يېتەرلىك تەجرىبە بولمىسا، كارۋانغا ئەگىشىپ مېڭىش قىيىنغا چۇشىدىكەن. ھەر بىرىمىز بىردىن ئېشەككە مىنىپ، دەريانى بويلاپ يۇقىرىغا قاراپ ماڭدۇق. بۇنداق تاغ يوللىرىغا ئات ۋە تۆگە ماسلىشالمايدىكەن، پەقەت جۇغى كىچىك ئېشەكلا قاملىشىدىكەن. ئېشەك چىداملىق كېلىدىكەن. ئېگىز بويلۇق كىشىلەر بۇنداق ئېشەككە مىنىپ سەپەر قىلسا، پۈتى يەرگە تېگىپ قالىدىكەن. بىزنى بەكمۇ تەسىرلەندۇرگىنى، يېشى 50 تىن ھالقىغان، ئۆسكۈلەڭ قاشلىق بىر بوۋاي بولدى. ئۇ بىر قولىدا ئېشەكنىڭ چۇلۇۋۇرىنى تۇتۇپ يېتىلەپ ماڭسا، يەنە بىر قولىدا ئۆشىنىسىدىكى ئاپپاراتلارنى ئاسراپ ماڭاتتى. مەن ئۇنىڭغا ماشىنا ـ ئاپپاراتلارنى ئېشەككە ئارتىۋېلىشنى ئېيتقان ئىدىم. بوۋاي بۇنىڭغا كۆنمەي ئېشەككە ئارتساق، ماشىنا ـ سايمانلار بۇزۇلۇپ كېتىدۇ، دەپ تۇرۇۋالىـ

www.uyghurkitap.com

دى. تىك داۋانلارغا كەلگەندە، ئۇ ھامان جىلغا تەرەپكە ئۆتۈپ بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى. مەن گەرچە، تۇنجى قېتىم ئېشەكلىك سەپەرگە چىققان بولساممۇ، بۇ ھالنى كۆرۈپ كۆڭلۈم خېلى جايىغا چۈشتى.

لېكىن، بەستلىك، بەردەم كەلگەن سۈرەت مۇخبىرى بۇنداق ئا-مەتكە ئىگە بولالمىدى. تاغلىقلار ئۇنىڭ بەستىگە قاراپ تازا شاش ئېشەكتىن بىرنى تەييارلاپ بەرگەن ئىدى. بۇ ئېشەك كۈچلۈك، تېز ماڭىدۇ، دەپ شۇنداق قىلغان ئىكەن، بۇ ئېشەك يول بويى سوكۇلداپ چېپىپلا ماڭدى، بەزىدە نوختىسىنى تارتىپمۇ توختاتقىلى بولمايت-تى. مۇخبىر ئاغىنىمىز ئېشەكنىڭ مۇرىسىگىلا چۈشۈپ قالدى، ئا-خىرى بولالماي، «بولدى، پىيادە مېڭىشقا رازىمەنكى، ھەرگىز ئې-شەككە مىنمەيمەن» دەپ تۇرۇۋالدى. كۆپچىلىك بۇ ھالنى كۆرۈپ، «دۆت ئېشەكتىن يەنە بىرسى كۆپەيدى» دەپ چاقچاق قىلىشتى.

دەريا قىنى چوڭ ـ كىچىك تاشلار بىلەن تولغان ئىدى. بەزىلىرى سۇ يۈزىدىن كۆرۈنۈپ تۇراتتى، سەپەر ئۈستىدە چارچىساق تاش ئۈس-تىدىلا ئولتۇرۇپ ئارام ئالاتتۇق، ئېلىۋالغان قاتتىق ـ قۇرۇق نانلىرى-مىزنى سۇغا چىلاپ يەيتتۇق. كىمدۇر بىرى يانچۇقىدىن بىر چاڭگال قۇرۇق ئۇرۇم ئېلىپ، بىر قانچە يېڭاقنى چېقىپ، ئۇزۇمگە قوشۇپ كۆپچىلىككە ئۇزاتتى. بۇنداق غىزالىنىش تولىمۇ لەززەتلىك تۇيۇلدى.

چۈشتىن بۇرۇن، دەريا سۈيى كۆپ بولمىغاچقا، ئانچە خەتىرى يوق. چۈشتىن كېيىن، تاغدىكى قارلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان كەلكۈن يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەھۋال باشقىچە بولىدۇ. كەلكۈن سۈيى خۇددى توسۇن ئاتتەك، تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ كۆۋۈجەپ ئې-قىشقا باشلايدۇ. چوڭ ـ چوڭ قورام تاشلار سۇنىڭ زورى بىلەن دو-مىلاپ كېلىدۇ. بۇنداق چاغدا، دەريا قىنى بىلەن مېڭىشقا قەتئىي بول-مايدۇ. بىراق بەزىدە دەريا سۈيى چىرايلىق، سۈپەتلىك قاشتېشىنى ئېقىتىپ كېلىپ دەريا قاسىڭلىرىغا تاشلايدۇ. بۇنداق تاشلار ئىنتايىن قىممەتلىك بولىدۇ. يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىدا،

كەلكۈندىن كېيىن ئاندىن قاشتېشى تېپىش باشلىنىدۇ.

تاغ باغرىدا چوڭقۇر بىر ئۆڭكۈر بار ئىكەن. تاغلىقلارنىڭ ئېيىتىشچە، بۇ ئىلگىرى ھۆكۈمەت ئەسكەر ئەۋەتىپ يول تەكشۈرىدىغان جاي ئىكەن، شۇ چاغدا قاشتېشى ئەمەلدارلار بىر - بىرگە سوۋغا قىلىدىغان بۇيۇم بولغاچقا، پۇقرالارنىڭ ئېلىپ سېتىشى مەنئى قىلىنىدىكەن. پۇلى بار سودىگەرلەر ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى قولغا كەلتۈرسىلا، قاشتېشى يۆتكەپ كېتەلەيدىكەن. باشقا تىرىكچىلىك يولى بولسىلا، پۇقرالار جانغا تەۋەككۈل قىلىپ، قاشتېشى قازغىلى بارمايدىكەن. قەدىمكى كىتابلاردا «قاشتېشى قېزىش بەكمۇ تەس، قاشتېشى قېزىش ئۇچۇن ئۇچ دەريا، بەش كۆلنى بېسىپ ئۆتۈپ، قاراقۇرۇم تېغىغا چىقماق كېرەك. قاشتېشى قازغىلى مىڭ كىشى بارسا، يۈز كىشى قايتىپ كېلەلەيدۇ، يۈز كىشى بارسا، ئون كىشى قايتىپ كېلەلەيدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، قاشتېشى قېزىش ئىنتايىن خەتەرلىك بولۇپ، قاشتېشىغا ئېرىشىش ئىنتايىن قىيىن ئىدى.

بىر قانچە قېتىم ياسالغان بۇ تاغ يولى ئېگىز - پەس ھەم تار ئىدى، نۇرغۇن جايلاردا بىر تەرىپى ئېگىز تاغ، بىر تەرىپى چوڭقۇر جىلغىلىق خەتەرلىك يوللار بار ئىدى. بەزى جايلاردىن بىرلا ئادەم ئاران ئۆتۈشكە بولاتتى، سەللا دىققەت قىلمىسىڭىز، چوڭقۇر جىلغىلارغا چۈشۈپ كېتىسىز، بەدىنىڭىز كۆكۈم - تالقان بۇلۇپ كەتمىگەندىمۇ، ئۆلمەي قالمايسىز. ئالدىنقى يىللاردا ئىككى كادىر قار يېغىۋاتقان كۈنلەردە بۇ يەرگە چىقىپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن جىلغىغا چۈشۈپ كېتىپ، ئۆلۈپ كەتكەن ئىكەن. چوڭقۇر جىلغىدا قانداق تۇر بىرەر ھايۋاننىڭ تاپىغا بىر مۇنچە قاغا ئولىشىۋاپتۇ، بۇ ھالنى كۆرۈپ تېنىمىز شۇركۈنۈپ كەتتى.

ئەگىم - ئەگىم، ئەگرى - بۈگرى تاغ يوللىرىدا، چوققىغا قاراپ ماڭغاندا، ئېشەكنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىۋالىمىز، تاغدىن پەسكە چۈشكەندە، ئادەمنىڭ يېرىمچىلىك ئېگىزلىكتىكى چىغنى تۇتۇپ

www.uyghurkitap.com

تۆۋەنگە سىيرىلىمىز. بۇنداق قىلمىساق دەريا غا دومىلاپ چۈشۈش خەۋپى بار. ئېشەكمۇ خۇددى ئادەمنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىدىغاندەك «خور ــ خور» تىنىپ، توختاپمۇ قويماي، ئىتتىكمۇ كەتمەي، ئادەمگە ماسلىشىپ بىر قېلىپتا يۇقىرىغا ئۆرلەيدۇ. كاندا ئىشلىتىلىدىغان ئوتۇن، گۈرۈچ، ياغ، تۇز، كۆكتات، سالياركا، سىلىقلاش مېيى قاتارلىقلار ئېشەككە ئارتىپ ئېلىپ چىقىلىدىكەن. كاندىن قېزىلغان قاشتېشىمۇ ئېشەككە ئارتىپ ئېلىپ چۈشۈلىدىكەن. بەزىدە ئېشەكنىڭ ئۈستىدىكى يۈك ــ تاقلار قېيا تاشلارغا ئىلىنىپ قالسا، ئېشەك تەڭپۇڭلۇقنى يۇقىتىپ، دومىلاپ جىلغىغا چۈشۈپ كېتىدىغان ئىشلار بولۇپ تۇرىدىكەن.

بىز كانىغا چىققاندىن كېيىن، يەككە ــ يېگانە تام ئۆيگە ئو-رۇنلاشتۇق. بۇ، قاشتېشى كېنى كاسسىرىنىڭ ئۆيى ئىكەن. ئۇ ئۆي ئەتراپىدىن ئازراق يەر ئېچىپ، پىياز، چامغۇر قاتارلىق كۆكتاتلارنى تېرىپتۇ. بۇنىڭدىن بۇ يەرگە كېلىپ ــ كېتىپ تۇرىدىغانلار پايدىلا-نىدىكەن. بەزىدە چارۋىچىلار كېلىپ كۆكتاتنى قۇرۇتقا تېگىشىپ كېتىدىكەن. ئېشەكلىك قوشۇنىنىڭ يېتىپ كېلىشى، بۇ كىچىك ئۆيگە خېلى كۆپ ھاياتىي كۈچ بېغىشلىدى. ئىسسىق تاماق، ئىسسىق سەي ۋە ئىللىق چىرايلار سەپەر جاپاسىنى بىراقلا ئۇنتۇلدۇردى. ئا-دەم كۆپ بولغاچقا، سىرتقا كەپە تىكلەپ جايلىشىشقا توغرا كەلدى. مەن يالغۇز بىر ئايال زاتى بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئاشلىق ئامبىرى قىلىنغان قازناقتا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇم. دەريا سۈيىنىڭ شاۋقۇن ــ سۇرەنلىرى ۋە قوناق، بۇغداي ئۇنىنىڭ ئۆزگىچە پۇراقلىرى ئىچىدە ئۇنتۇلغۇسىز تۇنجى كېچىنى ئۆتكۈزدۇم.

ئىككىنچى كۈنى چۈش مەزگىلىدە، تاش بىلەن قاپلانغان تاغ قاپ-تاللىرى ئۇستىگە جايلاشقان كەپىلەر ۋە گېئولوگىيە ئەترىتىنىڭ ئۇچ بۇرجەكلىك قىزىل بايراقلىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. كۆك كە-يىملىك كان ئىشچىلىرى ۋە گېئولوگىيە ئەترىتىنىڭ ئالا ــ بۇلا-ماچ كىيىنىۋالغان خادىملىرى بىزگە قول ئىشارىسى قىلىۋاتاتتى.

ئېشەكلەرگىمۇ جان كىرىپ قالدى بولغاي، تۇياقلىرىدىن تاش چاچ-رىتىپ تېز - تېز چاماشقا باشلىدى.

بىز قونالغۇغا كەلگەندىن كېيىن، ئۆزىمىزنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 4500 مېتىر ئېگىز كېلىدىغان قاراقۇرۇم تېغىدا تۇرۇۋاتقانلىقىمىزنى بىلدۇق. بەزىلەرنىڭ بېشى ئاغرىپ، كۆڭلى ئېلىشقىنىمۇ بىكار ئەمەس ئىكەن. مەن بەزى بولالماي قالغانلارغا يېڭنە سانجىپ قويدۇم، گېئولوگىيە ئەترىتىنىڭ دوختۇرلىرى دورا بەردى. لېكىن ئېلىۋالغان ئوكسىگېننى ئىشلەتمىدۇق. قارىغاندا، تاغنىڭ مۇھىتىغا ماسلىشىش ئىقتىدارىمىز خېلى يامان ئەمەس ئوخشايدۇ.

گېئولوگىيە ئەترىتى يېڭىدىن قاشتېشى كان مەركىزىنى تېپىش ئۈچۈن كەلگەن ئىكەن. ئۇلارنىڭ يېتىپ كېلىشى كان رايونىغا هايا-تي كۈچ بېغىشلاپتۇ. ئۇلار ئۇيۇل تاشلىق بىر دۆڭگە ئورۇنلاشقان ئىكەن. دۆڭدىكى تاش يېرىقلىرىدىن ئېقىپ چىققان بۇلاق سۈيىدىن كىشىلەر تاماق ئېتىش، چاي قاينىتىش ۋە كىر يۇيۇش ئۈچۈن پايدىلىنىپتۇ. ئاخشىمى بۇلاق كۆزىدە مۇز توڭلايدىكەن. ئىككىنچى كۈنى كۈن چىققاندىن كېيىن يەنە ئېرىيدىكەن. بەزىدە، نەچچە كۈن-لەپ قار يېغىپ كەتسە، كىشىلەر قارنى ئېرىتىپ ئىشلىتىدىكەن.

كان ئىشچىلىرى ۋە گېئولوگىيە ئەترىتىدىكى كىشىلەرنىڭ ياتقى بۇلاقنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئاخشىمى دىزىل موتور ئارقىلىق توك تارقىتىلىدىكەن. ئۇيغۇر ئىشچىلار پاختىلىق پالاسلاردىن چېدىر تىكىپ جايلىشىپتۇ. چېدىر ئىچىگە بەنچاڭ ياسالغان ئىكەن، چېدىر ئىچىدىن قويۇق موخۇركا هىدى كېلىپ تۇراتتى. ئاخشىمى شوخراق يىگىتلەردىن بىرەرى دۇتارنى ئېلىپ مۇڭلۇق پەدىگە چالسا، باشقىلار بۇنى ئاڭلىغاچ خىيال دەريياسىغا غەرق بولىدىكەن، بەزىدە خۇشى تۇتۇپ كەتسە، ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، مەشرەپ ئويناىدىكەن. قاشتېشى قازىدىغان خەنزۇلار بىكار ۋاقىتلىرىدا شاهمات، قارتا ئويناىدىكەن ياكى كىتاب كۆرىدىكەن. گېئولوگىيە ئەترىتىدىكىلەر ئەۋرىشكىلەرنى باهالاش، ماتېرىيال ئاختۇرۇش بىلەن ئالدىراش ئۆتىدىكەن.

www.uyghurkitap.com

بىر كىچە ئارام ئالغاندىن كېيىن بىز قاشتېشى ئىشچىلىرى بىلەن بىرگە 200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى كان قۇدۇقىغا چىقتۇق. يەنى داڭلىق چى ئائىلىسى قۇدۇقىغا باردۇق. قونالغۇ جايدىن كان قۇدۇقىغا ئادەتتە بىر سائەتتە بېرىپ بولىدىكەن، بىر چىغىر يولنى بويلاپ ماڭىدىكەنمىز، تاشلارغا دەسسەپ يۇقىرىغا ئۆرلەيدىكەنمىز، بۇنى ئىسمى جىسمىغا لايىق تاغقا يامىشىش دېيىشكە بولىدىكەن، بىزگە ياش بىر يېزا دوختۇرى ھەمراھ بولۇپ ماڭدى. ئۇ دورا ساندۇقى يۈدۈۋالغان بۇلۇپ، بىزنىڭ ئالدىمىزدا كېيىكتەك تاقلاپ ماڭاتتى، يول ئوستىدە ئۇچرىغان سېرىق ۋە قىزىل گۈللۈك ئۆسۈملۈكلەرنى تېرەتتى. بۇ ئۆسۈملۈكلەر ناھايىتى پۇراقلىق بولۇپ، يۇرەك كېسىلىگە شىپالىق دورا ئىكەن.

چى ئائىلىسىنىڭ كان قۇدۇقى دېگىز يۈزىدىن 4800 مېتىر كېلىدىغان ئېگىز تاغ ئوستىدە بولۇپ، كاننىڭ تېخنىكى لاۋ يىڭ بىزگە بېيجىڭ خان ساربىيىدىكى قەدىمكى پەرىشتىلەرنىڭ قاشتېشى ھەيكىلى، بىزنىڭ كاندىن قېزىلغان قاشتېشىدىن ئۇيغۇلغان، دېدى. قاشتېشى توخۇ كاتىكى شەكلىدە جايلاشقان بولۇپ، چوڭ قورام تاشلارنىڭ ئارىلىقىدا بولىدىكەن، قېزىش ناھايىتى قىيىن ئىكەن. ئىشچىلار تاش ئارىسىدىكى بىر خىل ئالاھىدە كۆڭ رەڭلىك قاشتېشىنى ئىزىنى بويلاپ، ئېچكىرىلەپ قازىدىكەن، كۆپ ساندىكىلىرى قەدىمكى مۇز ئۆڭكۇرلەر ئىكەن.

مۇز ئۆڭكۇر دېگىنىمىز، تاش قۇدۇقتىن ئىبارەت ئىكەن، كىشىلەر يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ بىر ئۆڭكۇر قازىدىكەن، يار ۋە كۇز كۈنلىرى كىشىلەر ئۆڭكۇر ئىچىدە قاشتېشى قازىدىكەن، قىش كۈنلىرى ئۆڭكۇرگە قار تولۇپ، مۇز تۈتۈپ، مۇز ئۆڭكۇرگە ئايلىنىدىكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، مۇز ئۆڭكۇرلەردىن سۇپەتلىك قاشتېشى چىقىدىكەن. بۇرۇندىن كىشىلەر بېلىگە توم ئارغامچا باغلاپ، قولىغا جىنچىراق ئېلىپ، نەچچە 10 مېتىر چوڭقۇرلۇققا چۈشۈپ، لوم تۆمۈر بىلەن تاش چوقۇپ، قاشتېشى قازىدىكەن، قېزىلغان

قاشتېشىنى تۆلۈمدا قۇدۇق ئۇستىگە يۆتكەيدىكەن. چوڭراق قاشتېشى قېزىلىپ قالسا، ياخشى بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنى سىرتقا يۆتكەپ چىققىلى بولمايدىكەن، بەك چوڭقۇر كولىۋەتسە، ھاۋا ئۆتۈشمىگەچكە، ئۇنى تاشلىۋېتىشكە توغرا كېلىدىكەن. شۇڭلاشقا، مۇز ئۆڭكۇر لەر ھەممە جايدا ئۇچراپ تۇرىدىكەن. گېئولوگىيەلىك ماتېريالىلار دىن قارىغاندا، بۇ ئەتراپتىكى ئۇيۇل تاش قاتلىمى 100 مېتىردىن ئاشىدىكەن. ھازىرغىچە 50 مېتىردىن كۆپرەك قېزىلىپتۇ. بۇنىڭدىن نەچچە ئەۋلاد قاشتېشى قازغۇچىلارنىڭ قانچىلىك جاپالىق ئەجرى سىڭدۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ھازىرقى كۈندە كان قېزىش شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. كان رايونىدا ئۆزۈن تونىل شەكلىدە كان قۇدۇقى قېزىلىپ، ئېلېكتىر چىراغلىرى بېكىتىلدى. تاش ئارىلىقىدىن تۆشۈك تېشىلىپ، دورا قاچىلاپ كاپسۇل ئارقىلىق پارتلىتىپ قېزىلىپ، ئەمگەك سىجىللىقى زور دەرىجىدە يېنىكلەپ، ئىش ئۈنۈمى ئۆستۈرۈلدى. قۇدۇققا ئۇرۇنلاشتۇرۇلغان ماشىنىلارنى ئىشچىلار تاغ باغرىدا چۈۋۈپ پارچىلاپ، بىر ـ بىرلەپ كۆتۈرۈپ قۇدۇق ئېچىگە ئېلىپ كىرىپ ئاندىن قۇراشتۇرغان. ھەر يىلى ئارانلا تۆت ئاي تاش قېزىلىدىكەن. ماشىنىلارنى قۇدۇققا ئېلىپ كىرىپ قۇراشتۇرۇش ئۈچۈن بىر ئاي دىن كۆپرەك ۋاقىت كېتىپتۇ. ئىش توختىغان مەزگىللەردىمۇ ماشىنىلار قايتۇرۇپ كېلىنمەي، قۇدۇقتا قالدۇرۇلىدىكەن، ساقلاشقا ئادەم قويۇلمايدىكەن.

دورىغا ئوت يېقىلدى دېگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ، تاغلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن پارتلاش ئاۋازى ئاڭلاندى. پارتلاش ئاۋازىدىن ئۈركۈگەن بۇركۇت ۋە ئۇلار قالايمىقان ئۇچۇشقا باشلىدى. پارتلاش ئاۋازى بەسىقىش بىلەن، ئىشچىلار قۇدۇققا چۈشۈپ بىر قانچە پارچە قاشتېشى تېرىپ چىقتى. دەز بەك چوڭ بولغاچقا، تېخنىك لاۋ ياڭ، يارىمايدۇ دەپ تاشنى چۆرۈۋەتتى. بىز بۇنىڭدىن بەك ئەپسۇسلاندۇق. لاۋ ياڭ بىزگە «بۇ جايدا چېقىلغان ھەم دەز كەتكەن تاشلار دائىم ئۇچراپ

www.uyghurkitap.com

تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن بىر نەرسە ياسىغىلى بولمايدۇ، شۇڭلاشقا تاشلـ-ۋېتىشكە مەجبۇر بولىمىز» دېدى. بۇ ئېھتىمال پارتلىتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. زامانىۋىلىشىش بەزى زىيانلارنى كەلـ-تۈرگەندەك قىلىدۇ. لېكىن قاشتېشى قېزىشنىڭ بۇنىڭدىن ياخـ-شىراق چارىسىمۇ يوق ئىكەن.

بۇ چاغدا ئىشچىلار قۇدۇقتىن چوڭ بىر پارچە قاشتېشىنى كۆ-تۈرۈپ چىقتى. بۇ تاشنىڭ ساپ ئاق يەرلىرى ئاز بولۇپ، كۆكۈچ كۆرۈنەتتى. ئەسلىدە تاغقاشېتىشى بىلەن دەريادىن سۈزۈۋېلىنغان قاشتېشى ئوخشىمايدىكەن. گەرچە ئاق قاشتېشى دېيىلسىمۇ ، لې-كىن تاغ تېشى ھامان كۆكۈچ بولىدىكەن. بۇنىڭدىن سەل كۆكرەك تاشلار سەيۋەرەڭ تاش دېيىلىدىكەن، دەرىجىسىمۇ تۆۋەن ئىكەن. يەنە بىر خىل كاۋاش دەپ ئاتىلىدىغان قاشتېشى بار ئىكەن. رەڭگى سۇ-پەتلىك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن قاشتېشىدىن يۇمشاق ئىكەن. پىچاق بە-لەن يونۇغىلى بولىدىكەن. بەزى قاشتېشى بەك چوڭ بولۇپ، بىر قانچە ئادەم كۆتۈرۈپ چىقىدىكەن، تاغدىن ئېلىپ چۈشۈشتە ئامال بولمىغاچقا، پارچىلاپ ئېلىپ چۈشۈشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ ئەپ-سۇسلىنارلىق ئىش ئىكەن.

ئىشچىلارنىڭ دېيىشچە، 50 ـ يىللاردا يۇز نەچچە كىلوگراملىق بىر پارچە سۈپەتلىك ئاق قاشتېشى قېزىۋېلىنىپتۇ. پارچىلاپ يۆت-كەيلى دېسە، بەك ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولىدىكەن، ئېشەككە ئارتىپ ئەكىرىشكىمۇ بولماپتۇ. ئاخىر لاۋ ياڭ بۇ قاشتېشىنى يۇدۇپ تاغ باغرىغا ئېلىپ چۈشكەن ئىكەن. بىز بۇ ئىشنى لاۋ ياڭدىن سورد-ساق، ئۇ كۈلۈپ قويۇپ: ئۇ چاغلاردا ياش ئىدىم. كۈچۈمىمۇ بار ئىدى، ھازىر ئۇنداق ئىشلارغا يارىمايمەن، دېدى. ئىشچىلىقتىن كېلىپ چىققان بۇ كىشىگە سەپسالدىم. لاۋ ياڭ 40 ياشتىن ئاشقان بولۇپ، ئادەتتە ناھايىتى جىمغۇر ئىكەن. لېكىن قاشتېشىنىڭ گېپى چىق-سىلا ئاغزى بېسىلمايدىكەن.

قاشتېشى كانىدىكى زىيارىتىمىز ئاخىرلاشتى. مەن ھەيۋەتلىك

قاراقۇرۇم تېغىغا يەنە بىر قېتىم نەزەر تاشلىدىم. تاغ ماڭا تېخىمۇ ئېگىزلەپ كەتكەندەك بىلىندى. قاراقۇرۇم تېغى، بارلىق تاغلارنىڭ بوۋىسى سۈپىتىدە ئىنسانلار ئارىسىدا نۇرغۇن ئىشلارنى بېشىدىن كەچۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى، سىرلىق بولۇشى ۋە قوينىدا ھېسابسىز بايلىقلارنى يوشۇرۇپ يېتىشى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى.

قاراقۇرۇم تېغىدا قاشتېشى قازغۇچىلار تاغ ئوغلىدۇر. ئۇلارنىڭ سەرپ قىلغىنى قان ـ تەر، ئېرىشكىنى گۈزەل قاشتېشى، قاراقۇ ـ رۇم تېغىنىڭ جەۋھىرىدىن ئىبارەت.

بەزىلەر: قاراقۇرۇم تېغى ئۆزىدىكى بايلىقلىرى بىلەن خۇددى ئەلى بابانىڭ خەزىنە غارىغا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىش سىرى ھېچكىم بىلمەيدۇ، بۇ خۇددى قاشتېشىنىڭ شەكىللىنىش سىرى ھېچكىم بىلمىگەنگە ئوخشاش ئىش، ئۇ مەڭگۈ كىشىلەر ئارىسىدا ساقلىنىدۇ، دېيىشىدۇ. ژاھالەنكى جۈڭگو تارىخىدىكى داڭلىق قاشـ تېشى قاراقۇرۇم تېغىدىن تېپىلغان. بۇ ھەممىگە ئايان ئىش. قاراقۇ ـ رۇم تېغىدىن مۆجىزىگە ئېرىشىش ئۈچۈن سەۋر ـ تاقەت ھەم ژاقمىت كېرەك. ئاھ، قاراقۇرۇم تېغى! مەن سېنى كۈتمەكتىمەن.

www.uyghurkitap.com

ياقۇپ مۇھەممەد

تۆت يۈز يىلدىن كېيىنكى ئەسلىمە

1950 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى 13 ـ دۇنيزىيەسىنىڭ خوتەندە تۇرۇشلۇق 39 ـ پولىك مىللىي ئارمىيە ـ سىدىن ئەختەمۇف، تۇراقۇف، ئەسپەروف،ئىزىمۇف تۇرسۇن قاتار ـ لىق كىشىلەر كېرىيەگە كېلىپ، شەھەر ـ يېزىلاردا مەملىكەت ـ مىزنىڭ ۋەزىيەت، ۋەزىپىلىرى توغرىسىدا تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى ھەم ئەسكەر قوبۇل قىلىش خىزمىتىنى باشلىدى. 1951 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگە قەدەر كېرىيەنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن بەس بەس بىلەن 400 ياش ئۆزبىنى تىزىمغا ئالدۇردى. تىزىملاش ئىككى مىڭ ئادەم سىغىدىغان، ئاستىغا ياغاچ پول ياتقۇزۇلغان كۇلۇب دەرۋازىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى كىچىك قىلىپ سېلىنغان ئىشخانىلاردا ئېلىپ بېرىلدى. دوختۇر ئەسكەرلەرنى شۇ كىچىك ئىشخانىدا تەكشۈرگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەكشۈرۈشى ئاددىي ھەم چىڭ ئىدى. شۇ چاغدا تېنى ساغلام، بەش ئەزاسى ساق، 17 ياشتىن يۇقىرى 20 ياشتىن تۆۋەن ياشلارنىڭ كۆپ قىسمىنى قوبۇل قىلغا ـ نىدى. ساۋاتلىق ـ ساۋاتسىز، سىنىپىي تەركىبى دېگەن شەرتلەر يوق ئىدى. خەلق ئەسكىرى بولۇشنى ئىختىيار قىلغان، چاۋشيەنگە بېرىپ ۋەتەن ئۈچۈن ئۆز جېنىنى پىدا قىلىدىغان ئەسكەرلەرنى پىدائىيلار دەپ ئاتىغانىدى. قوبۇل قىلىنغان ئەسكەرلەرگە تۆت ـ بەش كۈندە بىر قېتىم ئۇزىتىش زىياپىتى بېرىلدى، ئىداره ـ جەمـ ئىيەت، مەكتەپلەر ۋە يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەر ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويدى. ئىككى ئەسكەرگە بىردىن ئېشەك تەييارلاپ خوتەنگە يولغا سالدى. بۇ ئېشەككە جۇۋا ـ چاپانلىرىمىزنى ئارتىپ نۆۋەتلىشىپ مىنىپ، قارقىي، چىرا، لوپ ئارىلىقىدىكى جايلاردا قونۇپ، تۆت

كۈندە خوتەنگە بارغانىدۇق. پولىك رەھبەرلىكى كونا ـ يېڭى ئەسكەر ـ لەرنى يىغىپ قارشى ئالغانىدى. 39 ـ پولكقا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى ناھىيەلىرىدىنمۇ ئەسكەر قوبۇل قىلغانىدى. بىزنى ئەسكەرلىكـ كە قوبۇل قىلغۇچى ئىزىموف تۇرسۇن 1955 ـ يىلىدىن 1960 ـ يىلـ غىچە كېرىيە ناھىيەلىك قوراللىق ئەترەتنىڭ باشلىقى بولغان ئىدى.

1951 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى بارلىق يېڭى ئەسكەرلەرگە فورما، بەتىنكە ۋە بەش يۈلتۇزلۇق كاكار بېرىلدى. بىز شۇ كۈندىن باشلاپ رەسمىي پىدائىي ئەسكەر بولدۇق، بىزگە كىيىم بېرىپ بولـ غاندىن كېيىن باتالىيون، روتا، ئىزۋوتلارغا ئايرىپ ھەربىي ۋە سـ ياسى تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ چاغدىكى پولىك باشلىقى (تـۇەنـ جاڭ) مەھەمەتوف مايور دېگەن كىشى ئىدى.

شۇ قېتىمقى ئەسكەر ئېلىش ـــ دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيـ تىپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە يارەدەم بېرىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئازاد بولمىغان رايونلىرىنى ئازاد قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىنى قوغداپ، گومىنداڭنىڭ قالدۇق ئىشپىيون ـ باندىتلىرىنى تازىلاپ، يېڭى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ، زومىگەر ـ پومىشچىكلارغا قارشى تۇرۇپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىپ، يەر ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بېرىپ، سوتسىيا ـ لىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغان ئىدى. ۋەتەننى قوغداش ھەر بىر جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ شەرەپلىك ۋەزىپىسى ھەم مەجبۇرىيىتى. بۇنى كېرىيە خەلقى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا، ئۆز ئوغلانلىرىنى خۇشاللىق بىلەن ھەربىي سەپكە ئاتلاندۇ ـ رۇپ ئۇزىتىپ قويغانىدى. بىز پولكتا دۆلەت مۇداپىئە ئارمىيە ـ يەسى، ماۋارىپتا ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچى، ئارمىيە ۋە ئىشلەپچە ـ قىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى بولدۇق. مەلۇمكى، ھەربىي قىسىمدا ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ناھايىتى جانلىق، روھلۇق، جۇشقۇن ئە ـ دى. ھەربىي دېموكراتىيە كەڭ بولۇپ، دەم ئېلىش كۈنلىرى ۋە بوش ۋاقىت بولسىلا دۇتار چېلىپ، باشقىلارنى ئۇسسۇلغا تارتىپ ئويناپتۇق. كۈلكە ـ چاقچاق ياڭرايتتى. باشلىقلار بىز بىلەن بىرگە ئاشخانىدا تاماق يەيتتى. بىز دائىم قىسىمدا «ئوچ چوڭ ئىنـ

تىزام، سەككىز دىققەت» نى ئوقۇيتتۇق.

1951 ـ يىلى بىر كۈنى بىزنىڭ روتا كوماندىرىمىز مۇسايۇف: «بىز ـ نىڭ چاۋشيەنگە بېرىپ ئۇرۇش قىلىۋاتقان پىدائىي قىسىملىرىمىز چاۋشيەن ئارمىيەلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئامېرىكىغا قارشى غەلىبە ـ لىك جەڭ قىلىۋېتىپتۇ، بىز چاۋشيەنگە بارمايدىكەنمىز، ئىدىيە جەھەت ـ تىن تەييارلىق بولسۇن، شىزائىغا بېرىپ قېلىشىمىز مۇمكىن» دېدى.

1951 ـ يىلى 5 ـ ئايدا باتالىيون كوماندىرىمىز ئوبۇلقاسىم: «بىزنىڭ شىزائىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. ھەربىي بولغان ئە ـ كەنمىز، ھەربىي مەشقىنى بوشاشتۇرۇپ قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ» دەپ ئۇقتۇردى. بىز چاۋاك بىلەن تەبرىكلىدۇق. 1951 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ بىر كۈنى، پولكنىڭ سىياسىي كومىسارى ئېلىيوف ئابلىز پۇتۇن ئەسكەرلەر قاتناشقان چوڭ يىغىن چاقىرىپ:

ـــ يولداشلار بىزدە بىر جاراھەت بار، ئۇ بولسىمۇ ساۋاتسىز ـ لىق، بۇ جاراھەتنى بىزگە كونا جەمئىيەت قالدۇرۇپ كەتتى. ئەمدى بۇ جاراھەتنى ئۆزىمىز ساقايتىشىمىز كېرەك. سىلەر قورال تۇتۇپ دۇشمەنگە ئوق ئاتالىغان، كەتمەن تۇتۇپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى قىلالىغان بىلەن، ساۋاتسىز بولساڭلار قەلەم تۇتۇپ ھېچ ئىشنى قىلالمايسىلەر. سىلەر كېيىن جەمئىيەتكە چىقىپ ئىدارىلەردە خىزمەت قىلىسىلەر، ساۋاتسىز بولساڭلار خىزمەت قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلەمدىمۇ ـ قەلەمدىمۇ يېتىشىپ چىقىشىڭلار كېرەك.

ھازىر يۇقىرىنىڭ يولىۋرۇقىغا ئاساسەن قىسمىدا ئاقارتىش ئىشخا ـ نىسى قۇرۇلدى. ھازىردىن باشلاپ باتالىيون، روتا، ئىزۇوت، ئودىلە ـ نىيەلەردە ئاقارتىش گۇرۇپپىسى، ئاقارتىش خادىملىرى تۇرغۇزۇلە ـ دۇ. ئۆتۇلىدىغان دەرسلەر ھازىرچە ئېلىپبە، ماتېماتىكا، گىرامما ـ تىكا، جۇغراپىيە بولىدۇ. ئاقارتىش خىزمىتى ھەربىي تەلىم ـ تەر ـ بىيە، سىياسىي تەلىم ـ تەربىيە بىلەن ئوخشاش چىڭ تۇتۇلىدۇ. بۇ ـ نىڭغا سەل قارىغان مۇئەللىم ۋە ئوقۇغۇچى، ئېتىبار بەرمىگەن رەھبەرنىڭ مەسئۇلىيىتى قاتتىق سۇرۇشتە قىلىنىدۇ، ـــ دەپ ئو ـ رۇنلاشتۇردى. بىز چاۋاك بىلەن قارشى ئالدۇق. بۇ قېتىمقى ئەس ـ كەرلەرنىڭ 95% ساۋاتسىز ئىدى. مەنمۇ مەھەللىدە ئازادلىقتىن

ئىلگىرى، پەننىي مەكتەپ بولمىغاچقا، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان بولساممۇ چالا ساۋات ئىدىم. پولىكتا ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئىشى، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئورنى بولسۇن ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئورنى بولسۇن ـــ ئەسكەرلەر قەيەرگە بارسۇن ناھايىتى چىڭ تۇتۇلۇپ توختاپ قالمىدى. (1954 ـ يىلى 6 ـ ئايلاردا ئومۇميۈزلۈك ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئاقارتىش كومىتېتى ئىشخانىسىدىن ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەرگە 4 ـ سىنىپلىق مەدەنىيەت سەۋىيەگە يەتتى، دەپ دىپلوم تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ يولداشلار ئىدارە ـ جەمئىيەتلەرگە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ چىققاندىن كېيىن قەلەم تۇتۇپ ئىشلەپ، ئۆزدىنىڭ رولىنى ئوبدان جارى قىلدۇردى).

1951 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە بىر قىسىم ئەسكەرلەر خوتەنىنىڭ ئاتچۇيدە خىش قويۇپ پىشۇردى. يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلەر لوپنىڭ سامپۇلدا ھاك، گەنجى پىشۇرۇپ، پولكىنىڭ ياتاق بېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلدى، يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلەر لوپ ناھىيەسى ئاياغدول يېزىسىنىڭ چۆل ـ جەزىرىلىرىدە توغراق كېسىپ ئوتۇن ئېتىپ، قىسمىنىڭ يېقىلغۇ، ئوتۇن مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

1952 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن باشلاپ قىسىم پۇتۇن كۈچ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ بەزىلىرى خوتەن، تەۋەككۈل، ئىسلامئاۋات، بەزىلىرى خوتەن يېڭىئېرىق، بەزىلىرى قاراقاش سېرغىر، بەزىلىرى خوتەن ئاقتاش قاتارلىق جايلاردا بىر قانچە مىڭ مو بوز يەر ئېچىپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىپ بۇغداي، قوناق، شال، مايلىق، قوغۇن ـ تاۋۇز، سەي ـ كۆكتات تېرىپ 1952 ـ يىلى ئاخىرىدا قىسىم ئۆز ـ ئۆزىنى تەمىنلەش دەرىجىسىگە يەتتى. يىل ئاخىرىدا قىسىم بويىچە ھەر بىر ئەسكەرنى باھالاش ئېلىپ بېرىلىپ، مەن 2 ـ دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى دەپ باھالىنىپ ماددىي مۇكاپاتقا ئېرىشتىم.

1953 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن 39 ـ پولكنى تارقىتىپ بىر قىسىملىرىنى قۇرۇلۇش ئېتىرىتى قىلىپ قەشقەرنىڭ ئۇلۇغچات كانسۇ دۆلەت سانائەت قۇرۇ-

www.uyghurkitap.com

لۇشغا يۆتكىدى. يەنە بىر قىسىملىرىنى خوتەن ۋىلايەتلىك ئامانلىق ساقلاش مۇستەقىل ئەترىتى قىلىپ، خوتەن ھەربىي رايونغا يۆتكىدى. ئاز قىسمىنى شەھەرلىك ھالدا ئائىلىسىگە قايتۇردى.

ئامانلىق ساقلاش مۇستەقىل چوڭ ئەترىتى ئىچىدىن ھەر قايسى ناھىيەلەرنىڭ ئەترەتلىرىگە 30،25 نەپەردىن ئەسكەرنى يۆتكەپ گومىنداڭدىن قالغان ساقچىلارنى ئائىلىسىگە قايتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى تولدۇردى. مەن ئۇ چاغدا ئامانلىق ساقلاش مۇستەقىل ئەترىتى ئاتلىق روتىدا ئىدىم. ھەر قايسى ناھىيەلەردىكى ئەترەتلەر خوتەن ئامانلىق ساقلاش ئەترىتىگە قارايتتى. ئامانلىق ساقلاش ئەترىتى ۋە ناھىيەلەردىكى ئەترەتلەرنىڭ ۋەزىپىسى ۋىلايەت، ناھىيەلەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش، تۇرمىدىكى جىنايەتچىلەرنى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدى. ئۇ چاغدا خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى كاڭ جۇاڭ، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى نەبىجان، خوتەن ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى خۇاڭ چىڭ، خوتەن ۋىلايەتلىك ساقچى خانىنىڭ باشلىقى ئەخمەتقۇل ئىدى.

پىدائىيلار خوتەننىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشتا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتتى. بۇ پىدائىي ئەسكەرلەرنىڭ بەزىلىرى قەشقەر ئۇلۇغچات كانسۇ دۆلەت سانائەت قۇرۇلۇشىدا، بەزىلىرى سانجۇ تىرانسپورت ئەترىتىدە بولۇپ، قوتاز ـ تۆگىلەر بىلەن شىزاڭدىكى ئارمىيە ـ خەلقە تەمىنات توشۇپ پامىر ـ شىزاڭ تاغلىرى ئارىسىدا، بەزىلىرى شىزاڭ، بەزىلىرى ۋىلايەت، ناھىيەلەرنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدا، بەزىلىرى ۋىلايەت، ناھىيەلەرنىڭ ئاشلىق، بانكا، زاۋۇت ـ كانلىرىدا، بەزىلىرى ساقچى بولۇپ، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ جاپالىق ئىشلەپ، ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلىپ، ۋەتەن خەلق ئۈچۈن شان ـ شەرەپلەرنى قولغا كەلتۈردى. بۇ ئېغىر ۋەزىپىلەر 1956 ـ يىلىغىچە داۋام قىلدى.

بۇ پىدائىيلارنىڭ خىزمىتىنى پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئۇنتۇپ قالمىدى. 1954 ـ يىلى 5 ـ ئايدا مەركەز ھال سوراش ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ ھەر بىر جەڭچىنى بىردىن ئوردىن ـ مېدال، نۇرغۇن مادديي بۇيۇملار بويۇملار بىلەن مۇكاپاتلاپ ھال سوردى. يۇقىرىقىدەك جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلار ۋە

كۆپلىگەن ئىلغار پىدائىيلار يېتىشىپ چىقتى. مەسىلەن: ئابدۇللا كېرەم قاراقاش ناھىيەلىك ئەترەتنىڭ باشلىقى بولۇپ، كېيىن شىزاڭغا بېرىپ ئۇچ يىل ئالى رايوننىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ كېلىپ گۇما، نىيە، كېرىيە ناھىيەلىرىدە خەلق قوراللىق قىسمىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، دەم ئېلىشقا چىقىپ كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ھەربىي دەرىجىسى پولكا باشلىقى دەرىجىلىك ئىدى. روزى مەستىق كېرىيە ئاتچان لۇش كەنتىدىن بولۇپ، ھەربىي قىسمىدا روتا باشلىقى، نىيە ناھىيەسىدە خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، ۋىلايەتلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان ئىدى. دەم ئېلىشقا چىقىپ كېسەللىك سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان مەتمىن شېرىپ قاتارلىق كۆپلىگەن يولداشلار ئاپتونوم رايون، خوتەن ۋىلايىتى ۋە ناھىيەلەرنىڭ ئىلغار خىزمەتچىلىرى بولۇپ، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. ۋىلايەت ـ ناھىيەلەردە ئىشلەۋاتقان بۇ پىدائىيلار 1958 ـ 1959 ـ يىللىرى كەسىپ ئالماشتۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىپ، ھەر قايسى سەپلەردە ئېسىل ئەنئەنەسىنى ساقلاپ ياخشى ئىشلىدى. ئاز بىر قىسىملىرى شەرەپ بىلەن ئائىلىسىگە قايتتى.

مەن 1951 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايغىچە خوتەن 39 ـ پولكا، خوتەن مۇستەقىل قوراللىق ئەترەت، كېرىيە ناھىيەلىك قۇراللىق ئەترەت قاتارلىق ئورۇنلاردا ئەسكەر، روتا كوماندىرى، سىتارشى سېرژانت قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدىم. 1958 ـ يىلى 8 ـ ئايدا كېرىيە ناھىيەلىك ج خ ئىدارىسىغا كەسىپ ئالمىشىپ چىقتىم. بۇ جەريانداۋ 1961 ـ ۋە 1962 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي قانۇن كادىرلار مەكتىپىدە ئىككى يىل ئوقۇدۇم. كېرىيە ناھىيەلىك ج خ ئىدارىسىدا كادىر، ساقچىخانا باشلىقى، دۆلەت بىخەتەرلىكى بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەپ، 1992 ـ يىلى 9 ـ ئايدا دەم ئېلىشقا چىقتىم.

بۇ پىدائىيلار 1950ـيىللاردا ۋەتەن ئۈچۈن بارلىقىنى پىدا قىلغانىدى. ئارىدىن 50 نەچچە يىل ئۆتتى، بارلىرىمۇ 70 ياشتىن ئاشتى، ھازىر بۇ پېشقەدەم پىدائىيلاردىن بىر قانچىسى بار.

www.uyghurkitap.com

لىۋمىڭخۇا

سىرلىق ھەم مەپتۇنكار قۇملۇق
مەنزىرىلىرى

تەكلىماكان قۇملۇقى دۇنيادا ئىككىنچى ھەرىكەتچان چوڭ قۇملۇقتۇر. ئومۇمىي ئىگىلىگەن كۆلىمى 330 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، غول قىسمى كېرىيە ناھىيەسىگە تۇتىشىدۇ. ئەگەر تەكلىماكانغا كېلىپ تەكشۈرمەكچى، كۆرمەكچى، ئارخېئولوگىيەلىك پائالىيەت قىلماقچى بولسىڭىز خوتەنگە قەدەم تەشرىپ قىلىڭ. ھازىر دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن مۇتەخەسسىس، ئالىملار ۋە جۇڭگۇلۇق مۇتەخەسسىس، تەتقىقاتچىلار، سەييالار، چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ــ خوتەنگە قىزىقماقتا. ئۇلار خوتەن دەريالىرىغا، كېرىيە دەريالىرىغا قىزىقماقتا.

تەكلىماكان قۇملۇقى تېخى ھازىرغا قەدەر بەزى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىدە بىر خىل سىر بولۇپ كەلمەكتە. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شۇۋېتسىيەلىك سۇئېن ھېدىن تەكلىماكاننى «ئۆلۈم دېڭىزى» دەپ تەرىپلىگەندىن كېيىن كۆپلىگەن كىشىلەر تەكلىماكاننى «بارساكەلمەس جاي، كۇھىقاپ، ئەزرائىل جانىنى چىلايدىغان جاي» دەپ قاراپ كەلدى. ئالىملار، ئارخېئولوگلار، سەييالارنىڭ ئىزى، نېفىت تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ بۇرغا ئاۋازى نېپىز چۈمپەردىنى ئېچىۋەتتى. تەكلىماكان بارسا كەلمەس جاي ئەمەس، بەلكى، زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە پۈتمەس ــ تۈگىمەس بايلىق مەنبەسى.

قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە قانچىلىغان ئادەملەر بۇ خىل دۇنياغا بۆسۈپ كىرىشنى ئويلىغاندۇ، ئەمما ھەر خىل شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان ئىدى. فاشىيەن

«بۇددىست ئەللەر خاتىرىسى» دېگەن رىسالىسىدە: «قۇم توپلىرىدا يا-ۋۇز ئالۋاستى ـــ ئىسسىق شامال كۆپ، يولۇققانلار ئۆلىدۇ، بىرىمۇ تىرىك قالمايدۇ، ئۇچار قۇشمۇ، بىرەر ھايۋانمۇ ئۆتەلمەيدۇ، يىراققا نەزەر سالساڭ كۆزۈڭ يەتمەيدۇ، بارساڭ يېنىپ كېلەلمەيسەن، ئۇ-لۇكلەرنىڭ قۇرۇغان جەسەتلىرى بەلگە بولۇپ تۇرىدۇ» دەپ يازغان. ئەمەلىيەتتە بۇنداق چوڭ قۇملۇقتا ھاياتلىق مەۋجۇت. تەكلىماكان-نىڭ تۆرىدە ئادەملەرنىڭ ئاياغ ئىزىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، ئۇچار قۇشلار ئۇچۇپ، ھايۋانلار كېسىپ ئۆتەلەيدۇ. جۇڭگو پەنلەر ئاكادې-مىيەسىنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، چوڭ قۇملۇقتا ياشايدىغان ھايۋانلارنىڭ خىلى 272 گە يەتكەن. قۇملۇق ھەققىدە توختالغاندا كىشىلەر چۆل كېمىسى تۆگىنى ئېسىگە ئالىدۇ. گەرچە ھازىر ئاپ-تومويبل، تىراكتور قاتارلىق قاتناش قوراللىرى بارلىققا كەلسىمۇ، تۆگىنىڭ رولىنى ئۆتىيەلمەيدۇ. تۆگە چوڭ قۇملۇقتا بولىدىغان ئالاھىدە ھايۋان، بەزىلىرى جۇپ لوكىلىق بولسا، تاق لوكىلىق تۆ-گىلەرنىمۇ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. ئۇچ، تۆت كۈن بوغۇز يېمەي، سۇ ئىچمەي يۈرسىمۇ چىداپ كېتەلەيدۇ، ئاسانلىقچە كېسەلگە ئۇچرىمايـ-دۇ. 1949 ـ يىلىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا پۈتۈن خوتەن ۋىلايىتىدە-كى تۆگە ئىككى مىڭغا يەتكەن. قەدىمكى يىپەك يولى ئاساسەن تۆ-گىنى مۇھىم قاتناش ۋاستىسى قىلغان ئىدى.

چوڭ قۇملۇقتىكى ئەڭ ياۋۇز ھايۋان ياۋا توڭغۇزدۇر. ئۇزى قارامتۇل ۋە مەزمۇت، ئۆتكۈر ھەم زەھەرلىك ئىككى چىشى پارقىراپ تۇرىدۇ، قومۇشنىڭ يىلتىزى قاتارلىق نەرسىلەرنى ئوزۇق قىلىدۇ. ياۋا توڭغۇزنىڭ زىرائەتلەرگە سالىدىغان بۇزغۇنچىلىقى بەك ئېغىر، بۇغداي، قوناقلارنى پۈتۈنلەي ياتقۇزۇۋېتىدۇ.

چوڭ قۇملۇقتىكى يەنە بىر خىل ھايۋان توشقان. توشقانىنىڭ رەڭ-گى قۇم رەڭگىگە ئوخشاپ كەتكەچكە ئادەتتە بايقىماق تەسرەك. ئۇنىڭ-دىن باشقا كېيىكلەرمۇ مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. تەكلىماكان قۇم-لۇقىدىكى كىيىكلەر باشقا رايونلاردىكى كېيىكلەرگە ئوخشىمايدۇ، جە-نۇبىي شىنجاڭ خىلىغا مەنسۇپ بولۇپ كارنىيى قوپالراق، كۈرۈنۈشى باشقىچىرەك كېلىدۇ. كېيىكلەر ئىسسىققا چىداملىق. شۇڭا ئۇلار قۇم-

www.uyghurkitap.com

لۇق كىلىماتنىغا ماسلىشىپ كەتكەن، ئۇلار توپ ـ توپ بولۇپ يۈرىدۇ. قۇملۇققا تۇتاشقان جايلاردا ئوۋچىلار خېلى كۆپ، بەزىلىرى ئۇزۇندىن بېرى مۇشۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار توغراقلىقتا كەپە تكىلەپ ئوۋچىلىق قىلىدۇ. قولىغا قارچىغا ئېلىۋالىدۇ، چوڭراق كەل ـ گەنلىرى ئون ـ يېگىرمە كىلو ئېغىرلىقتىكى كىيىكلەرنى تۇتالايدۇ.

باشقىلار دېگەندەك چوڭ قۇملۇقلاردا بىر نەرسە ئۇنمەيدۇ ئەمەس، خوتەندىكى كۆپلىگەن دەريا ئېقىنلىرى قۇملۇقلارنى بويلاپ ئاققاچقا ئىككى قاسناق دەل ـ دەرەخلەر بىلەن پۇركەنگەن. جۈملىگو پەنلەر ئا ـ كادېمىيەسى تەكشۈرۈش تارماقلىرى تەكشۈرگەن ئەھۋالغا قارىغاندا يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك 20 تۈر، 53 ئائىلە، 72 خىلغا بۆلۈ ـ نىدىكەن. قۇملۇقلاردا داۋىم ئۇچرايدىغان ئۆسۈملۈك توغراق. قاقاس ـ لىق، تومۇز ئايلاردا توغراقزارلىققا قارىسىڭىز، ياپيېشىل كۆرۈنە ـ دۇ. توغراقزارلىق ھاۋانى ياخشىلايدۇ، قۇملارنىڭ كۆچۈشىنى ئازاي ـ تىدۇ، توغراق ئەڭ قەدىمكى ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقىدىن قالسا ئاساسلىقى تەكلىماكان قۇملۇقىدا مەر ـ كەزلىك ئۆسىدۇ. توغراق ئادەتتە قۇرغاقچىلىقتىن قورقمايدۇ. زەي ـ لىكنى توسىدۇ، قۇم بارخانلىرىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، ھۆل ـ يېغىن ناھايىتى ئاز ۋاقىتلاردىمۇ ئۆسۈۋېرىدۇ. شۇڭا بەزىلەر ئۇنى قۇملۇق ـ تىكى قەھرىمان دەپ ئاتىشىدۇ. خوتەنده توغراقلار ئاساسىي جەھەت ـ تىن قۇملۇق ۋە خوتەن دەريا‌سى، كېرىيە دەريا‌سى، ئەندىر دەريا‌س ـ نىڭ تۆۋەنكى ساھىللىرىدا مەركەزلىك ھالدا ئۆسىدۇ. 12 مىليون مودىن ئارتۇق يەر توغراق بىلەن قاپلانغان. ئۇ پۈتكۈل تارىم ئويمان ـ لىقىدىكى توغراقلىق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 40% نى ئىگىلەيدۇ. خو ـ تەن دەريا‌سىنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى توغراقلار ياپيېشىل ۋادىنى ھاسىل قىلغان بۇلۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا تارىم دەريا‌سىنىڭ بىلە ـ گىچە داۋاملىشىدۇ. قۇم ـ بورانلار نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان يېپەك يوللىرىنى كۆمۈۋەتكەن، ئەمما توغراقزارلىقنىڭ مۇداپىئەسى تۈپەي ـ لى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇدۇن ئارقىلىق تارىمدىن كېسىپ ئۆتۈپ، كۈسەن دۆلىتىگە بارىدىغان يولىدا ھېلىھەم كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەي كېلىۋاتىدۇ. بەزى يوللار توغراقلىقنىڭ يارىمى بىلەن

ساقلىنىپ قالغان. پەسىللەر ئالماشقاندا توغراقنىڭ رەڭگى ئۆزگەرىپ چىرايلىقلىشىپ كېتىدۇ، نۇرغۇن ئادەملەر تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ، پەخىرلىك ھېس قىلىدۇ. ئۇلار كۆپىنچە مۇشۇ يول بىلەن ماڭىدۇ، تۆگە، ھارۋا ياكى ئېشەك بىلەن يول يۇرۇشىدۇ. بۇ يوللار سەييياھلارغا قىزىق تۇيۇلۇۋاتىدۇ. بولۇپمۇ قۇملۇقنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان «مازار تاغ» كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى بارغانسېرى قوزغىماقتا، بۇ تاغ غەربتىن شەرققە قاراپ نەچچە يۈز كىلومېتىر سوزۇلغان، خوتەن دەرياسىنىڭ بويىغچە تاقىشىدۇ. تاغ چوققىلىرى پالتا بىلەن پارچىلىۋەتكەندەك ئۇچلۇق، بىر يۈزى ئاق، بىر يۈزى قىزىل رەڭلىك كەلگەن، بەزىلەر «قىزىل تاشلىق تاغ» دېيىشىدۇ. تاغ ئېغىزىنىڭ ئالدى تەرىپىدە تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تۇرغان قورغان قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ سەييياھلارنىڭ كۆپ كېلىدىغان جايىغا ئايلانماقتا. «مازار تاغ» تىزمىلىرىنى بويلاپ غەربكە تەخمىنەن 80~70 كىلومېتىر ماڭغاندا پايانسىز توغراقلىق كۆرۈنىدۇ. قەدىمكى دەريا ئىزىدا شەھەر خارابىلىرىنى يولۇقتۇرىسىز، كىشىلەر بۇ يەردىن كەھرىۋا، قۇلۇله قېپىدىن ياسالغان ئوينۇچۇق، مارجان، سۆلگۈچ قاتارلىق نەرسىلەرنى تېپىۋالىدۇ. ھەمدە ھەر خىل ئېغىزى ھىم ئېتىلگەن تىرگىنومېتىرلىك سىزمىلار، تاملارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكاننى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈش كىشىلەر قىزىقىۋاتقان يەنە بىر يول بولۇپ قالدى. كېرىيە دەريا ئېقىنى يور بەگلىكىنىڭ مەركىزى، ھازىر بۇ دەريا ساھىلىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا 800 دىن ئارتۇق ئائىلە ياشايدۇ. بەزىلەر ئۇلارنى قۇملۇق ئىچىدىكى «ئېتىداۋائي قەبىلە»، دېيىشكەن ئىدى. دۇنيا جامائەتچىلىكى بۇنىڭغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلدى. بۇ يەر «دەريا بويى» دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى ئېكسپېدىتسىيەچىلەر كېرىيەدىن يولغا چىقىپ شىمالدا «دەريا بويى»غا يېتىپ بارغان، ھەمدە غەربكە بۇرۇلۇپ 100 كىلومېتىر ئۆچۆرىسىدە يول يۇرگەندىن كېيىن «مازار تاغ»قا يېتىپ بارغان. بۇ يولدا يۇرۇش مۇشەققەتلىك، ئوتتۇرا قىسمىدا يول يوق، پۇتۇنلەي قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا يۇرۇشكە

www.uyghurkitap.com

توغرا كېلىدۇ.

نىيە دەرياسى، ئەندىر دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا يەنە بىر يول بار. نېفىت قىدىرىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئاسفالت يول ئەندىر دەرياسىغا تۇتاشتى. قىسقىسى قۇملۇقلاردىن كېسىپ ئۆتكەن دەريالار ئۆزلىرىگە توغراق قاتارلىق دەل ــ دەرەخلەر ــ نى ھەمراھ قىلىۋالىدۇ. توغراق بولسىلا يول ياسىغىلى بولىدۇ. ئۇ ــ نىڭدىن باشقا خوتەن، كېرىيە دەريا ساھىللىرى بويىدا ئوت ــ خەس، قومۇشلار ئۈندىدۇ. سۇ نەدە كۆپ بولسا شۇ يەردە ئوت ــ خەس، قو ــ مۇشلار كۆپ. بۇنداق يېشىللىق تۈرلىرى دەريا بويلاپ يېيىلغان. تەكلىماكاندا توغراقتىن باشقا يۇلغۇنمۇ كۆپ ئۆسىدۇ. يۇلغۇن قىز ــ غۇچ تۇسكە كىرگەندە ناھايىتى كۆركەملىشىپ كېتىدۇ. ئەپسۇسكى 10 يىللىق مالىمانچىلىق مەزگىلىدە توغراق، يۇلغۇنلار ئوخشىمىغان دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 20 ــ ئەسىرنىڭ 70 ــ يىللىرى ــ دىن باشلاپ توغراق ــ يۇلغۇنلارنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ قۇم ــ لۇقلار تۈرىدىمۇ بىر قانچە جايدا ئورمان باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلغان. تەبىئىي ئورمانلارنى ئاسراش بىلەن بىرگە يېتىشتۇرۇلغان ئورمانلارغا بولغان مۇداپىئە كۈچەيتىلگەن ئىدى. ھازىر توغراق، يۇلغۇن، قومۇش، ئاق تىكەن، قامغاق، چىغ قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنى سۇغىرىش ــ باشقۇرۇش ئىشلىرى تۈتۈلماقتا.

تەكلىماكان قۇملۇقى ئاجايىپ سىرلىق تۇسكە ئىگە. بوستان ــ لىقلاردا ياشاۋاتقان كىشىلەردىمۇ بىر خىل فانتازىيەلىك خىيال ساقلانماقتا. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، قۇملۇقلارنىڭ ئىچكىرىسى ــ دە ھەشەمەتلىك قەسىر ــ بارگاھلار بار ئىمىش، ئۇنىڭ ئىچىدە سانسىزلىغان ئالتۇن ــ كۈمۈش، مەرۋايىت بارمىش، ئەمما ئۇلارنى ئالۋاستىلار ساقلارمىش، ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن زور جاسارەت بولمىسا بولمايدىكەن، كېرىيە دەرياسى بويىدىكى ئابدۇراخمان بوۋاي ــ مۇ كىشىلەرنى بۇ جەھەتتە قوزغاپ كۆرگەن ئىكەن، «دەريا بويى»دىن شىمالىغا ئىككى كۈن ماڭغاندىن كېيىن قەلئە خارابىلىقى ئۇچرايدىكەن، ئابدۇراخمان بوۋاي ياش ۋاقتىدا ئىككى كىشى بىلەن بىرگە بېرىپ كۆرگەن ئىكەن. لېكىن، ھېچ نەرسە تاپالماي جېنىنى ئاران

قۇتقۇزۇپ چىقىشقان ئىكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئابدۇراخمان بوۋاي قەلئە خارابىلىقىغا قارىتا مۇھىم قارىشىنى ساقلاپ قالغان ئىكەن. خېلى كۆپ تەلەي سىنىغۇچىلار يول باشلىغۇچىنىڭ ھەمراھلىقىدا بېرىپ كېچىسى خاتىرجەم ياتالماي، باشقا جايغا يۆتكەلگەن.

قۇملۇقلار ئىچىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە بايلىق بار. ئۇ قۇملۇقلار كۆمۈۋەتكەن قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز. خوتەننىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىي ئىزلىرى 138 جايدا نۇقتىلىق كۆرۈندۇ. قۇملۇقلار ئىچىدە 69 جاي بار. غەربىي خەن دەۋرىدە غەربىي دىيارداً 36 بەگلىك بولغان. خوتەندە ئالتە بەگلىك ئۆتكەن. گۈما، ئۇدۇن، يۇلئارىش، چىرا، نىران، ئۇزۇنتات قاتارلىقلاردا يەنە يەك يولى گۈللەنگەن مەزگىللەردە سانسىزلىغان گۈزەل قورغان، قەلئە ـ ئۆتەڭلەر بولغان. كېيىنكى ۋەي سۇلالىسىغا كەلگەندە، «بۇ يەر مىڭ چاقىرىمدىن ئاشىدۇ، تاغلىرى بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن، چوڭ شەھىرى بەش، كىچىك بازار ـ قەلئەلىرى ئون نەچچىدىن ئېشىپ كەتكەن.» ھازىر بۇ قەلئەلەر قۇم ئاستىدا قالغان. قارادۆڭ قەلئەسى، نىيە ناھىيەسىدىكى نىران قەدىمكىي قەلئەسى ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى پائالىيەت مەركىزى دېيىلسە، ئۇ ھالدا بۇ قەلئەلەر تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىغا جايلاشقان بولىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى تەكلىماكانىنى ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئىشى دۇنيا ئارخېئولوگىيە ساھەسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ئايلانغان ئىدى. فىرانسىيەلىك دوتىرېئىت، شېۋېتسىيەلىك سېۋېن ھېدىن، ھىندىستان نۇپۇلۇق ئىنگلىز ستەيىن، ياپونىيەلىك دوبىيەن جىشىن، چۇيشىن نېشىن، جى رۇيچاۋ، ئاۋىستىرالىيەلىك چوگمىر قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرىپ ھەر خىل قەدىمكى قەلئەلەرنى تەكشۈرگەندە، كۆپلىگەن قىممىتى يۇقىرى ئاسارئەتىقىلەرنى تاپقان. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى چەت ئەل مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. ستەيىن ئىلگىرى ـ كېيىن بۇلۇپ خوتەنگە تۆت قېتىم كەلدى. يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل بۇيۇملار دۇنيانى

www.uyghurkitap.com

لەرزىگە سالدى. جۇڭگو ئالىملىرىدىن تۇنجى قېتىم تەكلىماكاننى تەكشۈرگەن تارىخچى خۇاڭ ژېنبىي ئەپەندى بولدى. ئۇ 1929 ـ يىلى ئاقسۇدىن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ خوتەنگە كەلدى. خوتەندە ئۇچ ئاي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. 1957 ـ يىلى بىر قېتىم خوتەنگە كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ خوتەندە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىقاتى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان ئالىملار بۇ سىرلىق چوڭ قۇمۇقتا قىزىقسىنىپ قارىماقتا. ياپونىيە ـ جۇڭگو مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ھەمكارلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى، ياپونىيە تارىخ ئالىمى، ھازىرقى زامان ئاتاقلىق يازغۇچىسى جىڭ شاڭچېڭ ئۇدۇن تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتەخەسىس. ياپونىيە پادىشاھىنىڭ شاھزادىسى يېپەك يولى تەتقىقات مەكىمىسىگە تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇلغان. ئۇ گەرچە ئۇدۇن تارىخىنى تەتقىق قىلسىمۇ خوتەنگە بىرەر قېتىممۇ كېلىپ باقمىغان ئىدى. جۇڭئېنلەي بىلەن كۆپ قېتىم كۆرۈشكەندە خوتەنگە بېرىپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلغان ئىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى ئۇنىڭ ئارزۇسى ئاخىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئۇ ئۇزۇندىن بىرى چۈشىدىمۇ ئارزۇ قىلىپ يۈرگەن مۇقەددەس جايغا كەلدى. قۇم ئاستىدا قالغان نىران قەدىمكى خارابىلىقنى كۆرۈپ ھاياجىنىنى باسالماي كۆزىگە ياش ئالدى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى خوتەن قۇمۇقىنى كۆرىدىغان، تەكشۈرىدىغان كىشىلەر بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. ئەگەر يول باشلىغۇچى بولمىغاندا قۇم ئاستىدا قالغان قەلئەلەرنى تېپىش تەس. ھەتتا يولدا ئېزىپ قېلىش مۇمكىن ئىدى. ئەمما بۇ ئىشلار كىشىلەرنى ئىزچىل قىزىقتۇرۇپ كەلدى. ھەتتا نۇرغۇن ئادەملەر ئادەمزات ئايىغى تەگمىگەن بۇ يوللارنى پىيادە بېسىپ تۇگەتتى. ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا، شۋېتسىيە، ياپونىيە، يېڭى زېلاندىيە، گېرمانىيە، شىياڭگاڭ قاتارلىق ئون نەچچە دۆلەت ۋە رايوندىكى ساياھەتچىلەرنىڭ ئاياغ ئىزى تەكلىماكان قۇمۇقىدا قالدى. ئۇلارنى بۇ خاسىيەتلىك چوڭ قۇمۇق ئەسىر قىلىۋالدى. ئۇلار بۇ پاك زېمىننى ياخشى كۆرۈپ قالدى. كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ بىر تال ئەخلەتنىمۇ تاشلىۋېتىشكە كۆزى قىيمىدى. تاشلىۋېتىلگەن بوتۇلكا، كونسېرۋا قوتىلىرىنى

ئېھتىيات بىلەن ئەخلەت خالتىلىرىغا سېلىۋالدى. قۇملۇقتىن ئېلىپ چىقىپ ئەخلەت دۆۋىلىرىگە تاشلىۋەتتى. ئۇلار قۇملۇق مۇھىتىنى ئاسراش ھەممەيلەننىڭ ئورتاق مەسئۇلىيىتى، بۇ پاك زېمىن پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ بايلىقى ۋە ئىپتىخارى، دېيىشتى.

ئۇسسۇزلۇق قۇملۇق ساياھەتچىلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى، كىشىلەرنىڭ تەسىراتىدا قۇملۇقتا بىر تېمىم سۇ يوق، 1895 ـ يىلى 30 ياشلىق سۈئىن ھېدىن سۇسىزلىقتىن خەتەرگە ئۇچراپ ھاياتىدىن ئايرىلغىلى تاسلا قالغان ئىدى. ئۇ تۆت نەپەر ئۇيغۇر يول باشلىغۇچىنى ئەگەشتۇرۇپ ماڭغان، ئۇلار غەربتىن تەكلىماكانغا كىرگەن، سۇ بولمىغاچقا ئىككى يول باشلىغۇچى قۇملۇقتا ئۆلگەن، سۈئىن ھېدىن ئۇمىدنى ئۈزگەن، گۈگۈم قاراڭغۇسىدا سۇ ئىزدەپ ماڭغان، قۇرۇپ كەتكەن خوتەن دەرياسىنى ئىزدەپ تاپقان. لېكىن، ئۇ يەردىن سۇ تاپالمىغان، ئۇشتۇمتۇت بىر قۇش ئۇچۇپ ئۆتۈپ قالىدۇ. ئۇ قۇشنىڭ ئۇچۇش نىشانى بويىچە مېڭىپ خوتەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى بىر كىچىك كۆلچەكنى ئىزدەپ تاپىدۇ. قورسىقى ئېسىلگۈچە سۇ ئىچىدۇ. يول باشلىغۇچىلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئايىغىنى سېلىپ لىق سۇ قاچىلاپ يول باشلىغۇچىلارنى ئىزدەپ تاپىدۇ. سۈئىن ھېدىن شۈھىتىسىيەگە قايتقاندىن كېيىن، شۇ ئاياغنى تىكىپ بەرگەن مۇزدوزغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىدۇ. ھەر يىلى ھېلىقى مۇزدوزغا بىر جۈپ ئاياغنىڭ پۇلىنى ئەۋەتىپ بېرىدۇ. چۈنكى ئاشۇ ئاياغقا قاچىلانغان سۇ ئۇنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ خەتەردىن ساقلاپ قالغان ئىدى. ئەينى يىللاردا سۈئىن ھېدىن سۇ ئالغان كۆلچەكنىڭ نامى «ھېدىن كۆلچىكى» دەپ ئاتالدى. بۇ ئەمەلىيەتتە سۇ يىغىلىپ قالغان ئازگاللىق ئىدى. خوتەن دەرياسى بويلىرىدا كۆپلىگەن سۇ يىغىلغان ئازگال كۆلچەكلىرى بار. شۇ چاغدا سۈئىن ھېدىن سۇ ئالغان كۆلچەك زادى قەيەردە؟ ئۇنى كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۆللۈكتە مۇتلەق سۇ يوقمۇ ئەمەس، ئەمما ئۇ پەقەت خوتەن دەريا بويلىرىدا بولماي باشقا جايلاردىمۇ بولىدۇ.

1987 ـ يىلىدىن بۇيان، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى، شىنجاڭ

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى، نېفىتلىك تەبىئىي گاز باش شىركىتى بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، قۇملۇقنىڭ ئاستىدا 10 مىليارد تونناددن ئارتۇق ماي دېگىزىنىڭ بارلىقىنى، سەككىز تىرىليون تونناددن ئارتۇق زاپاس سۇ بارلىقىنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا ئېلان قىلدى. مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلاردىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 10 مېتىردىن ئاشمايدۇ. ئەگەر بۇ سۇلارنى ئىشلەتكىلى بولسا 330 مىڭ كىشۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقى 24 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى سۇيى بار چوڭ كۆلگە ئايلىنىشى مۇمكىن ئىكەن. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆلىمى دۇنيادا ئەڭ چوڭ تۆت كۆلنىڭ بىرى ــ شىمالىي ئامېرىكىدىكى سۇبلىر كۆلىگە توغرا كېلىدۇ. بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا يەر ئاستى سۇيى دەريا سۇيىنىڭ سىڭىپ كېتىشىدىن ھاسىل بولغان. خوتەن دەرياسىنىڭ باش ئېقىمى سۇ مىقدارى 340 مىليون كۇبمېتىر، لېكىن تەكلىماكاندىن كېسىپ ئۆتۈپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلغاندا 110 مىليون كۇبمېتىر سۇ قالىدۇ. پارغا ئايلىنىپ كېتىش، سىڭىپ كېتىش بىلەن ئالتە مىليون كۇبمېتىر سۇ قېچىپ كېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەر يىلى قۇملۇق ئاستىدا چوڭ تېپىتكى «سۇ ئامبار» لىرى پەيدا بولۇشقا باشلايدۇ. ئەينى ۋاقىتتا سۇنى ھېدىن مۇشۇ كۆل ئۈستىگە كەلگەن بولسا، ئىككى يول باشلىغۇچى ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالمىغان بولاتتى. بۇلۇپمۇ خوتەن دەرياسى، كېرىيە دەرياسى قىرغاقلىرىدىكى سۇ قاتلىمى ناھايىتى دۆڭ كېلىدۇ. ئىككى ياكى ئۈچ مېتىر كولىغان ھامان سۇ پەيدا بولىدۇ. سۇدا ئازاقلا تۇز بولسىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئىچكىلى بولىدۇ. كىشىلەر قۇملۇقتا ھارارەت يۇقىرى، ئادەم ھاياتى خەۋپكە ئۇچرايدۇ، سوغۇقى ئادەم ئۆلتۈرىدۇ، دېيىشكەن. ئەمەلىيەتتە قۇملۇقنىڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا، تۆۋەن تېمپېراتۇرا نۇقتىسى قۇملۇقنىڭ تۆرىدە ئەمەس، قۇملۇقلاردا 80~20 مىللىمېتىر يامغۇر ياغىدۇ. قۇملۇق بويلىرىدىكى بوستانلىقلارغا قارىغاندا بىر ھەسسە يۇقىرى.

قۇملۇقلار ئارىسىدا سۇ ئازگاللىرى، كۆللەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. سۇنى ھېدىن يولۇققان سۇ كۆلچىكى چوڭ كەلكۈن كېتىپ

سۇ ئۇستىگە چىقىپ يىغىلغان كۆلچەك بولۇپ، دەريا قىنى كۆپىنچە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كەلكۇن كەلگەندە دەريانىڭ كۆلىمى كېڭىيىدۇ. دەريا قۇرۇسا ئۇنىڭ كۆلىمى تېخىمۇ كىچىكلەيدۇ. لېكىن، كۆپىنچە ھاللاردا كەلكۇن كەلگۈچە يىغىلغان سۇلار ساقلىنىپ تۇرىدۇ. قۇملۇقلاردىكى كۆللەر كۆپىنچە بۇلاقتىن ھاسىل بولىدۇ. كەلكۇن كەلگەندە سۇلار تېخىمۇ كۆپىيىدۇ، ئەڭ چوڭلىرى نىيە ناھىيەسىدىكى بېلىق كۆل بولۇپ، قۇملۇقلار ئىچىدە بەشىنچى كۆل ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي ئايلانمىسى 30 كىلومېتىر كېلىدۇ. سۇيى كۆپ، قومۇشلار ناھايىتى قويۇق، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 50 مېتىر كېلىدۇ، قۇملۇقلارنىڭ ئىچكىرسىدىكى كۆل كېرىيە «دەريا بويى»دىكى كۆل ھېسابلىنىدۇ. ئۇ بوستانلىقلاردىن 230 كىلومېتىر يىراقلىقتا. قاراقاش ناھىيەسىنىڭ ياۋا كۆلى ئەسلىدىكى سۇيى ئاساسىدا ئادەم كۆچى ئارقىلىق كولاش بىلەن سۇ تولۇقلانغان كۆل بولۇپ، قۇم بارخانلىرى ئىچىگە جايلاشقان. كۆل ئەتراپىدا ھەر خىل ياۋا قۇشلار ياشايدۇ، كۆلدە ئاق بېلىق، قىلتىرىقسىز بېلىقلار كۆپ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بوستانلىققا يېقىن ئەتراپتىكى كۆللەردە ئىچكىرىدىن ئېلىپ چىقىلغان ئەلا سورتلۇق بېلىقلار بېقىلماقتا. ئۇيغۇرلار «ئۇلاق» دەيدىغان، بىر كىشىلا ئولتۇرۇشقا بولىدىغان قېيىقتا ئولتۇرۇپ بېلىق تۇتىدۇ، «دەريا بويى» كۆلىدىكى بېلىقلارنىڭ بەزىلىرى بەش ـ ئالتە كىلو كېلىدۇ. تۇتۇش ئانچە قىيىن ئەمەس.

خوتەن ژىلايىتىدىكى سەككىز يېزا قۇملۇقلار ئىچىگە جايلاشقان. «دەريا بويى»دىن باشقىلىرى سۇ ئامبىرىدىكى سۇلاردىن پايدىلىنىپ ئېچىلغان كەنتلەردۇر. خوتەن ناھىيەسىنىڭ تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋات يېزىلىرى چېيەنلۇڭ زامانىسىدا ئېچىلغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن بۇ كەنتلەر كېڭىيىپ بۇگۈنكىدەك ئاۋات جايلارغا ئايلانغان. سالا ئېتىزلىرى رەتلىك، ئورمان بەلباغلىرى تەكشى، بۇغداي، پاختىلاردىن مول ھوسۇل ئېلىنغان، ئۇزۇم ۋە باشقا مېۋىلىرى كۆپ، قۇملۇق ئىچىدىكى گۈزەل جايلارنىڭ بىرسى بولۇپ قالماقتا.

مۇھەممەتئىمىن نۇرى

ئاشۇ يىللاردا

خوتەن ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ خوتەن ۋىلايىتى بويىچە تۇنجى قېتىم (1953 ـ يىلى 8 ـ ئايدا) قۇرۇلغان ۋە دەسلەپكى قە-دەمدە ھەر قايسى ناھىيەلەردىن 300 نەچچە قىز ـ ئوغۇل ئوقۇغۇچى-نى ئىمتىھان ئارقىلىق ئۆز قوينىغا ئالغان ئانا مەكتەپتۇر. مەن گەرچە چەكلىك ھاياتىمدا ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولالماي قالغان بولسامۇ،ئەمما ئەينى يىللاردىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئوقۇغۇچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن پە-خىرلىنىشكە ھەقلىقمەن، ئەلۋەتتە. بىز مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغاندا، مەكتەپنىڭ شەھەردىكى قۇرۇلۇشى تېخى پۈتمىگەنلىكتىن، بىرىنچى ئوقۇش يىلىنى، يەنى 1953 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1954 ـ يىلى7 ـ ئايغىچە خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئاتچۇي كەنتىدە ـــ ھەربىي گازارمىدا ئۆتكۈزدۇق. بۇ مەكتەپكە خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق يەتتە ناھىيەدىن قوبۇل قىلىنغان قىز ـ ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار ئالتە سىنىپ-قا ئارىلاش تەقسىم قىلىندى، سىنىپ مۇدىرلىرى بېكىتىلدى. سى-نىپلارنىڭ ھەممىسى پاراللېل بولغانلىقتىن، نامى « ئا سىنىپ »، « ب سىنىپ »، « ۋ سىنىپ» دەپ ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە بەلگىلەن-دى.

سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەيدانغا ئالاھىدە سەھنە تەييارلى-نىپ، ۋىلايەتتىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبىرىي كادىرلار ۋە دارىلمۇئەل-لىمىنىڭ مۇدىرى مەرھۇم ئەسمىتىللا تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇ-لۇپ، خوتەن ۋىلايەتلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەسىس قى-لىنغانلىقىنى تەبرىكلەش ھەم ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى داغدۇغە-لىق ئۆتكۈزۈلدى. ئوقۇغۇچىلار سىنىپلار تەرتىپى بويىچە ياتاقلارغا

ئورۇنلاشتۇرۇلدى، دەسلەپكى قەدەمدە كۈندىلىك مۇنتىزىم مەشغۇلات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئۇ يىللار «سىنىپىي كۈرەش تۈتقا» قىلىنغان مەزگىللەر بولغاچقا، پومېشچىك ياكى باي دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئوقۇغۇچىلار بەش يۈەن تاماق راسخوتى تۆلەيتتى. كەمبەغەل ــ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بالىلارنىڭ تاماق، كىيىم ــ كېچەك قاتارلىق تەمىناتى دۆلەت مالىيەسىدىن تولۇق بېرىلەتتى (كېيىنكى يىللارغا كەلگەندە بۇ تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانىدى).

ئەتراپىمىز ئوچۇقچىلىق بولۇپ، دېھقانلارنىڭ ياپيېشىل قوناقلىق ئېتىزلىرى بىلەن ئورالغانىدى. يېتىش، تۇرۇش، دەرسكە كىرىش، دەرستىن چۈشۈش، قاتارغا كېلىش (يىغىلىش) قاتارلىق ئىشلاردا قوڭغۇراق ئورنىدا ھەربىيچە كارناي چېلىناتتى. ساۋاقداشلارمۇ بۇنىڭغا بىردەك كۆنۈپ كەتكەنىدۇق. ئوقۇش باشلىنىش بىلەن تەڭلا بارلىق ساۋاقداشلاردا كۆتۈرەڭگۈ روھ، مۇستەھكەم ئىراده، جۇشقۇن كەيپىيات ۋە قىزغىن ئىنتىلىش بارلىققا كەلىشكە باشلىدى. ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇشىمىزنىڭ بارغانسېرى ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ مەدەنىيەت سەۋىيەمىز يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە، نەزەر دائىرىمىز كېڭەيمەكتە ئىدى. ئوقۇتقۇچىلىرىمىز شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تاللاپ كېلىنگەن پىشقان، تەجرىبىلىك، بىلىملىك، قابىلىيەتلىك پىشقەدەم ئۇستازلار ھەمدە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ ھەر قايسى فاكۇلتېتلىرىنى پۈتكۈزگەن ئىقتىدارلىق ياش ئوقۇتقۇچىلار بولۇپ، بىزنى ئۆزلىرىگە تېزدىن جەلپ قىلىۋالغانىدى.

مەكتەپ پارتىيە ياچېيكىسى ۋە مەكتەپ مەمۇرىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە مەكتەپ ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى ۋە قەدەم ــ باسقۇچلۇق ھالدا ئەزا قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن مەكتەپنىڭ سىياسىي ھاۋاسى قويۇقلىشىپ، ساۋاقداشلارنىڭ ئۆز ئارا دوستلۇقى، ئىتتىپاقى يېڭىچە دۇنيا قاراش ئاساسىدا مۇستەھكەملەندى، ۋۇجۇدىمىزغا سىڭىپ كەتكەن كونىچە خۇراپىي ئادەت ۋە قالاقلىقلار چىقىرىپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئېسىل، ئالىيجانىاب ئەخلاقىي

پەزىلەت ئىگىلەشكە باشلىدى. مەكتەپ مۇدىرى پەخىرىدىن يۇنۇس قەشقەردىن بولۇپ، پېشقەدەم زىيالىيلاردىن ئىدى. ئۇ، تەمبەل، كەم سۆز، ئېغىر بېسىق، تەجرىبىلىك ئادەم بولۇپ، ھەر قاچان ئوقۇغۇچىلارغا گەپ ــ سۆز قىلغاندا «بالام...» دەپ ئىللىق مۇئامىلە قىلاتتى، پىكرىمىزنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايتتى، ئوقۇغۇچىلاردىن پىكىر ئېلىپ، ئاشخانىلارنى پات ــ پات تەكشۈرۈپ تۇراتتى.

بىلىشىمىزچە، ئاۋۇالقى ئىلمىي مۇدىرىمىز مۇسا ئەكبەر ئۆزبېك بولۇپ، سوۋېت پۇقراسى ئىكەن. ئۇ ئالىي مەلۇماتلىق سۇ ئىنژېنېرى بولغاچقا، 1949 ــ يىلىدىن بۇرۇن مەلۇم ۋەزىپە بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ خوتەندە يەرلەشكەن، 1949 ــ يىلىدىن كېيىن خوتەن ۋالىي مەھكىمىسىدە ۋالىي، 1953 ــ يىلى 9 ــ ئايدىن 11 ــ ئايغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك 1 ــ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىلمىي مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن، شۇ يىلى 11 ــ ئايدا سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن چاقىرتىلىپ كېتىلگەن.

سىنىپ مۇدىرىمىز ھەسەن يۈسۈپ قاغىلىق ناھىيەسىدىن بولۇپ، مۇسا ئەكبەر كەتكەندىن كېيىن، مەكتەپنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ تارىخ ــ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈپلا خوتەن ۋىلايىتىگە تەقسىم قىلىنغانىكەن. ئۆزى ئېگىز بوي، تەمكىن ئادەم ئىدى. ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا تۇتقان مۇئامىلىسى ئىنتايىن ئىلمىي ۋە ئىللىق ئىدى، بىزمۇ ئوقۇتقۇچى ــ ئۇستازلارنى چىن قەلبىمىزدىن ھۆرمەتلەيتتۇق.

مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئىچكى قۇرۇلمىسى تولۇق ئىنىپ بولغۇچە ئارىلىقتا، 1953 ــ يىلى خېلى ئېغىر قېينىچىلىقلارنى يېڭىشكە توغرا كەلگەنىدى. ئەڭ ئېغىر بولغىنى: شۇ يىلى 12 ــ ئايدا بەختىمىزگە قارشى، بىر ياغقانچە قىرىق نەچچە كۈن توختىماي قېلىن قار يېغىپ كەتكەنلىكتىن، سىنىپقا (دەرسخانىغا) چىقىشقا مۇمكىن بولماي، دەرسلىرىمىزنى ياتاقتا يوتقان ــ كۆرپە-لىرىمىزگە يۆگىنىپ ئولتۇرۇپ ئوقۇشقا، ھەتتا تاماقنىمۇ ياتاقتا يېيىشكە مەجبۇر بولغانىدۇق. سوغۇق بەك قاتتىق بولغاچقا، مەكتەپ

مەمۇرىيىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مۇمكىن بولىدىغانلىكى چارە ـ ئامىللارنىڭ ھەممىسىنى قىلدى. خەيرىيەت، قەھرىتان سوغۇقنىڭ بۇ قېتىمقى خەتەرلىك ئۆتكىلىدىن بىرەر ھادىسىگە يولۇقماستىن، تىنچ ـ ئامان ئۆتۈپ كەتتۇق. مەن مۇشۇ بىرىنچى ئوقۇش يىلىدىلا ئەدەبىيات دەرسىگە بەك قىزىقىپ قالغانىدىم. تىل ـ ئەدەبىيات دەرسىنى قەشقەردىن ئالاھىدە تاللاپ ئەۋەتىلگەن،مەكتىپىمىزنىڭ مادداي ۋە مەنىۋى ئا ـ ساسىنى قۇرۇشتا تۆھپىسى گەۋدىلىك بولغان مامۇت قۇربان مۇئەللىم بىرەتتى. بۇ مۇئەللىمنىڭ دەرس ئۆتۈش مېتودى، ئاشۇ يىللار ـ دىكى سەۋىيە بويىچە ئېيتقاندا، پىداگوگىكىلىق قائىدە ـ پىرىنسىپلارغا ئۇيغۇن ئىدى. نۇتۇق قابىلىيىتى جەلپ قىلارلىق دەرىجە ـ دە ياخشى بولۇش بىلەن بىرگە، خەت پوچېركىسىمۇ ھەقىقەتەن چىرايلىق ئىدى. بىز ساۋاقداشلار ھەممىمىز ئۇنىڭ ھەرخىل پو ـ چېركىسىنى ئۆگىنىۋېلىشقا تىرىشاتتۇق.

مامۇت قۇربان مۇئەللىمنىڭ تەشەببۇسكارلىقى ۋە يېتەكچىلە ـ كىدە مەكتىپىمىزدە دەسلەپكى قەدەمدە يەتتە نەپەر قىز ـ ئوغۇل ھەۋەسكار ساۋاقداشتىن تەركىب تاپقان «ئەدەبىيات كۇرۇژوكى» تەشكىللەندى. كۇرۇژوكقا قاتناشقانلار ھەپتىدە بىر قېتىم يىغىلىپ بىر سائەتتىن بىر يېرىم سائەتكە قەدەر پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، تاپشۇرۇق بويىچە خاتىرىلەپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىل ـ لىرى، قوشاقلىرى ۋە ئۆزىمىز يازغان شېئىرلارنى ئوقۇپ مۇھاكىمە قىلىشاتتۇق. پىشقەدەم ئۇستازىمىزدىن مامۇت قۇربان، قادىر ئەكـ ـبەر (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە تەتقىقاتچى، ھازىر پېنسىيەدە)، ئىبراھىم ئىمىن قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە مەكتەپ پارتىيە ياچېيكىسى، مەكتەپ مەمۇرىيـ ـتىنىڭ قوللىشى بىلەن ئەدەبىيات كۇرۇژوكى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە زورايدى، يۇقىرى، تۆۋەن يىللىقلاردىن كۇرژوكقا قاتنىشىدىغان ياش ھەۋەسكارلار كۆپىيىشكە باشلىدى. بەلگىلىك ۋاقىت چىقىرىپ ئەدە ـ بىيات ـ سەنئەت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، كىلاسسىك ئەدەبىيات، جۇڭگو يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى ھەم جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئەدەبىيا ـ

تىنىڭ ۋەكىللىرىدىن نەۋايى، ل. مۇتەللىپ، لۇشۇن، پۇشكىن قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ تۇغۇلغان كۈننىنى نىشانلاش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى. بۇ خىل پائالىيەتلەرگە قېرىنداش ـ قوشنا مەكتەپ دارىلمۇئەللىمىن ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرى، كۇرۇژۇك ئەزالىرى، خوتەن ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدىكى رەھبىرىي خادىملار، ئارتىسلار، سازەندىلەر ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇلاتتى. خاتىرىلەش كېچىلىكىگە بېغىشلاپ يازغان شېئىرلىرىمىزنى قىزغىن هاياجان بىلەن دېكلاماتسىيە قىلاتتۇق، ئارتىسلار نۆۋەتلىشىپ ناخشا ئېيتىپ بېرەتتى، سازغا تەڭكەش قىلىپ ئۇسسۇل ئوينايتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ پائالىيەت سورۇنسىز تەنتەنىلىك داۋاملىشىپ، كۆڭۈللۈك ئاخىرلىشاتتى ھەمدە كىشىلەرگە ياخشى تەسىر ۋە ئىلھام بەخش ئېتەتتى. ماموت زايىت، ئابدۇغېنى سىيىت قاتارلىقلار ئەنە شۇ خوتەن ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ئەدەبىيات كۇرۇژۇكىنىڭ، مەرھۇم قاھار جېلىل، باقى تۇردى، شېرىپجان قاسىم، روزى سايىت، مۇھەممەتتۇردى نايىپ، جۇملىدىن مەن (مۇھەممەتئىمىن نۇرى) قاتارلىقلار بولساق، خوتەن ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ئەدەبىيات كۇرۇژۇكىنىڭ تۇنجى مېۋىلىرى بولۇپ هېسابلىنىتتۇق. مانا بۇ مول هوسۇللۇق ئەدىبلىرىمىزنى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان قېرىنداش ئىككى مەكتەپتىكى ئەدەبىيات كۇرۇژۇكلىرى تەرىبىيەلەپ يېتىشتۇرگەنىدى (مەن ۋە مەتروزى هېيىت قاتارلىقلارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، ئەلۋەتتە). 1954 ـ يىلى سېنتەبىردە مۇھەممەتجان سادىق، هەجەر قادىر، ئەنۋەر ئەزىم قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار (بۇلار ئەسلىي غۇلجىدىن) شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈپلا خوتەنگە تەقسىم قىلىنىپ كەلگەنىدى. قەدىرلىك ئۇستازىم مۇھەممەتجان سادىقنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئەدەبىيات دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلگەن «تارىم بويلاپ» ناملىق لىرىك شېئىرى ئەنە شۇ ئۇرۇمچىدىن خوتەنگە كەلگۈچە سەپەر ئۇستىدىكى كۆزىتىشتىن هاسىل قىلغان قايناق هېسسىيات ۋە تەسىراتلىرى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەنىدى.

مۇھەممەتجان سادىق شائىر بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇستا

رەسسام ۋە خەتتات بولۇپ، يېتىشكەن ئۇنىۋېرسال سەنئەتكار ئىدى. ئۇ ئۆز كەسپى ــ ئەدەبىيات دەرسىدىن سىرت، قوشۇمچە بىيولوگىيە (زوئولوگىيە) دەرسىنىمۇ بېرەتتى. بىر قېتىم زوئولوگىيە دەرسىدە ئۇنىڭ سوربۇغان سوئالىغا جاۋاب بېرەلمىگەنلىكىم، پەقەت ئەدەبىياتقىلا قىزىقىپ، باشقا پەنلەرگە پاسسىپ مۇئامىلە قىلغانلىقىم ئۈچۈن، ئۇ، ئاتاقلىق ئۆزبېك يازغۇچىسى ئايبېكنىڭ 40 ياشىتىن ئاشقاندىمۇ ئۆزىدىكى شۇنچە بىلىملەرگە قانائەت ھاسىل قىلماستىن، تاشكەنتتىكى قايسىبىر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەنلىكىنى مىسالغا ئېلىپ، ھەممە پەنلەرنى بىردەك تىرىشىپ ياخشى ئۆگىنىشىمنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ تەنقىد ــ تەربىيە بەرگەنلىكى ھازىرقىدەكلا ئېسىمدە ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ.

مۇھەممەتجان سادىق، ھەجەر قادىر ــ بۇ ئىككى ياش مۇئەللىمنىڭ توي مەرىكىسى شۇ يىلى مەكتىپىمىزدە ئاددىي ــ ساددا، ئەمما ئەنئەنىلىرىمىزگە خاس، دەۋرنىڭ تەقەززاسىغا ماس ھالدا ، ئىككى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تولۇق قاتنىشىشى بىلەن مەنىلىك، كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈلدى. ئۇلارغا ئاللا بىر پەرزەنت ئاتا قىلدى (بالىنىڭ قىز ياكى ئوغۇل ئىكەنلىكى ئېسىمدە قالماپتۇ). ھەجەر خانىم دارىلمۇئەللىمىنى، مۇھەممەتجان مۇئەللىم ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى ئىدى. بۇ ئىككى مەكتەپ تام قوشنا بولغاچقا، يىراقلىق قىلمايتتى. ئۇ 1955 ــ يىلى ماي ئايلىرىدا بىر پىئونېرنىڭ ئىنىقلابىي جاسارىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشكە بېغىشلانغان «زامانىمىزنىڭ غۇنچىسى» ناملىق پوئېمىسىنى يازدى. (مەزكۇر پوئېمىنى نەشرىياتقا ئەۋەتكەنمۇ، يوق؟ ئېلان قىلىنمىدى). مەن چۈشلۈك دەم ئېلىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ پوئېمىنىڭ ئاققا كۆچۈرۈلۈشىگە يار-دەملەشتىم. ھۆرمەتلىك ئۇستازىم مۇھەممەتجان سادىق پارچە ــ پۈرات قەغەزلەرگە شىرتىلدىتىپ يېزىپلا تاشلاپ بېرەتتى ــ دە، مەن ئۇنى ئاققا كۆچۈرەتتىم (چاچما شېئىر شەكلىدە يېزىلغاندى).كېيىنكى يىلى (1956 ــ يىلى) قەدىرلىك ئوقۇتقۇچۇم مۇھەممەتجان سادىق، ھەجەر خانىم، ئەنۋەر ئەزىم قاتارلىقلار خىزمەت ئېھتىياجى،

يۇقىرىنىڭ ئىش تەقسىماتىغا ئاساسەن قەشقەرگە يۆتكىلىپ كەتتى.

مەكتىپىمىزدە باشقا كۇرۇژۇكلارغا قارىغاندا، ئەدەبىيات كۇرۇ-ژۇكى خېلى تېز يۇكسىلمەكتە ئىدى. كۇرژۇكتا بىر قەدەر پائالـ-يەتچان ساۋاقداشلاردىن: مەتروزى ھېيت (ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېر-ستېتىدا)، باقى تۇردى، مۇھەممەتئىمىن بارى («تارىم» ژۇرنىلىدا مۇھەررىر، ھازىر پېنسىيەدە) ، مۇھەممەتئىمىن نۇرى (مەن)؛ تۆۋەن يىللىقلاردىن قاھار جېلىل، شېرىپجان قاسىم، روزى سايىت، مۇ-ھەممەتتۇردى نايىپ، بائىمە ھوشۇر (ئىمىن راشىدىن بىلەن تۇي قىلغان) قاتارلىقلار بار ئىدۇق. لېكىن، مەكتەپ رەھبەرلىكىنىڭ دىققەت نەزىرى ئاساسەن ماڭا قارىتىلغان ۋە مېنىڭ كېلەچىكىمدىن زور ئۈمىد كۈتكەنىدى. چۈنكى مېنىڭ بىرىنچىدىن، بۇرۇن مەدرد-سەدە ئوقۇغان چاغلىرىمدا دىداكتىك ھەمدە شەرقىنىڭ ئىشق ــ مۇ-ھەببەت مەزمۇنىدىكى تۇركىي ۋە پارسىي ئەدەبىياتىدىن ھاسىل قىلغان ئازغىنە ئاساسىم؛ ئىككىنچىدىن، زامانىۋى پەننىي مەكتەپ قوينىغا كىرگەندىن كېيىن ئۆگىنىلىۋاتقان سىستېمىلىق نەزەرد-يىۋى بىلىملەر؛ ئۈچىنچىدىن، مامۇت قۇربان، قادىر ئەكبەر، ئىبراھىم ئىمىن قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ يېتەك-لىشى، جاپپار ئەمەت، تۇردى سامساق قاتارلىق ئۇستازلارنىڭ سىرت-تىن قىلغان خالىسانە ياردىمى تەبىئىي ھالدا قوشۇلۇپ، يۇمۇران ۋۇجۇدۇمدا يالقۇنغا ئايلىنىپ، ئەدەبىياتقا بولغان ئىشتىياقمىنى چەكسىز دەرىجىدە ئۇلغايتىۋەتكەنىدى.

باشقا ھەۋەسكار ساۋاقداشلارغا قارىغاندا، رومان، پوۋېست، ھېكا-يە،شېئىر، داستان، شۇنىڭدەك نەزەرىيەۋى قوللانمىلارنى كۆپرەك ئو-قۇيتتىم. مەن موللا ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، قويۇق دىنىي ئىلمىي مۇ-ھىت ئىچىدە، يەنى ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپتە نەزمىي شەكىلدىكى «مۇبەييەن»، «سوپى ئاللاھ يار»، «نەۋايى»، «پۇزۇلى»، «خوجا ھاپىز شىرازىي» (پارس تىلىدا) قاتارلىق دىنىي، پەند ــ نەسىھەت ۋە ئىشق ــ مۇھەببەت مەزمۇنىدىكى بىر يۇرۇش نەزمىي كىتابلارنى ئۇنىڭ مە-نىسىنى گاھ چۈشىنىپ، گاھ چۈشەنمەيلا ئوقۇيتتىم ۋە يادلاپ ئالاتـ-تىم. بۇ خىل نەزمىي شەكىلدىكى كىتابلارنىڭ مەنىسىدىن كۆرە، ئۇ-

نىڭ گۈزەل قاپىيەلىرىگە، يېقىملىق مۇزىكىچانلىقىغا، جاراڭلىق، راۋان ئوقۇلۇشىغا تولىمۇ قىزىقاتتىم. بۇنىڭدىكى بەزى يېقىملىق ئاڭلىنىدىغان ئاھاڭدار بەيىتلار، پارچىلار ئېسىمدە ئاسانلا ساقلىنىپ قالغاچقا، تىلىم شېئىرىيەتكە مايىل بولۇپ قالغانىدى.

بۇ يەردە، مەن ئىلگىرى ئوقۇغان كونىچە مەكتەپ ۋە ئۇنىڭ ئو-قۇتۇش ئۇسۇلى، مەزمۇنى، ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلاردىن ياشلارنى خەۋەرلەندۈرۈش زۆرۈر دەپ قاراپ، تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىمەن:

قاراقاشنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخس ئەپرۇزخان گۇڭ غوجا ئۆزىنىڭ ھوقۇق ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، قاراقاش بازار ئىچىدە ۋە چاقار كەنتىدە بىر قانچە مەدرىسە، چوڭ - چوڭ جامە، مەسچىت ۋە مۇھىم كۆۋرۈكلەرنى سالدۇرۇپ، مەزكۇر مۇئەسسەسىلەرگە مۇتىۋەللى (باشقۇرۇپ ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى)، مۇدەررىس، خاتىپ (جۇمە نامىزىدا خۇتبە ئوقۇپ ۋەز ئېيتقۇچى)، ئىمامىلارنى تەينىلەپ، ئۇلارنىڭ تەمىنات كىرىمى ئۈچۈن بىر نەچچە مىڭ مو يەر - زېمىن، 20 نەچچە تاش تۇگمەن (بۇلار قاراقاشنىڭ تۇغىت، كۇيا، ماكۇيا، قارىلا ۋە بازار ئىچى - كالا بازىرى قاتارلىق يېزا - كەنتلىرىدە ئىدى) قاتارلىقلارنى ۋەخپە قىلىپ، ئاشۇ دەۋر، ئاشۇ جەمئىيەتتىكى شەرىئەت مۇنبىرىدە ئولتۇرغۇچى ئەلەم، مۇپ-تى، قازى كالانلارنىڭ مۇھۇرلىرىنى باستۇرۇپ، ئۆزىنىڭ يەر خېتى قالدۇرۇپ، ئەۋلادلىرىغا مىراس قالدۇرغانكەن.

مەن ئەقلىمگە كەلسەم، مېنىڭ دادامۇ قاراقاش بازىرى ئىچىدىكى مەزكۇر مەدرىسەلەرنىڭ بىرى بولغان «ئاق مەدرىسە» دە مۇ-دەررىسلىك سالاھىيىتى بىلەن نۇرغۇن تالىپلارغا ئەرەبچە، پارسچە، ئوردۇچە كىتابلاردىن دەرس بېرىدىكەن (خوتەن ۋە خوتەن ئەتراپىدىكى ئاشۇ دەۋردىكى مەدرىسەلەرنىڭ دەرىجىسى ھازىرقى ئالىي تېخ-نىكومغا، قەشقەردىكى «خانلىق مەدرىسە»، «ساقىيە مەدرىسەسى» لەر نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپ، يەنى ئۇنىۋېرسىتېتقا تەڭ). دىنىي تەلىم - تەربىيە، ئوقۇ - ئوقۇتۇش قائىدە - پىرىنسىپلىرى مۇنداق ئىدى:

www.uyghurkitap.com

مەدرىسەدىكى تالىپلار، ئادەتتە، «پىشقەدەم» ۋە «پەسقەدەم» دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى. پىشقەدەم دېگىنىمىز، قەدىمى ئىلگىرى، يەنى ئىلىم، ھۇنەر ــ سەنئەت ۋە ياكى شۇنداق بىر كەسىپنى ئۆگىنىشتە بۇرۇنراق قەدەم قويغان، دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرسە، پەسقەدەم دېگەنلىك، قەدىمى كېيىن، يەنى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدە ئارتۇقچىلىقلارنى ئىگىلەشتە كېيىنرەك قەدەم باسقان، دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى. شۇڭا، پەسقەدەملەرگە قارىغاندا، پىشقەدەملەرگە بەكرەك ھۆرمەت قىلىناتتى... مەيلى پىشقەدەملەردىن، مەيلى پەسقەدەملەردىن بولمىسۇن، مەلۇمات دەرىجىسى بىردەك بولغان بىر قانچە تالىپ (بەشتىن ئۇچكىچە) بىر گۇرۇھ، يەنى ساۋاقداش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇقۇيدىغان ــ ئۆگىنىدىغانلىرى بىر خىللا كىتابتىن ئىبارەت ئىدى.

مۇدەررىس ــ مۇئەللىم مېھرابتا گاھ يۇكۇنۇپ، گاھ تىزلىنىپ ۋە بەزىدە بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغىنىچە، نۆۋەت بويىچە دەرس بېرىشكە باشلايتتى. ھەر گۇرۇھتىكى ساۋاقداشلار ــ تالىپلار ئۆز شېرىكلىرى بىلەن بىللە مۇدەررىسنىڭ ئەتراپىنى چەمبەر شەكلىدە چۆرىدەپ كىگىز جايناماز ئۈستىدە يۇكۇنۇپ كىتابلىرىغا قارىشىپ ئەدەپ بىلەن دەرس ئاڭلىغاچ، نۆۋەت كۈتۈپ ئولتۇرۇشاتتى. تالىپلار مەلۇمات دەرىجىسىنىڭ ئىلگىرى ــ كېيىنلىك رەت تەرتىپى بويىچە نۆۋەت ئېلىپ، ئۆز گۇرۇپپىسىدىكى ساۋاقداشلارغا ۋاكالىتەن بېرىلەن ئوقۇۋاتقان كىتابى ئەرەبچە ياكى پارسچە بولسۇن، جۈملىمۇ جۈملە، سۆزمۇ سۆز ئوقۇپ توختىغاندا، مۇدەررىس ئىبارىنىڭ تەرجىمىسىنى قىلىپ، ئۇنى شەرھلەپ، كېڭەيتىپ «قىسسىدىن ھېسسىي چىقىرىش» مەنتىقىسى بويىچە چۈشەندۈرەتتى، مۇدەررىس توختىغاندىن كېيىن، تالىپ يەنە ئىبارىنىڭ داۋامىنى ئوقۇپ توختايتتى، مۇدەررىس يەنە يۇقىرىقى ئۇسۇل بويىچە ئىبارىنىڭ تەرجىمە ــ مەنىلىرىنى يېشىپ كېڭەيتىپ چۈشەندۈرەتتى... دېمەك، مەدرىسەلەردىكى ئوقۇش ــ ئوقۇتۇش قائىدىسى ئۇستاز بىلەن شاگىرتنىڭ ئۆز ئارا دىيالوگلۇق گىرەلەشمىسىدىن ئىبارەت ئىدى.

ئەينى زامانلاردا، مەدرىسەلەردە، ئادەتتە، قىش پەسلىدە ئەرەبچە

كىتابلار («قۇرئان» نىڭ تەپسىرى ۋە ھەدىسكە ئائىت بىلىملەر) ، باھار مەزگىلىدە بولسا ، پارس تىلىدىكى كىتابلار ئوقۇلاتتى. بۇ كىتابلار مەۋلانا جالالىدىن رۇمىينىڭ چوڭ ھەجىملىك مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان، كىشىلەر تەرىپىدىن «شەرق پەلسەپىسى» دەپ ئاتالغان ئىككى تومۇق ئەسىرى ــ «مەسنەۋى شېرىپ»؛ شەيخ ھەسەن بەسرىنىڭ سوپىزمغا ئائىت چوڭ ھەجىملىك ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان ئىككى كىتابى ــ «نەفاھاتى شېرىپ» (ئەھلى تەسەۋۋۇپنىڭ ھەر قايسى گۇرۇھلىرىنىڭ ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان سۇلۇك ھەمدە مەزھەپلىرى بايان قىلىنغان)، « مەكتۇباتى شېرىپ» (ئەينى زاماندىكى تەسەۋۋۇپ پېشۋالىرىنىڭ تەسەۋۋۇپ ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇرۇپ يېزىشقان مەكتۇپلىرى)؛ ئابدۇراھمان جامىنىڭ يۇسۇپ ـ زۇلەيخانىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەن داستانى ــ «مەسنەۋى» سى؛ شەيخ سەئدى شىرازىنىڭ پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى شېئىرىي ئەسىرى ــ «بوستان» ۋە نەسرىي، نەزمىي شەكلىدە ئارىلاش يېزىلغان ئەسىرى ــ «گۈلىستان»؛ پەرىدىددىن ئەتتارنىڭ بەش قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەزمىي شەكىلدە يېزىلغان كىتابى ــ « پەنج گەنج (بەش خەزىنە) » قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل پارسچە كىتابلارنىڭ ھەممىسى (مەيلى دىنىي مەزمۇندا بولسۇن، مەيلى پەند ـ نەسىھەت مەزمۇندا بولسۇن، مەيلى مۇھەببەت تېمىسىدا بولسۇن) ئەدەبىياتقا ياتىدۇ. ئەرەبچە كىتابلارنىڭ ئىچىدە تەپسىر ۋە ھەدىستىن باشقا، «ئىلمىي پەرائىز (ماتېماتىكا)»، «ئىلمىي بەلاغەت (ئېستېتىكا)»، «ئىلمىي مەنتىق (لوگىكا)» قاتارلىق كىتاب ـ قوللانمىلارمۇ بار بولۇپ، بۇلار دىنىي ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇتۇلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئىيسائۇجى» نامىلىق ئوردۇچە، ھەجمى ئانچە چوڭ بولمىغان، ئادەم ۋە ھايۋانلارغا ئېنىقلىما بېرىپ، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىنى ئىلمىي نۇقتىدىن شەرھلەپ بېرىدىغان پەلسەپە خاراكتېرلىك كىتابمۇ ئوقۇتۇلاتتى. نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان بۇ كىتاب، يۇقىرى سەۋىيەلىك بولۇپ، ئاز ساندىكى تالىپلارلا مەزكۇر كىتابنى ئوقۇش ـ بىلىش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىدى. خالىغان تالىپ

بۇ كىتابنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايتتى.

ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپتىن مەدرىسىگە كۆچكەندىن كېيىنكى ئوقۇشنىڭ باشلانغۇچىدا ئەرەب تىلى گىراماتىكىسىغا دائىر بىر-لىملەردىن «ئىلمىي تەجۋىد (فونېتىكا) »، « سەرف (مورفولوگىيە)»، «نەھۋى(جۇملە ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە)» ۋە «ئاۋامىل»، «ھەرەكات»، «مەۋز»، «كاپىيە»، «شەرھىي موللا» (ئابدۇراھمان جامىنىڭ ئىلمىي ئەمگىكى) قاتارلىق كىتابلار ئوقۇتۇلۇپ، بۇنىڭ ئۇچۇن ناھايىتى كۆپ ۋاقىت، ھەتتا بەزى تالىپلارنىڭ ئون نەچچە يىللاپ قىممەتلىك ئۆمرى زايە بولاتتى. قارىغاندا، ئەرەب تىلى گىراماتىكىسىدىن قىيىن بولمىسا كېرەك. ئەمما، قىزىق يېرى شۇكى، پارس تىلى ۋە ئوردۇ تىلى گىراماتىكىسى ئوقۇتۇلغىنىنى مەن زادىلا بىلمەيمەن. شۇنداقتىمۇ بۇ خىل تىلدىكى كىتابلارنى تالىپلار ئەرەب تىلىغا قارىغاندا، ئانچە قىينالماي، ئاسانلا ئۆگىنىپ، راۋان تەرجىمە قىلىپ كېتەلەيتتى.

دادام ھەر كۇنى سەھەردە بامدات نامىزىغا چىقىپ كەتكىنىچە، نامازدىن كېيىنلا تالىپلارغا دەرس ئۆگىتىشكە باشلايتتى ۋە سائەت ئونلاردا قايتىپ كىرىپ ئازغىنە ناشتا قىلىۋېلىپ، ئاندىن بىرەر سائەتتەك يېتىپ كۆزنىڭ ئاچچىقىنى چىقىراتتى. بولۇپمۇ پارسچە كىتابلاردىن دەرس ئۆتۈشكە باشلىغاندا، تېخى ئون نەچچە ياشلاردا بولسامۇ، دادامنىڭ قېشىغا ــ دەرسخانىغا كىرىۋېلىپ قىزىقارلىق ئىبارە ۋە پاراگلارنى ئاگلاشقا ھېرىسمەن ئىدىم. تالىپلارنىڭ مۇتالىئە ۋە تالاش ــ تارتىشلىرى قۇلىقىمغا سىڭىپ، يۇمران قەلبىمگە مەھكەم ئورناشقانىدى.

باھار ۋە ياز پەسىللىرىدە شەھەر ۋە يېزىلاردىن بولۇپ، بىر قانچە مۇدەررىس ــ ئۆلىمالارنىڭ بىرلەشمە «كىتاب بەزمىسى» ئېچىلىپ بېرىلاتتى. بۇ بەزمە شەھەر ۋە يېزىلاردىكى بايلارنىڭ گۈزەل، ھاۋالىق باغلىرىدا ھەر ھەپتىنىڭ ئۈچىنچى كۇنى تولۇق بىر كۇن ئېلىپ بېرىلىپ، شۇ بىر كۇنلۇك بەزمە زىياپىتىگە سەرپ قىلىنىدىغان پۇتۇن راسخوتنى بەزمە ئەھلى نۆۋەت بويىچە ئۈستىگە ئېلىپ كېلىپ ئۆز بىساتىدىن چىقىم قىلاتتى، بۇ بەزمە «كىتاب بەزمىسى»

دەپ ئاتىلاتتى.

كىتاب بەزمىسىنىڭ داۋاملىق، ياخشى ئېلىپ بېرىلىشى ئۈچۈن يۇرت ئىچىدىكى مەرىپەتپەرۋەر بايلار بەس - بەستە نۆۋەت تالىشىپ، بەزمە ئەھلىنى رەڭدار زىلچا - گىلەملەر ئۈستىگە ئېسىل تاۋار - دۇردۇن، ئەتلەس كۆرپىلەر سېلىنغان، ھەر خىل گۈللەر ئېچىلىپ، قۇشلار يېقىملىق سايرىشىپ تۇرغان، چوڭ قازانلاردا گۆش، پولۇ، قورداقلار قاينىاپ تۇرغان مېۋىزارلىق، خۇش ھاۋالىق گۈزەل باغلىرىغا تەكلىپ قىلىشاتتى ۋە ھەر قانداق ئىقتىسادىي يارەملىرىنى ئايمايتتى. بەزمىدىكى مۇدەررىس - ئۆلىمالار ئۆز ئارا تەكلىپ - تەكەللۇپلار بىلەن نۆۋەتلىشىپ ھەر خىل مەزمۇندىكى كىتابلار (تولىراق پارسچە ئەدەبىي ئەسەرلەر) دىن تەبلىغ، مۇكالىمە، مۇتائىلە ۋە مۇھاكىمىلەر قىلىشاتتى، مانا بۇ ئۆلىمالارنىڭ بىلىم ۋە تەبلىغ - تەشۋىق ماھارەتلىرىنى نامايىش قىلىدىغان مەنىۋى سەھنە ــ كىتاب بەزمىسى، خۇددى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ئەلىشىر نەۋائىي تەسۋىرلىگەن «مەجالىسۇن - نەفائىس» (گۈزەل گۈلتۇرۇشلار) قا ئوخشاپ كېتەتتى. مەن تەنھا، ئەركە پەرزەنت بولغاچقا، دادام مۇشۇنداق ئىلمىي سورۇنلارغا مېنىمۇ بىللە ئېلىپ بارات-تى. بۇ ناھايىتى كۆڭۈللۈك ئىلمىي پائالىيەت ئىدى. بۇ سورۇنغا سىرتتىن سامىي (تىڭشىغۇچى) ئوقۇغۇچىلارمۇ ئىختىيارىي ھالدا قاتنىشىپ، سورۇننىڭ پەيزىدىن بەھرىمەن بولۇشاتتى.

ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۈزۈلمەي قىزغىن داۋاملاشقان بۇ ئەنئەنىۋى كىتاب بەزمىسى 1950 - يىللاردىن كېيىن قايتا ئۆتكۈزۈلمەيدىغان بولدى.

مېنىڭ بالىلىقىم مانا مۇشۇنداق بولغاچقا، مەزكۇر مۇھىت كىشىنىڭ چاغلاردا ئەدەبىيات - سەنئەت بىلىملىرى ھەققىدە ئىزدىنىشىم ئۈچۈن تەبئىي يوسۇندا خېمىرتۇرۇچلۇق رول ئوينىدى.

www.uyghurkitap.com

شىنلۇ

«تارىم ئىككىنچى»تۇرى خوتەندە

دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇل مەبلىغى ئىشلىتىلگەن «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنىڭ تولۇق نامى «جۇڭگو شىنجاڭ تارىم ئويمانلىقىنى سۇغىرىش ۋە مۇھىت ئاسراش 2 ـ قارارلىق تۇرى» بولۇپ، تۇر رايونى ئاپتونۇم رايونىمىزنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تارىم دەرياسى ۋادىسى ۋە خوتەن دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان بەش ۋىلايەت، ئوبلاستتىكى 22 ناھىيە ـ شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «تارىم ئىككىنچى» تۇرىدە ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەش ۋىلايەت، ئوبلاستتا سۇ چىقىرىۋېتىش، سۇغىرىش سېستېمىسى قۇرۇلۇشى، يەر ئېچىش، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى قوللاش مۇلازىمەت سىستېمىسى قۇرۇلۇشى، ئىلمىي تەتقىقات ۋە تەربىيەلەش قاتارلىقلار ئېلىپ بېرىلىدۇ. خوتەن دەرياسى ۋادىسىدىكى خوتەن، قاراقاش، لوپ قاتارلىق ئۇچ ناھىيە بۇ تۇرگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ۋىلايىتىمىزگە جەمئىي 272 مىليون 82 مىڭ 400 يۇەن مەبلەغ سېلىش پىلانلانغان. ئاساسلىق مەبلەغ سېلىنىدىغان قۇرۇلۇشلار ئۇچ سۇ چىقىرىۋېتىش غول ئۆستىگى، ئالتە غول ئۆستەڭ، بەش سۇ مەنبەسى ئورنى قۇرۇش، 4493 گېكتار بوز يەر ئېچىش، 16693.18 گېكتار تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزنى ئۆزگەرتىش، 13083.21 گېكتار يەرنى تۇزلەش، كەسپىي تەربىيەلەش ۋە تېخنىكا جەھەتتىن ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت. «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنىڭ مۇددىتى بەش يىل بولۇپ، 1999 ـ يىلى ۋىلايىتىمىزدە ئومۇميۈزلۈك باشلىنى

نىپ، بۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈنلەي تاماملىنىدۇ.

ۋىلايەتلىك خوتەن دەريالىق ۋادىسىغا جايلاشقان خوتەن، قاراقاش، لوپ ناھىيىلىرى گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن نامرات ناھىيە قىلىپ بېكىتىلگەن بولۇپ، نامراتلىقىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى يېزا ئىگىلىك ئۇل مۇئەسسەسى ئاجىز، يەنى ــ شۇ جايىنىڭ سۇ بايلىقى ۋە كۈن نۇرى ئىسسىقلىق بايلىقىنى ئۇنۇمۇرسال ئېچىپ پايدىلىنىش تېخى يېتەرلىك ئەمەس، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئاز، يېزائىگىلىك قۇرۇلمىسى ئاددىي. بىراق، خوتەن دەريالىق ۋادىسى تۇر رايونىدىكى سۇ بايلىقىنى ئۇنۇمۇرسال ئېچىشىنىڭ ئىستىقبالى كەڭ، مۇۋاپىق ئېچىپ پايدىلانغاندىلا، بۇ جايلارنىڭ ئاشلىق، پاختا ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆزگىچە ئەۋزەللىككە ئىگە باغ-ۋەنچىلىكىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرغىلى، «10 ــ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە بۇ جايلاردىكى دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، بېيىش قەدىمىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. «تارىم ئىككىنچى» تۇر قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي نىشانى سۇغىرىش رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئۇل مۇئەسسەسىلىرىنى ياخشىلاش ئارقىلىق بۇ جايلارنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، نامرات دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى سۇ بايلىقىنى سىجىل ئېچىپ پايدىلىنىش ۋە باشقۇرۇش مېخانىزمى بەرپا قىلىش، شۇنداقلا تارىم دەريا ۋادىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى «يېشىل كارىدور» نى ساقلاپ قېلىش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت.

«تارىم ئىككىنچى» تۇرى ۋىلايەتلىك يولغا قويۇلغان بەش يىلدىن بۇيان، تۇرلۇك قۇرۇلۇش دۇنيا بانكىسىنىڭ ئىلمىي، قېلىپلاشقان ئەندىزىسى بويىچە ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلدى.

قۇرۇلۇشقا خېرىدار چاقىرىش، خېرىدار بولۇش ۋە ماددىي ئەشيا سېتىۋېلىشتا «خېرىدار چاقىرىشتا تۆۋەن باھا بولماسلىق بويىچە تاللىشىپ خېرىدار چاقىرىش تۈزۈمى» قوللىنىلدى. دۇنيا بانكىسىنىڭ

www.uyghurkitap.com

«سېتىۋېلىش نۇسخىسى»، «سېتىۋېلىش قىبلىنەماسى» نى ئۆلچەم قىلىپ، «ئاشكارا، ئادىل رىقابەتلىشىش» ۋە «لاياقەتلىك خېرىدار بولغۇچىلارنىڭ ئەڭ تۆۋەن خېرىدار بولۇش باھاسىنى باھالاش» پې-رىنسىپى بويىچە مەخسۇس باھالاش گۇرۇپپىسى نەق مەيدانداً ئىمزا قويۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق خېرىدارلارنى باھالاش پىكرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئالاقىدار ماتېرىياللارنى قوشۇپ يۇقىرىغا يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدى. بەش يىلدىن بۇيان ۋىلايەت-تىمىز تۇر رايونىدىكى بارلىق قۇرۇلۇش تۇرلىرى دۇنيا بانكىسىنىڭ «سېتىۋېلىش قىبلىنەماسى» بويىچە خېرىدار چاقىرىشتا «تۆۋەن با-ھا بولماسلىق بويىچە تالىشىپ خېرىدار چاقىرىش تۈزۈمى» ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ۋىلايىتىمىز تۇر رايونىدا 25 مىليون 50 مىڭ يۇەن تېجەپ قېلىنىدى. «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنى سىجىل تەرەققىي قىل-دۇرۇش ئۇچۇن، تېجەپ قىلىنغان پۇلدىن 17 مىليون 100 مىڭ يۇ-ەننى تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىشكە؛ بەش مىليون 200 مىڭ يۇەننى SIDD نى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا؛ ئىككى مىليون 750 مىڭ يۇەننى ئېكولوگىيەلىك ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ سالدى.

قۇرۇلۇش سۈپىتىنى باشقۇرۇشتا «نازارەتچىلىك تۈزۈمى» قوللا-نىلدى. دۇنيا بانكىسىنىڭ قۇرۇلۇش سۈپىتىگە قويغان تەلىپىگە ئاساسەن، ھەر بىر قۇرۇلۇشقا نازارەتچى ئىنژېنېر تەكلىپ قىلىنىدى ھەمدە قۇرۇلۇش سۈپىتىنى باشتىن ـ ئاخىر تەكشۈرۈش تۈزۈمىگە ئاساسەن، نازارەتچىلەر توختام بويىچە قۇرۇلۇش باشلانغاندىن تارتىپ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا قەدەر باشتىن ـ ئاخىر نەق مەيدانداً قۇ-رۇلۇشقا نازارەتچىلىك قىلدى. قۇرۇلۇش پۈتۈنى ئالدىن تۆلەش رەسمىيەتلىرىنمۇ ئىنژېنېرلار ئىمزا قويۇپ بېجىردى. دۇنيا بان-كىسىنىڭ 3 ـ قېتىملىق تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ «بايانات-نامىسى» دىكى تەلەپكە ئاساسەن، ۋىلايىتىمىزنىڭ تۇر رايونىدىكى بارلىق سۇ

ئىنشائاتى قۇرۇلۇش تۇرىنى شىنجاڭ سۇ ئىنشائاتى، سۇ، ئېلېكتىر ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش شىركىتى توختام بويىچە تەكشۈرۈپ نازارەت قىلدى. تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئارقىلىق، ۋىلايىتىمىز - نىڭ تۇر رايونىدىكى قاراقاش ناھىيە ماكۇيا غول ئۆستىكى، خوتەن ناھىيەسىدىكى «شەرق شامىلى» غول ئۆستىكى قاتارلىق بارلىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئۆلچەمگە يەتتى.

قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە «ھېسابات مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلدى. تۇرلۇك قۇرۇلۇشتا ئاۋۋال دۆلەت ئىچىدىكى يۇرۇشلەشكەن مەبلەغدىن پايدىلىنىلدى. ئاندىن دۇنيا بانكىسىنىڭ مەبلەغ باشقۇرۇش تەرتىپى بويىچە دۇنيا بانكىسىغا ھېسابات قىلىپ، مەبلەغ تولۇقلاپ قايتۇرۇپ كېلىندى. بەش يىلدىن بۇيان، ۋىلايىتىمىزدىكى دۇنيا بانكىسى مەبلەغ سالغان «تارىم ئىككىنچى» تۇرىگە جەمئىي 279 مىليون 752 مىڭ 400 يۇەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، بۇنىڭدا 141 مىليون 600 مىڭ يۇەننى دۇنيا بانكىسى قەرز بەردى. دۆلەت ئىچىدىكى يۇرۇشلەشكەن مەبلەغدىن 138 مىليون 152 مىڭ 400 يۇەن ئىشلىتىلدى.

مەبلەغ سېلىش سۇرئىتى ۋە كۆزىتىپ ئۆلچەش، باھالاش نەتىجىسى

2004 - يىلى 4 - ئايغا قەدەر ۋىلايىتىمىزنىڭ «تارىم ئىككىنچى» تۇرىگە جەمئىي 279 مىليون 752 مىڭ 400 يۇەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، پىلان 103% ئورۇنلاندى. ئۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 100 مىليون 397 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، پىلان 101.55% ئورۇنلاندى؛ بوز يەر ئېچىشقا جەمئىي 33 مىليون 551 مىڭ 720 يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، پىلان 101.7% ئورۇنلاندى؛ تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىغا

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

جەمئىي 87 مىليون 839 مىڭ 700 يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، پىلان 106% ئورۇنلاندى؛ يېزا ئىگىلىكىنى قوللاش مۇلازىمەت سېستىمىسى قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 27 مىليون 685 مىڭ 300 يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، پىلان 94% ئورۇنلاندى مۇھىتنى قوغداش ۋە كۆزىتىپ ئۆلچەشكە جەمئىي 14 مىليون 743 مىڭ 200 يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، پىلان 123.68% ئورۇنلاندى. ئاپپاراتلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە تۇر باشقۇرۇشقا جەمئىي 15 مىليون 492 مىڭ 800 يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، پىلان 99.18% ئورۇنلاندى.

دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇل مەبلىغى ئىشلىتىلگەن «تارىم ئىككىنچى» تۇرى ۋىلايىتىمىزدە يولغا قويۇلغان بەش يىلدىن بۇيان تۇرلۇك قۇرۇلۇشلار ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلدى. دۇنيا بانكىسىنىڭ تەلىپى بويىچە ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىقتىسادىي ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىدارىسى ھەر يىلى تەكشۈرۈپ باھالاش دوكلاتى يوللىدى.

ئاپپاراتلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش

ۋىلايەتلىك دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇل مەبلىغى ئىشلىتىلگەن «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنى ئىجرا قىلىش ئىشخانىسى 1997 ــ يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ، 1999 ــ يىلى 5 ــ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىشتات كومىتېتى بەش ۋىلايەت (ئوبلاست) تا قۇرۇلغان ئاپپاراتلارغا ئىشتات چۈشۈرۈپ بەردى. ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتلىك دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇل مەبلىغى ئىشلىتىلگەن «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنى ئىجرا قىلىش ئىشخانىسى ئاپپاراتىنى تەستىقلىدى. ئاپپارات قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇر ئىجرا قىلىش ئىشخانىسىدىكى بارلىق خىزمەتچى خادىملار نۇرغۇن قېتىملىق تەكشۈرۈش ئۆتكۈزۈپ، تۇرلۇك قۇرۇلۇشلارنى ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇپ، دۇنيا بانكىسى تەكشۈرۈش ئۆسكى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسىنىڭ كۆپ قېتىم ماختىشىغا سازاۋەر بولدى. 2002 ــ يىلى 6 ــ ئاينىڭ 14 ــ كۈنى

دۇنيا بانكىسىنىڭ 8 ـ قېتىملىق تەكشۈرۈش ئۆمىكى قاراقاش ناھـ ـ يەسىدىكى ماكۇيا غول ئۆستىڭىنىڭ توپا قۇرۇلۇشىغا سولياۋ يېپىش ۋە بېتون يانقۇزۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندە، دۇنيا بانكىسى «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنىڭ دىرېكتورى دوگلاس ئوۋۇسۇن ئەپەندى نەق مەيداندىكى باشقۇرۇش تەرتىپىنى، قۇرۇلۇشنىڭ قاتتىق تېخنىكا تەلـ ـ پى بويىچە ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ هاياجانلانغان هالدا: «بۇ قۇرۇلۇش ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، سۇ سىڭىپ كەتمەيدىكەن» دېدى.

ئاپپاراتلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە تۇر باشقۇرۇشقا 2004 ـ يىلى 4 ـ ئايغا قەدەر جەمئىي 15 مىليون 492 مىڭ 800 يۇەن مەبـ ـ لەغ سېلىنىپ، پىلان 99.18% ئورۇنلاندى. ئۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا ياردىمى ۋە تەربىيەلەشكە 8 مىليون 134 مىڭ يۇەن؛ «MIS» («تا ـ رىم ئىككىنچى» تۇرى ئۇچۇر سىستېمىسى) غا 265 مىڭ يۇەن؛ تۇر لايىھەلەش، باشقۇرۇش ۋە كۆزىتىپ ئۆلچەشكە يەتتە مىليون 93 مىڭ 800 يۇەن مەبلەغ سېلىندى.

سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى

2004 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى پۈتۈنلەي تاماملاندى، بۇنىڭغا جەمئىي 100 مىليون 397 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، پىلان 101.55% ئورۇنلاندى. بۇ قۇرۇلۇش سۇ سىڭىمى غول ئۆستەك قۇرۇلۇشى، سۇ چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى قۇرۇلۇشى، سۇ مەنبەسى ئورنى قۇرۇلۇشى ۋە SIDD نى تەرەققىي قىلدۇرۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2004 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە 79.4 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سۇ سىڭىمى غول ئۆستەك ياسىلىپ، جەمئىي 37 مىليون 948 مىڭ 600 يۇەن مەبلەغ سېلىندى. نۆۋەتتە ۋىلايىتىمىزنىڭ تۇر رايونىدا قۇرۇلغان بىر تۇركۈم سۇ سىڭىمى ئۆستەڭلەر ياخشى ئۇ ـ نۇم يارىتىپ، تۇر رايونىنىڭ سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتىنى زور

www.uyghurkitap.com

دەرىجىدە ئۆستۈردى. سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشى ۋە پارغا ئايلىنىشى ئازايتىلىپ ئونۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى كېڭەيتىلدى، ئېچىش رايونىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە تۇر رايونىدا سۇ ئىشلىتىش مەسلىسى، بىنەم بولغان تېرىلغۇ يەرلەرنى ئەتىيازلىق سۇغىرىشتا سۇ كەمچىل بولۇش مەسىلىسى ھەل قىلىندى. بوستانلىق كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، تېرىلغۇ يەرلەردىن تولۇق پايدىلىنىش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋىلايىتىمىزنىڭ دۇنيا بانكىسى «تارىم ئىككىنچى» تۈرىدە كېڭەيتىلگەن 0.5 لىق توپا قوۋرۇلۇشىغا ياتقۇزۇلغان سولياۋ يوپۇقنى ئۇلاش، تەكشۈرۈش، باشقۇرۇش تېخنىكىسى ۋىلايىتىمىزنىڭ ئىلگىرىكى 0.18 توپا قوۋرۇلۇشىغا ياتقۇزۇلغان سولياۋ يوپۇق ئۇلاش ئۇنۇمى ياخشى بولماسلىقى مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

2004 ــ يىلى 4 ــ ئايغىچە 175 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سۇ چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى قۇرۇلۇشى تاماملىنىپ، جەمئىي 17 مىليون 399 مىڭ 100 يۇەن مەبلەغ سېلىندى. تۇر رايونىدا سۇ چىقىرىۋېتىش ئۆستىكى ياسىلىش ئارقىلىق، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى تۆۋەنلىتىلىپ، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق قوغدالدى، تۇپراقنىڭ قايتىدىن شورلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىپ، سۇ ۋە يەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. مەسىلەن: لوپ ناھىيەسىدە ياسالغان 28 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككىنچى، ئۇچىنچى غول ئۆستەڭ بىر تەرەپتىن بۇ ناھىيەنىڭ چارىباغ يېزىسى، سامپۇل يېزىسى، دول يېزىسى ۋە لوپ بازىرىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى ئېغىر بولۇش مەسىلىلىرىنى ھەل قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى زىرائەتلەرنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۆۋەن ئېقىندىكى سۇ رايونىنىڭ كۆلىمىنى بارا ــ بارا كېڭەيتىپ، بوستانلىقنىڭ چەت ياقىلىرىدا ئۇچ مىڭ موغا يېقىن سۇ چىڭقاپ زەي چىقىرىۋېتىش

رىۋايەتتىش رايونىنى شەكىللەندۈرۈپ، تەخمىنەن 150 مىڭ مو ئەتراپىدىكى توغراقلىق ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شۇ يەرنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتىنى ئۇنۇملۈك ياخشىلىدى. دۇنيا باغكىسىنىڭ مۇستەقىل تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى ئۆستەڭ يۇزلەش ۋە توپا قۇرۇلۇشىغا سولياۋ ياتقۇزۇپ، سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش مۇتەخەسسىسى پىلىنتىسكي.ئايرىك ئەپەندى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى 2001 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ۋىلايىتىمىزدىكى «تارىم ئىككىنچى» تۈرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرگەندە لوپ ناھىيەسىدىكى ئىككىنچى، ئۇچىنچى سۇ چىقىرىۋېتىش غول ئۆستىكى قۇرۇلۇشىنىڭ نەق مەيدانىدا خۇشال بولغان ھالدا: «مەن دۇنيانىڭ نۇرغۇنلىغان جايلىرىغا بارغان، بۇنداق سۇپەتلىك ۋە ئۇنۇملۈك قۇرۇق تاش تىزىش ئۆسۈلىنى تۇنجى كۆرۈشۈم» دېدى. تەكشۈرۈشكە ھەمراھ بولۇپ بارغان ۋىلايەتلىك دۇنيا بانكىسى ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى ياڭ ۋېيفېڭ بۇ چەت ئەللىك مۇتەخەسسىسكە دوستانىلىق بىلەن: «جۇڭگو شىنجاڭ خوتەن تۇر رايونىدىكى قۇرۇلۇشنى ئۇنتۇپ قالماڭ» دېدى. پىلىنتىسكى.ئايرىك ئەپەندى لوپ ناھىيەسىدىكى دۇنيا بانكىسىنىڭ تۇرى بولغان ئىككىنچى، ئۈچىنچى سۇ چىقىرىۋېتىش غول ئۆستىكى قۇرۇلۇشىدا قولغا كەلتۈرگەن ئېكولوگىيەلىك ئۇنۇمنى تولۇق مۇئىييەنلەشتۈردى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولغىنى شۇكى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى سۇ چىقىرىۋېتىش غول ئۆستىكىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا شەكىللەنگەن توغراقلىق بىلەن، كۆپ يىللار ئىلگىرى سۇ كەملىك تۇپەيلىدىن قۇرۇپ كەتكەن توغراق شاخلىرى ۋە غوللىرى روشەن سېلىشتۇرما ئىدى. شۇ يەردىكى دېھقانلارنىڭ بېلىق تۇتۇۋاتقانلىقى ۋە ئاساساندا ئەركىن پەرۋاز قىلىۋاتقان سۇ قۇشلىرىنى كۆرگەندە، ئۇ ئىنتايىن ماختىدى ۋە ئارقا ـ ئارقىدىن «OK,OK» دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپپاراتنى ئېلىپ، ھەمراھلىرى بىلەن شۇ ۋاقىتتىكى گۈزەل ھەم ئۇنتۇلغۇسىز مەنزىرىدە سۈرەتكە چۈشتى.

www.uyghurkitap.com

بوز يەر ئېچىش قۇرۇلۇشى

2000 ـ يىلى يىل ئاخىرىدا ۋىلايىتىمىز دۇنيا بانكىسىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن بوز يەر ئېچىش، كېڭەيتىش كۆلىمىنى توختاتـ
ـتى. جەمئىي 4493 گېكتار بوز يەر ئېچىلغان بولۇپ، بۇنىڭغا 2004 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە جەمئىي 33 مىليون 594 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. 2002 ـ يىلىدىن بۇيان ۋىلايىتىمىزدىكى دۇنيا بانكىسى «تارىم ئىككىنچى» تۈرى ئىشخانىسى دۇنيا بانكىسىـ
ـنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئېچىلىپ تېخى يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنۇمېرـ
ـسال ئېچىش ئۆلچىمىگە يەتمىگەن يەرلەرنىڭ ھەر موسىغا يەنە يېڭىـ
ـدىن 50 يۈەندىن قوشۇپ، تۈپراق قۇۋۇتىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىـ
ـنى يولغا قويدى. بۇ قۇرۇلۇشقا 2004 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىـ
ـغا قەدەر جەمئىي 4 مىليون 964 مىڭ 600 يۈەن مەبلەغ سېلىـ
ـنىپ، 4344 گېكتار يەرگە چوڭ يوپۇرماقلىق بېدە تېرىلدى. چوڭ يوپۇرماقلىق بېدە تۈپراقتىكى ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارىنى ئاـ
شۇرۇپ، تۈپراقنى قۇۋۇتلەش رولىنى ئويناپلا قالماي، يەنە ھايۋانلارنى بېقىشتىكى ياخشى ماتېرىيال بولۇپ، ئوزۇقلۇق قىممەـ
ـتى ناھايىتى يۇقىرى. تۈر رايونىدىكى دېھقانلار زور كۆلەمدە بېدە تېرىپ، ھايۋانلارنى كۆپلەپ بېقىپ، كىرىمنى كۆپەيتتى.

تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى

تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىدا 2004 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 13083.21 گېكتار يەر تۈزلىنىپ، 16693.18 گېكتار يەرنىڭ تۈپرىقى ياخشىلاندى. بۇ قۇرۇلۇشقا جەمـ
ـئىي 87 مىليون 839 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

يېزا ئىگىلىك تۈرلىرى يولغا قويۇلغانلىقتىن تۈر رايونىدىكى

دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانلار تۈر قۇرۇلۇشىغا بىۋاستە قاتنىشىش جەريانىدا نەزەر دائىرىسى كېڭەيدى، كۆز قارىشى يېڭىلاندى، پەن ـ تېخنىكا ئۆگەندى، ئىشلەپچىقىرىش قابىلىيىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تۈر رايونىدىكى دېھقانلار ئەمەلىي نەپكە ئېرىشىتى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ئۈزۈكسىز ئېشىپ، كىشى بېشى ئوتتۇرىچە كىرىمى داۋاملىق كۆپەيدى.

يېزا ئىگىلىكىنى قوللاش مۇلازىمەت سىستېمىسى قۇرۇلۇشى

يېزا ئىگىلىكىنى قوللاش مۇلازىمەت سىستېمىسى قۇرۇلۇشىغا ھازىرغا قەدەر ئەمەلىي سېلىنغان مەبلەغ 27 مىليون 685 مىڭ 300 يۈەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەتلىك كۆزىتىپ ئۆلچەش مەركىزىگە 756 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشكە 10 مىليون 425 مىڭ 400 يۈەن مەبلەغ سېلىندى؛ ئەلا سۈپەتلىك دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئۇرۇقىنى كىرگۈزۈش ۋە كېڭەيتىش قۇرۇلۇشىغا ئوچ مىليون 130 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى؛ ناھىيە، يېزىلاردىكى يېزائىگىلىك تېخنىكا پونكىتلىرىنى قۇرۇشقا ئىككى مىليون 94 مىڭ 600 يۈەن مەبلەغ سېلىندى؛ سورتلۇق ئۇرۇق يېتىشتۇرۇشكە 5800 گېكتار يەر ئىشلىتىلىپ، ئالته مىليون 89 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سېلىندى؛ چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بەش مىليون 189 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. يېزا ئىگىلىكىنى قوللاش مۇلازىمەت سىستېمىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى تۈر رايونىدىكى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىدى. دېھقانلار تۈر قۇرۇلۇشىغا بىۋاستە قاتناشقانلىقتىن، دۇنيا بانكىسىنىڭ ئىل-

مىي، ئېھتىياتچان، قېلىپلاشقان خىزمەت تەرتىپى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلى شۇ يەردىكى دېھقانلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، كۆز قارىشىنى يېڭىلىدى، پەن ـ تېخنىكا ئۆگەندى، ئىشلەپچىقىرىش قابىلىيىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تۇر رايونىدىكى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ئۇزۇكسىز ئېشىپ، كىشى بېشى ئوتتۇرىچە كىرىمى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، تۇر رايونىدىكى دېھقانلار ھەقىقەتەن ئەمەلىي نەپكە ئېرىشتى.

مۇھىت ئاسراش ۋە كۆزىتىش ئۆلچەش قۇرۇلۇشى

مۇھىت ئاسراش ۋە كۆزىتىش ئۆلچەش تۇرىگە 2004 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 14 مىليون 743 مىڭ 200 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇھىت ئاسراشقا 13 مىليون 41 مىڭ 500 يۈەن، سۇدىكى تۇز مىقدارىنى كۆزىتىش ۋە ئۆلچەشكە بىر مىليون 701 مىڭ 600 يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

مۇھىت ئاسراشقا ئەمەلىي سېلىنىدىغان 13 مىليون 41 مىڭ 500 يۈەندىن ئورمان بەلبېغىغا ئىشلىتىلگەن 2090 گېكتار يەر ـ گە يەتتە مىليون 979 مىڭ 800 يۈەن مەبلەغ سېلىندى؛ تۆت مىليون 389 مىڭ تۈپ كۆچەت سېتىۋېلىشقا بەش مىليون 61 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى؛ ۋىلايەتلىك «تارىم ئىككىنچى» تۇر ئىشخانىسى تۇر رايونىدا تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىشتە چىڭ تۇرۇپ، بوز يەر ئېچىش تۇرى داۋامىدا، تۇرنى قەيەردە تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولسا، ئىھاتە ئورمان قۇرۇلۇشىنى شۇ يەردە ئېلىپ بېرىپ، يول، ئۆستەڭ، ئېتىزدىن ئىبارەت ئۈچ يۈرۇشلۇكەن ئىھاتە ئورمان سىستېمىسىنى شەكىللەندۇرۇپ، يېشىللىق كۆلىمىنى 2090 گېكتارغا يەتكۈزدى، باشقا تۇرلەر مۇشۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىلدى. بەش يىلدىن بۇيان بۇ ئۈچ ناھىيەدە يېزا ئىگىلىـ

كىنى ئونۇېرسال ئېچىش رايونىدىن جەمئىي سەككىزنى ۋە كەڭلىكى 100 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر كېلىدىغان ئېكولوگىيەلىك تام بەرپا قىلىنىپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 12 مىڭ گېكتارغا يەتكۈ- زۈلۈپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يېرىم مودىن يەر كۆ- پەيتىش نىشانى ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر نەچچە ئېچىش رايونىنى ياپسالاشتۇرۇپ، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان ئىھاتە ئورمان سىستېمىسى شەكىللەندۇرۇلدى. قۇم- لىشىپ كېتىشنىڭ كېڭىيىشى ئونۇملۇك تىزگىنلىنىپ، بۇ جايلار- نىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

شۇنىڭ تەبىئىي يەن، سانائەت پەنلىرى ئونۇېرسىتېتى ئۇستىگە ئالغان سۇنىڭ تۇز مىقدارىنى كۆزىتىش ۋە ئۆلچەش قۇرۇلۇشىغا 1 مىليون 701 مىڭ 600 يۇەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، سۇنىڭ تۇز مىقدارىنىڭ تەڭپۇڭلۇق دەرىجىسىنى كۆزىتىش ۋە ئۆلچەشكە بىر مىل- يون 457 مىڭ 500 يۇەن مەبلەغ سېلىندى. سۇنىڭ تۇز مىقدارىنى كۆزىتىش ۋە ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى سېتىۋېلىشقا 35 مىڭ 600 يۇەن مەبلەغ سېلىندى؛ سۇنىڭ تۇز مىقدارىنى كۆزىتىش ۋە ئۆلچەش توپا قۇرۇلۇشىغا 208 مىڭ 500 يۇەن مەبلەغ سېلىندى. يەر ئۇستى سۇيى تېپىك رايونلارنى كۆزىتىش ۋە ئۆلچەش، سۇنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش تەد- قىقات مەسلىھەتى، سۇ تەڭپۇڭلۇق پارامېتىرى تەجرىبە تەتقىقاتى قا- تارلىق تۇرلەرگە قارىتا يەر ئۇستى سۇيى (ئوچ كۆزىتىش - ئۆلچەش نۇقتىسى)، يەر ئاستى سۇيى (16كۆزىتىش - ئۆلچەش قۇدۇقى)، سۇ چىقىرىۋېتىش (ئالتە كۆزىتىش - ئۆلچەش نۇقتىسى)، تېپىك رايون (ئىككى كۆزىتىش - ئۆلچەش رايونى) دا كۆزىتىش - ئۆلچەش خىزمە- تى قانات يايدۇرۇلدى. ھەمدە 2000 - يىلىدىن 2002 - يىلىغىچە بولغان سۇنىڭ تۇز مىقدارىنى كۆزىتىش - ئۆلچەش دوكلاتى تاماملاڭ-

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دى.

ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىگە تايىنىدىغان سۇغىرىش رايونى

ۋىلايىتىمىز تۇر رايونىنىڭ (SIDDئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىگە تايىنىدىغان سۇغىرىش رايونى) تەرەققىياتى ئىلگىرى قولغا كەلتۈر-گەن نەتىجىلەر ئاساسىدا، يەنە سۇ ھەققىنى يېغىش ئېنىقلىق دەرد-جىسى قاتارلىق تەرەپلەردە يېڭى يۈكسىلىش ھاسىل قىلىندى. ۋىلا-يىتىمىز تۇر رايونى SIDD خىزمىتى بىلەن ۋىلايىتىمىزدە ئو-مۇملاشتۇرۇلغان «سۇنى ئائىلىلەرگىچە يەتكۈزۈش» خىزمىتىدە ئۆز ئارا ئۆرنەك ئېلىپ، بىر ــ بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ۋىلايەت بويى-چە سۇ بىلەن تەمىنلەش تۈزۈلمە ئىسلاھاتى قەدىمىنى ئىلگىرى سۈردى. نۆۋەتتە ۋىلايەت بويىچە 60 يېزا ــ بازاردىكى 567 مەمۇرىي كەنتنىڭ بىر مىليون 100 مىڭ 800 مو يېرىدە «سۇنى ئائىلە-لەرگىچە يەتكۈزۈش» قۇرۇلۇشى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، پىلان 110.08% ئورۇنلاندى ھەم سۇ بىلەن تەمىنلەش كېنىشكىسى، سۇ بىلەن تەمىنلەش كارتىسى بېجىرىلىپ، ھەر بىر ئائىلىدە بىردىن كېنىشكا، بىردىن كارتا بولۇش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. SIDD سىناق نۇقتىسى ئارقىلىق، دېھقانلارنىڭ سۇ ئىشلىتىش تاۋار ئېڭى ۋە سۇ تېجەش ئېڭى ئۆستۈرۈلدى. سۇ ئىشلىتىش ئاشكارا بولغانلىقتىن، سۇغارغان ھامان ھېسابات قىلىش بىر كىنىشكا بىر كارتا تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈپ، قالايمىقان ھەق يېغىش، قالايمە-قان ھەق چېچىش مەسىلىلىرىنىڭ ئۈنۈملۈك ئالدى ئېلىندى.

«تارىم ئىككىنچى» تۇرى ۋىلايىتىمىزدە يولغا قويۇلغان بەش يىلدىن بۇيان پۈتكەن تۇر قۇرۇلۇشى پىرىنسىپ جەھەتتىن تەك-شۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىندى. 9 ــ قېتىمقى دۇنيا بانكىسى تەكشۈ-رۈش «باياناتنامىسى» نىڭ تەلىپىگە پائال ماسلىشىش ئۇچۇن،

2003 ـ يىلى 3 ـ 4، ـ ئاي مەزگىلىده ۋىلايەتلىك مالىيە ئىدارىسى، پىلان كومېتېتى، سۇ ـ ئېلېكتىر ئىدارىسى، «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنى ئىجرا قىلىش ئىشخانىسى، مۇپەتتىش ئىدارەسى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى سۇپەت نازارەتچىلىك پونكىتى، سۇ ـ ئېلېكتىر لايىھەلەش ئىنستىتۇتىدىكى رەھبەرلەر ۋە ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەر خوتەن، قاراقاش، لوپ قاتارلىق ئوچ ناھىيەده تاماملانغان 10 سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى. دوكلات ئاڭلاش، ماتېرىيال تەكشۈرۈش، ئارخىپ كۆرۈش، نەق مەيداندا تەكشۈرۈش ئارقىلىق مۇنداق دەپ قاراشتى: خوتەن، قاراقاش، لوپتىن ئىبارەت ئوچ ناھىيەنىڭ تاماملانغان سۇ ئىنشائاتى تۇر قۇرۇلۇشى لاياقەتلىك بولۇپ، دۇنيا بانكىسى يولغا قويغان «تارىم ئىككىنچى» تۇرى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى دۇنيا بانكىسىنىڭ «سېتۇپلىش قىبلىنەماسى» ۋە خېرىدار چاقىرىش ـ خېرىدار بولۇش تەرتىپىگە ئۇيغۇن بوپتۇ، ھەر قايسى تۇر قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن خام ماتېرىيال پۈختا بولۇپ، پىرىنسىپ جەھەتتىن تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالساق بولىدىكەن ھەمده تەلەپ بويىچە مال ـ مۇلۇك ۋە ئار ـ خىپ ماتېرىياللارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيىتى بېجىرىپ، سۇ مەمۇرىيىتى تارماقلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، مۇناسىۋەتلىك تەلەپلەر بويىچە يۇرۇشلەشتۇرۇش ۋە قوغداش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىسە بولىدىكەن.

2003 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن باشلاپ، ۋىلايەتلىك دۇنيا بانكىسى «تارىم ئىككىنچى» تۇر قۇرۇلۇش ئىشخانىسى بارلىق يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇشى (ئوچ پونكىت قۇرۇلۇشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە تاماملىنىپ بولغان تۆت سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى. قۇرۇلۇشتىن بىرنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالسا، بىرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دۇنيا بانكىسى «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە ئېكولوگىيەلىك ئۇنۇمىنى بالدۇرراق جارى

قىلدۇرۇپ، خوتەننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، دېھقان-چارۋىچىلار-نىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىشىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشتى.

بەش يىلدىن بۇيان «تارىم ئىككىنچى» تۇرمىنى يولغا قويۇش ئىلگىرى قىلىق ۋىلايىتىمىز سىرتىنىڭ مەبلىغىنى كىرگۈزۈپلا قالماي، تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى دۇنيا بانكىسىنىڭ ئىلغار باشقۇرۇش ئەندىزىسى، قۇرۇلۇش مەبلىغىنى باشقۇرۇشتا «ھېسابات مەلۇم قىلىش تۈزۈمى» نى يولغا قويۇش، قۇرۇلۇشقا خېرىدار چاقىرىش، خېرىدار بولۇش ۋە خام ئەشيا سېتىۋېلىشتا قوللانغان «خېرىدار بولۇشتا تۆۋەن باھا بولماسلىق، تالىشىپ خېرىدار بولۇش تۈزۈمى»، قۇرۇلۇش سۈپىتىنى باشقۇرۇشتا قوللانغان «نازارەتچىلىك تۈزۈمى» قاتارلىق ئۇسۇللار ۋىلايىتىمىزنى دۇنيا بانكىسىنىڭ بىر قىسىم ئىلغار باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

«تارىم ئىككىنچى» تۇرى خوتەن خەلقىنىڭ بەخت قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئېكولوگىيەلىك ئۇنۇم قۇرۇلۇشى، تېخىمۇ مۇھىمى ۋىلايىتىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى.

2004 ـ يىلى «تارىم ئىككىنچى» تۇرىنىڭ تاماملىنىدىغان ۋە ھېسابات ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان يىل بولۇپ، نۆۋەتتە تۇر تەلىپى بويىچە، ئومۇمىيۈزلۈك خۇلاسلەش، تۇرنى ئاخىرقى باھالاش، تۇر ئۇنۇمنى تەكشۈرۈش ۋە باھالاش، تۇر ئارخىپىنى باشقۇرۇش ۋە مۇلۇك ئۆتكۈزۈپ بېرىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش لازىم.

«تارىم ئىككىنچى» تۇرى يولغا قويۇلغان بەش يىلدا، ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى. ۋىلايەت رەھبەرلىرى كۆپ قېتىم تۇر رايونىغا بېرىپ خىزمەتلەرگە تەكشۈرۈپ يېتەكچىلىك قىلدى. 2004 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ دائىمىي مۇئاۋىن ۋالىيسى چېكى جېنشەن ۋىلايەتلىك دۇنيا باغ-

كىسى «تارىم ئىككىنچى» تۈر ئىشخانىسىغا بېرىپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ۋىلايەتلىك دۇنيا بانكىسى تۈر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى يىڭ ژېيفېڭنىڭ ۋىلايەتلىك «تارىم ئىككىنچى» تۈر خىزمىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتىنى تەپسىلىي ئاڭلىغاندىن كېيىن، مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «تارىم ئىككىنچى» تۈرى ۋىلايىتىمىز ئېكولوگىيەسى ۋە تۈرمۇش مۇھىتىنى ئۇنۇملۇك ياخشىلىدى. بۇ ۋىلايىتىمىزگە نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. «تارىم ئىككىنچى» تۈرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋىلايىتىمىزگە بىر تۈركۈم يۇقىرى ساپالىق كادىرلارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى ھەمدە ئىلغار تۈر باشقۇرۇش تەجرىبىلىرى توپلاندى؛ ۋىلايىتىمىزنىڭ سىرتىنىڭ مەبلىغىنى جەلپ قىلىشىغا ياخشى سەھنە ھازىرلاپ بەردى، ۋىلايىتىمىزنى تەشۋىق قىلىپ، دۇنيانى ۋىلايىتىمىزنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. چېڭ جېنشەن ۋىلايىتىمىزدىكى دۇنيا بانكىسى «تارىم ئىككىنچى» تۈر قۇرۇلۇشى ئىشخانىسى ئالاقىدار تەلەپلەر بويىچە «تارىم ئىككىنچى» تۈرىنىڭ كېيىنكى خىزمەتلىرىنى داۋاملىق ياخشى ئىشلەپ، تۈر لۇك قۇرۇلۇشلارنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ۋىلايىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بەخت يارىتىشنى تەلەپ قىلدى.

(«خوتەن گېزىتى» نىڭ 2004 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى سانىدىن ئېلىندى)

www.uyghurkitap.com

جاۋ جيەنچېن

كېرىيەنىڭ ئاۋات كوچىلىرى

ئادەم قېرىغاندا دائىم ياش ۋاقتىدىكى گۈزەل كۈنلىرىنى ئېسىگە ئالماي تۇرالمايدۇ. ياش ۋاقتىدىكى شۇ گۈزەل ئەسلىمىلەر خوددى ئاۋازسىز كىنو لېنتىسىدەك كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولىدۇ. ھالبۇكى، كۈنلەر ئۆتكەنسېرى كوچا ـ يوللار، تۈپتۈز، ئېگىز ئۆسكەن تېرەكلەر، رەڭگىنىمۇ بىلگىلى بولمايدىغان ئىشكىلەر ئۇزاق تارىخقا ئايلىنىدۇ. بۇ كوچىلارغا بەزىلەر كەلسە، بەزىلەر كېتىپ شۇ كوچىنىڭ سان ـ ساناقسىز ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنگە شاھىت بولىدۇ. ئادەم شۇ كو ـ چىدىكى ئۆيدە تۇغۇلۇپ، شۇ كوچىدا قېرىپ، يەنە شۇ كوچىدا ھاياتلىق ئىزنالىرىنى قالدۇرۇپ كېتىپ قالىدۇ. لېكىن، بۇ كوچا كىشىلەرنىڭ خىيالىدا تەدرىجىي قەدىمىي مەنزىلگە ئايلىنىدۇ. كېرىيە قەدىمىي كو ـ چىلىرىنى شۇنداق كوچىلارنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ.

يېقىندا بىر قانچە دوستۇم بىلەن بىرلىكتە كېرىيە قەدىمىي كوچىلىرىنى زىيارەت قىلدىم.

كېرىيە بازىرى ئاساسىي كوچىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قەۋەتلىك زاما ـ نىۋى تۇرالغۇ ئۆيلەر قەد كۆتۈرگەن بولۇپ، يولنىڭ سول تەرىپى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان باشقىچە بىر دۇنيا ئىدى. بازاردا كىشىلەرنىڭ چۇقان ـ سۇرەنلىرى، توۋلاپ خېرىدار چاقىرىشلىرى گاھ پەسىيىپ، گاھ كۈچىيىپ تۇراتتى. گۇللۇك ياغلىق چىگىۋالغان بىر ئۇيغۇر ئايال بىر پارچە رەختنى يەرگە سېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئىككى قەغەز يەشىك ۋە يېيىپ قويۇلغان رەخت ئۇستىدە «يېشىل» تۇخۇم بو ـ لۇپ، ئۇ يايما ئالدىدىن ئۆتكەن ھەر بىر كىشىگە كۈلۈمسىرەپ قوياتتى. ئۇنىڭ چىرايىدىن بىر خىل ساددىلىق ۋە سەمىمىيلىك چىقىپ تۇراتتى.

ئاق دوپپا كىيىۋالغان موزدۇز يىرتىلغان ئاياغنى تۇجۇپىلەپ يا- ماقتا ئىدى. ئايغىنى ياماتقىلى كەلگەن ئايالمۇ پۇتۇن دىققىتى بە- لەن مۇزدوزنىڭ ئاياغ يامىشىغا قاراپ ئولتۇراتتى. موزدۇزنىڭ ئالدىغا ھەر خىل رەڭ، ھەر خىل شەكىلدىكى خۇرۇم پارچىلىرى ۋە ئاياغ چەملىرى دۆۋىلەنگەن بولۇپ، ئالدىدىكى كىچىك ئۇستەلگە ئاياغ يا- مايدىغان جابدۇقلار قويۇلغان ئىدى. پۇتۇن دىققىتى بىلەن ئاياغ يا- ماۋاتقان موزدۇز ئۆز ھەلەكچىلىكى بىلەن ئاۋارە بولۇپ، ئەتراپىدىكى چۇقان - سۇرەنلەر ئۇنىڭغا ھېچبىر تەسىر قىلمىدىغاندەك ئەمەس ئى- دى.

موزدۇزنىڭ يېنىدا تۆمۈر ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر قول ھارۋە- سى بولۇپ، ھارۋا ئۇستىدە يوغان داستىكى ئۆپكە - ھېسىپنىڭ ھورى چىقىپ تۇراتتى، ئۆپكىچى ئۆپكىدىن بىر ئاز كېسىپ، ئۇنىڭغا ئاچچىق- سۇ، زىرە، مۇچ قاتارلىق تېتىتقۇلارنى ئارىلاشتۇردى - دە، خېرىدارغا سۇندى. خېرىدار ئۇنىڭ قولىدىكى كىچىك قاچىنى ئېلىپ، مەززىلىك قۇيۇلغان ئۆپكىنى ئىشتىھا بىلەن ھۇزۇرلىنىپ يېيىشكە باشلىدى.

نېرىراقتىكى ريكشىنىڭ كەينى سانduقىغا قويۇلغان تاختاي ئۇس- تىدە تونۇردا پىشۇرۇلغان كاۋا بولۇپ، قارا تەلپەك كىيىۋالغان يەتتە - سەككىز نەپەر ئوتتۇرا ياشلىق ئەر مەززە قىلىپ كاۋا يەۋاتاتتى. بازاردا ھەر خىل، ھەر يۆزا كىيىنىۋالغان ئەر - ئاياللارنىڭ بەزىلىرى زىخقا گۆش سانجىپ كاۋاپ تەييارلىسا، بەزىلىرى ئاتا - ئانىسىنىڭ كۆكتات سېتىشىغا يارەملىشەتتى. بىر يىگىت يايمىسىدىكى ئەينەكنى تۇجۇپە- لەپ سۇرتمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ھارۋىسىدا تۇرلۇك مىلىچمالالار بار ئى- دى. ئىككى تەرەپتىكى يايما ئوتتۇرىسىدا كەڭلىكى ئاران ئىككى مې- تىر كېلىدىغان ئۆتۇشمە يول بار ئىدى. لېكىن سىز بۇ يولنى بەك تار دەپ قالماڭ، بۇ يولدىن موتوسىكلىت ۋە ئېشەك ھارۋىسىمۇ ئۆتەلەيدۇ. ئۇزۇن كەتكەن كوچا بەزىدە كېڭىيىپ، بەزىدە تارىيىپ قالىدۇ. ئەنە قاراڭ، بىرى ئىشكى ئالدىدىكى تونۇرغا نان ياقماقتا؛ ئاپپاق ساقاللىق بوۋاي ئىشكى ئالدىدىكى ئۇستەلگە بىر پىيالە چاينى قويۇۋېلىپ، ئىسسىق گۆشنانىنى ئىشتىھا بىلەن يىمەكتە؛ ساپسېرىق پىشقان تونۇر كاۋىسىغا قارىغان ئادەمنىڭمۇ ئېغىزىغا سېرىق سۇ يىغىلىدۇ. بىر مۇ-

www.uyghurkitap.com

چە كىشىلەر ئۆيلىرىگە ئاق ياخشى پىشۇرۇلغان كاۋاپتىن ئېلىپ كېـ
تىش ئۈچۈن كاۋاپچىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىۋالغان. سول تەرەپكە قارد
ۋىدىم، ئۇزۇن بىر كوچا كۆز ئالدىمدا ناماياں بولدى. يولنىڭ ئىككى
تەرىپىدىكى مىس چەينەك، ئوچۇق رەڭدىكى شارپىلارغىمۇ زەن قويماي
ئالدىمغا قاراپ مېڭىۋەردىم. بۇ كوچا شاۋقۇن ـ سۇرەندىن پۈتۈنلەي
خالىي باشقىچە بىر دۇنيا بولۇپ، بۇ يەردە بىر ـ بىرىگە گىرەلىشىپ
كەتكەن لاي قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر بار ئىدى.

توپا يولنىڭ كەڭلىكى ئاران بىر مېتىر بولۇپ، ئىككى تەرەپتە
كى تامنىڭ نۇرغۇن يەرلىرى يىقىلىپ كەتكەن ئىدى. بەزى ئۆيلەر
نىڭ تېمىنىڭ ئېگىزلىكى بىر نەچچە مېتىر كېلەتتى. توساتتىن
دوقمۇشتا بىر نەچچە پارچە يوغان قاشتېشى كۆزۈمگە چېلىقىپ
قالدى. قاشتېشى بىباھا گۆھەر، لېكىن بۇ تار كوچىدا ئەنە شۇ بە
باھا گۆھەر تىنچ ـ ئامان تۇرۇپتۇ.

يەنە بىر دوقمۇشتىن قايرىلغاندۇق، بۇ كوچا تېخىمۇ ئۇزۇندەك بە
لىندى. توساتتىن بىر ئۆينىڭ ئىشىكى غىچىرلاپ ئېچىلىپ ئەمدىلا تە
لى چىققان بۇدرۇققىنە بىر بالا تايتاكلاپ چىقىپ كەلدى، ئۇ كۆزلىرىنى
چەكچەيتكىنىچە ئۆزىنى رەسىمگە تارتىۋاتقان كىشىلەرگە قىزىقسىنىپ
قاراپ تۇردى. قىزىل ياغلىق چىگىۋالغان بىر ئايال بالىنى كۆتۈرمەكچى
بولدى ـــ يۇ، لېكىن بىر توپ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ ئۇيالدى بولغاي،
كەينىگە يانغاچ بالىسىنى ئالدىغىراق مېڭىشقا بۇيرۇدى. يەنىمۇ ئىچكە
رىلەپ مېڭىۋىدۇق، بىر كەنتكە كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلدۇق. كو
چىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى قويۇق مىللىي تۇسكە
ئىگە بولۇپ، ھەر خىل رەڭ بېرىلگەن ئىشىك بېشى ۋە دېرىزىگە قاراپ،
ئادەمنىڭ ئۆيگە كىرىپ قاراپ باققۇسى كېلەتتى. ئىشىك ئالدىدا ئاپپاق
ساقاللىق بوۋاي يولدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرگە قارىغاچ، ئاپتاپسىنىپ
ئولتۇراتتى. ئەمدىلا مەكتەپتىن قايتقان بىر توپ بالىلار چۇرقىراشقە
نىچە يۈگۈرۈپ كېلىۋىدى، بۇ كوچا بىردىنلا جانلىنىپ كەتتى.

تەبىئەت قوينىدا مۇشۇنداق ئاددىي ـ سادىدا، ئازادە تۇرمۇش كەچۈرۈش
قەدىمىي كوچىدىكى كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ چىن مەنىسى. كۈنلەر، ئايلار،
يىللار بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتمەكتە، ھەممە نەرسە شۇنچە ئىللىق،
ئۇلار ئەنە شۇ ئىللىقلىق ئىچىدە بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرمەكتە.

(مەغپىرەت ئوسمان تەرجىمىسى)

图书在版编目(CIP)数据

天下只有一个和田. 国人笔下的和田：维吾尔文 / 阿布都拉·苏莱曼编著. — 乌鲁木齐：新疆美术摄影出版社：新疆电子音像出版社, 2011.8
ISBN 978-7-5469-1701-6

Ⅰ. ①天… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①和田地区-概况-维吾尔语(中国少数民族语言)②和田地区-地方史-维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①K924.52②K294.52

中国版本图书馆CIP数据核字(2011)第166151号

丛 书 名	天下只有一个和田
书　　名	国人笔下的和田
编　　者	阿布都拉·苏莱曼
责任编辑	艾尼瓦·库迪力克
责任校对	努尔阿利亚·阿布都克里木
特约校对	克尤木·吐尔逊
封面设计	艾克拜尔·沙力
出　　版	新疆美术摄影出版社 新疆电子音像出版社
地　　址	乌鲁木齐市西虹西路36号
邮　　编	830000
发　　行	新疆新华书店
印　　刷	乌鲁木齐市科恒彩印有限公司
开　　本	880mm×1230mm　1/32
印　　张	13.75
版　　次	2011年8月第1版
印　　次	2011年8月第1次印刷
书　　号	ISBN 978-7-5469-1701-6
定　　价	38.00元

（书中如有缺页，错页及倒装请与工厂联系）